

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

M.Ö. II. BİN'DE DOĞU ANADOLU'DA ÖLÜ GÖMME
ADETLERİ

Müşerref KARAKOÇ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. A. Semih GÜNERİ

İZMİR – 2012

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “M.Ö. II. Bin’de Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri”, adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

../../....

Müşerref KARAKOÇ

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

M.Ö. II. Bin’de Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri

Müşerref KARAKOÇ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Klasik Arkeoloji Programı

“M.Ö. II. Bin’de Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri” başlığı altında sunmuş olduğumuz yüksek lisans tezimizde M.Ö. II. Binyıl ve Erken Demir Çağı esas alınmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi genelinde yaşayan halkların benimseyerek yaşattıkları örf, adet ve kültürleriyle birlikte gelişim gösteren “ölüm ve ölü gömme” olgularının varlığı araştırılmıştır. Bölgenin coğrafi özellikleri incelenerek birçok soruya yanıt aranmıştır. Toplumun çevre kültürlerden hangi konularda ve nasıl etkilendiği konusu mezar ve mezarlık alanlarını incelerken bir bakış açısı oluşturmamızı sağlamıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili yapmış olduğumuz araştırmalar kapsamında yer alan kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları bize oldukça yardımcı olmuş ve net veriler sunmuştur. Bölgenin araştırma sonuçları literatür ve kütüphane çalışmasıyla saptanarak konuyla ilgili olan kısımlarına tezimiz içerisinde yer verilmiştir. Tarihöncesinden itibaren sürekli anlamlandırılmaya çalışılan ölüm inancı gelişerek günümüze kadar gelmiş ve çok büyük farklılıklar göstermemiştir. Farklılık olarak dini inançlar doğrultusunda yapılan ritüeller görülebilir. Mezar tipinden başlayarak, ölünün mezara konduğu biçim; yanında veya üstünde bulunan mezar hediyesi olarak adlandırdığımız buluntular yapılan seremoninin sıralamasını yapmamızda gerçek veriler olarak gösterilmektedir.

Mezar tiplerinden ve buluntularından yola çıkılarak Doğu Anadolu Bölgesi için söz konusu olan başka toplumlardan etkilenme süreci incelenmiş ve benzerleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Yüksek yaylalarda yerleşimin varlığı saptanmış ve buralarda bulunan mezarlarla Transkafkasya etkileşiminin olabileceği söylenmiştir. Arkeolojik veriler gösteriyor ki insan yaşamış olduğu her dönemde ölüme olan inancını korumuştur. Bazen korku bazen ise inançları gereği manevi yolculuğu kutsallaştırarak saygı göstermiştir. Yaptığımız araştırmalarla bölgede yaşanmış yoğun kültür etkileşimini; mezarlık alanları ve mezarları tezimizde inceleyerek detaylı ve aydınlatıcı bir şekilde sunmuş bulunmaktayız.

Anahtar Kelimeler: Ölü Gömme, Mezar, Transkafkasya, Kurgan, Hocker, Karaz Kültürü.

ABSTRACT
Master's Thesis
Burial Customs in the Eastern Anatolia in B.C. 2nd Millennium
Müşerref KARAKOÇ

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Archeology
Classical Archeology Program

Our post-graduate thesis, which we presented with the title “Burial Customs in the Eastern Anatolia in B.C. 2nd Millennium”, was based on B.C. 2nd Millennium and Early Iron Age. We studied the phenomenon of “dead and burial” which was adopted by the people that lived in the Eastern Anatolia Region and the customs, traditions and culture that were related with this subject. The geographical characteristics of the region were examined and the answers to a lot of questions were sought out. The question of “how and in what ways the community was influenced by the surrounding cultures” allowed us to form a perspective when studying the graves and graveyards.

The excavation work and surface surveys that we performed within the scope of studies related to Eastern Anatolian Region helped us immensely and offered clear data. The research results of the region were determined with literature and a study of libraries, and the related sections were included in our thesis. The belief of death, whose meaning has always been tried to be explained by humans since prehistoric times, has developed and survived to our times and didn't show much difference over time. Among the notable differences were those rituals that were performed in line with religious beliefs. The type of grave, how the dead is put into the grave, the rewards that are available at the side or above of the grave which we call findings, are the actual data that we use to determine the sequence of the ceremony.

By considering the types of graves and findings, it was analyzed whether Eastern Anatolia Region was influenced by other communities and we tried to explain the similarities. The existence of settlement was located in high plateaus and the graves located there might have a Trans-Caucasia interaction. The archaeological data shows us that people maintained their faith on death in any time period they lived. They respected and sanctified this spiritual journey sometimes due to fear and sometimes due to their faiths. We have investigated the intense cultural interaction in the region, analyzed the graves and areas of graveyard in the area, and presented them in detail in our thesis.

Keywords: Burial, Grave, Trans-Caucasia, Kurgan, Hocker, Karaz Culture.

M.Ö. II. BİN'DE DOĞU ANADOLU'DA ÖLÜ GÖMME ADETLERİ İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
EKLER LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ KONUMU

1.1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ ve JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ	8
---	---

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE YAPILAN ARAŞTIRMALAR	19
2.2. TERMİNOLOJİ	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE BULUNAN YERLEŞMELER ve MEZARLIK ALANLARI

3.1. KARAZ	37
3.1.1. Karaz Kazıları	37
3.1.2. Ölü Gömme	40
3.1.2.1. Mezar Buluntuları	40

3.1.2.1.1. Seramik	40
3.1.2.1.2. Madeni Eserler	40
3.1.2.1.3. Küçük Buluntular	40
3.1.2.1.4. Değerlendirme	41
3.2. PULUR	41
3.2.1. Pulur Kazıları	41
3.2.2. Ölü Gömme	46
3.2.2.1. Mezar Buluntuları	50
3.2.2.1.1. Seramik	50
3.2.2.1.2. Madeni Eserler	54
3.2.2.1.3. Küçük Buluntular	60
3.2.2.1.4. Değerlendirme	60
3.3. GÜZELOVA	62
3.3.1. Güzelova Kazıları	62
3.3.2. Ölü Gömme	66
3.3.2.1. Mezar Buluntuları	67
3.3.2.1.1. Seramik	67
3.3.2.1.2. Madeni Eserler	68
3.3.2.1.3. Küçük Buluntular	68
3.3.2.1.4. Değerlendirme	69
3.4. SOS	69
3.4.1. Sos Höyük Kazıları	69
3.4.2. Ölü Gömme	82
3.4.2.1. Mezar Buluntuları	85
3.4.2.1.1. Seramik	85
3.4.2.1.2. Madeni Eserler	86
3.4.2.1.3. Küçük Buluntular	87
3.4.2.1.4. Değerlendirme	88
3.5. BULAMAÇ	90
3.5.1. Bulamaç Kazıları	90
3.5.2. Ölü Gömme	95

3.5.2.1. Mezar Buluntuları	98
3.5.2.1.1. Seramik	98
3.5.2.1.2. Madeni Eserler	99
3.5.2.1.3. Küçük Buluntular	99
3.5.2.1.4. Değerlendirme	99
3.6. DİLKAYA	100
3.6.1. Dilkaya Kazıları	100
3.6.2. Ölü Gömme	106
3.6.2.1. Mezar Buluntuları	114
3.6.2.1.1. Seramik	114
3.6.2.1.2. Madeni Eserler	119
3.6.2.1.3. Küçük Buluntular	120
3.6.2.1.4. Değerlendirme	122
3.7. KARAGÜNDÜZ	124
3.7.1. Karagündüz Kazıları	124
3.7.2. Ölü Gömme	133
3.7.2.1. Mezar Buluntuları	148
3.7.2.1.1. Seramik	148
3.7.2.1.2. Madeni Eserler	152
3.7.2.1.3. Küçük Buluntular	157
3.7.2.1.4. Değerlendirme	161
3.8. ERNİS	163
3.8.1. Ernis Kazıları	163
3.8.2. Ölü Gömme	165
3.8.2.1. Mezar Buluntuları	170
3.8.2.1.1. Seramik	170
3.8.2.1.2. Madeni Eserler	175
3.8.2.1.3. Küçük Buluntular	179
3.8.2.1.4. Değerlendirme	180
3.9. VAN GÖLÜ HAVZASI	181
3.9.1. Van Gölü Havzası Çevresi'nde Yapılan Yüzey Araştırmaları	181
3.9.1.1. Van, Ağrı, Iğdır	181

3.9.1.2. Bitlis-Muş	192
3.9.1.3. Hakkâri	194
3.9.2. Van Gölü Havzası Çevresi’nde Yapılan Yüzey Araştırmalarında Bulunan Mezarlık Alanları-Yüksek Yayla Kùltürleri	196
3.9.2.1. Van, Ağrı, Iğdır	196
3.9.2.2. Bitlis-Muş	211
3.9.2.3. Hakkâri	215
3.9.3. Mezarlarda Bulunan Mezar Buluntuları	220
3.9.3.1. Van, Ağrı, Iğdır	220
3.9.3.2. Bitlis-Muş	225
3.9.3.3. Hakkâri	228
3.9.4. Değerlendirme	233

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜ GÖMME ADETLERİ

4.1. ÖLÜM KAVRAMI ve ÖLÜME YÜKLENEN ANLAMLAR	236
SONUÇ	249
KAYNAKÇA	258
EKLER	282

KISALTMALAR

AA	Archäologischer Anzeiger.
AfO	Archiv für Orientforschung.
AJA	American Journal of Archaeology.
Anadolu/Anatolia	Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eski Önyasya-Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Dergisi.
AnAr	Anadolu Araştırmaları. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Önyasya Dilleri ve Kùltürleri Kürsüsü-Eski Çağ Tarihi Kürsüsü Yayını.
Anatolica	Annuaire International pour les civilisations de L'Asie antérieure; publié sous les auspices de L'Institut Historique et Archéologique Néerlandais a İstanbul-Leiden.
AnSt	Anatolian Studies.
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı.
BAR	British Archaeological Reports.
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research.
Belleten	Türk Tarih Kurumu.
CAH	Cambridge Ancient History.
çev.	Çeviren.
cm	Santimetre
DTCFY	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
Dr.	Doktor.
Ed	Editör.
EDÇ	Erken Demir Çağı.
ETÇ	Erken Tunç Çağı.
Etr	Erken Transkafkasya.
GTÇ	Geç Tunç Çağı.
Hesperia	Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
Iraq	British School of Archaeology in Irak.
IstMitt.	İstanbul Mitteilungen.
İÜEFY	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

JANES	Journal of the Ancient Near Eastern Society.
JNES	Journal of Near Eastern Studies.
km	Kilometre.
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı.
m	Metre.
MKKS	Müze Kurtarma Kazıları Semineri.
mm	Milimetre.
M.Ö.	Milattan Önce.
M.S.	Milattan Sonra.
ODTÜKPY	Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.
OIP	Oriental Institute Publications.
OTÇ	Orta Tunç Çağı.
PFK	Prähistorische Forschung in Kleinasien.
PPS	Proceeding of Prehistoric Society.
Prof.	Profesör.
Res.	Resim.
s.	Sayfa No.
ss.	Sayfa Sayısı.
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi.
TTK	Türk Tarih Kurumu.
TTKY	Türk Tarih Kurumu Yayınları.
vd.	ve devamı.
yy	Yüzyıl.

EKLER LİSTESİ

EK 1: Haritalar	ek s.1
Harita 1: Türkiye Haritası	ek s.1
Harita 2: Doğu Anadolu Bölgesi Haritası	ek s.2
Harita 3: Erzurum Uydu Görüntüsü	ek s.3
Harita 4: Erzurum	ek s.3
Harita 5: Erzurum	ek s.4
Harita 6: Van Gölü Havzası Uydu Görüntüsü	ek s.4
Harita 7: Van Uydu Görüntüsü	ek s.5
Harita 8: Van	ek s.5
Harita 9: Van	ek s.6
Harita 10: Van	ek s.6
Harita 11: Ağrı Uydu Görüntüsü	ek s.7
Harita 12: Ağrı	ek s.7
Harita 13: Ağrı	ek s.8
Harita 14: Iğdır Uydu Görüntüsü	ek s.8
Harita 15: Iğdır	ek s.9
Harita 16: Iğdır	ek s.9
Harita 17: Bitlis Uydu Görüntüsü	ek s.10
Harita 18: Bitlis	ek s.10
Harita 19: Bitlis	ek s.11
Harita 20: Bitlis	ek s.11
Harita 21: Muş Uydu Görüntüsü	ek s.12
Harita 22: Muş	ek s.12
Harita 23: Muş	ek s.13
Harita 24: Muş	ek s.13
Harita 25: Hakkâri Uydu Görüntüsü	ek s.14
Harita 26: Hakkari	ek s.14
Harita 27: Hakkari	ek s.15
Harita 28: Hakkari	ek s.15

Harita 29: Sos Höyük	ek s.16
Harita 30: Sos Höyük	ek s.17
Harita 31: Erken Bronz Çağ Sos Höyük Haritası	ek s.18
Harita 32: Dilkaya Höyüğü Uydu Görüntüsü	ek s.18
Harita 33: Doğu Anadolu Ve Çevresindeki, M.Ö. II. Binyıla ve M.Ö. I. Binyılın Başlarına İlişkin Ünlü Mezarlıklar	ek s.19
Harita 34: Van Gölü Havzasının Doğu Kesimi. Erçek Gölü ve Karagündüz'ün Havzadaki Konumu	ek s.20
Harita 35: Doğu Anadolu Bölgesi, Van Gölü Havzası Mezarlık Alanları	ek s.21

EK2: Resimler	ek s.22
Resim 1: Pulur, Oda Mezar	ek s.22
Resim 2: Pulur, Oda Mezar	ek s.22
Resim 3: Pulur, Oda Mezar	ek s.23
Resim 4: Pulur, İskelet ile Birlikte Mezar Buluntuları	ek s.23
Resim 5: Pulur, Mezar II Hocker Pozisyonundaki İskelet, Tunç Kama ve Mızrak Ucu	ek s.24
Resim 6: Pulur, Mezar II Hocker İskelet Tunç Kama ve Mızrak Ucu	ek s.24
Resim 7: Pulur, Mezar III	ek s.25
Resim 8: Pulur, Bilezikli Kadın	ek s.25
Resim 9: Pulur, Mezar III	ek s.26
Resim 10: I No'lu Mezardan Çömlek	ek s.26
Resim 11: Tasti-Butak Mezarlarından Örnekler	ek s.27
Resim 12: Muranska Örnekleri	ek s.27
Resim 13: Güzelova G.315 Envanter No'lu Çömlek	ek s.28
Resim 14: I No'lu Mezarda İskelet Yanında Bulunan Çömlek	ek s.28
Resim 15: Güzelova Çömleği	ek s.28
Resim 16: I No'lu Mezarda İskelet Yanında Bulunan Çömlek	ek s.29
Resim 17: Tarki Mezarlarından Bir Çömlek	ek s.29
Resim 18: I No'lu Mezarda İskelet Yanında Bulunan Çömlek	ek s.29
Resim 19: I No'lu Mezarda Bulunan Elde Yapılmış Çanak	ek s.30
Resim 20: Sap Delikli Bronz Balta	ek s.30
Resim 21: Güney Kafkasya Mezarlarından Bronz Bilezikler	ek s.31
Resim 22: Güney Kafkasya'dan Kancalı Ok Uçları	ek s.31
Resim 23: III No'lu Mezardan Gümüş Pandantif	ek s.32
Resim 24: Kafkasya ve Batı İran'dan Düz Kaideli Kap	ek s.32
Resim 25: Güzelova Höyüğü	ek s.33
Resim 26: Güzelova, Çömlek	ek s.33
Resim 27: Güzelova, Altı Delik Kap	ek s.34
Resim 28: Sos, L16	ek s.34

Resim 29: Sos, M16	ek s.35
Resim 30: Sos, M15d	ek s.35
Resim 31: Sos, Evin Köşesinde Vc Mezar	ek s.36
Resim 32: Sos, Çömlek	ek s.36
Resim 33: Sos, Madeni Eserler	ek s.37
Resim 34: Sos, Bronz Bilezik	ek s.37
Resim 35: Sos, İğne	ek s.38
Resim 36: Sos, Pişmiş Toprak Pota Parçası	ek s.38
Resim 37: Bulamaç, I No'lu Mezar	ek s.39
Resim 38: Bulamaç, I No'lu Mezar	ek s.39
Resim 39: Bulamaç, I No'lu Mezar	ek s.40
Resim 40: Bulamaç, I No'lu Mezar	ek s.40
Resim 41: Bulamaç, I No'lu Mezar	ek s.41
Resim 42: Bulamaç, I No'lu Mezar	ek s.41
Resim 43: Bulamaç, I No'lu Mezar	ek s.42
Resim 44: Bulamaç, II No'lu Mezar	ek s.42
Resim 45: Bulamaç, II No'lu Mezar	ek s.43
Resim 46: Bulamaç, II No'lu Mezar	ek s.43
Resim 47: Bulamaç, II No'lu Mezar	ek s.44
Resim 48: Bulamaç, II No'lu Mezar	ek s.44
Resim 49: Bulamaç, II No'lu Mezar	ek s.45
Resim 50: Bulamaç, I No'lu Mezardan Gudul	ek s.45
Resim 51: Bulamaç, I No'lu Mezardan Gudul	ek s.46
Resim 52: Bulamaç, I No'lu Mezardan Gudul	ek s.46
Resim 53: Dilkaya Höyüğü	ek s.47
Resim 54: Dilkaya Mezarlık Alanı İlk Çalışmalar	ek s.47
Resim 55: Dilkaya Mezarlık Alanı İlk Çalışmalar	ek s.48
Resim 56: Dilkaya, Mezar	ek s.48
Resim 57: Dilkaya, Mezar	ek s.49
Resim 58: Dilkaya, Mezar	ek s.49
Resim 59: Dilkaya, Mezar	ek s.50
Resim 60: Dilkaya, 1986 Yılı	ek s.51

Resim 61: Dilkaya, 1986 Yılında Bulunan Mezardan Çıkan İskeletlerin Duruşları	ek s.52
Resim 62: Dilkaya, Büyük Oda Mezar	ek s.53
Resim 63: Dilkaya, Taş Mezarlar	ek s.53
Resim 64: Dilkaya, Kum Gömmeler	ek s.54
Resim 65: Dilkaya, Kum Gömmeler	ek s.54
Resim 66: Dilkaya, Kum Gömme	ek s.55
Resim 67: Dilkaya, Kum Gömmeler	ek s.55
Resim 68: Dilkaya, Mezar	ek s.56
Resim 69: Dilkaya, Kum Gömmeler	ek s.56
Resim 70: Dilkaya, Kum Gömme	ek s.57
Resim 71: Dilkaya, Urne	ek s.57
Resim 72: Dilkaya, Urne	ek s.58
Resim 73: Karagündüz Nekropol Alanı	ek s.58
Resim 74: Karagündüz, Nekropol Alanı	ek s.59
Resim 75: Karagündüz, M1 ve M2 Mezarları	ek s.59
Resim 76: Karagündüz, K3-K4 Mezarları	ek s.60
Resim 77: Karagündüz, K4 Mezarı	ek s.60
Resim 78: Karagündüz, K3 Mezarı	ek s.61
Resim 79: K6-7 Mezarı Kuzeyden Genel Görünüm	ek s.61
Resim 80: Karagündüz, M 6-7 Mezarı	ek s.62
Resim 81: Karagündüz, K8 Mezarının Batı Ucundaki Dromos ve Mezar Odasına Giriş	ek s.62
Resim 82: Karagündüz, K8 Mezar Odası	ek s.63
Resim 83: Karagündüz, K 8 Mezarı	ek s.63
Resim 84: Karagündüz, K8 Mezar Odası	ek s.64
Resim 85: Karagündüz, K5 Mezarı Genel Görünümü	ek s.65
Resim 86: Karagündüz, K5 Mezarı Kuzeyden Genel Görünüm	ek s.66
Resim 87: Karagündüz, K10 Oda Mezarı	ek s.67
Resim 88: Karagündüz, K10 Mezarı	ek s.67
Resim 89: Karagündüz, K10 Mezarı İskelet ve Buluntular	ek s.68

Resim 90: Karagündüz, K10 Mezarının Kuzey Duvarına Açılmış Olan Niş Görünümlü Geçit	ek s.68
Resim 91: Karagündüz, K7 Mezar Odasından Kemikli Koyun-Oğlak Eti Konan Tutamaklı Çanak	ek s.69
Resim 92: Karagündüz, K 1 Mezarından İslî Kandil	ek s.69
Resim 93: Karagündüz, İçlerinde Ölü Yemeği Bulunan Çanaklar	ek s.70
Resim 94: Karagündüz, K9 Dan Yonca Ağızlı Testi	ek s.70
Resim 95: Karagündüz, İçlerine Ölü Yemeği Konan İp Delikli Çanaklar	ek s.71
Resim 96: Karagündüz, İçlerine İçecek Konarak Ölüye Sunulmuş Küçük Çömlekler	ek s.71
Resim 97: Karagündüz, Her Ölü İçin Bırakılan Çanak Çömleklerden İki Çift	ek s.72
Resim 98: Karagündüz, K2 Mezarından Üç Demir Bilezik	ek s.72
Resim 99: Karagündüz, K2 Mezarından Demir Kabzalı Hançer	ek s.73
Resim 100: Karagündüz, K2 Mezarından Sap Demirli, Boğumlu Mızrak Ucu	ek s.73
Resim 101: Karagündüz, K2 Mezarından Kornalin Taşlı Altın Küpe	ek s.74
Resim 102: Karagündüz, M6 Mezarından Yılan Başlı Bilezik	ek s.74
Resim 103: Karagündüz, M6 Mezarından Halka Bilezik	ek s.75
Resim 104: Karagündüz, K10 Mezarından Demir Hançer Namluları	ek s.75
Resim 105: Karagündüz, K9 Mezarından Baş Kısmı Tomurcuklu İğne ve Sarkacı	ek s.76
Resim 106: Karagündüz, K9 Mezarındaki İğnenin Sarkacında Bulunan Alçı Taşından Amulet-Mühür	ek s.76
Resim 107: Karagündüz, Oda Mezarlarından Bulunmuş Çeşitli Demir Bilezik, Halhal Ve Halkalar	ek s.77
Resim 108: Karagündüz, Dövülerek Yassı Şerit Haline Sokulmuş Demir Bilezikler	ek s.77
Resim 109: Karagündüz, Dövülerek Yassı Şerit Haline Sokulmuş Demir Yüzükler	ek s.78
Resim 110: Karagündüz, Demir ve Tunç Yüzükler	ek s.78

Resim 111: Karagündüz, Dövülerek Yassılaştırılmış Demirden Süs İğneleri	ek s.79
Resim 112: Karagündüz, Demir İğneler	ek s.79
Resim 113: Karagündüz, Dövülerek Yapılmış Çeşitli Bıçak-Hançer Türleri	ek s.80
Resim 114: Karagündüz, Tunç İğneler	ek s.80
Resim 115: Karagündüz, K 8 Mezarından Bulunan Bir Kısım Boncuk	ek s.81
Resim 116: Karagündüz, K8 Mezarından Cam Boncuk Kolye	ek s.81
Resim 117: Karagündüz, K5 Mezarından Boncuk Bilezik	ek s.82
Resim 118: Karagündüz, Mezardan Ele Geçen Çeşitli Boncuklar	ek s.82
Resim 119: Karagündüz, Mezardan Ele Geçen Çeşitli Boncuklar	ek s.83
Resim 120: Karagündüz, Mezardan Ele Geçen Çeşitli Boncuklar	ek s.83
Resim 121: Ernis-Evditepe Kale, Nekropol ve Aşağı Yerleşme, Güneyden	ek s.84
Resim 122: Ernis, M4 Mezarı	ek s.84
Resim 123: Ernis, M6 Mezarı	ek s.85
Resim 124: Ernis, Tek Odalı Dromossuz Mezar	ek s.85
Resim 125: Ernis, Mezar	ek s.86
Resim 126: Ernis, Demir Balta	ek s.86
Resim 127: Ernis, Demir Hançer ve Kamalar	ek s.87
Resim 128: Ernis, Demir Topuz Başları	ek s.87
Resim 129: Ernis, Demir İğneler	ek s.88
Resim 130: Ernis, Demir Bilezik ve Yüzükler	ek s.88
Resim 131: Kasım Tıǵı	ek s.89
Resim 132: Kasım Tıǵı	ek s.89
Resim 133: Kasım Tıǵı	ek s.90
Resim 134: Mollaçem	ek s.90
Resim 135: Meydan – Gele Tepe	ek s.91
Resim 136: Meydan, Gele Tepe Mezar	ek s.91
Resim 137: İt Kalesi Mezar	ek s.92
Resim 138: Siyahtaş Nekropolü	ek s.92

Resim 139: Harabe Kale	ek s.93
Resim 140: Çavuşbaşı Nekropolü	ek s.93
Resim 141: Şaban Bulanıkları	ek s.94
Resim 142: Yukarı Mutlu	ek s.94
Resim 143: Hamurkesen Mezarı	ek s.95
Resim 144: Suluçem, I No'lu Kurgan	ek s.95
Resim 145: Suluçem, IV No'lu Kurgan	ek s.96
Resim 146: Suluçem, IV No'lu Kurgan	ek s.96
Resim 147: Suluçem, VI No'lu Kurgandaki Mezarın Kapak Taşları	ek s.97
Resim 148: Suluçem, VI No'lu Kurgandaki Mezar	ek s.97
Resim 149: Sarıveli, Nekropolden Höyüğün Görünümü	ek s.98
Resim 150: Çaygeldi Nekropolü	ek s.98
Resim 151: Elmakaya Nekropolü	ek s.99
Resim 152: Nurettin Höyüğü	ek s.99
Resim 153: Nurettin Höyüğü'nden Kurganlar	ek s.100
Resim 154: Nurettin, II No'lu Kurgan	ek s.100
Resim 155: Sütey Yaylası, Cemaleddin Köyü ve Süphan Dağı	ek s.101
Resim 156: Sütey Yaylası, Eriklik'den Uludere	ek s.101
Resim 157: Yuvadamı Nekropolü (Sütey Yaylası)	ek s.102
Resim 158: Sütey Yaylası, Eski Yol (Gaban)	ek s.102
Resim 159: Sütey Yaylası, Yuvadamı'ndan Gaban Deresi	ek s.103
Resim 160: Sütey Yaylası-Yuvadamı, III No'lu Yamaç	ek s.103
Resim 161: Sütey Yaylası-Yuvadamı, V No'lu Yamaç	ek s.104
Resim 162: Sütey Yaylası-Yuvadamı, V No'lu Yamaçtan Taş Örgü Bir Mezar	ek s.104
Resim 163: Sütey Yaylası-Yuvadamı, II No'lu Yamaçtan Bir Mezar	ek s.105
Resim 164: Hakkâri M2 Mezarı	ek s.105
Resim 165: Hakkâri M2 Mezarı	ek s.106
Resim 166: Hakkâri M1 Mezarı	ek s.106
Resim 167: Avzini Mezarı, Güneyden	ek s.107
Resim 168: Arıhan Mezarı	ek s.107

Resim 169: Arıhan Mezarını Çevreleyen Taş Dizisi	ek s.108
Resim 170: Kaletepe Nekropolü, Mezar Odasını Örtten Kapak Taşları, Doğudan	ek s.108
Resim 171: Kaletepe 2 Mezarı, Bindirme Tekniğinde Yapılan Yan Duvarlar ve Kapak Taşları	ek s.109
Resim 172: Kaletepe 2 Mezarı, Kısa Duvarı Üzerinde Yer Alan Niş	ek s.109
Resim 173: Mollaçem OTÇ Çanak Çömlekleri	ek s.110
Resim 174: Suluçem VI No'lu Kurgan, Monokrom Boyalı Çömlek	ek s.110
Resim 175: Nurettin II No'lu Kurgan, Monokrom Boyalı Çanak Parçası	ek s.111
Resim 176: Nurettin II No'lu Kurgan, Monokrom Boyalı Çömlek Parçası	ek s.111
Resim 177: Yuvadamı Nekropolü, Bezemesiz Çanak Parçaları	ek s.112
Resim 178: Yuvadamı Nekropolü, Monokrom Boyalı Çömlek Parçası	ek s.112
Resim 179: Yuvadamı Nekropolü, Polikrom Boyalı Çömlek	ek s.113
Resim 180: Hakkâri Mezarı Demir Hançer ve Bilezikler	ek s.113
Resim 181: Hakkâri M2 Mezarı Buluntular	ek s.114
Resim 182: Hakkâri M1 Mezarından Küçük Buluntular	ek s.114
Resim 183: Hakkâri M1 Mezarından Tunç Hançerler	ek s.115
Resim 184: Sütey Yaylası, Monokrom ve Polikrom Boyalı Çanak Çömlek Parçaları	ek s.115
Resim 185: Ani Nekropolü, Monokrom Boyalı Çömlek	ek s.116
Resim 186: Sarıveli, Polikrom Boyalı Çömlek Parçası	ek s.116
Resim 186: Sarıveli, Polikrom Boyalı Çömlek	ek s.117

EK3: Planlar

ek s.118

Plan 1: Pulur C Alanı	ek s.118
Plan 2: Pulur, Hocker Mezarlar	ek s.118
Plan 3: Dilkaya, N5 Açması, 1984	ek s.119
Plan 4: Dilkaya, O5 Açması, 1984	ek s.119
Plan 5: Dilkaya, 1 No'lu Mezar, 1984	ek s.120
Plan 6: Dilkaya, II No'lu Mezar, 1984	ek s.120
Plan 7: Dilkaya, N5 Açması, 1985	ek s.121
Plan 8: Dilkaya, O5 Açması, 1985	ek s.121
Plan 9: Dilkaya, O5 Kuzey Açma Duvarı Kesiti	ek s.122
Plan 10: Dilkaya, O5 Doğu Açma Duvarı Kesiti	ek s.122
Plan 11: Dilkaya Mezarlık Alanı Planı, 1985	ek s.123
Plan 12: Dilkaya Topoğrafi	ek s.124
Plan 13: Dilkaya 1987 Yılı Kuzey-Güney Doğrultulu Çalışma Planı	ek s.125
Plan 14: Dilkaya 1987 Yılı Kuzey-Güney Doğrultulu Çalışma Planı	ek s.125
Plan 15: Dilkaya, 1987, N5 Açması Kuzey-Güney Kesiti	ek s.126
Plan 16: Dilkaya, 1987, T8 Açması	ek s.126
Plan 17: Dilkaya, Mezarlık Alanı Planı	ek s.127
Plan 18: Karagündüz, K 2 Mezarı	ek s.128
Plan 19: Karagündüz, K 6-7 Mezarı Planı	ek s.128
Plan 20: Karagündüz, M6 Mezarı Plan ve Kesiti	ek s.129
Plan 21: Karagündüz, K6 Mezar Planı	ek s.130
Plan 22: Karagündüz, K8 Mezarı Plan ve Kesiti	ek s.130
Plan 23: Karagündüz, K5 Mezar Planı	ek s.131
Plan 24: Karagündüz, K10 Mezarı Plan ve Kesiti	ek s.131
Plan 25: Karagündüz, K10 Mezarı Planı	ek s.132
Plan 26: Ernis Evditepe ve Yakın Çevresinin Topoğrafyası	ek s.133
Plan 27: Ernis-Evditepe, Kale, Aşağı Yerleşme ve Nekropol Alanları	ek s.133

Plan 28: Ernis, M 6 Mezarı Plan ve Kesitleri	ek s.134
Plan 29: Ernis, M 8 Mezarı Plan ve Kesitleri	ek s.135
Plan 30: Ernis, M9 Mezarı Plan ve Kesitleri	ek s.136
Plan 31: Ernis, M4 Mezarı Plan ve Kesitleri	ek s.137
Plan 32: Ernis, M3 Mezarı Plan ve Kesiti	ek s.138
Plan 33: Suluçem Kurganları	ek s.139
Plan 34: Suluçem, IV No'lu Kurgan	ek s.139
Plan 35: Kırkgöze Höyüğü ve Nekropolü	ek s.140
Plan 36: Nurettin Höyüğü ve Kurganları	ek s.140
Plan 37: Sütey Yaylası Yerleşim Ve Nekropolleri: Haydarkalesi, Yuvadamı, Cemaleddin ve Eriklik	ek s.141
Plan 38: Avzini Kalesi ve Yakın Çevresinin Topoğrafyası	ek s.142
Plan 39: Avzini Mezarı Plan ve Kesiti	ek s.142
Plan 40: Kaletepe, Arıhan ve Yakın Çevresinin Topoğrafyası	ek s.143
Plan 41: Arıhan Mezarı Plan ve Kesitleri	ek s.144
Plan 42: Kaletepe 1 Mezarı Plan ve Kesitleri	ek s.145
Plan 43: Kaletepe 2 Mezarı Plan ve Kesitleri	ek s.145
Plan 44: Çobanik-Karataş-Bohanis Kaleleri Topoğrafyası	ek s.146
Plan 45: Bohanis I-II Mezarları Plan ve Kesitleri	ek s.146

EK4: Çizimler

ek s.147

Çizim 1: Oyuk Kabzalı Bronz Hançer	ek s.147
Çizim 2: Kabzalı Bronz Hançerler	ek s.147
Çizim 3: Kovanlı Mızrak Ucu	ek s.148
Çizim 4: Bronz Bilezikler	ek s.148
Çizim 5: I No'lu Mezarda Bulunan Ok Uçları	ek s.149
Çizim 6: Beştaşeni Mezarından Gümüş Pandantif	ek s.149
Çizim 7: Sos Höyük Mezar, Sos Höyük VD	ek s.150
Çizim 8: Sos Höyük Mezar, Sos Höyük IVA	ek s.150
Çizim 9: Sos Höyük Mezar, Sos Höyük VD	ek s.151
Çizim 10: Sos Höyük Mezarlar, Sos Höyük IVA	ek s.151
Çizim 11: Üçgen Bezemeli Çömlek	ek s.152
Çizim 12: Suriye Şişesi	ek s.152
Çizim 13: Yüzük	ek s.152
Çizim 14: Kulpsuz ve Kulplu Testi Çömlekler	ek s.153
Çizim 15: Çanak-Çömlekler	ek s.153
Çizim 16: Küçük Buluntular	ek s.154
Çizim 17: Karagündüz Nekropolü Çanak Çömlekleri	ek s.155
Çizim 18: Ernis-Evditepe Nekropolü Çanak-Çömlekleri	ek s.156
Çizim 19: Ernis-Evditepe Nekropolü Çanak-Çömlekleri	ek s.156
Çizim 20: Demir Balta	ek s.157
Çizim 21: Demir Hançerler	ek s.157
Çizim 22: Demir Topuz Başları	ek s.158
Çizim 23: Demir İğneler	ek s.158
Çizim 24: Demir Bilezik, Yüzük ve Diğer Objeler	ek s.159
Çizim 25: Son Tunç-Erken Demir Çağı Çömlekleri	ek s.159
Çizim 26: Son Tunç-Erken Demir Çağı Gövde Parçaları	ek s.160
Çizim 27: Mollaçem Geç Kalkolitik Parçalar	ek s.160
Çizim 28: Erken Demir Çağı Çömlekleri (Siyahtaş)	ek s.161
Çizim 29: Çaygeldi OTÇ Çanak Çömleği	ek s.161
Çizim 30: Göztepe Mezarı Küçük Buluntular	ek s.162

Çizim 31: Göztepe Mezarı Çömlekler

ek s.162

Çizim 32: Hakkâri M2 Mezarı Buluntuları

ek s.163

EK 5: Tablolar

ek s.164

Tablo 1: Mezopotamya Kronoloji Tablosu

ek s.164

Tablo 2: Güneri-Sagona Sos Höyük Kronoloji Tablosu

ek s.168

Tablo 3: Dilkaya Kronoloji Tablosu

ek s.169

Tablo 4: Karagündüz Höyük Tabakalanma Tablosu

ek s.170

GİRİŞ

Çağlar boyunca insanoglu, doğmak kadar doğal, hatta bir bakıma “yeni bir hayatın başlangıcı” olarak içselleştirdiği ölümü tıpkı doğumda olduğu gibi kutsamış, ritüellerinin en ön sıralarına yerleştirmiştir. Ölüm, tıpkı doğum gibi kutsanmalıydı. Çünkü ölüm “yeni hayat”a açılan bir kapıydı. “Yeni hayat”, öncekinin tersine sonsuzdu, sınırsızdı. O halde o “yeni hayat”a kutsanarak gidilmeliydi. Bayram törenleriyle, müzikle, dansla. Kadınlar en güzel giysileriyle, en gösterişli takılarıyla. Erkekler en gösterişli donanımlarıyla, silahlarıyla. En sevdikleri yemekler yanları başında olmalıydı çünkü belki de yemekleri daha soğumadan “yeni hayat”a çoktan geçmiş olacaktı.

Bu nedenle en güzel arkeolojik buluntular daima mezarlardadır, ancak daha da önemlisi, bireye uygulanan ölü gömme adetleriyle ilgili bulgular, bireyin ait olduğu toplumun etnik yapısının şifreleri gibiydi. Ölü gömme adetlerine dair detayları biliyorsak, o toplumun sadece kültürel yapısı hakkında değil, aynı zamanda çevre kültürlerarası etkileşim süreçlerine dair de pek çok şey biliyoruz demektir.

Ölüm dün olduğu gibi bu gün bile pek çok toplumlarda yeni hayatın bir başlangıcıdır. İlk yaşamda ulaşamayanların ulaşılabilceği dünyaya açılan yola ilk adımdır. Tarihte ölü gömme ile ilgili bulgular bu nedenle önemlidir.

Tarihte bilinen ilk gömmelerin Neanderthal insana ait olduğunu arkeolojik verilere dayanarak söyleyebiliyoruz. Kuzey Irak’ta bulunan Şanidar Mağarası’ndaki gömme buna örnek olarak gösterilebilmektedir¹. Gömmeler üst Paleolitik AmHs’lerinde de süregitmektedir. Bu döneme tarihlenen çoğu insan iskeletlerinin kırmızı aşı boyayla renklendirilmiş olması bazı bilim insanlarına göre; kırmızının kan, dolayısıyla da hayat rengi olmasından hareketle, ölüleri yaşama döndürme

¹ Ralph S. Solecki, “Shanidar IV, a Neanderthal flower burial in Northern Iraq”, **Science** **190**, 4217, 1975, ss. 880-881.

abası olarak g r lm şt r². Buradan yola çıkararak tezimizin konusunu oluşturan  l  gömme adetleri ilk temellerini Neanderthal insanın ölümle tanışmasıyla atmış olduğunu ifade etmek doğru bir söylem olacaktır.

Ölümün kabulüyle ortaya çıkan mezar bizi bu konuda araştırmalar yaparak varsayımlara ve bu varsayımlardan da sonuçlara götürmüştür. M.  . II. binyıldan başlayarak incelemeye başladığımız Doğu Anadolu ve çevresinde yapılan araştırmalar, arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları  l  gömme adetleri konusunda çok önemli bilgiler sunmuştur.

Araştırmalarımızı tezimize ismini de vermiş olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi ve jeopolitik özelliklerini inceleyerek; bölgenin yapısını tam olarak kavrayarak ilk bölümde anlatmış bulunmaktayız. Özellikle coğrafi konumunun önemli olduğunu düşünerek bölge halkının yaşam standartları, kültürleri ve diğer toplumlarla olan etkileşimlerinden doğan geleneklerini yansıtmaya çalıştık. İlk bölümde Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüzey şekillerinin ayırt edici olan en önemli özelliği olarak görülen sıradağlarla kaplı olmasından kaynaklı olarak bölgeyi bölümler halinde incelemek araştırmalarımıza y n vermemizi sağlayan önemli bir etken olmuştur. Bölge halkını, onların yaşayışını ve kültürlerini anlamak için bu araştırmamızı detaylı bir biçimde ilk bölümde sunmuş bulunmaktayız.

Tarih boyunca tüm insan topluluklarında görülen  l  gömme,  l  için yapılan törenler, mezarlara konulan  l  hediyeleri insanların ölümden sonraki yaşam inancını belirten bir özelliktir. Böylece insanlar sınıfsal farklılıklarına ve maddi olanaklarına göre kendilerine mezar yaptırma gereksinimi duymuşlar ve bir anlamda statülerini belirlemişlerdir. Bu mezarlar araştırma konumuzda da görüldüğü gibi bölgelere ve toplumlara göre farklılıklar ve benzerlikler yansıtmaktadır³. Sıradağlarla çevrili olan Doğu Anadolu Bölgesi bu konuda bize oldukça yol gösterici özellikler taşımaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi; Elazığ-Malatya Bölgesi, Kuzeydoğu Anadolu

² Sibel  zbudun, **Ayinden Törene-Siyasal  ktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin  şlevleri**, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1997, (Törenlerin  şlevleri), s. 42.

³ İ. Akan Atila, "Lykia Lahitleri", **Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, Sayı: 8-9, 1980, s. 22.

Bölgesi, Van Gölü Havzası, Doğu Toroslar Bölgesi olmak üzere bölgelere ayrılmıştır. İlk bölümde anlatılan coğrafi yapısı bakımından bölgenin kültürel etkileşime oldukça açık ve elverişli bir konumda bulunduğunu net bir şekilde görebiliyoruz.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme adetlerini iyi bir şekilde öğrenmek adına ikinci bölümde bölgede yapılan araştırmaları belirli bir kronolojik sıralamaya göre inceleyerek vermeye çalıştık. Önemli sonuçlara ulaşmamızı sağlayan bu bilgileri kazı raporları da içinde olmak üzere her türlü yüzey araştırmaları ve bölgeyle ilgili yayınlanmış kaynakları araştırarak elde ettik. Doğu Anadolu Bölgesi'nin engebeli coğrafi yapısı yüzünden ulaşım zorlu bir hal almış ve ulaşım genel olarak çay ve ırmakların vadiler boyunca açmış olduğu güzergâhlar boyunca geliştirilmiştir. Bu sonuçtan yola çıkılarak güneyde Mezopotamya'ya açılan yollar; ancak kuzeyden güneye doğru ırmakların Güneydoğu Toroslar'da açmış olduğu vadiler boyunca yapılabilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda gelişen iki tarihi yoldan ilki Kafkasya ve Kuzeybatı İran içlerinden gelerek, Sarıkamış – Horasan – Hasankale – Erzurum – Erzincan - Sivas üzerinden Orta Anadolu içlerine açılmaktadır. Diğer yol ise Kuzeybatı İran içlerinden gelir ve Erciş – Ahlat – Muş – Bingöl – Elazığ - Malatya üzerinden Orta Anadolu ve Kuzey Suriye'ye açılmaktadır. Böylesine geniş coğrafi dağılımın olması da ölü gömme adetleri ışığında kültürel etkileşimi açıkklar bir yapı örneği oluşturmaktadır⁴.

Bölgenin coğrafi yapısından sonra yapılan araştırmalar da eklendiğinde kronoloji sorunu çözüme ulaştırılmakta ve cevabını bekleyen sorular bölge için yol gösterici özellikler taşımaktadır. Özellikle bölgenin zengin maden yataklarına sahip olması ve bunların ispatı olarak mezarlardan gelen eşyaların varlığı bölgenin önemini bir parça daha arttırarak M.Ö. II. binyıldan itibaren yazılı kaynaklara da dayanarak diğer komşu bölgelerle ticari ve siyasi ilişkilerini açıklamakta önem kazanmaktadır. Doğu Anadolu'daki toplulukların Erken Demir Çağı'nda askeri-politik beylikler şeklinde örgütlenerken kaleler kurmasında ve daha sonra da Urartu Krallığı adı altında

⁴ Oktay Belli ve Erkan Konyar, "Karagündüz Nekropolü", **Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, (Kale ve Nekropoller), ss. 3-4.

çok güçlü bir merkezîyetçi devlet haline gelmesinde, bölgedeki çeşitli maden ve hammadde yataklarından yapılan üretimin çok büyük bir etkisi olduğu anlaşılmakta ve bu da önermemizi doğrulamaktadır⁵.

Üçüncü bölümde Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mezarlık alanlarını eksiksiz bir şekilde ele alabilmek adına ilk olarak merkezlerin konumlarını ve yapılan araştırmalarını yüzey araştırması, kazı çalışması raporlarından yola çıkarak kronolojik sistem içerisinde anlatmaya çalıştık. Sonraki alt başlıklarda mezarlık alanlarında yapılan çalışmaları ve bunlara dayanarak mezarların tiplerini, gömme biçimlerini inceledik. Mezarlık alanlarının son alt başlığı olarak mezar buluntularını anlattık. Buluntuların önemini araştırmamızdaki tarihleme sürecinde ve kültürler arası etkileşimi anlayabilmek adına incelediğimizde çok büyük önem taşıdığını söyleyebilecek sonuçlara ulaşıldığını görüyoruz.

Bu merkezler sırasıyla; Karaz, Pulur, Güzelova, Sos, Bulamaç, Dilkaya, Karagündüz, Ernis ve Van Gölü çevresinde tespit edilen mezarlıkları içine alan Van, Ağrı, Iğdır, Bitlis, Muş, Hakkâri illerindeki mezarlık alanlarıdır.

Bütün bilgiler toplandığında Doğu Anadolu'da Karaz kültürünün varlığı dikkatimizi çekiyor olsa da bazı bilim insanları tarafından kültürün ismi tartışmalı olarak farklı yorumlanmaktadır. Doğu Anadolu'nun coğrafyasını ele aldığımızda kültürel etkileşimi görmek mümkün olmaktadır. Bu konuda en önemli sonuçları veren Elazığ-Malatya Bölgesi, Van Bölgesi ve Erzurum Bölgesi'nin belirli kesimleri olmuştur. Bölgenin dağlık özelliği ve halkın da konar-göçer şekilde yaşaması bu kültürün yayılım alanını oldukça genişletmiştir. Bölgede yapılan araştırmalar sonucu bulunan çanak-çömleğin özellikleri göz önüne alınarak bu kültüre ait çanak-çömleklerle kıyaslamalar ve incelemeler yapılmış ve birçok soruya cevap niteliği taşıyan sonuçlara ulaşılmıştır. Özellikle mezarlık alanlarından gelen buluntuları incelediğimiz seramik başlığı altında bu konuda yapılan araştırmalara yer verilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin esasında Transkafkasya'nın batıya doğru bir uzantısı oluşu M.Ö. II. binyıl boyalı çanak-çömlek kültürlerinin bu yörelerdeki varlığı önemli

⁵ Oktay Belli, "Demir Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi", **Anadolu Demir Çağları/Anatolian Iron Ages**, (Ed. Altan Çilingiroğlu), İzmir, (Demir Metalurjisi), 1987, s. 90.

bir tartışma konusudur⁶. Bu sebepten dolayı bölgede bulunan mezarlık alanları ve kurganlar sorulara çözüm bulmak için kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarıyla inceleme altına alınmıştır.

M. Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Çivi yazılı Asur kaynakları, Doğu Anadolu'da Urartu Krallığı'nın ön tarihini oluşturan Nairi ve Uruatri Beylikleri hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Örneğin Asur Kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274–1245) Uruatri'nin 8 krallıktan (beylikten) oluştuğunu, I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1244–1208) ise Nairi'nin 60 kralının (beyinin) olduğunu bildirmektedir. Bu önemli bilgilerden, M.Ö. 13. yüzyılın başlarından beri Doğu Anadolu Bölgesi'nde çeşitli boy ve budunların oluşturduğu Beylikler Dönemi'nin bulunduğunu ve merkezi yönetime geçilmediğini görmekteyiz. Bu boy ve budunların M.Ö. III. binyıldan beri varlık gösteren Hurrilerden oluştuğu fikri öne sürülmektedir⁷. Bu da Doğu Anadolu Bölgesi için bahsetmiş olduğumuz kültür etkileşimini destekler nitelik taşımaktadır.

Tezimizde incelediğimiz merkezlerden yola çıkarak Erken Demir Çağı'na ait mezarlar dönem için önemli sonuçlar doğurmuş ve özellikle yapılan araştırmalar mezar mimarisi, gömme biçimleri ve mezar hediyeleri için bu kronolojiye önemli katkılar sağlamışlardır. Özellikle Ernis-Evditepe, Karagündüz, Dilkaya, Hakkâri gibi mezarlık alanlarından gelen çanak-çömlekler konu için oldukça önemlidir. Bu alanlardan gelen madeni eşyalar özellikle Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerindeki mezarlara oranla daha çok sayıda ele geçtiği için Van Bölgesi'nin demir metalurji tekniği konusunda daha ileri düzeyde olduğu ve diğer bölgelerin Van Bölgesi'nden etkilendiği şeklinde yorumlanmasını sağlamıştır⁸.

Urartu Krallığı Dönemi özelliği olarak gördüğümüz yerleşim alanları ve nekropol alanlarının net bir şekilde ayrılığı Van Bölgesi'ndeki merkezler ve mezarlık alanları için geçerli değildir. Aksine mezarlık alanları ve sivil mimari iç içe bir şekilde bulunmaktadır. Buna örnek olarak detaylı bir şekilde inceleme olanağı

⁶ Aynur Özfirat, **Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, (Yayla Kültürleri), s. 67.

⁷ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 90.

⁸ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 90–91.

bulduğumuz Ernis-Evditepe mezarlık alanı verilebilmektedir. Ernis mezar mimarisi Urartu mezar mimarisinin ön tipini yansıtmakta ve atası olarak görülmektedir⁹.

Mezar buluntuları olarak incelediğimiz esasında ölü hediyeleri olarak kabul edilen buluntular ölümden sonra yaşam inancının var olduğunun ve bu inancın toplumlar tarafından kabul gördüğünün göstergesidir. Aynı zamanda bu âdetin buluntuların yol gösterici özelliği düşünüldüğünde insanların kültürlerinden vazgeçmeyişlerinin olumlu sonuçları olarak görmektediriz. Eski çağlardan günümüze kadar süregelen ölü gömme adına yapılan birçok adet özünde aynı kalarak sadece üzerine eklemeler yapılarak yaşatılmıştır. Bu konuyu dördüncü bölümde detaylı bir şekilde anlatarak önemini vurgulamaya çalıştık.

Tezimizin konusu olan ölü gömme adetlerinin çağlar boyunca süregeldiğini ve yaşatıldığını ölüm ve mezar üzerine yapılan araştırmalarda tespit edildiğini görmektediriz. Örneğin Orta Asya Hun Türkleri; ölen atalarını, boy beylerini mezara gömerken, altın sırmalı elbiseler giydirip tabuta koyuyorlardı¹⁰. Tabut daha sonra bir sanduka içine yerleştirildikten sonra mezara yerleştiriliyordu. İki katlı olan Hun mezarlarında içinde kuzey-güney yönünde yerleştirilmiş tabut olan bir oda bulunuyordu¹¹. Batı Hun Türklerinin kağanı Atilla ölümünden sonra altın, gümüş ve demirden bir tabut ve sanduka içine yerleştirildikten sonra, gece yarısında gizlice bir yere gömülmüştür. Bu gizliliğin maksadı ata ruhunun düşman eline geçmemesi, ona bir fenalık edilmemesi endişesi ve inancının taşınmasıyla koruma altına almak istenmesidir. Atilla'nın mezarına düşmandan aldığı silahlar, kıymetli taşlarla süslü at takımları konulmuştur. Gömüldüğü yeri hiç kimse bilmesin diye onu gömen köleler de hemen orada öldürülmüşlerdir¹². Son bölümde ele aldığımız ölüm kavramı başlığı altında eski çağlarda da yapılan bu uygulamalarla ilgili karşılaştırmalar yapıldığında elde edilen verilerle iki ayrı dönemde örtüşen benzerlikleri görmek mümkündür.

⁹ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 91.

¹⁰ Yavuz Akpınar, "Altın Elbiseli Adam", **Kaynaklar-I/Güz (Eylül, Ekim, Kasım)**, Şekerbank Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1983, s. 28.

¹¹ Mehmet Eröz, "Türk Topluluklarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme", **ATATÜRK, Milliyetçilik, Doğu Anadolu**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 285.

¹² Saadettin Buluç, "**Şamanizm**"(Türk Amacı), I, Sayı: 1-6, İstanbul, 1942, s. 8.

Eski çağlardan günümüze ölü gömme adetleri ve inançlarının kaybolmaması ve devam ettirilmesi hala ölüm kavramından çekinilmesi ve dinin ona yüklediği anlamlarla saygı duyulduğunun göstergesidir. Ölüler adeta eğlenceye gider gibi güzel kıyafetler giydirilerek yolcu ediliyor ve Kars'tan bilinen bir gelenek olarak at üzerinde mezara götürülüyorlardı; bu da ata ruhu inancıyla bağlantı kurulmasının göstergesi olarak işaret edilmektedir¹³. Yine eski çağlardan bildiğimiz ve Asya Hunları'nda gördüğümüz, öleni ve atını eşyaları ile birlikte yakma geleneği dikkat çekmektedir. Bu hareket ateşin temizleyici olma inancından ileri gelmektedir. Ayrıca eski çağlarda ateş ruhun kötülüklerden korunması içinde önemli bir koruma kalkanı olarak kullanılmaktaydı¹⁴.

Araştırmalar sonucu ortaya çıkan bu özellikler gösteriyor ki aradan çağlar da geçse ölüm kavramı yok olmak yerine varlığını devam ettirmiş ve önemini korumuştur. Tezimiz süresi boyunca yapmış olduğumuz araştırmaların amacı yaşadığımız kültürün nereden, nasıl ve neden geldiğiyle ilgili sorulara cevaplar bulabilmektir. M.Ö. II. Bin'de Doğu Anadolu Ölü Gömme Adetleri ışığında yapmış olduğumuz coğrafi, kültürel ve mimari araştırmalar gösteriyor ki toplumlar çağlar öncesinde de etkileşim halinde idi. Toplumların farklı olmasıyla birlikte günümüzde de aynı etkileşimin izleriyle yaşanmaya devam edildiği görülmektedir. Bu sonuca ulaşılmasında terk edilmeyen adetlerin oynadığı rol yadsınamayacak kadar çok ve önemlidir. Bu da toplumların geçmişinin geleceğine ayna tuttuğunun ispatıdır.

¹³ Mustafa Turan, "Kars'ta Ölüm ile İlgili Gelenekler", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi (Bildiriler) C. IV**, Ankara, 1983, s. 57; Wolfram D. Eberhard, "Çin'in Şimal Komşuları", çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1942, s. 85.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Türk Bozkır Kültürü", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s. 96; Yaşar Kalafat, "Doğu Anadolu'da Eski İnançların İzleri", Ebabil Yayıncılık, Ankara, 1990, s. 103.

BİRİNCİ BÖLÜM

M.Ö. II. BİN'DE DOĞU ANADOLU'DA ÖLÜ GÖMME ADETLERİ

1.1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN COĞRAFI VE JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Doğu Anadolu'nun rakımının yüksek olması, yer şekillerinin zor şartları ve ziraati güç durumda bırakan iklimi, Doğu Anadolu'yu hayat şartları bakımından çetin bir saha haline getirmiştir. Günümüzde bu nedenler insanın yaşam sahalarını daraltmış ve onu nispeten daha müsait, fakat dağınık ve küçük mahallelerde toplamaya sevk etmiştir. Bununla beraber, arkeolojik araştırmaların gösterdiği gibi, Doğu Anadolu'nun bu ıssız sahaları bile insanlar tarafından iskân görmüştür (EK1 Harita 1)¹⁵.

Bölge, Anadolu'nun diğer bölgelerine göre genel olarak daha farklı bir coğrafi yapılanmaya sahiptir. Anadolu'nun kuzeyi ve güneyinde doğu-batı yönde uzanan sıradağlar; orta kesimlerde birbirinden uzaklaşarak, engebeli arazileri de aralarına alırlar. Doğu kesimlere doğru sıradağlar silsilesi birbirlerine gittikçe yaklaşır, sıkışır ve yükseklikleri artar. Yüksek ve alçak dağların arasında uzanan alüvyal vadiler ve iç platolar iklim, bitki örtüsü ve diğer coğrafi özellikleriyle farklı bir yerleşim oluşturmuştur (EK1 Harita 2)¹⁶.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları şu şekilde belirlenmiştir: Güneydoğu Anadolu ile olan güney sınırı; Güneydoğu Torosların, Güneydoğu'ya bakan etekleri; Elbistan'ın doğusu Çelikhan, Gerger, Ergani, Dicle, Hani, Lice, Kulp ve Sason'un güneyi, Şirvan, Siirt'in kuzeyi ve Cudi dağlarından geçen bir hat ile ayrılmıştır. Akdeniz ile olan güney sınırı, batıda Elbistan Havzası güneyindeki Nurhak, Berit ve Binboğa dağları üzerinden Tahtalı dağlarına dayanmaktadır. Bölgenin batı sınırı; Kızılırmak'ın doğduğu Kızıldağ ile Tahtalı arasından geçen yani Fırat ile Kızılırmak'ın su bölümü hattını takip etmektedir. Bölgenin kuzey sınırı; Fırat –

¹⁵ Sırrı Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, (Coğrafya), 1953, s. 34.

¹⁶ Erinç, Coğrafya, s. 1.

Çoruh, Çoruh – Kura (Kur), ırmaklarının su bölümü hattı boyunca Kızıldağ – Çimen – Keşiş – Kop – Çoruh – Kargapazarı Allahüekber – Yalnızçam dağlarının zirvelerinden geçmektedir. Doğu sınırları Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan ve İran gibi ülkelerle çizilen siyasi sınırlardır¹⁷. Doğu Anadolu Bölgesi Erzurum – Kars, Yukarı Murat – Van, Yukarı Fırat ve Hakkâri olmak üzere alt bölümlere ayrılmaktadır¹⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi jeolojik devrin II. zamanının başlarında, Alplerden itibaren, Balkanlardan, Anadolu'dan, İran'dan ve Afganistan'dan geçerek Çinhindi'ne ve Sonda adalarına doğru uzanan bir jeosenklinalin bir kolunu teşkil etmiştir ve uzun süre deniz altında kaldıktan sonra III. zamanda özellikle Neojende meydana gelen yükselmelerle suların dışına çıkmıştır¹⁹. Bu yükselmeler sonucunda bölge kuzeyde Rus Platformu, güneyde Suriye Platformu ve Doğu Toroslar arasında sıkışıp kalmış ve doğu – batı doğrultusunda uzanan kıvrımlar birbirine yakın bir şekilde kabarmışlardır²⁰. Bu yükselmeleri birtakım kırılmalar ve çökmeler izlemiştir ve bölgenin orta, doğu ve Kars yönünde volkanizmaya sebep olmuştur. Volkanlardan çıkan lavlar yüksek dağları oluşturmuşlar ve çukur alanları doldurmuşlardır. Bu dört türlü hareketi kıvrımların sıkışması, yükselmeler, volkanik dağların oluşması, lavların daha alçak yerlere yayılması Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok yüksek olmasına sebep olmuştur²¹.

Doğu Anadolu'nun önemli yükseltileri arasında, Uludoruk 4135 metre, 3300 metreye varan Mercan Dağları ve yine yükseltisi 3000 metreden fazla olan Ağrı volkanına kadar uzanan Karasu – Aras Dağları, Muş ve Van Gölü havzaları arasında bir fay hattı boyunca sıralanmış Nemrut, Süphan, Aladağ, Tendürek, Ağrı volkan dağları ile Erzincan'ın kuzeydoğusunda Keşiş Dağları ve Erzurum'un kuzeydoğusu da Kargapazarı Dağları bulunmaktadır²².

¹⁷ Ersin Güngördü, **Türkiye'nin Coğrafyası**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, s. 85.

¹⁸ Güngördü, s. 88.

¹⁹ Hüseyin Saraçoğlu, **“Doğu Anadolu”**, Öğretmen Kitapları Dizisi, no: 175, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, (Anadolu), 1989, s. 469.

²⁰ Saraçoğlu, Anadolu, s. 469 vd.

²¹ Saraçoğlu, Anadolu, s. 470.

²² Güngördü, s. 86.

Atlas Okyanusu ve Hind Okyanusu arasındaki su bölümünün bir kısmı Doğu Anadolu Bölgesi'nden geçmektedir. Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan oldukça geniş bir saha, sularını Kura ve Aras vasıtasıyla Hazar Denizi'ne göndermektedir. Bölgenin güneydoğusunda ise 16000 km'ye varan yüzölçümü ile Türkiye'nin ikinci önemli kapalı havzasını meydana getiren Van Gölü Havzası yer almaktadır. Bunun haricinde kalan sahaların sularını, Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ve Fırat toplamaktadır²³.

Tezimizin büyük bir kısmını oluşturan Erzurum Bölgesi, Doğu Anadolu'da Havzalar dizisi olarak adlandırılan ve batıda Erzincan Ovası'ndan başlayarak, doğuda Iğdır Ovası'na kadar uzanan tektonik çöküntülerin orta kesiminde (EK1 Harita 3-4-5) bulunmaktadır²⁴. Pasinler Havzası; Aras, Erzurum ve Aşkale Havzaları ise Fırat Irmağı Havzası içerisinde yer almaktadır. Aras Irmağı Havzası'nın batı bölümünü oluşturan Pasinler Havzası 1600–1700 metre yükseklikleri arasındadır. Doğu-batı doğrultusundaki uzunluğu 4 km, genişliği 15 km'dir. Pasinler (Hasankale) Ovası, daha batıdaki Erzurum Ovası'ndan, Deveboynu eşiği ile ayrılır. Ovanın odağında 1656 metrede Pasinler ilçesi kurulmuştur. Ova güney ve kuzeyden 2000–3000 metre yükseklikteki dağlarla çevrilidir: kuzeyde Kargapazarı (3288 metre) ve Çilligül (2250 metre), güneyde Palandöken dağlarının doğu uzantısını oluşturan Sakaltutan (3070 metre), Şahveled (3050 metre) ve Alibaba (2750 metre) dağlarıyla sınırlanmaktadır. Bunlar üzerinde yüksekliği 2500 metre'yi aşan geniş yaylalar bulunur²⁵.

Erzurum Ovası 1750 – 2000 metreler arasındaki yüksekliklerde uzanmakta ve 1365 km'lik bir alanı kapsamaktadır. Ova bölümlere ayrılabilir; ilk olarak Ana Erzurum Ovası, batıda Ilıca ile kuzeydoğuda Dumlupınar arasında uzanmaktadır. Ortalama yüksekliği 1750 metredir. Ovanın kuzey ve güneyinde birikinti yelpazesinden oluşmuş hafif eğimli yüzeyler yer almaktadır. Diğer iki bölümü de ovanın batısında bulunan Turnagöl Dağı volkanik kütlesi ile ayrılan kuzeydeki

²³ Erinç, Coğrafya, s. 13 vd.

²⁴ Erinç, Coğrafya, s. 91.

²⁵ Erinç, Coğrafya, s. 90 vd; Semih Güneri, **Erzurum Çevresinin Ön Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1987, (Ön Urartu), s. 17.

Daphan Ovası ile güneydeki Sakalikesik - Dereboğazı Ovası oluşturmaktadır²⁶.

Yapılan araştırmalar ve incelemeler ile detaylı bir şekilde bilgi sahibi olduğumuz Erzurum Havzası'nın tümüyle volkanik kütleler içeren engebeli dağlık alanlarla çevrilmiş olduğunu öğrenmekteyiz. Havzada güneyde 2700 – 3000 metre arasında uzanan Palandöken Dağları, kuzeyde 2800 – 3000 metre yükseklikte Dumlu Dağı, doğuda ise Karagapazarı Dağı'nın güney uzantısı bulunmaktadır²⁷.

Erzurum Ovası doğuda 1950 metrelik Deveboynu ve Hamamderesi geçidi ile Hasankale Ovasına açılmaktadır. Ovanın batıda Aşkale Havzası'na geçişi ise 1700 – 1750 metre seviyelerindeki Karasu oluğuyla gerçekleştirilmektedir. Kuzeydoğuda ise yaklaşık 2000 metre yüksekliğindeki Dumlu – Tortum oluğu uzanmaktadır. Aşkale Ovası öncekinden daha değişik özelliklere sahiptir. 10 km'lik uzunluğa ve 4 km'lik genişliğe sahiptir. Doğuda Karasu Oluğu ile Erzurum Ovası'ndan ayrılır. Karasu'nun güneyinde konumlanan Aşkale yüksek dağlarla çevrilmiştir. Kuzeyde Kop Dağı (2918 metre) ile yükseklikleri 2000 – 2800 metreler arasında değişen tepeler yer almaktadır. Güneyde ise 1900 – 2400 metre yükseklikte Palandöken'in batı, Kılıçkaya'nın doğu uzantısı bulunur²⁸.

Tektonik bir çöküntü alanında yer alan Erzurum Ovası ve Hasankale Ovası yaklaşık olarak 1365 km'lik bir alanı kapsamaktadır. 1365 km'lik alan içerisinde Erzurum ili topraklarının % 5,4 oranında bir bölümü kapsamaktadır²⁹. Araştırmalarımızın kapsamında Erzurum Bölgesi içerisinde yer alan höyüklerin devamlılık içeren bir şekilde aynı bölgede kurulmuş olması; bölgenin yaşamış olduğu birçok tektonik hareketle dağlık, engebeli ve yüksek bir coğrafi konuma sahip olmasının ve iklim koşullarının sertliğine rağmen tarımsal faaliyetlerin verimli bir biçimde gerçekleştirilmesinde çok büyük rol oynamaktadır.

²⁶ Güneri, Ön Urartu, s. 17 – 18; Doğanay, s. 10 vd.

²⁷ Güneri, Ön Urartu, s. 18.

²⁸ Hayati Doğanay, **Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları**, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1983, s. 10 vd; Güneri, Ön Urartu, s. 18.

²⁹ Güneri, Ön Urartu, s. 18.

Doğu Anadolu Bölgesi için yapılan coğrafi tanımlamalarda Van Gölü çevresi ayrıca incelenmesi gereken gerek coğrafi özellikleri gerek iklimi ve gerekse konumu bakımından önemli bir kısmı oluşturmaktadır. Van Gölü Havzası olarak değerlendirilen bölge Van Gölü merkezli olup etrafı tamamıyla yüksek sıradağlarla çevrili kapalı bir havza görünümündedir³⁰. Havza kuzeyde Nemrut Dağı'ndan Tendürek Dağlarına kadar uzanan bir volkanlar dizisi, güneyde Güneydoğu Torosları, doğuda ise Türk-İran sınır dağları ile çevrelenmiştir.

Türkiye'nin ikinci önemli kapalı havzası olan Van Gölü Havzası 16.000 km²'ye varan yüzölçümüne sahiptir. Bölgede bulunan akarsuların büyük bölümü bu havzaya bağlı (EK1 Harita 6) bulunmaktadır³¹. Bölgenin genel özelliğine bakıldığında birbirlerinden dağ sıraları ile ayrılmış ovalar ve vadiler görülmektedir. Van Gölü'ne kuzeyde Bendi-Mahi ve Altındere çayları, doğuda Karasu, güneydoğuda ise Hoşap Suyu dökülmektedir. Bu akarsuların getirdiği alüvyonlarla Van Gölü kıyılarında verimli ovalar meydana gelmiştir. Bu verimli ovalardan Muradiye Ovası, Van Ovası, Erciş Ovası, Gürpınar Ovası bölgenin önemli ve büyük kıyı ovaları olarak nitelendirilmiştir³².

Havzanın en geniş ve dağlık bölümünü ortalama yükseltisi 2000–2500 metre olan Van Gölü'ne doğru alçalarak uzanan doğu bölümü oluşturmaktadır. Van Ovası'nın doğusundaki Erek Dağı 3204 metre, bunun doğusunda Kûh Dağı 2850 metre, Kazan Dağı 2890 metre; kuzeyinde Irgat Dağı 2750 metre yüksekliklerine sahiptir ve Hoşap, Erçek, Gürpınar, Özalp ve Ahurik gibi verimli ovalar bu bölgede yer almaktadır³³.

Doğuya doğru kademe kademe yükselen arazi gölün doğu kıyısında 1730 metre yüksekliğine sahiptir³⁴. Sınırdaki dağların yükseltisi ve engebesi kuzeyden güneye doğru artarak ilerlemektedir. Kuzeyde Tendürek Dağı'nın doğusundan başlayarak ilerleyen kıvrımlar Zap Irmağı'nın kaynaklarına kadar hiçbir yerde 2400

³⁰ Saraçoğlu, Anadolu, s. 435; Erinç, Coğrafya, s. 60.

³¹ Erinç, Coğrafya, s. 68.

³² Saraçoğlu, Anadolu, s. 448 vd.

³³ Saraçoğlu, Anadolu, s. 444.

³⁴ Erinç, Coğrafya, s. 62.

metrenin altına düşmeyen düzgün yükseltiler şeklinde iner durumdadırlar. Yükseltileri 3000 metreyi geçmeyen bu dağ sıraları üzerinde Kuzeybatı İran'ı Doğu Anadolu'ya bağlayan yüksek geçitler bulunmaktadır. Bu geçitler; Deveci Geçidi 2750 metre, Şeyh Solo Geçidi 2400 metre, Baleci Geçidi 2450 metre ve Kotur Deresi Geçidi olarak sıralanmaktadır³⁵.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en yüksek ovalarını oluşturan Van Gölü'nün doğu bölümündeki ovalar; kuzeyde Bendimahi Çayı'nın geçtiği Çaldıran Ovası; güneyde yer alan Muradiye Ovası'na Gönderme Boğazı aracılığı ile bağlanan ova şeklindedir. Bendimahi Çayı bunların kuzeyinde yer alan Aladağ ve Tendürek dağlarından gelen suların ovada toplanmasıyla oluşmuştur³⁶.

Çaldıran Ovası'nın güneyinde Karasu yukarı kısmında 2000 metre yükseklikte yer alan Tulgah, Günyüzlü ve Sağmallı düzlük alanları yer almaktadır³⁷. Bu ovaların doğu-batı yönünde ovalar zinciri bulunuyor. Kapalı bir havza görünümündeki Erçek Gölü doğusunda Memedik Ovası, Özalp ve Saray ovaları uzanmaktadır³⁸.

Van Ovası genel olarak içine Van kentini de alan bölge olarak gösterilmektedir. Ova verimli alüvyonal toprak yapısına sahiptir; fakat kuru tarıma uygun bir alan değildir³⁹. Ovanın güneyinde Edremit ve Gürpınar-Havasor ovaları yer almaktadır. Hoşap Vadisinin aşağı kısmında yer alan Havasor Ovası içinden akan Hoşap Çayı ve Şamram Kanalına kaynaklık eden Mecinger Suyu ovanın en önemli su kaynağı olarak nitelendirilir⁴⁰.

Geniş düzlükler şeklinde uzanan ovalar grubunu Van Ovası'nın kuzeybatı kısmında görebiliyoruz⁴¹. Van Gölü'nün kuzey ve batı bölümlerinde Erciş Ovası,

³⁵ Saraçoğlu, Anadolu, s. 436.

³⁶ Erinc, Coğrafya, s. 65.

³⁷ Saraçoğlu, Anadolu, s. 446.

³⁸ Saraçoğlu, Anadolu, s. 447.

³⁹ Saraçoğlu, Anadolu, s. 454.

⁴⁰ Saraçoğlu, Anadolu, s. 456.

⁴¹ Saraçoğlu, Anadolu, s. 464.

Adilcevaz ve Ahlat düzlükleriyle Tatvan Ovası yer almaktadır⁴².

Havzanın en verimli alanı olarak nitelendirilen Erciş Ovası kuzey kısımdan yüksek dağ sıraları ile çevrilidir. Bu dağlar Van Gölü Havzası'nı Kuzeydoğu Anadolu Bölümü'nden ayırırlar. Ovaya inen Zilan Deresi, Yekmal Çayı, İrşat Çayı ve Deliçay suları oldukça verimli olan ovada sulu tarımın yapılmasında büyük kolaylıklar sağlamıştır. Erciş Ovası batıda dağ sıraları ile kesilir ve bu dağ sıralarının ötesinde kıyı boyunca Arin, Adilcevaz ve Ahlat ovaları uzanmaktadır⁴³. Van Gölü'nün güneyinde uzanan Bitlis yüksek bölgesi, göl kıyısından başlayarak oldukça dik bir şekilde yükselir. Bu bölümde havzanın çok dar bir şeritte uzandığı izlenmektedir⁴⁴.

Muş ve Van Gölü Havzaları'nın hemen güneyinde dik bir set halinde yükselen Güneydoğu Torosları Güneydeki Diyarbakır-Siirt bölgeleriyle de keskin ayrımlar oluşturmaktadır. Fırat boğazından itibaren başlayan sıradağlar Diyarbakır havzası üzerinden bir yay çizerek Bitlis bölgesine kadar çıkmaktadır. Buradan itibaren genişleyerek doğuya doğru aynı zamanda yükselerek uzanmaktadırlar⁴⁵. Bitlis-Hakkâri Torosları bölümü de denilen bu alan 50–100 km arasında değişen bir şerit halinde uzanmaktadır⁴⁶. Bölge ana karakteriyle derin yarıklarla ayrılmış yüksek dağ kütlelerinden oluşuyorsa da yaklaşık 2000–3000 metre arasında değişen yükseltilerde yer alan düzlük alanlar da bulunmaktadır⁴⁷. Bölgedeki akarsular batıdan doğuya doğru akarlar ve sularının büyük bölümünü Dicle Havzasına dökerler⁴⁸. Çatak, Hizan dereleriyle Botan Suyu ve Zap nehri en önemli akarsularıdır. Yükseltisi çerçevesinde oldukça sert bir iklim yapısına sahip olan bölgede derin vadi tabanları ve çöküntü ovaları ana yerleşme alanlarıdır⁴⁹.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde varlığını net bir şekilde gördüğümüz Urartuların

⁴² Saraçoğlu, Anadolu, s. 462.

⁴³ Saraçoğlu, Anadolu, s. 464.

⁴⁴ Saraçoğlu, Anadolu, s. 466.

⁴⁵ Saraçoğlu, Anadolu, s. 60.

⁴⁶ Saraçoğlu, Anadolu, s. 89; Erinç 1964, s. 46.

⁴⁷ Erinç, Coğrafya, s. 48.

⁴⁸ Erinç, Coğrafya, s. 50.

⁴⁹ Saraçoğlu, Anadolu, ss. 90–91.

tarihe yapmış olduğu büyük katkılarla bölgenin coğrafyasını siyasi olarak da yorumlayabilmekteyiz. Urartu coğrafyasının karakteristik özellikleri doğal olarak, dağ silsileleri, göller ve volkanlar, insanlara özgü kültürel ilişkiler, düşmanlıklar ve bunları birbirinden ayıran sınırlardır. Urartu topografyasının özelliklerinden birisi sadece Asur ile arasında bulunan dağlar değildir. Aynı zamanda uzun bir sıra halinde uzanan bu dağların yüksekliğı ve pozisyonuna bağılı olarak ortaya çıkan çeşitli iklim özellikleridir. Mezopotamya çevresinde, Suriye, Toros ve Zagros dağ zincirinin yarattığı vadiler ve dağ sırtlarına ait paralel çizgiler birlikte uzanmaktadır. Bölgenin hidrografyası da bu karışık özelliklere dâhil olmaktadır. (Üç büyük göl Van, Urmiye ve Sevan birçok ırmak tarafından birleşmekte ve bunların suyunu toplamaktadır.) Urartu'nun geri kalan bölümü Hazar Denizi ve Basra Körfezi'ni içine alan nehir akıntıları tarafından sulanmaktadır. Nehirler yüksek ülkelerin kaynakları arasındadır. Nehirler bu bölgeye sularının çok büyük bir kısmını taşıyamamaktadır. Murat ve Karasu Malatya'nın yukarısında birleşmekte ve batıya doğru akmaktadır. Aras, Erzurum yakınındaki kaynağından doğmakta ve karşı yönde hareket etmektedir. Aynı zamanda Urartu coğrafyası içinde yukarısından uzanan Büyük Zab, Dicle ile birleşmeden önce Toros Dağ sırasının içinden geçerek güneyde kesilmektedir. Eski dünyanın büyük uygarlıkları içindeki yüksek kesimlerde, nehir kenarlarında kalan bölgeler için böyle bir karşıtlık bulunmaktadır. İnsanlar ya da doğal afetler sonucunda kesilen, yaşamsal olarak önemi olan su kaynaklarının yalnız başına akışını kontrol etmek gibi bir yöntem yoktur⁵⁰.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimi ana çizgileriyle karasal bir özellik göstermektedir. Bu özellik bölgenin kenarlarından iç kısımlara geldikçe daha da belirli hale gelmektedir. Karasal özellik, şiddetli bir karasallığa yönelmektedir. Bölgede, karasal iklimin belirli karakteri olarak, uzun şiddetli ve karlı kışların yanında, sıcak fakat daha kısa bir yaz mevsimi görülmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde şiddetli karasal karakter, yerini daha ılık bir iklime bırakmaktadır. Buralarda kış daha soğuk geçmektedir, yaz ise uzun ve sıcaktır. Iğdır'da olduğu gibi

⁵⁰ Paul E. Zimansky, **Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State**, The Oriental Institute of the University of Chicago, 1985, s. 12 vd.

bu alanlar mikroklima özellikleri göstermektedir⁵¹.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin İç Anadolu'ya nazaran nemli oluşu, bu bölgeyi daha zengin ve daha çeşitli bir bitki örtüsüne sahip kılmıştır. Doğu Anadolu ormanları şiddetli ve uzun kışlara ve yağışa uymuş, seyrek ve orman altı bitkileri bakımından fakir, kuru ormanlar şeklindedir. Bu bölgede soğuğa dayanıklı iğne yapraklılardan sarıçam, bölgenin güneyinde ise soğuğa hassas meşe ormanları yöreye hâkimdir. Güneyde kurakçıl ardıçlar bulunmaktadır. Dağların yüksek yerlerinde ise soğuğa dayanıklı hış ile titrek kavaklar vardır⁵².

Doğu Anadolu Bölgesi'nin orman durumu geçmişte bugüne nazaran daha iyi ve geniş bir durumdaydı. Bölge yüzyıllardan beri sürüp giden tahrip neticesinde orman bakımından mahrum kalmıştır. İklim şartlarının elverişsizliği, uzun yıllar devam eden tahribatlar ve orman içi hayvan otlatmaları, birbirini tamamlayarak orman hayatına zarar vermiştir⁵³. Eskiden çok daha geniş sahaları ormanların kapladığı bilinmektedir. M.Ö. 8. yüzyılda Hakkâri – Van bölgesinde yapılan Asur istilalarına ait çivi yazılı kaynaklarda, sazlık kadar sık ormanların kestirildiğinden bahsedilmektedir⁵⁴. Ayrıca Van Bölgesi'nde Urartu dönemine ait yapılan kazılarda çoğunlukla yapı malzemesi olarak ardıç ağacının kullanıldığı tespit edilmiştir⁵⁵.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin asıl özelliği ot ve çayır alanları bakımından zengin olmasıdır. Kışları şiddetli ve uzun olan bu bölgede esas olarak tahıl tarımı yapılmaktadır. Otlaklar bakımından zengin olan bölgede hayvancılık başta gelmektedir⁵⁶. Doğu Anadolu'da hayvancılığın tarla ziraatine nazaran daha önemli olması gibi, hayvancılık tarzı ve beslenen hayvan çeşitleri bakımından da yörelere göre bazı farklılıklar görülmektedir. Bölgenin kuzeydoğu kısmında sığır sayısının

⁵¹ Tevfik Tarkan, “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi”, **50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi**, C:1, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1974, s. 11 vd.

⁵² Tarkan, s. 13 vd.

⁵³ Besalet Pamay, “Doğu Anadolu Orman Durumu”, **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, XVI/2, İstanbul, 1966, s. 8.

⁵⁴ Arif Müfit Mansel, “Urartu Tarihi ve Medeniyeti”, **Beşinci Üniversite Haftası: Van**, İstanbul, 1945, s. 126; Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, (Urartular), s. 5.

⁵⁵ Erzen, Urartular, s. 5.

⁵⁶ Saraçoğlu, Anadolu, s. 19.

koyuna yaklaşmasına ve bu yörenin, bütün yurttta sığır bakımından en önemli, sahayı temsil etmesine karşın, bölgenin batı ve güney kısımlarında küçük davar, yani koyun ve özellikle keçi diğer hayvan türlerine oranla yüksek sayılara çıkmaktadır⁵⁷.

Bölgenin olumsuz şartlarından dolayı hayvancılık ve az da olsa tarımsal faaliyetler bölgenin başta gelen ekonomik ve yaşamsal faktörleri olmuştur. Bölgenin bu durumu geçmişten çok farklı olmayan bir biçimde devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Toros Dağları'nın oluşturduğu büyük engel, Anadolu Platosu'nun otlaklar bakımından göreceliği ve kışların sert geçmesi gibi tüm bu faktörler, Urartu Bölgesi içinde hayvancılık faaliyetlerine bir şekil vermiştir. Ganimet listelerinde koyun, keçi ve sığır gibi hayvanların ganimet olarak alındığı bildirilmektedir ve bu bilgiler Urartular açısından hayvancılığın önemini göstermektedir⁵⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi özelliklerinden dolayı oldukça zor koşullarda sağlanan bir ulaşım ağı bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok eski çağlardan beri kullanılan ana yollarının birçok kısmı belirli noktalarda kesişen yatay yollarla temsil edilmektedir. Bunlardan en önemlileri ve en eskisi Diyarbakır – Malatya – Samsun yoludur. Bu yol Mezopotamya ve güneydoğu Anadolu'dan (Diyarbakır'dan) gelerek Torosların teşkil ettiği bölümünün en alçak ve en kolay geçilebilen kısmını (Ergani civarı) aşmaktadır. Malatya üzerinden geçerek Sivas ve Samsun'a kadar uzanmaktadır. Bölgenin daha doğusunda ise batı – doğu yönünde ana yollardan kuzeydekine Karadeniz kıyılarından (Trabzon) gelen Zigana yolu Aşkale'de, güneyinde ise Diyarbakır – Bitlis Yolu Tatvan batısındaki Rahva düzlüğüne ulaşmaktadır⁵⁹.

Yapılan araştırmalarla Doğu Anadolu Bölgesi için söylenen Erken Demir Çağı ile ilgili arkeolojik sorun olarak nitelendirilen çağ yoğun araştırmalar sonucunda sorun olmaktan çıkmıştır.

Güneri, Çilingiroğlu ve Sevin'in gerek Van ve çevresinde gerekse Fırat

⁵⁷ Erinç, Coğrafya, s. 43.

⁵⁸ Zimansky, s. 15 vd.

⁵⁹ Erinç, Coğrafya, s. 44.

Havzası'nda yapmış oldukları kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarının sonuçlarına göre bölgenin Erken Demir Çağı'na dair arkeolojik verileri ele alınmış ve detaylı bir şekilde incelenmiştir⁶⁰. Bu verileri detaylı bir şekilde bir sonraki bölümde açıklayarak dönemi aydınlatmaya devam edeceğiz.

⁶⁰ Semih Güneri, **Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu ile Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1995, (Transkafkasya), s. 260.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Eskiçağ Tarihi araştırmalarında yazının önemli bir ölçü olması, zaman olarak bizi bir sınırlamaya götürür. Tarih öncesi ve tarihi çağlar arasındaki bu sınır yazının ortaya çıkışı ile kendiliğinde çizilir. Yazılı ve yazısız çağlar arasında ki sürece ise Öntarih çağları denilmektedir. Yazı, Mezopotamya ve Mısır'da M.Ö. 3200 – 3000, Anadolu'da M.Ö. 2000 de, daha batıda İtalya'da ise M.Ö. 1000 yılında ortaya çıkmıştır⁶¹. Eski Doğu dillerinin çözülmesi ile sadece Eski Batıdan ibaret olduğu sanılan Eskiçağ tarihinin kapsamı ve özellikle de zaman dilimi genişlemiştir (EK5 Tablo 1)⁶².

Yaklaşık, beş yüz yıl Anadolu'nun etnik bütünlüğüne egemen olan Hititler bu süre içinde Anadolu'nun büyük bir bölümüne yayılmanın Mezopotamya ve hatta Mısır'a kadar çeşitli şekillerde ulaşabilmenin gücünü kendinde bulabildiği halde, doğuya, Sivas'tan öteye, başka bir deyimle Fırat ırmağının doğu yakasına yayılamamışlardır. Bunun ardında, başta doğal koşulların ulaşımaya kolayca olanak tanımayacak kadar sert oluşu ve diğer nedenler yatmaktadır. Ancak nedeni her ne olursa olsun, Orta Anadolu'nun geniş bir kesiminde olup biten yoğun siyasal, kültürel hareketlilik Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasına kol verememiştir. Dolayısıyla her iki bölge içinde sürüp giden yaşamsal olaylar gelişimlerini birbirlerinden bağımsız bir şekilde sürdürmüşlerdir⁶³. Anadolu'nun içlerindeki politik yapının “devlet” aşamasına geldiği ve yazının en yoğun biçimde kullanıldığı çağlarda Fırat'ın doğusunda halen “prehistorik” devir⁶⁴ yaşanmakta oluşu, iki kültür bölgesi arasındaki kopukluğun çarpıcı göstergesidir. Başka bir açıdan bakılırsa, M.Ö.

⁶¹ Bülent İplikçioğlu, **Eskiçağ Tarihinin Anahatları-I**, Marmara Üniversitesi Yayınları: İstanbul, 1990, (Eskiçağ), ss. 16 – 17; Füzuran Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, (Anadolu Tarihi), s. 8.

⁶² İplikçioğlu, Eskiçağ, s. 16; Bülent İplikçioğlu, **Eski Batı Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, (Eski Batı Tarihi), s. 13.

⁶³ Altan Çilingiroğlu, “Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi”, **Anadolu Demir Çağları/Anatolian Iron Ages**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1987, (Demir Çağları), s. 112.

⁶⁴ Füzuran Kınal, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi raporu”, **Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: XII, Sayı:1-2, 1954, s. 78; Erzen, Urartular s. 21.

12. yüzyılın başlarında yaşanan olaylarla birlikte Anadolu uygarlığı “kalın bir sis perdesi” arkasında kalırken⁶⁵ aynı çağlarda Doğu Anadolu’da ki tarihsel akışın bu denli içinden çıkılmaz bir durumla yüz yüze olmadığı anlaşılmaktadır. M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren I. Salmanassar ve onu izleyen Asur krallarına ait yazılı kaynaklar Doğu Anadolu’da ki yaşamsal hareketliliğe işaret etmekte ve bölgede gelişen tarihsel olaylara ışık tutabilen bilgiler içermektedir. Aynı kültür bölgesini paylaşan Transkafkasya’da ve İran’da gerçekleştirilen çalışmalar sonrasında M.Ö. II. Bin yılı kapsayan Orta Tunç, Son Tunç ve Demir Çağlarının erken evresi, katmansal belgelerle sağlam temellere oturtulmuştur. Özde bilimsel dayanağını bu çalışmalarda alarak Doğu Anadolu’da son yıllarda yoğunlaştırılan araştırmalar, arkeolojik bulgularla önemini belirttiğimiz filolojik kaynaklardaki bilgiler arasında bağ kurabilmemizi sağlamıştır⁶⁶.

Coğrafi konumu itibariyle Kuzeydoğu Anadolu, güneyde Doğu Anadolu ve Mezopotamya, güneydoğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya, kuzey – kuzeybatıda Karadeniz ve güneybatıda da Orta Anadolu bozkırları arasında geçiş bölgesidir. Bu nedenle burası binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin kavşak noktası olmuştur. Bu bölge tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı, çayır ve ormanlık alanları ile insanlığı en eski çağlardan beri buralara çekmiştir.

M.Ö. III. binde yoğun olarak yerleşme gören Kuzeydoğu Anadolu’da, tarih öncesi kültürlerin ilk aşaması olarak kabul edilen Paleolitik, Mezolitik/Epipaleolitik ve Neolitik çağa ait buluntular ve yerleşmeler de vardır. Bu buluntu ve yerleşmelere Kuzeydoğu Anadolu’da Erzurum, Kars ve Bayburt yakınlarında rastlanır. Erzurum’da Paleolitik çağa tarihlenen bazı bulgular elde edilirken, Kars’ta Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik çağlara tarihlenen yerleşmeler tespit edilmiştir. Bayburt’ta ise

⁶⁵ Ekrem Akurgal, “Karanlık Çağ”, **Phrygische Kunst**, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1955, s. 3; Ekrem Akurgal, **Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander**, Gruyter, Berlin, 1961, s. 5; Fahri Işık, “Uygarlığın Kökeni, Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu”, **Türk Arkeoloji Dergisi (Türk AD)**, Sayı: XXVIII:1, 1989, s. 1.

⁶⁶ Semih Güneri, “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı: XXX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1992, (Yeni Gözlemler), ss. 149 – 151.

Paleolitik ve Mezolitik çağlara ait bir takım izler mevcuttur.

Paleolitik Çağ araştırmalarının pek az yapıldığı Erzurum ve çevresine ait çalışmaların hemen hepsi Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir. Çevredeki ilk buluntuyu ise Alot tespit etmiştir⁶⁷. Alot'un bulduğu bir alet kül rengi ve bazalttan yapılmıştır, 10.3 cm. uzunluğunda, 5.7 cm. genişliğinde ve 2.2 cm. kalınlığındadır. Alot'un bahsetmiş olduğu buluntular sayesinde, bu dönemde bölgenin hem iskân gördüğü hem de bölge için volkanik taşların önemli olduğu bu şekilde kendiliğinden ortaya çıkmaktadır⁶⁸.

Alt Paleolitik Çağa ait yerleşme ve buluntulara Kars yakınlarındaki birçok yerleşmede rastlanmıştır. Kars ili Susuz ilçesi yakınlarındaki Ağzıaçık ve Cilavuz, Kars merkeze bağlı Ocaklı Köyü yakınlarında ki Ani ve çevresi ile Kağızman ilçesi yakınlarında Aladağ eteklerindeki Tombultepe'de rastlanmıştır. Bu yörede Orta Paleolitik Çağa ait yerleşmeler arasında Kars il merkezi yakınlarında Borluk Deresi vadisindeki Borluk Deresi ve Kağızman ilçesi Camuşlu köyü yakınlarındaki Kurbağa Mağarası yer alırken, Üst Paleolitik Çağa ait tek yerleşme yine Camuşlu köyü sınırları içerisinde kalan Yazılıkaya'dır⁶⁹.

Kuzeydoğu Anadolu'da, Kars yakınlarında ayrıca, Paleolitik Çağdan Neolitik Çağa geçişi hazırlayan Mezolitik/Epipaleolitik ve insanlık tarihi için devrim sayılabilecek değişimlerin yaşandığı Neolitik Çağa tarihlenen yerleşmeler de bulunmaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu sınırları içindeki Bayburt'ta da Paleolitik ve Mezolitik/Epipaleolitik Çağlara ait yerleşme ve buluntulara rastlanmıştır⁷⁰.

⁶⁷ Muzaffer Şenyürek, "Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not", Ankara Üniversitesi, **Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2/2, 1944, ss. 351 – 352; Kılıç Kökten, "1952 Yılında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", Ankara Üniversitesi, **Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 11/2-4, 1953, s. 196.

⁶⁸ Şenyürek, s. 352; Albrecht Goetze, **Kleinasien**, Kulturgeschichte des alten Orients, München, 1957, s. 15.

⁶⁹ Akın Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2003, s. 17 vd.

⁷⁰ Veli Ünsal, **Yukarı Çoruh Havzasının Tarihi ve Arkeolojisi Bayburt Yöresi**, Bayburt Valiliği, Bayburt, 2006, ss. 37 – 42, 43 – 46.

Yapmış olduğumuz araştırmalar sonucu bölge için yapılan arkeolojik araştırmaların ve çalışmaların çok uzun bir tarihi sürece sahip olduğunu görüyoruz. Erzurum Bölgesi'nde ilk araştırmalar 19. yüzyılın sonlarına rastlar ve daha çok Urartu yazıtlarının saptanmasına yöneliktir⁷¹. Lehmann ve Haupt 1879 yılında Van çevresinde Toprakkale'de kazılar yapmışlar ve istedikleri sonuca ulaşamamıştır⁷². Güneri'nin ifadesine göre yapılan araştırmalar daha sonra Barnett tarafından yayınlanmıştır⁷³. Bu bölgedeki kazı çalışmaları Belck ve Lehmann tarafından sistemli bir düzene sokulmuştur⁷⁴. Bu araştırmalar Urartu yazıtlarının saptanması için Belck ve Lehmann tarafından başlatılmıştır⁷⁵. Tilkitepe'de gerçekleştirilen kazıların sonuçları ilerleyen yıllarda detaylı bir şekilde Jenny ve Reilly tarafından incelenmiştir⁷⁶. M.S. 20. yüzyılın başlarında Marr ve Orbelli Toprakkale ve Van Kalesi'nde kısa süreli kazılar yapmışlardır⁷⁷. Reilly Tilkitepe'de 1937 yılında yapmış olduğu sondaj çalışması sonucunda üç katmanda ele geçirdiği seramiğin tanıtım ve çizimine raporunda yer vermiştir⁷⁸. Lake tarafından Tilkitepe kazıları 1939 yılında tekrar başlatılmış ve bu veriler Pfeiffer ve Otto tarafından ele alınmışlardır. Bu çalışmaların daha detaylı incelenmesi ve yayınlanması işi Korfmann tarafından 1977 yılında gerçekleştirilmiştir⁷⁹.

⁷¹ Kökten, s. 189.

⁷² Güneri, Ön Urartu, s. 7; Carl Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt, **Armenien Eist und Jetzt I** (1910), I I/1 (1926), II/2 1926, (1931), Berlin, 1926, s. 167 vd.

⁷³ Güneri, Tanskafkasya, s. 6; David R. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van", **Iraq**, XII, 1950, ss. 1-43; David R. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van Addendum", **Iraq**, XVI, 1954, ss. 3-22; David R. Barnett, "More Addenda From Toprak Kale", **Anatolian Studies**, XIII, ss. 153-198, 1972.

⁷⁴ Güneri, Tanskafkasya, s. 7; Waldemar Belck ve Carl Friedrich Lehmann, "Entdeckungen in Armenien", **Zeitschrift für Ethnologie**, 1898a, s. 578 vd; Waldemar Belck ve Carl Friedrich Lehmann, "Armenische Expedition", **Zeitschrift für Ethnologie**, 1899a, s. 193-194; Waldemar Belck ve Carl Friedrich Lehmann, "Forschungsreise unserer Armenischen Expedition Belck-Lehmann", **Zeitschrift für Ethnologie**, 1899b, s. 411 vd; Barnett, s. 23-25; Friedrich, C. Lehmann-Haupt, **Materialien zu alteren Geschichte Armeiens und Mesopotamiens**, Berlin, 1906, s. 65 vd.

⁷⁵ Güneri, Tanskafkasya, s. 7; Belck ve Lehmann, s.579 vd.; Friedrich Carl Lehmann, "Weiterer Bericht über den Fortgang der Armenischen Expedition", **Zeitschrift für Ethnologie**, 1899, ss. 281-290.

⁷⁶ Güneri, Tanskafkasya, s. 7; Wilhelm A. Jenny, "Schirmalti", **Praeschistorische Zeitschrift**, XIX: 45-54, 1928, ss. 283-291; E. B. Reilly, "Tilkitepedeki İlk Kazılar, 1937", **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, IV 1940, ss. 163-165.

⁷⁷ Güneri, Tanskafkasya, s. 7; N. Ya. Marr ve İ. Orbel, **Arheologiceskaya ekspeditsiya 1916 goda va vana**, Leningrad, 1922.

⁷⁸ Güneri, Tanskafkasya, s. 7.

⁷⁹ Güneri, Ön Urartu, ss. 8-9; Lake 1940; Robert H. Pfeiffer, "The Excavations at Van in. 1939", **Bulletin of the American School of Oriental Research**, 78, 1940, ss. 31-32; Heinz Otto, "Die Amerikanischen Ausgrabungen am Burgfelsen von 1944 Van", **Archiv für orientfirschung**, XIV,

1928–1931 yıllarında Osten tarafından Doğu Anadolu’nun orta kesimlerinde çalışmalar başlatılmıştır. Osten’in araştırmaları 1962 yılında Elbistan ovasında yapmış olduğu araştırmalarda tespit ettiği höyüklerden Kalkolitik ve Eski Tunç çağlarına ait seramikler ele geçirmiştir ve bu seramikleri 1967 yılında Brown yayınlamıştır⁸⁰. 1932–1933 ve 1938 yıllarında Malatya-Arslantepe’de Fransız Hititolog Delaporte tarafından yapılan kazılar sonrasında 1947–1948 ve 1951 yıllarında Schaefer tarafından kazı çalışmaları sürdürülmüştür⁸¹. Arslantepe’den elde edilen buluntular Schaefer ve Weidner tarafından 1948–1952 yıllarında yayınlanmıştır⁸².

Doğu Anadolu’da 1940–1952 yılları arasında Kökten tarafından gerçekleştirilen araştırmalar seramik buluntularının çizimlerini yayınlarak gerçekleştirilmiştir⁸³. 1952 yılı araştırmalarıyla Kökten Kars’ın Azat köyü, Dündartepe höyüğünde açmış olduğu açmalardan A çukurunda 4.5 metre derinliğe inildiğinde katmanlara ayırmıştır ve şu şekilde isimlendirmiştir: 1. Klasik Çağ, 2. Urartu, 3. Hitit, 4. Bronz ve Bakır Çağı⁸⁴. Güneri’nin ifade ettiği gibi Kökten’in yapmış olduğu bütün araştırmalar ve incelemeler Doğu Anadolu’nun bahsedilen kesimlerinde Hitit yerleşimi olup olmadığını kanıtlamak amacıyla sorular sorularak detaylandırılmıştır⁸⁵. Güneri Kökten’in araştırmaları sonucu Hitit seramiği olarak yorumladığı malzemeleri Urartu öncesi topluluklarının ürünü olabileceğini söylemiştir ve bu tez yapılan çalışmalarla ispatlanabilir kılınmıştır⁸⁶. Bölge içinde Erzincan Ovası’nın doğusunda bulunan Altıntepe’de Özgüç tarafından yapılan çalışmalar seramik buluntuları incelenerek Emre tarafından düzenli bir çalışma haline getirilmiştir⁸⁷.

Yapmış olduğumuz araştırmalarda özellikle Erzurum Bölgesi için söyleyecek

1941, ss. 87-95; Manfred Korfmann, “Die Ausgrabungen von Kirsopp und Silva Lake in den Jahren 1938 und an (Tuspa) und in Kalecik”, *Berytus*, 25, 1977, ss. 173-200.

⁸⁰ Güneri, Ön Urartu, s. 9.

⁸¹ Güneri, Ön Urartu, s. 9.

⁸² Güneri, Ön Urartu, s. 10.

⁸³ Güneri, Tanskafkasya, s. 8; Kökten 1943a; 1943b; 1944; 1945; 1948b; 1952; 1953; 1975.

⁸⁴ Güneri, Ön Urartu, s. 10–11; Güneri, Tanskafkasya, s. 7 – 8.

⁸⁵ Güneri, Ön Urartu, s. 12, Kökten, s. 203.

⁸⁶ Güneri, Ön Urartu, s. 13.

⁸⁷ Güneri, Tanskafkasya, s. 9.

olursak önemli olan yerleşim merkezleri yoğun çabalar sonucunda baraj suları altında kalmaktan kurtarılmıştır ve gerek yüzey araştırmaları gerekse kazı çalışmalarıyla aydınlatıcı bilgilere ulaşmamız sağlanmıştır. 1968 kurtarma projesi için Keban Bölgesi’nde başlatılan kurtarma çalışmaları 1968–1974 yılları arasında sürdürülmüştür ve bu çalışmaların yanı sıra Whallon ve Kantman tarafından 15 yerleşim merkezi için yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir (EK1 Harita 3-4-5)⁸⁸.

Doğu Anadolu’da Erzurum Bölgesi’nde yer alan 1942’de Koşay’ın Turfan’la birlikte gerçekleştirdiği Karaz höyük sondajlarıyla başlatılan çalışmalar bölgenin tarihi açısından aydınlatıcı bir yol göstermektedir. Höyükte birbirinden yangın tabakalarıyla ayrılan üç kültür katı saptanmıştır ve her üç yapı katından çıkartılan “siyah boya astarlı” çanak-çömleğin, Alishar, Alacahöyük ile Ahlatlıbel “Bakır Çağı” malzemesinin aynısı olduğu belirtilerek höyük III. binyıla tarihlendirilmiştir⁸⁹. Özgüç Karaz’da ki sondajlara ilişkin olarak, höyükte Bakır Çağı adı verilen kültürden önce ve sonra gelen diğer kültürlerin varlığına ya da yokluğuna değinilmesi gerektiğini savunmuş ve Erken Tunç Çağı’na tarihlendirilmiş ok ucunu göstererek bunun tabakalar arası sızma olduğunu söylemiştir⁹⁰. Güneri’nin de ifade ettiği gibi sözü edilen ok ucunun Orta-Son Tunç Çağı’na ait olduğu ve aynı tipteki ok uçlarının Transkafkasya’nın aynı çağa denk düşen merkezlerinde ele geçirildiğini biliyoruz⁹¹. Yapılan araştırmalar ilerleyen dönemlerde bu görüşün haklılığını gözler önüne sermiştir.

1986 yılında Güneri’nin yapmış olduğu yüzey araştırmaları ve sonraki yıllarda ki kazı çalışmaları bu konuda kesin kanıtlarla rapor edilmiştir. Güneri M.Ö. IV. binden itibaren Erzurum Bölgesi’nin devamlı yerleşim gördüğünü ve Kökten’in yapmış olduğu araştırmalarla alt sınırın Paleolitik Çağ olarak belirlendiğini ifade etmiştir⁹².

⁸⁸ Güneri, Ön Urartu, s. 16.

⁸⁹ Hamit Zübeyr Koşay, “Karaz Sondajı”, **III. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943, (Karaz), s. 165.

⁹⁰ Tahsin Özgüç, “Karaz Sondajı”, **III. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943, (Sondaj), s. 165.

⁹¹ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 152.

⁹² Semih Güneri, “Erzurum Çevresindeki Yüzey Araştırması”, **V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 6-10. 04. 1987, 1988, (Erzurum), s. 47.

Yapmış olduğumuz çalışmada Karaz Höyük'ten sonra sırasıyla Pulur ve Güzelova Höyükleriyle ilgili araştırmalarımıza devam ettik. Güneri'nin bu bölgedeki geniş çaplı araştırmalarıyla Pulur ve Güzelova höyüklerindeki II. bin yıl yerleşimlerinin varlığı düşüncesine ilk kez Sevin tarafından değinilmiştir ve Güneri höyüklerden ele geçmiş buluntuların Urartu ve Urartu öncesine tarihlendirilmesiyle Urartu yerleşimi olarak gösterilmesini irdelemiştir. Yapılan araştırma ve çalışmalarla Karaz, Pulur ve Güzelova yerleşimlerindeki Erken Demir Çağı katmanlarının varlığından söz edilmiştir⁹³. Yapılan yüzey araştırmaları Güneri başkanlığında 1985–1987 yıllarında tüm Erzurum Bölgesi'nde yaygınlaştırılmıştır⁹⁴.

Bölgede devam eden arkeolojik araştırmalar ilerleyen yıllarda da düzenli bir şekilde devam ettirilmiştir. Bölgenin uzun süreli kazılarının arasında önemli bir yere sahip olan Sos Höyük⁹⁵ tezimizde tarihleme süreci için önemli bir merkezdir. Güneri bölgedeki seramik buluntularını Protourartu (Urartu Öncesi) sürecinin temsili olduğunu ifade etmektedir⁹⁶. Sos Höyük'te 1987 yılında Güneri tarafından kurtarma kazıları başlatılmıştır. Yapılan araştırmalar tarihleme için önemli veriler elde edilmesini sağlamıştır⁹⁷. Güneri'nin yüzey araştırmaları sonucunda seramikleri Küme A (Erken Transkafkasya-Karaz), Küme B (Urartu Öncesi- Proto-Urartu), Küme C (Urartu) olarak sınıflandırdığını öğrenmekteyiz⁹⁸. Sos Höyük kazı ve yüzey araştırmalarında bulunan seramikler Güneri'nin seramik grupları tanımlarında yer alan Grup A⁹⁹'yı bol örneklerle temsil eden siyah yüzlü kaplar, Karaz türü kapların bulunması bölgede geleneğin devam ettiğini göstermektedir. Güneri'nin ifade ettiği gibi bu kaplar Koşay ve Vary'e göre de Pulur mezar buluntularıyla benzerlik göstermektedir¹⁰⁰.

⁹³ Güneri, Ön Urartu, s. 32.

⁹⁴ Güneri, Erzurum-Sos, s. 5.

⁹⁵ Antonio Sagona, "Sos Höyük and the Erzurum Region in the Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", in **Chronologies des Pays du Caucase par l'Euphrate aux IV-III Millénaires**, (Ed. By C. Marro and H. Hauptmann), l' Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul and de Bocard, Paris, 2000, (Erzurum Region), s. 329 vd.

⁹⁶ Semih Güneri, "1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1987 yılları arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", **Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM) Yayınları-V**, Mersin, 2002, (Erzurum-Sos), s. 4.

⁹⁷ Güneri, Erzurum-Sos, s. 5.

⁹⁸ Güneri, Ön Urartu, s. 5.

⁹⁹ Güneri, Erzurum-Sos, s. 13.

¹⁰⁰ Güneri, Erzurum-Sos, s. 31.

Özdoğan bölgede yapılan araştırmalara dayanarak yerleşik hayatın Geç Kalkolitik Çağ'la başladığını ifade etmiştir¹⁰¹. Işıklı höyükte M.Ö. 3500 yılında Geç Kalkolitik Çağ'la birlikte bölgede iskânın başladığını fakat Pulur Höyüğünde yapılan sondaj çalışmasının bölge genelindeki bu tarihin biraz daha erken döneme çekildiğini söylemiştir¹⁰². Sagona Sos Höyük'teki, Kalkolitik Çağ tabakalarındaki mimarisini inceleyerek yerleşimde anıtsal mimarinin varlığını savunmuştur; fakat bu konudaki kanıtları yeterli bulunmamaktadır¹⁰³. Lokal karakterli bu Kalkolitik Çağ kültürlerinden sonra bölge bir kültürel “*fenomen*” olarak kabul edilen Kura – Aras kültürel kompleksine ev sahipliği yapar. Kafkaslardan Levant düzlüklerine kadar çok geniş bir coğrafyada varlık bulan bu kültürel süreç, seramiğinden mimarisine değin kendine özgü nitelikleri ile ayırt edilebilmektedir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi bu geniş çaplı ve uzun soluklu kültürle M.Ö. 3300 civarında tanışır ve kültür, bölgede varlığını çok uzun süre devam ettirir¹⁰⁴. Kültür varlığını, bölgesel değişimlere uğramakla birlikte M.Ö. 2000 yılına değin devam ettirecektir. Aslında M.Ö. 2500 civarında (Erken Tunç Çağı III sonu) bölge genelinde büyük bir kültürel değişim süreci yaşanır. Ortaya çıkan kültürel ve etnik çeşitliliğin varlığı Güney Kafkaslarda başlayan “Kurgan Halkları ve sürecinin bir yansımasıdır”¹⁰⁵.

Sagona bu kültürel ve etnik çeşitliliği temsil eden zengin tablonun aynı zamanda bölgenin Orta Tunç Çağı sürecini de temsil ettiğini düşünmektedir¹⁰⁶. Son dönemde yapılan çalışmalar başta Erzurum yöresi olmak üzere Kuzeydoğu Anadolu genelinde Orta Tunç Çağı için şimdiye kadar tahmin edilenden daha farklı ve yerleşik karakterli bir kültürel yapılanmanın varlığını göstermektedir. Bu kültürel

¹⁰¹ Mehmet Özdoğan, “The Neolithic and the Highlands of Eastern Anatolia”, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney, (Ed. A. Sagona), **Ancient Near Eastern Studies Supplement 12**, Peeters Press, 2004, s. 23 vd.

¹⁰² Mehmet Işıklı, “Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Keramiği Üzerine Gözlemler”, **Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: VII, 2006, (Kuzeydoğu Keramiği), ss. 13 vd.

¹⁰³ Antonio Sagona ve Claudia Sagona, “Excavations at Sos Höyük, 1998-2000 Fifth Preliminary Report”, **Ancient Near Eastern Studies**, Vol. 37, 2000 (Report), s. 56 vd.

¹⁰⁴ Mehmet Işıklı, “Erzurum Bölgesi’nde Karaz Kültürü’nün Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi”, **Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı**, (Ed. B. Can ve M. Işıklı), Peeters, 2007, (Değerlendirme), s. 325 vd; Sagona, Erzurum Region, s. 335 vd.

¹⁰⁵ Antonio Sagona, “Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Anatolia”, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney, (Ed. Antonio Sagona), **Ancient Near Eastern Studies**, Supplement Vol. 12, Peeters, Leuven, 2004, (Trans-Caucasus), s. 476.

¹⁰⁶ Sagona, Trans-Caucasus, s. 475 vd.

yapının kanıtları Sos Höyük dışında Pulur ve Güzelova kazılarının tekrar değerlendirilmesi çalışmalarından gelmektedir¹⁰⁷. İfade edildiği gibi bölge geneli için bazı araştırmacılar tarihleme konusunda değişik fikirler sunmuş olsa da son dönemlerde yapılan araştırmalarla Erzurum Bölgesi için net bir şekilde Erken Demir Çağı sürecinden bahsedebilmekteyiz¹⁰⁸.

Sagona Sos Höyük ile ilgili olarak Orta Tunç Çağı'ndan sonraki sürecin bölge için şimdilik karanlık olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁹. Fakat Sos Höyük kazıları ve Pulur kazı çalışmaları başta Erzurum Bölgesi olmak üzere bölge geneli için güçlü bir Erken Demir Çağı geçiş sürecinin varlığını ispat niteliği taşımaktadır¹¹⁰. Güneri'nin Sos Höyük ile ilgili araştırmaları sonucunda bulunan arkeolojik malzemenin Karaz kültürünü yaşamış yerli Doğu Anadolu halklarının, diğer bir ifadeyle Hurrilerin etnik bütünlüğünden gelen topluluklarca yaşanmış olduğu Protourartu sürecinin en hareketli evresinin kalıntıları niteliğinde olduklarını öğrenmekteyiz. Bu konuyla ilgili çok güçlü olarak niteleyebildiğimiz verilerle Sos Höyüğün Erken Demir Çağı sürecinin varlığını ispat edebiliyoruz¹¹¹. Sos Höyükle ilgili bu çalışmaları Sos Höyük kazı çalışmalarını anlattığımız bölümde detaylı bir biçimde inceleme olanağına sahip olacağız.

Erzurum Bölgesi araştırmalarına Güneri'nin başkanlığında gerçekleştirilen Bulamaç Höyük kazılarıyla devam edilmektedir. Erzurum çevresinde gerçekleştirilen araştırmalar çevredeki diğer höyüklere göre daha az tahribat görmüş olan Bulamaç Höyük kaçak kazılarıyla ortaya çıkartılan Orta Çağ yapısının temellerinin keşfiyle Güneri tarafından başlatılmış ve sistemli bir şekilde yürütülmüş olan kazı çalışmaları tarihleme açısından çok net tarihler verebilen seramik buluntuları ve mimari kalıntılarıyla bu süreci netleştirebilmektedir¹¹².

Güneri'nin 1985–1987 yıllarında Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapmış olduğu

¹⁰⁷ Işıklı, Değerlendirme, s. 490.

¹⁰⁸ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 48.

¹⁰⁹ Antonio Sagona, "The Bronze Age-Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük", *Anatolian Studies* 49, *Anatolian Iron Ages* 4, 1999, (Iron Age), s. 153 vd.

¹¹⁰ Güneri, Ön Urartu, s. 33.

¹¹¹ Güneri, Erzurum-Sos, ss. 45–46.

¹¹² Güneri, Yeni Gözlemler, s. 158.

yüzey araştırmaları daha geniş boyutlara ulaşmış, araştırmalar Erzincan ve Kars'ta da incelemelerle devam etmiştir. Erzurum bölgesindeki höyükler, ortalama olarak 50–60 metre çapta, 8–10 metre yüksekliktedir. Köy içinde yer alan höyükler ciddi oranda tahrip görmüş, yerleşmelerden uzak olanlar ise diğerlerine göre daha iyi durumdadır. Buna en güzel örneği Erzurum - Cinis höyük olarak verebilmekteyiz. Köyün ortasında bulunan höyük yapılanma yüzünden neredeyse yok edilmiştir. İncelediğimiz diğer höyükler arasında yer alan Karaz, Pulur, Güzelova höyükleri de aynı kaderi paylaşmıştır. Höyüklerin yok edilme sebepleri arasında köylülerin toprak almasıyla gerçekleşen büyük tahribat sorunların başında gelmektedir. Bunun sebebi de köylülerin bölgede ekip-biçmek için bile az olan topraklarının ihtiyaçlarını karşılamaması olarak görülmektedir. Aynı zamanda belediyeler tarafından çekilen toprak da yok edilise büyük katkı sağlamıştır. Aynı şekilde Bulamaç Höyük de bu kadere terk edilmiştir. Fakat höyükte 2001 yılı itibariyle yapılan kazılarda Son Tunç – Erken Demir Çağı'na dair önemli buluntular elde edilmiştir¹¹³.

Erzincan çalışmaları sırasında şehir merkezi olan Refahiye ve Tercan'da yürütülen araştırmalara Altıntepe'nin bulunduğu düzlükte bulunan Merkez Üzümlü yakınındaki Kıldirik ve Saz Tepe'de devam edilmiştir. Bu iki höyüğün birçok tahribata rağmen ayakta kalabildiği rapor edilmiştir¹¹⁴.

Bölge genelinde yürütülen araştırmalar Ardahan ve Hanak merkezlerinde devam ettirilmiştir. Bu araştırmanın sonucunda buradaki yerleşmelerin de Erzurum Bölgesi'nde olduğu gibi höyük ve doğal tepelerden ibaret olduğu ve Erzurum Bölgesindekiler gibi küçük boyutlu oldukları Güneri tarafından ifade edilmiştir¹¹⁵.

Yapılan oldukça detaylı araştırmalar Erzurum bölgesine ilişkin merkezlerde Erken Demir Çağı malzemelerine ulaşılmasını sağlamıştır. Örnek olarak Alaca'da bulunan malzemeler gösterilmektedir. Aynı zamanda Bulamaç'ta ele geçen malzemeler de aynı şekilde tarihlendirilebilmektedir. Güneri önemli araştırmaları sırasında Urartu kalesi olarak bilinen Uzunahmet ve Şirinlikale'de ele geçen

¹¹³ Güneri, Erzurum-Sos, s. 11.

¹¹⁴ Güneri, Erzurum-Sos, s. 12.

¹¹⁵ Güneri, Erzurum-Sos, s. 12.

seramiklerin bir kısmının bu döneme tarihlendiriliyor olmasını bu kalelerin Erken Demir Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğünü işaret etmesiyle önemli bir noktaya değinmiştir¹¹⁶.

Akıllarda soru işareti gibi gösterilen bu bölgeler için Erken Demir Çağı yerleşiminin olmadığı düşüncesi görülüyor ki elde edilen çok önemli arkeolojik buluntularla çürütülmektedir. Özellikle seramik buluntuları bölgenin karanlık olarak görülen dönemini Erken Demir Çağı'yla eşleştirmektedir.

Detaylı bir biçimde incelemiş olduğumuz Karaz, Pulur ve Güzelova höyükleri kazı raporlarından göremediğimiz için öğrenemediğimiz fakat Güneri'nin yapmış olduğu detaylı araştırmalarla M.Ö. II. binyıla ait yerleşim katmanlarının varlığı ve seramik buluntularından açıkça söz edilebilmektedir¹¹⁷.

Çilingiroğlu başkanlığında detaylı araştırmalar ve çalışmalarla gerçekleştirilen Van-Dilkaya Höyüğü kazıları 1984 yılında yüzey araştırmaları olarak başlatılmış ve daha sonra sistemli bir kazı haline getirilmiştir. Tezimizin ana konusunu oluşturan “ölü gömme” başlığı altında özellikle mezarlık alanlarını incelerken çok önemli verilerin elde edildiği bir merkez olduğu görülmektedir. Kazı çalışmaları Çilingiroğlu ve ekibi tarafından 1991 yılına kadar düzenli olarak yapılmış ve rapor edilmiştir. Kazı raporlarından da görüyoruz ki bölgede bulunan arkeolojik veriler höyük için düzenli bir Demir Çağı sürecinin yaşanmış olduğunun ispatı niteliği taşımaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Demir Çağları ile ilgili bağlantısını anlayabilmek için Güneri'nin yapmış olduğu araştırmalar bu konuda tezimiz için yol gösterici bir nitelik taşımaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bize yardımcı olarak üç bölge işaret edilmektedir. Bunlar; Erzurum, Van ve Fırat Havzası'dır. Güneri bu bölgelerdeki Demir Çağlarına geçiş sürecinin başlangıcını hazırlayan sebepleri stratigrafik ve

¹¹⁶ Güneri, Erzurum-Sos, s. 12.

¹¹⁷ Semih Güneri, “Erzurum, Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşimleri ile İlgili Arkeolojik Keşifler”, **Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı**, (Ed. Birol Can ve Mehmet Işıklı), Atatürk üniversitesi, İstanbul, 2007, (Arkeolojik Keşifler), s. 302 vd.

terminolojik olarak ayrı başlıklar altında incelemiştir (EK1 Harita 7-8-9-10)¹¹⁸.

Erzurum Bölgesi için Erken Demir Çağı Pulur mezarlarında ve Sos III'ün temelinde oluşturulan Grup A seramiği içinde yer alan ve Transkafkasya'da Erken Demir Çağı'nın M.Ö. 10. yüzyıldan daha erken bir döneme yerleştirilememiş olmasına rağmen, Karmir – Blur IV'deki demir buluntularla siyah yüzlü, iyi perdahlı elde yapılmış çeşitli formlardaki kapların hemen hemen benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. Güneri Sos III'de ele geçirilmiş olan kaidesi delik çömleği ve diğer seramik buluntuları Pulur mezarlarına bağlamaktadır. Araştırmalar Pulur mezarlarından gelen madeni eserlerin tamamının Transkafkasya'nın Erken Demir Çağı kültürlerine bağlandığını göstermiştir. İncelenen diğer bütün örnekler de Erzurum Bölgesi için Demir Çağlarının en erken evresine işaret etmektedir¹¹⁹.

Çilingiroğlu başkanlığında Van Bölgesi kapsamında 1984 yılında Dilkaya'da yapılan araştırmalar Dilkaya'nın erken mezarlarında Erken Demir Çağı'nı tartışmasız bir şekilde ispat etmiştir. Dilkaya'dan elde edilen buluntular M.Ö. 11. yüzyıl olarak verilmiştir ve Güneri bu malzemeleri İran Demir I malzemeleri ile karşılaştırdığında Batı İran'da Demir I döneminin sonlarına denk geldiğini ifade etmiştir. Sonuç olarak buluntular ışığında Van Bölgesi için Erken Demir Çağı'nın başlangıç tarihi Batı İran'a göre M.Ö. 1300 hatta M.Ö. 1400 – 1450 olarak düşünülmektedir¹²⁰.

Doğu Anadolu'nun diğer bölümlerinde olduğu gibi Fırat Havzası için yapılan araştırmalarda da Orta ve Güney Anadolu'da da görüldüğü gibi Deniz Kavimleri olayının Demir Çağlarının başlangıcıyla aynı döneme denk geldiği yapılan incelemeler sonucunda söylenmektedir ve aynı zamanda Hitit Devleti'nin yıkılışı ve sonrasında ilişkilendirilmiştir¹²¹.

Güneri'nin yapmış olduğu araştırmalar ve incelemeler sonucunda ulaşılmış olduğu sonuçlara göre Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasında Erken Demir Çağı

¹¹⁸ Güneri, Transkafkasya, s. 260 vd.

¹¹⁹ Güneri, Transkafkasya, s. 261 vd.

¹²⁰ Güneri, Transkafkasya, s. 262–263; Altan Çilingiroğlu, “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985”, **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 26-30.05.1986, 1987, (1985 Kazı), s. 85.

¹²¹ Güneri, Transkafkasya, s. 263.

kültürünün merkezi Anadolu'ya olduğu kadar Doğu Anadolu'nun batı kesimlerine de büyük ölçüde kapalı bir gelişim izlediği düşüncesi gerçeklik kazandırılarak ifade edilmiştir. Çalışmalar sonucunda görülüyor ki Demir Çağlarının Doğu Anadolu'daki başlangıç tarihi, Transkafkasya ve Batı İran gibi kültür çevrelerinde meydana gelen sosyal ve kültürel olaylarla açıklanabilmektedir¹²².

Van Bölgesi için çok önemli olduğu ifade edilen Ernis-Evditepe Afif Erzen başkanlığında 1962–1964 yılları arasında kazılar gerçekleştirilmiş ve bu kazılar ışığında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Özellikle bölgenin M.Ö. 11. yüzyıl ile ilgili bilgilerini gün yüzüne çıkartabilen çeşitli çanak-çömlek, demirden yapılmış silahlar ve takı malzemeleriyle bilgi vermektedir. konuyla ilgili detaylı bilgilere Erkan Konyar'ın yapmış olduğu çalışmalardan ulaşabilmekteyiz¹²³.

Van Gölü çevresinde başta Van, Ağrı ve Iğdır bölgeleri olmak üzere düzenli olarak yapılan çalışmalar bölge tarihi için oldukça önemli sonuçlar içermektedir. 2002 yılında bölgede özellikle Iğdır ağırlıklı olmak üzere üç merkezde incelemeler Özfirat ve Marro tarafından gerçekleştirilmiştir. 2002 yılında ki araştırmalar Ağrı Dağı etekleri ve Aras Vadisi'nde, kısmen de Doğubeyazıt Ovası'nda sürdürülmüştür. Daha önceki yıllarda Kılıç Kökten tarafından Iğdır Ovası'nda belirlenmiş olan dört höyükte; Yaycı, Melekli, Gacerdoğanşallı ve Gökçeli'nde yeniden incelemeler yapılmıştır. Bu höyüklerden Yaycı ve Gacerdoğanşallı tamamen, Gökçeli ise büyük oranda tahrip görmüştür. Kazıcılarının ifadelerine göre öğreniyoruz ki Iğdır Bölgesi'nde Klasik Dönem öncesi yerleşimler Ağrı Dağı lav akıntılarının ovayla birleştiği kısımlarda yoğunlaşmıştır. Türkiye, İran, Kafkasya ve Orta Asya kültürleri arasında bir bağlantı noktası olan bu bölgede 1942 yılında Kökten, 1956 yılında da Burney'in yapmış olduğu yüzey araştırmaları 1893'te Nikolsky ile İvanovsky tarafından Taşburun'da, 1914'te Petrov, 1966 yılında da Balkan tarafından Melekli-Kültepe'de yapılan çok geniş çaplı olmayan kazılardan sonra incelemeler

¹²² Güneri, Transkafkasya, s. 266.

¹²³ Erkan Konyar, **Doğu Anadolu Erken demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2004, s. 151.

yapılmıştır¹²⁴. Bölge araştırmaları sonucunda tezimizin konusu olan ölü göme ile ilgili diğer merkezlerden farklı bilgiler edinmek mümkün olmuştur (EK1 Harita 11-12-13);(EK1 Harita 14-15-16).

Kuzeydoğu Anadolu’da son yıllarda özellikle M.Ö. II. binyıl üzerinden sürdürülen yüzey araştırmaları 1997 yılında Bitlis ve Muş illerinde, Özellikle Orta Tunç, Son Tunç ve Demir çağlarına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Muş Ovası’nın kuzeyi ile Süphan ve Nemrut volkanlarının eteğindeki yüksek yaylalar Özfırat tarafından incelenmiştir. İlk Tunç Çağı’na ait yalnızca iki yerleşme belirlenmiştir: Kümbet Höyük ve Harabe Hulik. Bir-iki Erken Demir Çağı malzemesi dışında Erken Transkafkasya türü parçalar Kümbet Höyük’ten ele geçirilmiştir¹²⁵. Bitlis ve Muş ile ilgili detaylı araştırmalarımızı konuyu incelediğimiz bölümde mezar türleri ve mezar buluntularını ele alarak açıklamaya çalıştık (EK1 Harita 17-18-19-20);(EK1 Harita 21-22-23-24).

Doğu Anadolu’nun güneydoğu uç kesiminde yer alan Hakkâri ile ilgili araştırmalarımız sonucunda ortalama yükseklik bakımından Doğu Anadolu’nun en yüksek ve en arızalı parçası olarak ifade edildiğini öğrenmekteyiz (EK1 Harita 25-26-27-28). Yörenin hayvancılıkla uğraşan göçebe ve yarı göçebe topluluklar için uçsuz bucaksız yaylalarıyla elverişli bir konuma sahip olduğu ve bölgenin kazı çalışmalarının 1998 yılında bir mezar odasının bölgedeki bir inşaat sırasında ortaya çıkmasıyla başlamış olduğunu raporlardan öğrenmekteyiz¹²⁶. 1998 yılında mezar odası inşaat alanının tam içinde kalması sebebiyle etrafta daha başka mezar olma olasılığı göz önünde bulundurularak kazı ekibi tarafından araştırmalar ve kazı çalışmaları başlatılmıştır¹²⁷.

Tezimizin ışığında Doğu Anadolu’nun tarihi sürecini inceleme fırsatımız olmakla birlikte bu araştırmalarla bölgenin kesintisiz yerleşim gördüğünü kazılar

¹²⁴ Aynur Özfırat ve Catherine Marro, “2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, 26-31.05.2003, 2004, (2002 Yılı), s. 15.

¹²⁵ Aynur Özfırat, “1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları”, **XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II. Cilt**, Tarsus, 25-29.05.1998, 1999, (1997 Yılı), s. 1.

¹²⁶ Veli Sevin, Aynur Özfırat ve Ersin Kavaklı, “1997-1999 Hakkâri Kazıları”, **22. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İzmir, 22-26.05.2000, 2001, (1997-1999), s. 355.

¹²⁷ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 356.

sonucu yapılan araştırmalarla ortaya çıkan tarihlere dayanarak anlatmaya çalıştık. Doğu Anadolu’da Demir çağlarının başlangıç evresi, Fırat Havzası’nda Hitit Devleti’nin yıkılması ve sonrasındaki olaylarla gelişme göstermiştir. Güneri’nin de ifade ettiği gibi yerleşme yerlerinde yapılan araştırmalar, Tunç ağlarından Demir ağlarına geçişte Doğu Anadolu’nun yüksek kesimlerinden bağımsız bir şekilde “geçiş evresinin” de yaşandığına dikkat çekmektedir. Güneri bu “geçiş evresinin” M.Ö. 12. yüzyıl civarına işaret ettiğini söylerken aynı zamanda bu dönemde Kafkasya kültürleriyle sıkı bir ilişkinin varlığından söz etmektedir. Van Bölgesi geneli için yapılan araştırmalar sonucunda araştırmacılar bölgenin tarihini Kuzey Batı İran Demir I kültürleriyle bağlantı kurarak Erken Demir ağı sürecinin varlığını ispat etmişlerdir. Söz konusu Batı İran Demir I evresinin tarihi olarak M.Ö. 1400 – 1450’ler işaret edilmektedir¹²⁸.

2.2. TERMİNOLOJİ

Mezar (Gmt) : Ölünün gömülü olduğu yer.

Mezarlık Alan (Nekropol): Birden fazla mezarın bulunduğu yerleşim dışı alan.

Gömme: İnsan vücudunun açılan mezara konuluş durumuna diyoruz. Yanına konulan hediyeye de l hediyesi denmektedir.

İnhumasyon (Toprak Mezar): l bedeninin, toprakta açılan bir çukura gömülmesi işlemidir.

Kremasyon: l bedeninin yakılarak gömülmesi işlemidir.

İntramural: Yerleşim içi l gömme uygulaması. İnsanın lmeden önce yaşadığı yerde öldükten sonra yaşıyormuşasına yerleşimin yanında ya da yakınında gerçekleştirilen gömme biçimi.

¹²⁸ Güneri, Transkafkasya, s 267.

Ekstramural: Yerleşim dışı ölü gömme uygulaması.

Hocker: Ölü bedeninin mezara yatırılış biçimi. Ölünün ana rahmindeki pozisyon olarak tanımlanan dizleri ve kollarının gövdeye doğru kıvrılarak, kasılmış ya da büzüşmüş olarak mezara yerleştirildiği biçim.

Dorsal: Ölü bedeninin mezara sırtüstü pozisyonda yatırılış biçimi.

Yanmaya-Katakomb: Ölü bedeninin mezara sırtüstü pozisyonda dizler dik olarak karına çekilmiş bir biçimde yatırılması işlemidir.

Jeosenklinal: Yer kabuğunun uzun bir süre çöken, buna bağlı olarak kat kat kalın tortullarla dolmuş bulunan bölümü.

Neojen: Üçüncü zamanın bölündüğü dört büyük devirden son ikisi olan pliyosen ile miyoseni birden kavrayan sistem.

Hidrografiya: Su bilgisi.

Mikroklima: Dar iklim bölgesi.

Transkafkasya (Güney Kafkasya): Güneri'nin bu konu ve bölge ile ilgili yapmış olduğu detaylı araştırmalar sonucunda coğrafi adlandırmalar üzerine Transkafkasya'nın yerine Güney Kafkasya tanımlamasının benimsendiğini öğrenmekteyiz. Yapmış olduğumuz araştırmalarda konuyla ilgili detaylı bilgileri elde edebilmekteyiz. Güneri bu konuyla ilgili açıklamayı şu sözleriyle dile getirmiştir:

Bizim bulunduğumuz yere göre değil, fakat yalnız kuzeyde (Rusya, Sibirya) bulunanlara göre "trans" (öte) doğru bir ifade olacağından, "Transkafkasya"nın yerine, daha doğru bir anlatım olan "Güney Kafkasya" tanımlaması benimsendi. "Orta Asya" coğrafi tanımlamasında da çok sık yanlışlara düşülmektedir. Soviet "Central Asia" anlamındaki "Orta Asya" gerçek anlamda Özbekistan ve Kırgızistan'ın tümü, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın ise küçük bölümleri ile içerilen topraklar için kullanılmaktadır. Bizim burada, yerini tutabilecek daha doğru bir ifade bulunmadığı için

*kullanmak durumunda olduğumuz “Orta Asya” ve “Asya” tanımlamalarının, aslında, bazen Avrasya ve Güney Sibirya, Moğolistan, Kazakistan ve Orta Asya topraklarını doğrudan ve tümüyle kapsadığını altını çizerek belirtmek isterim*¹²⁹.

Protourartu (Ön-Urartu): Güneri’nin ve Sevin’in ifade ettiği gibi “Uruatri” isminin M.Ö. 13. yüzyılda Asur kaynaklarında ilk kez geçtiği ve Urartu Devleti’nin kuruluş tarihi olan M.Ö. 9. yüzyıl arasındaki dönemi kapsayan kısımdır¹³⁰. Uruatri, Nairi ve onlarla çağdaş ve ilişkili diğer siyasi örgütlerin Doğu Anadolu’daki varoluş sürecini işaret eden zaman dilimidir¹³¹. Güneri önemle belirttiği bir nokta olan Protourartu’nun varlığını şu sözleriyle ifade etmektedir:

*Köken sorunu hala tartışma konusu olan, Hayasa halkının konuştuğu dili, sadece “bir-iki yer ve şahıs adlarının sınırlı “linguistik” tahlillerinden eğer bir şey anlamamız gerekiyorsa, ne “Hurro-Urartu” ne de –bazı kesimlerce iddia edildiğinin tersine- Hint-Avrupalı dil gruplarına “tam olarak” dâhil edilebilmektedir. Bir-iki kelimenin basit gövde formasyonları dışında, hiçbir gramer özelliği bilinmeyen Hayasa dili, buna rağmen, zaman zaman doğrudan ve dolaylı yollarla, bir yandan bu günkü Ermenice’yle bir yandan da Hint-Avrupa dil ailesiyle ilişkilendirilmek istenmiştir. Oysa “Hayasa mevcudiyeti”, kökleri hangi etnik aidiyetlerle bağdaştırılmak istenirse istensin, zaten bölgede köklü bir gelenek olarak devam edegelmekte olan Karaz kültürünün, başka bir ifadeyle Hurrili kültürlerin köken topraklarının tam da kalbinde idi. Ve gün gibi açıktı ki, Urartu halkı da, onun öncülü Protourartulu tüm siyasi gruplar da, bilindiği gibi, Huri etnik kökenlerinden gelmekte idi; ve yazılı belgelerden anlaşılabilirdiği kadarıyla, belki biraz fazla tutucu, belki de tabiatın kendilerine sunduğu, kesintisiz savunmaya yönelik yaşama şartları gereği sert, hatta sırf bu yüzden en fazla “az medeni” (Hititçe, dampupi) diye tarif edilebilen, aslında tamamen “içe dönüklüğün” hâkim olduğu örf ve adetleriyle, kendilerine has bir sosyal yapı sergileyen Hayasa halkı da, M.Ö. II. binin ortalarından itibaren, Doğu Anadolu’da Protourartu sürecini başlatan en erken siyasi yapılanma olarak, elbette ki kendinden sonra gelen, M.Ö. 13. ve 12. yüzyıl Protourartulu gruplarla (sırasıyla Uruatri, Nairi ve Dayaeni temelindeki siyasi yapılanmalarla) aynı etnik ve tabi ki aynı kültürel tarif içinde yer alacaklardı*¹³².

Bölgede Çilingiroğlu ve Sevin’in yapmış olduğu araştırmalar da Karaz ile Urartu arasındaki dönemi temsil ettiği düşünülen diğer seramiklerin arasından seçilen bir grup seramiğin “Urartu Öncesi” dönem ile diğer bir deyişle “Protourartu” dönemi

¹²⁹ Güneri, Erzurum-Sos, s. 2.

¹³⁰ Güneri, Transkafkasya, s. 12; Sevin, Oda-Mezarc, s. 40; David D. Luckenbill, “Ancient Records of Assyria and Babylonia I (Historical 1927 Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon), II (Historical Records of Assyria from Sargon to the end.)”, Chicago, 1926, s. 38.

¹³¹ Güneri, Transkafkasya, s.12.

¹³² Güneri, Erzurum-Sos, s. 3.

ile ilişkilendirildiği ifade edilmiştir¹³³.

¹³³ Güneri, Erzurum-Sos, s. 4; Altan Çilingiroğlu, “Van-Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları”, **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 20-24.05.1986, 1986, (1984Kazıları), s. 155; Veli Sevin, “Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1986”, **V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II**, Ankara, 6-10.04.1987, 1988, s. 40.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE BULUNAN YERLEŞMELER ve MEZARLIK ALANLARI

3.1. KARAZ

3.1.1. Karaz Kazıları

Karaz höyük kazı ve araştırma çalışmaları iki dönem olarak yapılmıştır; ilki sondaj çalışması olarak 1942 yılında gerçekleştirilmiştir; ikincisi 1944 yılında yapılan çalışmadır. İlk çalışma temmuz ayında başlamış ve bir hafta sürmüştür. İkincisi ise Temmuz-Ekim ayları olmak üzere üç ay sürdürülmüştür. Höyük Erzurum'un 16 kilometre kuzeybatısında, Erzurum ovasının batı uzantısında yer alan ve aynı adla anılan köyün güney bitişiğinde yer almaktadır. Koşay'dan öğrendiğimiz bilgilere göre höyük 200 metre çapındadır ve 16 metre yüksekliğe sahiptir¹³⁴.

Koşay höyüğün köylüler tarafından çok fazla tahribata uğradığını raporunda dile getirmiştir. Kazı çalışmalarının yapılmasının ardından höyük tamamen tahrip olmuş ve raporlarda belirtilen birçok ölçüm günümüze kadar ulaşamamıştır. Höyüğün güney bölümü Karasu Irmağı'nın suladığı ovaya hafif meyille uzanmaktadır. Höyüğün diğer kısımları ise köy yapıları tarafından kuşatılmış durumdadır. Karaz höyüğü deniz seviyesinden 1768 metre yükseklikte bulunmaktadır. İlk sondaj çalışmaları olan 1942'de yapılan kazılara başlanmadan önceki mevcut yüksekliği 16 metre olarak ölçümlenmiştir. Koşay'dan sonraki dönemlerde yapılan çalışmalardan olan 1986–1994 yılları arasında yapılan araştırmalarda, ovadan yüksekliği 4–5 metreden daha fazla olmayan höyüğün tepesi dâhil, her bir yanı köy yerleşim alanına dâhil edilmiştir. Güneydeki, ovaya uzanan kısmında ise, muhtemelen toprak alma amacıyla, 1500–2000 metre²'lik bir alanda 3–4 metre derinlikte kazılmış geniş çukur mevcuttur. Höyüğün güney-kuzey yönünde

¹³⁴ Hamit Zübeyr Koşay ve Kemal Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* XXIII, 1959, (Rapor), s. 358; Koşay, Karaz, s. 165; Jak Yakar, "The Chalcolithic and Early Bronze Age", *BAR International Serie* 268 (ii), 1985, ss. 301–302.

uzunluğu 200 metredir¹³⁵.

1942 yılındaki Karaz sondaj çalışmaları belirtildiği gibi kısa sürdürülmüştür ve stratigrafi bakımından belirgin bilgiler ortaya çıkartılamamıştır. Koşay köylülerin toprak almasıyla oluştuğunu ifade ettiği bu tahribatı raporda belirttiği gibi Bakır Çağ olarak belirttiği dönemle ilgili kalıntılara ulaşıldığını da kayıtlara geçirmiştir. Bu plan doğrultusunda sondaj çalışmasında basamaklar halinde alanlar açılmıştır¹³⁶. 1942 çalışmalarında ele geçen malzemeyi iki grup olarak belirtmiş bunlardan ilkinin daha geç, ikincisinin daha erken olduğunu ifade etmiştir.

Koşay'ın 1942 sondajından sonra gerçekleştirdiği asıl çalışmalar 1944 yılında höyüğün güney sırtlarında devam ettirilmiştir. Bu çalışma bölgeleri A ve C alanları olarak adlandırılan "Osmanlı-Selçuklu-Bizans" yerleşim katmanlarının oluşturduğu ilk grup ve bunun da altında "Karaz Bakır Çağı" olarak Koşay tarafından isimlendirilen katmanlardan gelen malzemeler raporlardan öğrenilmektedir. Höyüğün batısına doğru ilerleyen çalışmalar B Alanında devam etmiştir. Koşay tarafından B Yarması olarak adlandırılan alanda ve 1944'deki kazılarda çalışmalar kuzey doğrultusunda devam etmiştir. Koşay'ın raporlarda söylemiş olduğu gibi B Yarması buluntu açısından oldukça önemli veriler elde edilmesini sağlamıştır ve Karaz Höyük için çok önemli bir alandır. Koşay B yarmasını BI ve BVIII arasında gruplandırmıştır. Bu alanın ölçüleri 15 X 50 metre olarak bilinmektedir. Bunun yanı sıra B alanına göre daha az tahribe uğramış alanlar olarak A ve C yarmalarını görebiliyoruz. Höyükte yapı katlarının çok daha fazla olduğuna işaret edilmiş ancak zemin suyu nedeniyle katmanlaşmanın devam ettiği kaydedilen derinliklere ulaşamamıştır. Koşay bu alanda en fazla malzemenin geldiği alan olarak BI - BIV kademelerini işaret etmektedir. Tespit ettiği 9 mimari katı da Karaz Bakır Çağı olarak nitelemiştir¹³⁷.

B yarması üzerinde, 2.5 metrelik bir dolma toprağa rastlanılmıştır ve bu toprak Koşay tarafından taşıma dolgu toprak olarak nitelendirilmiştir. Çünkü

¹³⁵ Koşay ve Turfan, Rapor, s. 349.

¹³⁶ Koşay, Karaz, s. 166.

¹³⁷ Koşay ve Turfan, Rapor, s. 358. plan 2-3.

tarihleme için başka bir bulgu olmadığından bu sarı toprağı dolgu toprak olarak uygun görmüştür. Koşay bu kısmı iki gruba ayırmıştır. XV - XII yapı katları arasında daha erken nitelemiş ve Kalkolitik özellikli daha erken materyallerinin geldiğini söylemiştir. İkinci grup olarak da dolgu toprağın üst kısmında kalan XI - VII yapı katlarını daha geç döneme tarihlemiştir. Koşay höyüğün XIV. ve IX. yapı katları arasında oldukça yoğun olarak izlerinin belirgin olduğu iki yangın katını rapor etmiştir¹³⁸.

Karaz Höyük ile ilgili yapılan araştırmalara bakılacak olursa incelemiş olduğumuz diğer iki höyük olan Pulur Höyüğü ve Güzelova Höyüğü gibi bu bölgeyle ilgili olarak da detaylı bilgiye sahip olamıyoruz. Bahsetmiş olduğumuz gibi köylülerin ve belediyelerin ağır tahribatları höyükleri yok etme derecesine getirmiştir.

Koşay B yarmasının 7. ve 8. tabakalarında yıkıntı halinde bulunduğunu ve buna bakılarak üstteki kerpiçlerin kaybolmasına rağmen temellerin tek sıra taş olarak tasarlanan bir mimari plana sahip olduğunu rapor etmiştir. Bu kaybolan kerpiçlerin uğradığı yangın olayından sonra tuğlalaşmış olduğunu görüyoruz. Bu kerpiçlerin ölçüleri 30 X 35 X 12 cm şeklindedir. Koşay bu konu hakkında da temellerin tahrip görmesinden kaynaklı olarak net bir görüş sunmamış olsa da dikdörtgen planlı olarak nitelemektedir. Mimariyle ilgili yorum yapmamız gerekirse taş temelli kerpiç duvarlardan oluşan ve muhtemelen dikdörtgen planlı bir yapıya sahiptir¹³⁹.

Karaz' da kazı çalışmaları sonucu ele geçen bulgular, yerleşme topluluğunun tarım ve hayvancılıkla geçindiğini kanıtlamaktadır. Koşay ve Turfan tarafından yayımlanmış olan kazı raporunda Karaz halkının gıda gereksinimini ne tür bitkilerle karşıladıkları konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak tahıl tarımının yapıldığını gösteren önemli bir bulgu olarak, bakırdan yapılmış büyük olasılıkla da orak olarak kullanıldığı sanılan bir aleti gösterebiliriz¹⁴⁰.

¹³⁸ Koşay ve Turfan, Rapor, s. 358.

¹³⁹ Koşay ve Turfan, Rapor, s. 358.

¹⁴⁰ Koşay ve Turfan, Rapor, s. 377; Esin 1969, İstanbul, s. 49.

3.1.2. Ölü Gömme

Karaz Höyük kazılarında yapılan araştırmalarda mezarla ilgili çok detaylı bilgiler verilmemiştir. Koşay yapmış olduğu araştırmalarda höyüğün 1. katmanında iki çocuk ve bir de yetişkin iskeletine rastlanmış olduğunu rapor etmiştir. Bu iskeletler birbirinden farklı şekillerde ve yönlerde yatırılmıştır. Yatırılış biçimi bakımından birbiriyle aynı özelliklere sahip oldukları söylenebilir. İskeletlerin dizleri hafifçe karınlarına çekilmiş bir vaziyette gömülmüşlerdir. Koşay'ın da bildirdiği gibi bu üç iskeletin tarihlendirilmesi oldukça güçtür ve bununla ilgili bir bilgi verilmemiştir. Karaz kazı raporlarının geneli incelendiğinde verilen bu bilgiler dışında aydınlatıcı hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Bu sebepten dolayı ölü gömmeyle ilgili Karaz'a dair bir yorumda bulunamıyoruz¹⁴¹.

3.1.2.1. Mezar Buluntuları

3.1.2.1.1. Seramik

Höyük de ve mezarlarda yapılan çalışmalarda herhangi bir seramik esere rastlanılmamıştır.

3.1.2.1.2. Madeni Eserler

Höyük de ve mezarlarda yapılan çalışmalarda madeni eserlere rastlanılmamıştır.

3.1.2.1.3. Küçük Buluntular

Höyük de ve mezarlarda yapılan çalışmalarda küçük buluntulara

¹⁴¹ Koşay ve Turfan, Rapor, s. 358.

rastlanılmamıştır.

3.1.2.1.4. Değerlendirme

İncelemiş olduğumuz Karaz Höyük için çok fazla bilginin olmamasıyla birlikte iki çocuk ve bir de yetişkin iskeletin varlığı belirtilmiştir¹⁴². Höyük ölü gömmeyle ilgili olarak çok fazla bilgiler sunmamaktadır.

3.2. PULUR

3.2.1. Pulur Kazıları

Pulur, 1960 yılında H.Z. Koşay ve H. Vary tarafından kazılmıştır. Kazılar sadece bir mevsim olarak yürütülmüş ve aynı yıl kapatılmıştır. Pulur Höyük, Erzurum'un 20 km güneybatısında yer alan Pulur Köyü'nün kuzeybatı bitişiğinde yer almaktadır. Palandökenler'in batı uzantısının doruklarından doğarak kuzeye doğru yönelen Pulur Çayı, köy yerleşiminin batı sınırlarını yalar, Karasu Nehri'ne katılmak üzere Ilıca tarafına doğru yönelir. Pulur Çayı Karasu Nehri'ne dökülen küçük bir koldur. Deniz seviyesinden 1750 metre yükseklikte yer alan Pulur höyüğün, 1960'ta yapılan kazıların öncesindeki mevcut yüksekliğinin 17 metre olarak ölçüldüğünü ve tespit edildiğini Koşay ve Vary'in yaptığı çalışmalar sonucunda öğrenmekteyiz. Yapılan ölçümlerle höyüğün yaklaşık olarak 250 X 100 metre ölçülerine sahip olduğunu biliyoruz¹⁴³.

Güneri'nin höyükle ilgili yapmış olduğu detaylı araştırmalar bize höyüğün köylüler tarafından ağır tahribata maruz kaldığı ve 1986 – 1994 yılları arasında yapılan araştırmalarda az bir kısmı kazılmış olan höyüğün görmüş olduğu tahribata

¹⁴² Koşay ve Turfan, Rapor, s. 358.

¹⁴³ Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, “Pulur Kazısı”, 1960 Mevsimi Çalışma Raporu, Atatürk Üniversitesi Yayınları Nr. 24, Fen Edebiyat Fakültesi –Arkeoloji Serisi nr, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964, s. 5.

karşın kimi yerlerden hemen hemen aynı yüksekliği korumuş olduğunu göstermiştir. Höyüğün, son araştırmalarda tespit edilen yatay boyutlarına göre (doğu-batı yönde 120 metre) toprak alma ya da alan kazanma amacıyla yapılan tahribatlar da dikkate alındığında tartışmasız daha geniş bir alanda iskân edildiğini göstermektedir. Höyük tabanının 50 metre kuzeydoğusunda, Pulur'u Ilıca'ya bağlayan şosenin batı kenarında, üç ayrı oda mezardan oluşan yerleşim içi bir mezarlık (intra-mural) da keşfedilmiştir¹⁴⁴. Bu mezarlar Koşay tarafından köylülerin toprak alma yoluyla ortaya çıkartılan mezar kalıntılarını inceleme yoluna giderek yapmış olduğu çalışmalar sonucunda ve bu alanlarda yapılan incelemelerle ortaya çıkartılmıştır¹⁴⁵.

Sagona Pulur kazı çalışmalarını da içine alarak başta Erzurum Bölgesi olmak üzere bölge geneli için güçlü bir Geç Tunç Çağı – Erken Demir Çağı geçiş sürecinin olabilirliğinden bahsetmiştir¹⁴⁶. Güneri'nin bölgede yapmış olduğu geniş çaplı yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları dâhilinde Pulur Höyük ve Sos Höyük yerleşimlerinde bulunan seramik kanıtlar ve bölgede yapılan sistematik çalışmalar bölgede kuvvetli bir Erken Demir Çağı sürecini ispatlamaktadır¹⁴⁷.

1960 yılında Pulur Höyüğün üç yerinde Koşay tarafından sezonluk kazılar yapılmıştır. Bu kazı çalışmaları yaklaşık olarak 2 ay sürdürülmüştür. Bu çalışmalar: A. Batı eteğinde; B. Tepede; C. Doğu eteğinde olmak üzere 3 alanda gerçekleştirilmiştir¹⁴⁸. Sagona, Pulur Höyüğün geniş bir kısmının yok edildiğini belirtmesine rağmen, büyük bedenli bir tepe olarak nitelendirmiştir. Burada ele geçen, parlak siyah ve geometrik desenli bir malzemeyi ise M.Ö. III. binyıl sonları ile M.Ö. II. binyıl başlarına tarihlendirmektedir¹⁴⁹.

Košay'ın yapmış olduğu sezonluk çalışmalar sonucunda dört mimari kat tespit edilmiştir ve bu katlar Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir. Koşay mimari

¹⁴⁴ Güneri, Arkeolojik Keşifler, ss. 267 – 324.

¹⁴⁵ Koşay ve Vary, s. 46.

¹⁴⁶ Sagona, Iron Age, ss. 153 – 157; Işıklı, Kuzeydoğu Keramiği, s. 13 vd.

¹⁴⁷ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 46–47.

¹⁴⁸ Koşay ve Vary, s. 14. Levha III.

¹⁴⁹ Antonio Sagona, "An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-Classical Period", **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 18-23.05.1989, 1990, (Pre-Classical), s. 426; Antonio Sagona, "Bayburt Survey 1991", **X. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1993, s. 262.

katları geç dönemden erken döneme gidilecek şekilde sıralamıştır. Yapılan araştırmalara göre birinci mimari kat, yangın katıdır¹⁵⁰. Hafirler¹⁵¹ birinci mimari kat diye tanımladıkları katmanı Geç Kalkolitik Çağ, bu çağın başladığı tarihi ise M.Ö. 2600 ile ifade ederler. Bu katmana ait izler A ve B alanında zayıf olarak görülmektedir. Birinci mimari kat yangın katı olarak ifade edilmiştir ve buna bağlı olarak Koşay bu yangının höyüğün oldukça büyük bir kısmında etkili olduğunu ve höyüğü tahribe uğrattığını ifade etmiştir. Araştırmalar sonucunda bu mimari kata ait düzenli olmayan duvarlar, tabanlar ve ocaklardan meydana gelen bir mimari düzenin olduğu düşünülmüştür¹⁵².

İkinci mimari kattaki çalışmalarda oldukça fazla buluntu ele geçmiştir. Bu buluntular çok fazla sayıda olan çanak-çömlek ve iki tane figüründür. Bu katta taş temelli ve çamur-harç tekniğinde 6 X 6.60 metre ölçülerinde ki bir mekândan söz edilmektedir. Bu mekânın dört duvar sırasının korunmuş olduğu ve içerisinde duvara dâhil olarak çöp çukurunun bulunduğu ve bu çöp çukurunun etrafının taş örgülü olduğu Koşay tarafından rapor edilmiştir¹⁵³. A alanında yapılan çalışmalarla ortaya çıkartılan üçüncü mimari katta taş temelli duvar parçaları ve ocaklar ortaya çıkartılmış ve düzensiz bir mimari sistemle yapıldığı düşünülmüştür. Bu alanda oldukça az buluntu ele geçmiştir¹⁵⁴. A alanında 10.40 metre derinlikte en erken kat olarak belirlenen dördüncü mimari kat kumlu ve çakıl ana toprak üzerinde ortaya çıkartılmıştır ve raporlardan öğrendiğimize göre A alanında bulunan diğer mimari katlarda olduğu gibi dördüncü mimari katta da düzensiz yapılanma görülmektedir¹⁵⁵. A alanında yapılan araştırma raporlarını incelediğimizde görüyoruz ki bu alan Kalkolitik Çağ'ın erken süreçlerinin yaşanmış olduğu bir alandır.

Pulur Höyüğün diğer bir araştırma alanı olan B Alanı başlığıyla anılan kısım sondaj çukuru olarak kayıtlara geçmiştir. Koşay burada yapılan araştırmaları A Alanında olduğu gibi çok kapsamlı gerçekleştirmemiştir. B Alanının en üst kısmında

¹⁵⁰ Koşay ve Vary, s. 13 vd.

¹⁵¹ Koşay ve Vary, s. 14.

¹⁵² Koşay ve Vary, s. 13; Levha VII-X.

¹⁵³ Koşay ve Vary, s. 14; Levha XXXVIII.

¹⁵⁴ Koşay ve Vary, s. 14; Levha XXXVII.

¹⁵⁵ Koşay ve Vary, s. 14.

Selçuklu-Osmanlı Dönemi malzemeleri kazı raporlarında belirtilmiştir. Söz konusu alanda yapılan araştırmaların esas amacı Koşay'ın A alanında ulaşılan Kalkolitik Çağlara denk düşen mimari katmanların B Alanında da ulaşılacağına inanmasıyla başlatılmıştır. Höyüğün tepesinde ki sondaj çukurunda Selçuklu-Osmanlı Dönemi'ne ait iki yapıya ait duvar parçaları rapor edilmiştir. Bu kattan sonra Koşay'ın dolgu toprak olarak ifade ettiği bir kısım ve sonrasında 3 metrelik taş yığını ve A Alanındaki yangının izlerini taşıdığı düşünülen tabakaya ulaşılmıştır. B Alanında yapılan bu araştırmalarla sondajın -17 metre derinliğe indiğini Koşay'ın ifadelerinden öğreniyoruz¹⁵⁶.

Höyükteki kazıların 1960 yılında gerçekleştirildiğini söylemiştik. Bu kazılar sonucu yerleşim halkının, daha çok tarım ve hayvancılıkla geçindiği saptanmıştır. Yerleşim topluluğunun bilinçli bir şekilde tarımla uğraştığını kanıtlayan çok önemli bulgular elde edilmiştir. Höyüğün hemen bütün katlarında eğer biçiminde tam ve kırık yüzden fazla öğütme taşları, dibekler ve avuç içi tokmağı görevi gören yuvarlak taşlar bulunmuştur¹⁵⁷. Bunların yanı sıra T yarımadasında ve tepedeki sondajda 6 metre derinlikte hububat kalıntıları ele geçmiş ve bunlar Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir¹⁵⁸. Pulur'da tarım aletleri yapımında madenden yararlanıldığına tanıklık etmekteyiz. Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen birinci mimari katta bulunan madeni eserler arasında, üstünde kavruk buğdayların bulunduğu bir orak da yer almaktadır¹⁵⁹.

Tarımla ilgili çıkan buluntuların bütünü göz önüne alındığında Pulur'da tarım ön planda tutulmuştur diyebiliriz. Bu bilgiler elimizde olmasına karşın sistemli bir sulu tarımın yapıldığını söylememiz olanaksızdır. Tarımdaki ürün verimliliği doğal olaylara bağlanmıştır. Bu durum insanların dinsel inançlarını da etkilemiş, bir bereket kültürünün doğmasına neden olmuştur. Höyükte bereket kültürünü¹⁶⁰ tanımlayan

¹⁵⁶ Koşay ve Vary, s. 9–10, 14, 24–25. plan sayfa 9

¹⁵⁷ Koşay ve Vary, s. 20.

¹⁵⁸ Koşay ve Vary, s. 19.

¹⁵⁹ Koşay ve Vary, s. 19.

¹⁶⁰ James Mellaart, **Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1988, s. 72; Alaeddin Şenel, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş aşamasında Ekonomik-Topsalsal-Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995, ss. 75 – 76.

pişmiş topraktan tanrı ve tanrıça idolleri bulunmuştur¹⁶¹. Ele geçen bu eserlerde Koşay'ın yorumu bu idollerin yapılış özelliklerine göre Hitit tanrılarıyla olan benzerliği dikkati çekmektedir. Bu benzerlikler dikkate alındığında görülüyor ki Hititler çok eski yerli kültürlerin etkisinde kalmıştır ve onların dinlerinden kendilerine bir pantheon yaratmıştır¹⁶².

Pulur'da insanların ikinci bir geçim kaynağı hayvancılıktır. Höyükte yapılan kazılarda bol miktarda kemikten yapılmış aletlerin bulunması Pulur'un faunası ve geçim kaynaklarının aydınlatılmasında önemli bir faktör olmuştur¹⁶³.

Günlük yaşamın önemli araç – gereçlerinden bizler, koyun ve keçinin mafsalları veya yuvarlak başlı kemiklerinin bir taraflarının yontulmasıyla yapılmıştı¹⁶⁴. Bizler içerisinde az da olsa kuş kemiklerinden yapılanlarda bulunmaktadır¹⁶⁵. Böylece başta koyun, keçi olmak üzere hayvanların evcilleştirildiğini, onların etinden, sütünden, yününden¹⁶⁶, kemiklerinden yararlanıldığı, diğer yandan avcılığın devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Avlanan kuşlar yerleşmenin etrafındaki sazlık alanlarda barınıyorlardı¹⁶⁷. Yerleşmenin yakınlarından Pulur Çayı'nın geçiyor olması balıkçılıkla uğraşmış olabileceğini düşündürmektedir. Fakat kazılarda bununla ilgili herhangi bir bulgu ele geçmemiştir.

Höyüğün doğu eteğinde Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen mezarlarda bulunan kemik kalıntıları, Pulur'un faunasını daha belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Mezarlarda insan kemiğinin yanı sıra bulunan köpek, koyun, keçi, dana, sığır kemikleri bu hayvanların evcilleştirildiklerini kanıtlamaktadır¹⁶⁸.

Pulur'da bulunan hayvan türleri bölgenin iklim ve bitki örtüsü ile ilgili veriler

¹⁶¹ Koşay ve Vary, s. 21–22 vd.

¹⁶² Koşay ve Vary, s. 22.

¹⁶³ Koşay ve Vary, s. 22.

¹⁶⁴ Koşay ve Vary, s. 21.

¹⁶⁵ Koşay ve Vary, s. 21.

¹⁶⁶ Koşay ve Vary, s. 21.

¹⁶⁷ Selçuk Günay, "Ondokuzuncu yüzyılda Bazı İngiliz Seyyahların Gözüyle Erzurum ve Çevresi", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Ed. Bilimleri Araştırma Dergisi**, Sayı: 20, Erzurum, 1992, s. 75 vd.

¹⁶⁸ Koşay ve Vary, s. 46.

de sunmaktadır. Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgede karasal bir iklimin etkili olduğunu ve hayvanların besin gereksinimlerini karşılayacak yeterli mera ve otlakların var olduğunu söyleyebiliriz.

Pulur'da madenin azlığına karşılık¹⁶⁹, obsidiyen aletler oldukça fazladır. Bu durum yerleşmenin konumundan kaynaklanmaktadır. Yerleşim zengin obsidiyen kaynaklarının yakınına kurulmuştur. Höyüğün batısı aşınmış volkanik tepeler ve zengin obsidiyen yataklarıyla kaplıdır¹⁷⁰. Bunlardan dolayı yerleşim halkının en azından bölge içerisinde obsidiyen ticaretine yönelmiş olabileceğini düşünebiliriz.

Pulur Höyük'de yapılan araştırmalarda üç noktadan bahsetmiştik. Üçüncü çalışma alanı olarak C Alanıyla araştırmaya devam edilmiştir. C Alanı höyüğün 50 metre kuzeydoğusunda yer alır ve tezimizin konusunu oluşturan mezarlık alanlarını içeren kısımdır. C Alanı ayrı bir başlık altında mezarlar, gömmeler ve mezar buluntuları şeklinde detaylı bir biçimde incelenecektir.

3.2.2. Ölü Gömme

Pulur Höyük sistemli çalışmalarında belirlenen üç alandan sonuncusu olan Tunç Çağı'na ait mezarların bulunduğu C Alanı, höyüğün tabanından kuzeydoğu yönünde yaklaşık 50 metre mesafede bulunmaktadır (EK3 Plan 1). Koşay'ın belirttiği gibi bu alanda uzunca bir süre köylüler tarafından yapılan tahribat yani toprakların kazılarak bu alandan alınması ve yol yapımında kullanılması mezarlık alanının üst zeminde kalmasına sebep olmuştur (EK3 Plan 2). Mezar kalıntılarından yola çıkılarak yerleşim içi üç oda mezar keşfedilmiştir (EK2 Resim 1-2)¹⁷¹. Bu mezarlar I, II, III olarak birbirinden ayrılmıştır. Mezarlar düzensiz ve kaba taşların üst üste konularak örülmesiyle oluşturulmuş dikdörtgen biçimli odalar olarak tanımlanabilir. Koşay bu mezarları “oda mezar” olarak nitelendirmiş ve ölçülerini genel olarak 200 X 200 cm ve 40 cm yüksekliğinde duvarlar şeklinde vermiştir (EK2

¹⁶⁹ Koşay ve Vary, s. 44.

¹⁷⁰ Koşay ve Vary, s. 5.

¹⁷¹ Koşay ve Vary, s. 46.

Resim 3-4)¹⁷². Koşay mezarlık alanında aynı yükseklikte bulunan ev ve ahırların bulunduğu buluntu tabakasından söz eder¹⁷³.

Mezarlarda çok sayıda seramik ölü hediyesi olarak bulunmuştur bunun yanı sıra seramik kadar çok olmayan metal eserler de ele geçmiştir. Mimari düzeni anlatılan mezarlarda tek ölü bulunmaktadır. Ölüler hocker biçiminde mezara yatırılmıştır. Ölü hediyelerinin yanında mezarda epeyce hayvan kemikleri de mevcuttur¹⁷⁴.

Mezarların ortaya çıkartılmasıyla ilgili anlattığımız konuyla birlikte görülüyor ki mezarlar alanın üst kısımlarında bulunuyordu. Koşay I no'lu mezarı zeminden 100 cm aşağıda bulunduğunu raporlarda belirtmiştir. Mezar yontulmamış kaba taşların, gevşek bir şekilde üst üste yığılması şeklinde oluşturulmuştur. Mezarı oluşturan duvarlar 40 cm yüksekliğinde, 200 X 200 cm genişliğindedir. Mezarın alt kısmında oldukça büyük ölçülere sahip taşlar konulmuştur¹⁷⁵. Mezarda ölünün bulunduğu şekil Koşay tarafından şu şekilde tanımlanmıştır; ölünün dizleri içe bükük çömelmiş bir şekilde, kolları birbirine sarılmış olarak, vücut doğu-batı istikametine gelecek şekilde sağ tarafına dönük olarak yatırılmış ve mezarın kuzeydoğu köşesinde bulunan ölünün başı batıya, yüzü ise güneye dönüktür. Bütün vücut kemikleri boyun omurgasından ayak kemiklerine kadar 2mm kalınlığında beyazımsı bir kumaş bakiyesiyle örtülmüştür. Diğer 2cm kalınlıkta olan ve mezarın üstünü örten organik tabaka bir duvardan diğerine uzanmaktadır. Burada, hasır ya da çapraz konulmuş dallar söz konusudur. Mezarın kuzey duvarı boyunca ölünün arka tarafında sığır ve koyun kaburgaları bulunmaktadır. Hayvan kemikleri insan iskeletinin güneye düşen yarısında ve ön kısmında yani karnına doğru çekilmiş dizlerinin önünde bulunmaktadır. Hayvan iskeletleri de insan iskeletleri gibi aynı konumdadır. Mezarın güneye düşen yarısında çeşitli büyüklüklerde ve onun her iki köşesinde grup halinde düz renkli toprak küpler bulunmaktadır¹⁷⁶.

¹⁷² Koşay ve Vary, s. 47.lev XCIV, CIII

¹⁷³ Koşay ve Vary, s. 47.

¹⁷⁴ Koşay ve Vary, s. 47.

¹⁷⁵ Koşay ve Vary, s. 47.

¹⁷⁶ Koşay ve Vary, s. 47.

C Alanındaki diğ er bir mezar olarak II no’lu mezarı görüyoruz (EK2 Resim 5-6). Mezar yüzeyden 100cm derinlikte, 100 X 200cm genişliğinde, dikdörtgen şeklinde olan 40cm yükseklikteki duvarlarla    taraftan çevrilmiştir. Mezarın kuzey duvarını, temelinde hala bir sıra büyük taşların mevcut olduğu bir evin köşesi teşkil etmektedir ve diğ er iki duvar ise bir karış boyunda ve bal ık sıva ile üst üste tutturulmuş 4–5 sıra halinde bulunan kaba taşlardan ibarettir. Bu tanımlamadan yola çıkılarak II no’lu mezar bir bina ya da harabenin duvar boşluğundan yararlanılarak yapılmıştır. Bu mezarın yönü III no’lu mezarınki gibi doğu-batı yönündedir. Koşay bu y n n güneşin yazın doğuş noktasını gösterdiğini söylemiştir. Buna göre I ve III no’lu mezardaki  l ler yazın, II no’lu mezardaki ölünün ise kışın gömülmüş olabileceği d ş n lm ştir. III no’lu mezarı sınırlayan batı duvarı biraz büyükçe taşlardan yapılmış yuvarlak bir yapıya aittir.  l , mezar yapısının batı duvarına yakın yerde bulunmuştur. II no’lu mezardaki ölünün bacakları karnına yarıya kadar çekilmiş bir şekilde sağ tarafta bulunmaktadır. Vücudu, doğu-batı yönüne doğru yöneltilmiş şekilde, baş batıya, yüz ise kuzeye dönük durumdadır¹⁷⁷. Bu iskelet    mezarda bulunan iskeletler arasında özellikle kafatası en iyi şekilde bulunanıdır. Baş hariç, iskeletin bütün kısımları, kumaş kalıntısı olarak kabul edilen 2–3mm kalınlığındaki beyaz bir tabaka ile  rt lm řtir¹⁷⁸.

Mezarın kuzey köşesinde iki hayvana (dana) ait kemikler, kafa kemikleriyle birlikte yığın halinde bulunmaktadır. Mezar duvarlarında g r ld ğu gibi mezarın tavanını oluşturan ikinci bir tabaka (daha yüksek beyaz, kaba 2 cm kalınlıkta) tespit edilmiştir. Bu tavan hayvan kemiklerinde hiçbir iz bırakmadığı için, giydirilmiş  l  ve kurbanlık hayvanın önce toprakla  rt ld ğu ve sonra da mezarın bir hasır ya da dallarla kapatıldığı görüşünü kabul edilebilir göstermiştir. II no’lu mezarda  l  hediyesi olarak adlandırılabilcek bir adet bronz kama ve bir adet bronz ok ucu dışında bol miktarda büyükbaş hayvan kemikleri ele geçmiştir. Fakat mezardan ele geçen seramik yoktur¹⁷⁹.

C Alanındaki sonuncu mezar olarak III no’lu mezarı görüyoruz (EK2 Resim

¹⁷⁷ Koşay ve Vary, s. 47.

¹⁷⁸ Koşay ve Vary, s. 48.

¹⁷⁹ Koşay ve Vary, s. 48.

7-8-9). Diğer mezarlarda olduğu gibi III no'lu mezarda 100cm derinlikte bulunmuştur. Mezar 40cm yüksekliğinde dikdörtgen biçiminde 3 duvardan oluşturulmuştur. Mezarın güneydoğu köşesini I no'lu mezar sınırlandırmaktadır. Kuzey duvarı 2 metre uzunluğunda olup diğer duvarlardan daha uzundur. Mezarın kuzey duvarını bir evin köşesi oluşturmaktadır. Mezarın kuzey duvarını oluşturan bu evin temeli yontma blok taşlardan iki sıra halinde oluşmaktadır. Bu duvarın eve ait olduğu fikri Koşay tarafından temelde yanmış kilden 70cm çapında bir tandırın bulunmasıyla doğrulanmıştır. Bu görüşe göre; mezarın yapıldığı sırada ev henüz yıkılmamış bir harabe olmalıydı, çünkü kurbanlık hayvanın iskeleti kısmen temel taşları üzerinde bulunmaktadır. Bundan yola çıkarak evin temelindeki yontma blok taşlardan birkaçı mezar inşasında kullanılmış olmalıdır. Mezar duvarlarının yönü II no'lu mezarla uymaktadır, yani doğu- batı yönü yaz güneşinin yönünü gösterir. Mezarları birbiriyle kıyasladığımızda diğer iki mezarın duvarları küçük taşlardan yapılmıştır, III no'lu mezarda büyük taşlar özenli bir şekilde en düz tarafı içe gelecek şekilde ters konulmuştur. III no'lu mezardaki ölünün dişlerine bakıldığında yaşlı bir kadının iskeleti olduğu anlaşılıyor. Ölü mezarın kuzey kısmına düşen yarısında sağa çömelmiş bir biçimde yatırılmıştır. Vücut doğu-batı yönünde uzatılmıştır, baş batıya dönüktür, yüz ise kuzeye bakmaktadır. Bacaklar tamamen, kollar ise hafifçe bükülmüş vaziyettedir. Mezarın güneydoğu kenarında, bir köpeğe ait bütün iskeletin varlığı bilinmektedir ve ölümlerin arkasında kısmen mezarın kuzey duvarını oluşturan evin temeli üzerinde başlarıyla birlikte iki koyun iskeleti bulunmuştur. İnsan iskeletine ait kısımlar birçok yerde 2-3mm kalınlığında kumaş kalıntılarından meydana gelen beyaz bir cisimle örtülü halde bulunmuştur. Bütün mezarların üstünde, bundan başka 30mm kalınlığında, çapraz bir şekilde kalın, beyaz tahta taşıyıcı bir tabaka duvara kadar uzanıyordu¹⁸⁰.

Yapılan araştırmalar sonucunda üç mezarın içinde en fazla buluntuyu veren III no'lu mezar olmuştur. Yukarıda yapmış olduğumuz araştırmalarda buluntuları kısaca özetleyecek olursak çanak-çömlek dışında mezardan ele geçen, bronz halka şeklinde bilezikler, bronz iğneler, yarım ay şeklinde gümüş iğne ve boncuklar buluntuları oluşturmaktadır. Pulurdaki diğer üç mezar gibi III no'lu mezardan da

¹⁸⁰ Koşay ve Vary, s. 48.

birçok küçük ve büyükbaş hayvan kemikleri ele geçirilirken diğer iki mezardan farklı olarak bu mezardan birde köpek iskeleti bulunmuştur¹⁸¹.

Güneri'nin Pulur mezarları ile Dilkaya mezarları arasında yapmış olduğu karşılaştırmalar sonucunda benzerlikler ve farklılıklar görebiliyoruz. Çilingiroğlu'nun Dilkaya kazı raporlarında belirttiği gibi Pulur Mezarları, bazı yönleriyle Van-Dilkaya mezarlarına benzetilmektedir¹⁸². Her iki mezarın da biçimleri hemen hemen aynıdır. Pulur mezarlığı daha büyük boyutlar içeriyorsa da, dikdörtgene yakın planları birbirinden soyutlanamaz. Her mezarda da ölüler hocker biçimde yatırılmıştır¹⁸³. Aradaki fark ise Pulur'da ölü gömme tektir, buna karşılık Dilkaya'da birden fazladır. Bunlara ek olarak iki mezarlık alanının tarihi farklılıkları dikkat çekmektedir. Pulur Dilkaya'dan II. Bin içinde biraz daha erkene tarihlendirilmektedir. Aynı zamanda Güneri'nin ifadesine göre kazı raporlarında Pulur mezarlarının höyükle alakalı bir alan olarak ifade edilmese de, bu alanın höyükteki olası II. bin katmanlarına bağlanması gerektiği savunulmaktadır¹⁸⁴.

3.2.2.1. Mezar Buluntuları

3.2.1.1.1. Seramik

Mezarlık alanında üç mezar bulunduğunu daha önceki bölümlerde detaylı bir biçimde açıklamıştık. Bu üç mezar alanı Koşay'a göre M.Ö. 1200'lerde başlayan ve Geç Tunç Çağı'nda son bulan ürünleri barındırmaktadır¹⁸⁵.

Mezarlardan ele geçen toprak kaplar kaba yüzeyli ve tek renkli olarak tanımlanır. Koşay'ın sarı renk olarak nitelediği bu kaplar dikkati çeken bu özellikleriyle höyükteki diğer kaplardan farklı özellikler taşımaktadırlar. Bu kapların imal sürecinde diplerinde 1cm çapında delik açılmıştır ve bu mezarlara özel olarak

¹⁸¹ Koşay ve Vary, s. 48; Levha LXXXVII, CII-CV.

¹⁸² Güneri, Yeni Gözlemler, s. 156–157; Çilingiroğlu 1985, ss. 153–154, resim 3–4–5–6, plan 5.

¹⁸³ Koşay ve Vary, ss. 47–48 lev XCIV; CIII; CV; Çilingiroğlu 1985, s 154.

¹⁸⁴ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 157.

¹⁸⁵ Koşay ve Vary, s. 49.

yapılmış karakteristik bir niteliktir. Kap diplerinin küçük olması ve üst kısımlarının karın çıkıntısı yapması da bu özelliklere dâhil edilebilir. Bu kapların hiç kullanılmamış olduğunu biliyoruz ve kırılmadan muhafaza edilebilmeleri için kapların içi ağzına kadar dolacak şekilde beyaz kumla doldurulmuşlardır. Koşay bu buluntuyla aynı tarzda olduğunu düşündüğü diğer bir buluntunun Alaca Höyük'teki mezar D'de bulunduğunu belirtmiştir¹⁸⁶.

Yüksekliği 17 ile 35cm arasında değişen mezar buluntuları olan kapların daha küçük boyutlardaki kalın alışıgelmiş kulplar gibi olmayan diğerlerinden farklı olduğu göze çarpan ufak kulpları mevcuttur. Bunlar olasılıkla su içmekte kullanılan taslar olarak kullanım görmekteydi¹⁸⁷.

Mezarda bu kapların bulunduğu yerler birbirinden farklı alanlar olarak tanımlanabilir. Küçük kaplar ölünün başucunda, kum dolu küpler ayakucunda bulunmaktadır. Bahsedilen bu kum dolu küplerin Pulur yerleşiminde görülmeyen olasılıkla mezarlar için özel üretim olarak yapılan eşyalar olduğu düşünülmektedir¹⁸⁸.

Pulur mezar buluntularının her biri, Güney Kafkasya ve esas anlamda Avrasya'da kendilerine benzerler bulabilmektedir¹⁸⁹.

Koşay mezarda ölünün bulunuş şeklinin yanında ölü hediyelerinden de söz etmiştir. C Alanında Koşay tarafından yapılan kazı çalışmalarında mezarlık alanına ait olan 3 mezardan ilki olan I no'lu mezardan mezar odasının güney köşesinde gruplar halinde 7 adet monokrom çanak ve çömlekler ele geçmiştir¹⁹⁰. I no'lu mezardan iskelet yanında bulunan çömlek (EK2 Resim 10)¹⁹¹ raporlara kaydedilmiştir. Bu çömlek incelendiğinde büyük olasılıkla elde yapılmış olma olasılığı fikrini düzensiz verilmiş karın şişliği destekler niteliktedir. Şişkin karından sonra kaideye geçiş içbükey hatlarla sağlanmış. Çömleğin ağız kenarı dışa açıktır.

¹⁸⁶ Koşay ve Vary, s. 49.

¹⁸⁷ Koşay ve Vary, s.49.

¹⁸⁸ Koşay ve Vary, s. 49.

¹⁸⁹ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 287.

¹⁹⁰ Koşay ve Vary, s. 47, Lev. LXXXVIII-LXXXIX.

¹⁹¹ Koşay ve Vary, Lev. XC/P, s. 58.

Çömlek düzensiz bir yapıya sahiptir. Ağız çapı 15 cm, yüksekliği 17 cm, karın çapı 19 cm, kaide çapı 11 cm'dir¹⁹². Güneri'nin araştırmaları sonucunda Pulur mezarlarıyla eşdeğer mezarların varlığını ve kap formlarının benzerliklerini açık bir şekilde görebiliyoruz. Bu çömleğin, Güney Kafkasya'da M.Ö. İkinci binin başından sonuna dek kullanılan özgün kap formlarından birini temsil ettiğini öğreniyoruz. Bin yılın ilk yarısına tarihlenen Orta Asyalı göçebe Adronovo kültürünün Tastă-Butak mezarlarında bulunan örnekler (EK2 Resim 11) Pulur örneklerinden farklı olarak ağız kenarlarında ve karın bölgelerinde kazıma bezemeler bulundurduklarını, ağızlarının daha geniş olduğunu Güneri ifade etmektedir. Pulur kaplarının yakın paralelleri olarak Kuzey Kafkasya'nın M.Ö. 13.-11. yüzyıllara tarihlenen Muranska örneklerini görüyoruz (EK2 Resim 12). Yine bu bölgeden, Berejna ve Bikova I-I kurganlarının M.Ö. 14.-9. yüzyıllara ait gömmelerinde bulunanlar; boyut, biçim ve yapım teknikleri bakımından Pulur çömleğine oldukça yakın olduğu fark edilmektedir. Güneri'nin belirttiğine göre Kayakent-Horoçoyev Kültürü'nde ve Hazar'ın kuzey ve doğu kıyılarında bu tip çömleklere sıkça rastlamak mümkündür. Pulur örneklerinin ölçü bakımından çok yakın hatta aynı diyebileceğimiz ölçülere sahip olan M.Ö. 11.-10. yüzyıllara tarihlenen Rojdesthen mezarlarına ait örneklerin yükseklikleri 15–17cm, karın genişlikleri 20cm, ağız çapları 10–15cm, kaide çapları 8–10cm'dir. Yine Rojdesthen mezarlarına dahil edilebilecek diğer bir örnek Pulur dışında Güzelova'da bulunan G. 315 envanter nolu çömlek (EK2 Resim 13) olarak düşünülmüştür¹⁹³.

Tepenin doğu kısmında I no'lu mezarda iskelet yanında bulunan çömlek (EK2 Resim 14)¹⁹⁴ el yapımıdır. Çömleğin gövdesi yuvarlaktır ve ağız kenarları içe dönüktür. Ağız çapı 12,5 cm, yüksekliği 11 cm, karın genişliği 15 cm, kaide çapı 8 cm'dir¹⁹⁵. Çömlek isli bir vaziyette bulunmuştur. Düğme şeklinde iki kulbu vardır ve kulplar ağız kenarına yakın bir şekilde eklenmiştir. Ölçülerinden de anlaşıldığı gibi çömlek simetrik bir yapıya sahiptir. Çömleğin kaidesi eksi küre şeklindedir¹⁹⁶.

¹⁹² Koşay ve Vary, s. 50–51.

¹⁹³ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 287.

¹⁹⁴ Koşay ve Vary, Lev. XC/P.61.

¹⁹⁵ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 287.

¹⁹⁶ Koşay ve Vary, s. 51.

Güneri bu çömleğin benzer özelliklerini taşıyan bir örneğin Güzelova'da ¹⁹⁷ (EK2 Resim 15) ele geçirilmiş olduğunu belirtmiştir.

Tepenin doğusundaki mezarlıkta I no'lu mezara ait diğer çömlek iskelet yanında bulunmuştur (EK2 Resim 16)¹⁹⁸ ve muhtemelen elde yapılmıştır. Düzensiz bir yapıya sahip olan çömleğin kenarı kırık ve çatlaktır. İslî mutfak eşyası olarak tanımlanır. Ağız çapı 18cm, yüksekliği 26cm, karın genişliği 30cm, kaide çapı 15cm'dir. Çömlek boyunsuzdur ve basit biçimli ağız kenarından başlayarak gövdeye doğru bir genişleme belirtmektedir. Bu da karın bölgesinde abartılı bir şişkinlik sağlamıştır. Karın bölgesinden kaideye geçiş içbükey hatlarla sağlanmıştır¹⁹⁹. Güneri Pulur örneğinin çok benzer özellikler taşıyan örneğini M.Ö. 11–10. yüzyıllar arasına tarihlenen Rojdestheno mezarlarına ait bir örnekle eşleştirmektedir. Kuzeydoğu Kafkasya'da M.Ö. II. bine tarihlenen Tarki mezarlarında bu tür çömlekler bol örneklerle temsil edilmektedir (EK2 Resim 17)²⁰⁰.

Güneri'nin tanımladığı diğer bir çömlek I no'lu mezarda iskeletin yanında bulunmuştur ve (EK2 Resim 18) elde yapılmıştır. Çömleğin ağız çapı 45cm, yüksekliği 45cm, karın genişliği 38cm, kaide çapı 14cm, delik çapı 1cm' ir. Ağız kenarı dışa kıvrıktır. Dar boyundan karın bölgesine geçişler yuvarlak, karın bölgesinden kaideye geçişler düz hatlarla sağlanmıştır. Büyük bir olasılıkla kaide, çömlek nemliyken delinmiştir²⁰¹.

I no'lu mezarda bulunan çanak (EK2 Resim 19) elde yapılmıştır. Güneri çanağın ağız çapının 21cm, yüksekliğinin 12cm, kaide çapının 8.5cm olduğunu söylemiştir. Çanak düz profilli basit ağız kenarlıdır. Ağız kenarından kaideye geçişler düze yakın dışbükey yumuşak hatlarla sağlanmıştır. Çanağın kaidesi düzdür²⁰².

¹⁹⁷ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 288; Koşay ve Vary, Güzelova, Lev. XXXV/G. S. 336.

¹⁹⁸ Koşay ve Vary, Lev. XC/P.60.

¹⁹⁹ Koşay ve Vary, s. 51.

²⁰⁰ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 288.

²⁰¹ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 288.

²⁰² Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 288.

T ocağından ele geçen kapların dış özelliklerine bakıldığında bunların mutfak veya pişirme kabı olarak kullanılmış olabileceği düşünülmüştür. Sagona ve Kiguradze bu örneklerin özellikle Geç Kalkolitik Çağ'da kullanıldığı konusunda hemfikir olmuşlar, kapların tutamak özellikleri de dikkate alındığında Pulur örnekleriyle birlikte yaygın bir model olduğunun ispatı niteliği taşıdığını söylemişlerdir²⁰³. Güneri bu bölgede yapmış olduğu araştırmalar ve karşılaştırmalarla mezarlarda ele geçen şişkin karınlı, dar dipli ve kalın astarlı mezarlardan ele geçen çömlekleri Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı süreçlerine tarihlendirmiştir²⁰⁴.

II no'lu mezarın kuzeydoğu köşesinde kırmızı ve kahverengi iki büyük küp bulunmuştur. Bunlar 30cm yüksekliğinde ve geniş karınlı olup tabanında 1cm genişliğinde delik bulunmaktadır. Her iki küp ince ve kül rengi beyaz kumla dolu olarak ele geçmiştir²⁰⁵.

3.2.2.1.2. Madeni Eserler

Pulur yerleşimi doğal kaynaklar bakımında oldukça zengin bir bölgede yer almaktadır. Özellikle son yıllarda yapılan araştırmalarla obsidiyen açısından bölgenin önemli kaynaklarını barındırdığını öğrenmekteyiz²⁰⁶. Pulur Kalkolitik Çağı'nda madenin az olmasına karşın, obsidiyenden yapılan aletlerin fazlalığı dikkati çekiyor ve doğal yatakları bir kez daha aklımıza getiriyor. İşlenmemiş ham şekilde bulunan obsidiyen kitleler Pulur'un batısındaki dağ yamaçlarından getirilerek eserlerin bulunduğu alanlarda imal edilmiş ve kullanıma hazır hale getirilmiştir²⁰⁷.

C Alanında bulunan mezarlık alanından gelen çok sayıda metal eserlerden söz edilmektedir. Bu üç mezardan bronz balta, hançer, mızrak ucu, ok uçları, halkalar ve

²⁰³ Tamaz Kiguradze ve Antonio Sagona, "On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex", **Archaeology in the Borderlands: Investigations in caucasia and Beyond**, (Ed. A.T. Smith and K.S. Robinson), Los Angeles, 2003, s. 38 vd.

²⁰⁴ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 155.

²⁰⁵ Koşay ve Vary, s. 48.

²⁰⁶ Peter V. Brennan, "Obsidian in the Bayburt-Erzurum Area Eastern Anatolia", **Abr-Nahrain Supplement Series 5**, 1995, s. 27 vd.

²⁰⁷ Koşay ve Vary s. 19–20.

iğnelerden oluşan birçok malzeme grubu ele geçirilmiştir²⁰⁸. Koşay tarafından mezarların tarihi Geç Tunç Çağı olarak tanımlanmıştır fakat Güneri'nin yapmış olduğu çalışmalar ve bu bölgedeki araştırmaları bu tarihi söylenen kültürel süreçten farklı bir tarihe vermiştir. Buluntuların ışığında höyüğün yeniden incelenmesi bölgede daha geç tarihlere ulaşılmasını sağlamıştır²⁰⁹.

Koşay'ın 1960 yılı mevsim çalışmalarında Pulur Kalkolitiğinde Geç Kalkolitik Çağa denk düşen üç parça eserden bahsedilmiştir. Bunlardan bir tanesinin üzerinde yapışık halde kavruk buğdaylar olan bir orak, yassı balta ve keski raporlara kaydedilmiştir. Bulunan yassı baltanın çeşitli kültürlerle etkileşimden kaynaklı olarak imal edildiği düşünülmüştür²¹⁰.

Pulur'da yapılan araştırmalarla madeni eser açısından bölgenin oldukça iyi durumda olduğu anlaşılabilmektedir. Bulunan aletlerin özelliklerine bakıldığında tarıma verilen önem bir kez daha kendini göstermiştir. Bu eserlerin mezarlardan ele geçmesi bize net bilgiler verebilmektedir çünkü oldukça iyi durumda muhafaza edilmişlerdir. Üç mezardan da envanter kayıtlarına geçmiş eser bulunmaktadır. Bunlar bulunuş durumlarına göre araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

C Alanı mezarlıklarından olan I no'lu mezarın bize vermiş olduğu eser sap delikli bronz baltadır. Balta iskeletin yanında bulunmuştur (EK2 Resim 20)²¹¹. Güneri'nin tanımlamasıyla buluntunun tam ölçülerini öğrenebiliyoruz. Baltanın uzunluğu 14cm, sırt yüksekliği 28cm, sap deliğinin içten içe çapı 4,2 X 2,5cm'dir. Delikli bronz baltanın, düz sırtlı arkası (dipçik), oval kesitli sap deliğine kalınlaşarak, deliğin dar çapını oluşturan ekseninde 3,5cm kalınlığa ulaşır²¹².

I no'lu mezar için Koşay mezarda ölünün bulunuş şeklinin yanında ölü hediyelerinden de söz etmiştir. Mezardan 7 adet ok ucu, bir adet bronz baltadan söz

²⁰⁸ Koşay ve Vary, ss. 51–52.

²⁰⁹ Güneri, Yeni Gözlemler, s.149 vd.

²¹⁰ Koşay ve Vary, s. 19.

²¹¹ Koşay ve Vary, lev. XCII.

²¹² Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 294.

etmiştir²¹³.

II no'lu mezarda ölü hediyesi olarak adlandırılan bir adet bronz kama ve bir adet bronz ok ucu ele geçmiştir²¹⁴. Mezar buluntuları arasında II no'lu mezardan ele geçen ölünün göğsü üzerinde bulunan oyuk kabzalı bronz hançerin (EK4 Çizim 1)²¹⁵ tanımı şu şekilde yapılmıştır: Hançerin genelinin uzunluğu 33cm, gövde uzunluğu 21.5cm, gövdenin en geniş yeri 3.5cm, kabzanın en geniş yeri 4cm, omuz genişliği 3cm'dir. Hançer kavisli bir kabzaya sahiptir, kavis genişleyerek arka tarafından başlayarak omuz kısmına doğru gelerek daralma görülmeden uzanmaktadır²¹⁶. Güneri kabzalı bronz hançerleri iki tipe ayırmıştır ve iki ayrı başlık altında detaylı bir biçimde incelemiştir. Hançer “yuvarlak omuzlular, köşeli omuzlular” olmak üzere iki başlık altında incelenerek detaylı bir şekilde tanımı yapılmıştır (EK4 Çizim 2)²¹⁷. Söz konusu hançer diğer buluntularda olduğu gibi çevre kültürlerle etkileşimi net bir şekilde ortaya koyabilir. Araştırmacılar Pulur hançeriyle benzerlik taşıyan örnekleri tarihsel olarak konumlandırmıştır. Chernykh'in araştırması sonucu Pulur örneğinde gördüğümüz hançerler, Güney Kafkaslarda Geç Tunç Çağı sürecinden itibaren görülen yaygın bir tiptir. Bu hançerlerin en güzel örnekleri olarak tanımlanan örnekleri Ermenistan'ın Şirak Bölgesi'ndeki “Artık Mezarları”ndan gelmektedir²¹⁸.

Güneri'nin de ele aldığı gibi genel olarak bu alanda yapılan çalışmalarda görüyoruz ki bütün eserler çevre kültürlerle etkileşim halindedir. Pulur hançeri Transkafkasya'daki örneklerine bakılarak M.Ö. 13. yüzyıl civarına tarihlenir. Pulur'da örneği görülen Kolhidik tipi olan baltalar bilhassa Geç Tunç Çağı'ndan itibaren Transkafkasya'da yaygın bir biçimde ortaya çıkar. Kolhidik tipi baltaların Transkafkasya ve bağlantılı bölgelerde M.Ö. 16. yüzyılda başlayan serüvenleri tipolojik değişimleri ile birlikte M.Ö. 6. yüzyıl sonlarına kadar devam eder²¹⁹.

²¹³ Koşay ve Vary, s. 47, Lev. LXXXVIII-LXXXIX.

²¹⁴ Koşay ve Vary, s. 48.

²¹⁵ Koşay ve Vary, lev. XCVI/1-3.

²¹⁶ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 291.

²¹⁷ Güneri, Arkeolojik Keşifler, ss. 293-294.

²¹⁸ Evgeny N. Chernykh, “Ancient Metallurgy in the USSR”, Cambridge, 1992, ss. 285-286, fig. 101.

²¹⁹ Irina Gambaschidze, Andreas Hauptmann, R. Slotta, Ü. Yalçın, “Schatze aus dem Land des Golden Vlies: Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museum Bochum in

Kolhidik tipli baltalarla ilgili yapılan araştırmaların sonucunda Güneri tarafından bu baltalar gövde yapılarına göre üç metal gruba ayrılmıştır; Tip I, Tip II, TipIII²²⁰.

II no'lu mezarda iskeletin hemen yanı başında kovanlı mızrak ucu (EK4 Çizim 3)²²¹ bulunmuştur ve kayıtlara geçirilmiştir. Mızrak ucu kısmen tahrip olmuştur yapılan tanımlamada kovan ve uç bölümlerinin kırık olduğu bildirilmiştir. Uzunluğu X + 14,5, kovan uzunluğu X + 5cm, kovanın en geniş çapı X + 5 cm, omuz genişliği 3cm'dir. Güneri bu kovanlı mızrak ucuyla ilgili detaylı bir tanımlama yapmıştır. Bu tanımlamadan yola çıkarak ucun detaylarını inceleyebiliyoruz. Yuvarlak kesitli kovan bölümü yarık biçimde tasarlanmış olup omuza doğru daralan bir biçimdedir. Bu daralma sap giriş çıkışlarını kolaylaştırmak amacıyla yapılmış olmalıdır. Gövdenin en geniş yeri ile kovan bölümünün bitimini birleştiren omuz, düz hatlarla sađlanmışır²²². Güney Kafkasya'nın doğusunda ve bu bölgeyle bağlantılı olan bölgelerde Geç Tunç Çağı'ndan itibaren bu tipte mızrak uçlarının görüldüğu kesin bir şekilde bilinmektedir. Dışbükey mercek kesitli gövdenin her iki ağzı da keskindir²²³. Güneri bu mızrak için Transkafkasya'daki paralellerinden yola çıkarak M.Ö. II. binyıl sonlarına yakın bir tarih (M.Ö. 13–12 yüzyıl) olabileceğini önermektedir²²⁴. Bu konuyla ilgili yapılan birçok araştırmada aynı fikir elde edilmektedir.

Pulur'da bulunan mezarlardan yola çıkarak çağlar boyunca ölümden sonra yaşam inancının süregeldiğini bulunan mezar hediyelelerini temel alarak söyleyebiliriz. C Alanı II no'lu mezarında iskeletin bileklerinde bronz bilezikler (EK4 Çizim 4)²²⁵ bulunmuştur. Bu bilezikler görsel olarak net bir ifade kullanılmasını sağlar. Bileziklerde dikkati çeken unsur sivri uçlarının açık bir şekilde olmasıdır. Mezarda bulunan bilezikler arasında farklılıklar gözlemlenmiştir ve

Verbindung mit dem Zentrum für Archäologische Forschungen der Geotgischen Akademie der Wissen-schaften Tbilissi vom 28 October 2001 bis 19. Mai 2002", Bochum, 2001, s. 191.

²²⁰ Güneri, Arkeolojik Keşifler, ss. 295–297.

²²¹ Koşay ve Vary, lev. XCIX/altta.

²²² Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 297.

²²³ Chernykh, fig. 101, s. 105.

²²⁴ Güneri, Transkafkasya, ss. 172–173.

²²⁵ Koşay ve Vary, lev. CVIII/alt sıra.

örnekler arasında birtakım farklılıklar dikkati çekmektedir. Açık olan uçlar örnek verdiğimiz şekildedir fakat üst kısımdaki bileziğin uçları diğerine oranla biraz daha sivridir. İki bileziğin ebatları şu biçimde verilmiştir: çapı: 1. bilezik 6cm; 2. bilezik 5.6cm, uçlar arasındaki açıklık: 1. bilezik 2.5cm; 2. bilezik 1.4cm'dir. Sivri olarak tanımladığımız uçlardan başlayarak bilezik bütününe bakıldığında kalınlaşarak tamamlanmaktadır. Güneri'nin verdiği bilgilere göre öğreniyoruz ki bu tür bronz bileziklerin en erken örnekleri (EK2 Resim 21) Güney Kafkasya'da M.Ö. 14-13. yüzyıllar arasına tarihlenen Kayakent-Horoçoyev kültürüne ait Talgi, Gabardikuta ve Miskinbulak mezarlarında bulunmuştur. M.Ö. 12.-10. yüzyıllara tarihlendirilen bu örnekler Güney Kafkasya'da özellikle bu zaman diliminde yaygınlaşmış ve kullanım alanı bulmuştur²²⁶.

I no'lu mezarda bulunan ok uçları (EK4 Çizim 5)²²⁷ iki gruba ayrılmıştır. Kısmen korunmuş olan P.241 envanter numaralı örnek kısmen korunmuş olan örnek olarak değerlendiriliyor, sap uzunluğu 6cm'dir. Ucun üst kısmı kırıktır. Kancalardan biri korunmuştur. Ucun, sap ile birleşim yerinden itibaren hafifçe şişkinleşen sap, tekrar daralarak sap ucuna doğru sivrilmiştir²²⁸ Anadolu'da M.Ö. II. binin ikinci yarısında ortaya çıkan üçgen biçimli, kancalı ok uçlarının tümü Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlenmektedir²²⁹. Güney Kafkasya'da, Dağlık Karabağ bölgesi²³⁰ ve Trialeti'nin Beştaşeni Safar-Harab mezarlarına ait örneklerinin²³¹ tümü Geç Bronz-Erken Demir Çağı'na tarihlenir (EK2 Resim 22).

III no'lu mezarda eline siyah kahverenginde ağız çapı 19cm olan maşrapa tutturulmuş ölü kadının her iki kolunda 6cm çapında bronzdan birer bilezik bulunmuştur. Boynunda çeşitli renklerde ve birkaç tane de kalsedondan 7 adet boncuk bulunmuştur. Göğüs ve baş hizasında bronzdan 5 adet iğne ve gümüşten

²²⁶ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 298.

²²⁷ Koşay ve Vary, XCIX./ üst sıra.

²²⁸ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 299.

²²⁹ James Mellaart, "The Second Millennium Chronology of Beycesultan", *Anatolian Studies*, XX, 1970, s.66.

²³⁰ Karine Khristoforovna Kuşnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eight to the Second Millennium B.C.* (Translated by. H.N. Michael), Philadelphia, 1997. ss. 135-177; Karine Khristoforovna Kuşnareva, "Nekotorye pamyatniki epohi pozdnei bronzy nagornom Karabahe", *Sovetskaya Arheologiya*, XXVII, 1957, 135 vd. res. 2/8, 7/3 (1-2), 10/2.

²³¹ Boris A. Kuftin, *Arheologiceska raskopi v Trialeti*, Tbilisi, 1941, s. 75, res. 85/1-3, lev. XIIIV.

yarım ay biçiminde bir fibel ele geçmiştir²³².

Ender örnekler arasında gösterilen 1960 yılı çalışmalarında Koşay tarafından III no'lu mezarda iskeletin üstünde bulunan gümüş pendentif (EK2 Resim 23)²³³ dikkatimizi çeken önemli bir eserdir. Pendentifin çapı 6cm'dir. Koşay bu eseri hilal biçiminde kancalı iğne ve/veya fibel olarak tanımlamıştır²³⁴. Örnekleri araştırılan bu gümüş pendentifin, Güney Kafkasya'daki tek benzerinin (EK4 Çizim 6)²³⁵ Trialeti'nin 18 no'lu Beştaşeni mezarında bulunduğunu Kuftin'in vermiş olduğu bilgilerden öğreniyoruz. Oldukça zengin eserlere sahip olan Pulur mezarları genel olarak Trialeti'nin eserleriyle eşleştirilmiştir. Sonuç olarak görüyoruz ki gümüş pendentif de, Trialeti'nin Geç Bronz-Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezarlarında birbirine çok benzeyen örnekleriyle karşılık bulmaktadır. Yapılan araştırmalar ve karşılaştırmalar sonucunda Güneri bulunan gümüş pendentifi özellikle Doğu Anadolu göz önünde bulundurulduğunda kendinden başka bir eşi daha olmayan tek eser olarak ifade etmektedir. Bu eserden de anlaşıldığı gibi örneklerine sıkça rastlanılabilen Güney Kafkasya ile olan kültürel ilişkilerin yoğun olduğu ve etkileşimi her alana yaydığını gösteren önemli bir detaydır²³⁶.

Mezar buluntusu olarak kayıtlara geçirilen basit ağız kenarlı, düz dipli çanaklar²³⁷ aralarında düz ve yuvarlak profilli olmak üzere iki gruba ayrılabilirler. Güneri Pulur örnekleriyle Güzelova çanaklarını aynı tip olarak değerlendirmiştir. Güneri aynı zamanda bu çanakların benzeri olduğunu düşündüğü Azerbaycan çanak örneklerini sunduğu görüşünde Pulur örneğiyle birlikte Erken Demir Çağı sürecine tarihlendirmiştir²³⁸. Güneri aynı zamanda bu kabın kiremit renginde olduğunu söylemiş ve düz kaideli olarak tanımlamıştır. Bu kabın diğer örneklerinin Kafkasya ve Batı İran'da mevcut olduğunu belirtmiştir (EK2 Resim 24)²³⁹.

²³² Koşay ve Vary, s. 48.

²³³ Koşay ve Vary, lev. CIX/ sonda.

²³⁴ Koşay ve Vary, s. 41.

²³⁵ Kuftin, res. 84/4.

²³⁶ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 299.

²³⁷ Koşay ve Vary, Lev. XC, P. 268, P. 61.

²³⁸ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 156.

²³⁹ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 289.

Pulur kazılarında çeşitli alanlardan ele geçmiş olan ve tanımlanmış olan eserler yukarıda da anlattığımız gibi bölgenin çeşitli kültürlerle etkileşim içinde olduğunu ve bu etkileşimin malzemelere yansıdığını açıkça göstermektedir. Araştırmacıların da ifade ettiği gibi Pulur malzemeleri yaşanan dönemi anlayabilmemiz ve yorumlayabilmemiz için bize oldukça yardımcı olmuştur.

3.2.2.1.3. Küçük Buluntular

Doğal kaynaklar bakımından zengin olduğunu bildiğimiz bölgenin son yıllarda yapılan araştırmalarla obsidiyen açısından önemli kaynaklara sahip olduğunu öğreniyoruz²⁴⁰. Pulur Kalkolitik Çağı'nda obsidiyenden yapılan aletlerin fazla olması zengin doğal yatakların önemini karşımıza çıkartıyor. İşlenmemiş olarak doğal haliyle getirilen obsidiyen kitleleri Pulur'un batısındaki dağ yamaçlarından getirilerek eserlerin bulunduğu alanlarda imal edilip kullanıma hazır hale getirilmişlerdir. Koşay Pulur'da bulunan çok sayıda obsidiyen alete karşın sadece iki parça sileksin bulunduğunu belirtmiştir. Bu alanda bulunan obsidiyenlerin bir kısmı şeffaftır. Buna karşılık az sayıda kırmızı veya sarı renkli obsidiyenlerde mevcuttur²⁴¹.

III no'lu mezarda kadın olduğu bilinen iskeletin boynunda çeşitli renklerde ve birkaç tane de kalsedondan 7 adet boncuk bulunmuştur²⁴².

3.2.2.1.4. Değerlendirme

Yapılmış olan kazı çalışmaları sonucunda kesin verilerle tespit edilen yerleşim içi mezarlar Pulur Höyük için ölü gömme adına bilgiler vermektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda Pulur için birçok görüşün öne sürüldüğünü görülmektedir. Ölü Gömme başlığı altında mezarlarla ilgili vermiş olduğumuz bilgiler aynı zamanda gösteriyor ki Pulur yerleşimi için Geç Karaz kültürüyle

²⁴⁰ Brennan, s. 27 vd.

²⁴¹ Koşay ve Vary s. 19–20.

²⁴² Koşay ve Vary, s. 48.

bağlantıların kurulmasında da önemli sonuçlar içermektedir.

Pulur mezarlarının herhangi bir kültür katmanına bağlanmamış olduğu ifade edilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak mezarları araştırırken aynı zamanda mezar buluntuları yol gösterir nitelikler taşımaktadır. Güneri'nin yapmış olduğu araştırmalarda bu konuyla ilgili olarak geçerli sonuçlara ulaşılmıştır. Mezarların her üçünün de yerleşim içi oda mezar oldukları göz önünde bulundurularak detaylı bir şekilde ölümlerin yatırılış pozisyonları, yönleri ve aynı zamanda da mezar hediyelelerinin konuluş biçiminden malzemelerine kadar yapılan incelemeleri Pulur başlıkları altında inceleme imkânımız bulunmaktadır. Yapılan bütün kazı sonuçlarına bakılarak ve elde edilen buluntuların incelenmesiyle birlikte mezarlar için tarihlemeler yapılabilmektedir.

Özellikle Pulur mezarlarının özellikleri düşünüldüğünde Güneri Bu mezarların Dilkaya mezarları ile benzerliklerinin olduğunu ifade etmektedir²⁴³. Ölü gömme başlığı altında yaptığımız incelemede de görülüyor ki Pulur ve Dilkaya mezarları mezar tipleri bakımından büyük benzerlikler taşımaktadır. Pulur mezarlığı daha büyük boyutlar içeriyorsa da, dikdörtgene yakın olarak belirtilen planlar yakın ilişki içerisinde. Pulur ve Dilkaya mezarlarında ölümler hocker biçimde yatırılmıştır²⁴⁴. Bunun dışında fark olarak gösterebileceğimiz bir özellik ise Pulur'da ölü gömme tektir, buna karşılık Dilkaya'da birden fazladır. Vermiş olduğumuz bilgilere ek olarak iki mezarlık alanının tarihi farklılıkları tespit edilebilmektedir. Pulur Dilkaya'dan II. Bin içinde biraz daha erkene tarihlendirilmektedir. Aynı zamanda Güneri'nin ifadesine göre kazı raporlarında Pulur mezarlarının höyükle alakalı bir alan olarak ifade edilmese de, bu alanın höyükteki olası ikinci bin katmanlarına bağlanması gerektiği savunulmaktadır²⁴⁵.

Pulur mezarlarını ölü gömme adı altında işlediğimiz bölümde detaylı bir biçimde verdiğimiz buluntu örnekleri tarihlemeye oldukça önemli sonuçlar vermiştir. Güneri'nin de belirtmiş olduğu gibi mezarlardan ele geçen seramikler, madeni eserler

²⁴³ Güneri, Yeni Gözlemler, ss. 156–157.

²⁴⁴ Koşay ve Vary, ss. 47–48 lev XCIV; CIII; CV; Çilingiroğlu 1985, s 154.

²⁴⁵ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 157.

ve küçük buluntular çağdaşlarıyla karşılaştırıldığında bizi konuyla ilgili aydınlatabilmektedir. Seramik buluntuları incelendiğinde Güney Kafkasya bölgesinde ki benzerleriyle savımızı desteklemektedir. Bu kapların Hazar denizinin batısında hatta kuzey ve doğusunda kalan topraklarında yer alan merkezlerde benzerlerinin varlığı tespit edilmiştir. aynı şekilde madeni eserler ve küçük buluntular birçok farklı bölgeden benzerlerini bulmuş olmakla birlikte tamamen aynı denemeyecek farklılıkları da bize göstermiştir. Detaylı bir şekilde incelediğimiz bölgelerde ki benzer özellik taşıyan buluntular kültürel etkileşimden söz etmemizi mümkün kılmaktadır. Bu etkileşimi Güneri dönemdeki artan ticari ilişkilere bağlamıştır. Aynı zamanda M.Ö. 13. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya’da meydana gelen iç göç hareketleri ve Batı İran Erken Demir Çağı göçlerinin kökensel bağı içinde gelişen ve Doğu Anadolu’yu da etkisi altına almış olabileceği düşünülen halk hareketlerinin etkisi göz önünde bulundurulmaktadır. Bu halk hareketlerinin söz konusu kültürel etkileşim sürecinde herhangi bir rol üstlenip üstlenmediği konusunun ise tartışılabilir bir konumda olduğu Güneri’nin ifadesinden bilinmektedir²⁴⁶.

3.3. GÜZELOVA

3.3.1. Güzelova Kazıları

Erzurum’un 15 kilometre doğusunda bulunan höyükteki kazı H. Z. Koşay ve H. Vary tarafından 1961 yılında yapılmış ve 1967 yılında yayınlanmıştır. Güzelova Dumlu ilçesine bağlı bir ova köyüdür. Doğusunda Tafta ve Dumlu’dan sonra bölge Erzurum ovası Gedik dolaylarında Pasinler Ovası ile birleşir. Fırat Nehri’nin kollarından Karasu Güzelova Köyü’nün güney sınırını çizer. Dumlu Dağları bölgeyi korunaklı bir halde sınırlar. Güzelova höyüğü adını aynı ismi taşıyan köyden almıştır. Karasu, köyün güneyini sınırlar. Koşay’ın kazı raporlarında belirttiği gibi yerleşimin yakınından geçen nehir bölgeyi bataklık sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu alanda sulak ve bataklık alanı daha kullanılabilir bir hale getirmek için kanal açılmıştır ve böylece bataklık alandan da fayda sağlanabilmiştir. Bu alanda

²⁴⁶ Güneri, Arkeolojik Keşifler, ss. 300–301.

saz ve kamışlardan faydalanılmıştır ve bunun yanı sıra yabani kaz, ördek ve turna gibi av hayvanları da bölgede mevcuttur. Raporda bahsedilen bölgenin bataklık hali Karaosmanoğlu, Işıklı ve Can'ın 2002 yılı Pasinler Ovası Yüzey araştırmaları sonucunda eski adı ile Güzelova yeni ismiyle Tufanç köyü ve çevre köyler için de bataklık olma durumu devam ettiğini göstermektedir²⁴⁷. Bataklıktaki topraklarla çevrili olan Güzelova deniz seviyesinden 1760 metre yükseklikte bulunur ve ovoidan 12,5 metre yükseklikte. Kazı raporunda höyüğün yatay boyutları tam olarak belirtilmemiştir. Ancak ne var ki, kazıldığı yılda (1961) bile höyüğün büyük bir kısmı köy yapılarıyla işgal edilmiş durumdaydı. Kazılar A, B ve C alanı olarak adlandırılan üç yerde yapılmıştır. Belli başlı mimari kalıntılara 1961 yılı kazılarında 4,5 metreden sonra rastlanılmıştır (EK2 Resim 25)²⁴⁸.

Güzelova bölgede bulunan diğer höyüklerle göre en fazla tahribat görmüş olan yerleşmedir. Koşay Pulur kazı çalışmalarına başladıktan hemen sonra Güzelova için çalışmalara başlamıştır. Pulur örneğinde de karşımıza çıktığı gibi ve raporlardan öğrendiğimiz kadarıyla köylüler bu bölgelerden toprak alma yoluna gittiği için özellikle Güzelova neredeyse yok edilmiştir²⁴⁹.

Koşay kazı çalışmalarına Pulur kazı ekibiyle başlamıştır fakat höyüğün hesaplanan ve olması gereken ölçülerden uzak olması yerleşimle ilgili kesin bilgileri verememiştir. Koşay iki alan olarak höyüğün tepesinde ağıl şeklinde kazılara başlamıştır. Bu bölümlerden bir tanesinde yapmış olduğu çalışmalar sonucunda höyüğün gerçek yüksekliğini 20 metreden fazla olarak değerlendirmiştir²⁵⁰.

16 Ağustos – 30 Eylül 1961 yılında başlayan çalışmalar bu araştırmaların sonucunda höyüğün batı cephesi olan ve esas kazı alanı olarak nitelendirilen kısımda gerçekleştirilmiştir. Batı cephesinde 27 X 7 metre ölçülerinde alan açılmıştır ve tepenin diğer kısımlarından korunması için teraslar oluşturulmuştur. Açılan bu

²⁴⁷ Mehmet Karaosmanoğlu, Mehmet Işıklı, Birol Can, “2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması”, **20. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 27-31.05.2002, 2003, ss. 348–349.

²⁴⁸ Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, “Güzelova (Turfanç) Erzurum Kazısı, 1961”, **Atatürk Üniversitesi Yayınları**, No: 46, Fen Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, Seri No: 20, Ankara, 1967, (Güzelova), ss. 5- 6.

²⁴⁹ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 5.

²⁵⁰ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 6.

teraslar küçük ağıl olarak adlandırılan sondaj kısmı hariç olmak üzere A, B ve C terasları olarak isimlendirilmiştir²⁵¹.

Koşay genel olarak yapmış olduğu araştırmalarla elde ettiği veriler sonucunda Güzelova'nın tamamen prehistorik bir yerleşme olduğunu ifade etmiş ve höyüğü M.Ö. III. bine tarihlenmiştir²⁵². Hafırler aynı zamanda da dolaylı olarak yerleşmelerin Kalkolitik Çağ'a kadar uzandığını önerilerine eklemişlerdir.

Güzelova kazılarının genel bakış açısı olarak net bir tabakalanma söz konusu değildir. A, B ve C olarak ayırdığımız üç alanda kazıya başlanmasıyla en üst seviyelerde yakın devirlere ait olan bir tane 1872 tarihli tunç para, bir tane Bizans tunç sikkesi ile Ermeni kolonisine ait olan bir kilise temeline rastlanılmıştır. Bu seviyede çöp çukurlarının varlığı da rapor edilmiştir²⁵³. Bu seviyeyi takip eden çalışmalardan sonra iki metre derine inildiğini Koşay raporlarda belirtmiştir. Söz konusu olan 2 metrelik derinlik sonrasında bulunan Koşay'ın deyimiyle 20cm kalınlıkta kavruk arpaya rastlanılmıştır. Bu yangın katından ele geçen buğday ve arpaların yanı sıra ele geçen seramikler Koşay'a göre bu yangının tarihini Öntarih olarak yorumlanmıştır; fakat söz konusu olan tarihi net bir şekilde raporlarda göremiyoruz. Koşay tepenin Pulur'da olduğu gibi yangın tabakasından sonra dolma toprakla yükseltildiğini ve bazı yerlerinde düzleştirme yapıldığını ifade eder. Kesin olmayan bir bilgiye göre Koşay bu tepenin etrafının surla çevrili olabileceği fikrini sunmuştur²⁵⁴.

Dolgu toprak ve diğer kısımlar kazıldıktan sonra önemli sayılabilecek mimari kalıntılara 4.5 metreden sonra ulaşılmıştır. Güzelova'da herhangi bir mimari katman ortaya çıkartılmadığı için, raporda belli başlı mimari bir öğeden bahsedilmemiştir. A alanında 6.5 metrede taş döşemeli bir alan ortaya çıkartılmıştır ve bu seviyede çokça sayıda mutfak eşyası ele geçmiştir. Çalışmaların devamında B alanında 5 metrede taş yığınlarına rastlanılmıştır. B ocağında yine çok sayıda toplu bir halde mutfak eşyası

²⁵¹ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 6.

²⁵² Koşay ve Vary, Güzelova, s. 6.

²⁵³ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 6.

²⁵⁴ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 6.

bulunmuştur. Koşay bu eserlerin Geç Kalkolitik Çağ'a ait olduğunu söylemiştir²⁵⁵. Kazı çalışmalarının B ocağında 8. metresinden başlayan mimariye dair bilgiler edinebilmekteyiz. Ocakta 8 metrede Koşay'ın 'kurun' adını verdiği ağaç dalları, taş ve çamurla yapılmış olan hayvan yemlerinin ve tahılların konulduğu depo görevi gören küçük alanların bir bakıma hayvan yemliklerine rastlanıldığını rapordan öğrenmekteyiz²⁵⁶. Araştırmaların B ocağında 8.75 – 9.00 metre seviyesinde dal, saz ve çamurla yapılmış mimari parçaların ele geçtiği rapor edilmiştir. Hayvan yemliklerinin bulunması, M.Ö. 3. bindeki bir yerleşmede hayvancılığın geçim kaynağı olarak önemini göstermesi açısından oldukça ilginçtir. Diğer yandan da iklim koşullarının günümüzden pek farklı olmayan Güzelova'da hayvanların içerde barındırıldıklarını ve beslendiklerini göstermektedir. Höyükte hayvancılıkla ilgili diğer kanıtların arasında, hayvan kemiklerinden ve boynuzlarından yapılmış iğne, harp topuzu, mühre (çanak-çömlek ve deri perdahlamada kullanılan alet), ok sapı, tarak, ağırşaklar, benzerlerine Alishar, Alacahöyük ve Büyük Güllücek'te karşılaşılan bizler yer almaktadır²⁵⁷. Ele geçen kemiklerin analizleri yapılmamakla birlikte bunlar büyük bir olasılıkla koyun (Koşay-Vary Güzelova Lev. LXVI) ve sığır cinsinden hayvanlara ait olmalıdır.

Kazı sonucu ele geçen buluntular, Güzelova topluluğunun diğer yerleşmelerde olduğu gibi, hayvancılık ve tarımla geçindiklerini göstermektedir. Güzelova'da kazı çalışmasını gerçekleştiren bilim insanları; bölgenin coğrafi yapısının, tarih öncesi çağlarda sulak ve bataklık olduğunu ve dolayısıyla bataklık bölgeye özgü bir iktisadi yaşamın oluştuğunu belirtmektedir²⁵⁸. Bu bağlamda yerleşmede hem evcil hayvanlardan hem de sazlık alanda bulunan kaz, ördek, turna²⁵⁹ cinsinden av hayvanlarından yararlanma yoluna gittikleri saptanmaktadır.

Güzelova topluluğunun hayvancılığın yanında tarımla da uğraştığını kanıtlayan bulgulara höyüğün A alanında bazalttan (Koşay-Vary lev. LXVI)

²⁵⁵ Koşay ve Vary, Güzelova, ss. 6–7.

²⁵⁶ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 6–7.

²⁵⁷ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 8, Lev. XXVIII-XXX, Lev. LXXV-LXXIX.

²⁵⁸ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 6.

²⁵⁹ Robert Curzon, **Armenia: a year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia**, (John Murray), London, 1854, s. 150–154.

yapılmış öğütme taşları²⁶⁰ ve pişmiş topraktan yapılmış ekmek tekneleri (Koşay-Vary levha XXXVII) tahıl²⁶¹ tarımının yapıldığını kesinlikle kanıtlamaktadırlar. Güzelova’da Pulur ve Karaz’da olduğu gibi baskın bir taş (özellikle obsidiyen) kültürünün varlığı gözlenmektedir.

3.3.2. Ölü Gömme

Güzelova kazılarında düzenli olarak mimari yapıyı öğrenmiş olamadığımız gibi bulunan mezarların ölçüleri ve buluntu biçimleri içinde ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bunun sebebi olarak höyüğün görmüş olduğu ağır tahribat göz önünde bulundurulabilir. B Alanında 6.50–6.75 seviyesinden biraz daha aşağıda 7.25 metre seviyesinde “hocker” biçiminde yatırılmış bir iskelet bulunmuştur. No I olarak adlandırılan iskelet, taş döşeli bir seki üzerinde bulunmaktadır. İskeletin cinsiyeti erkektir ve kuzey-güney yönünde, başı güneye ayakları kuzeye gelecek şekilde yatırılmıştır. İskeletin dizleri ve dirsekleri karına doğru çekilmiş durumdadır. İskelet No I aynı kısımda bulunan eserlerde göz önünde bulundurulduğunda Geç Kalkolitik Çağ’a (M.Ö. 2600) tarihlendirilmiştir. İskeletin yatırılmış olduğu seki taşlardan oluşturulmuştur ve bu taşlardan bir tanesi çizgilerle işaretlidir. Koşay bu işaretli taşın yazının öncesinde ilk denemeler olabileceğini düşünmüştür. I no’lu mezarda iskeletin üstünde “seyyar altar” olarak adlandırılan küçük boyutlu bir ocak bulunmuştur. Bu eserin mezarda sunu hediyesi olarak bulunması ismi geçen ocakların kült eşyası niteliği taşıdığını düşündürmektedir²⁶².

Kazı çalışmalarının ilerleyen evrelerinde B ocağında 8.75 – 9.00 metre derinlikte küp içinde başka bir iskelet bulunmuştur. İskelet No III olarak adlandırılmıştır. Mezardan çok fazla bilgi elde edemiyoruz çünkü küpün üzerini örtmesi için konulan taş küpü ezmiştir ve hasara uğratmıştır²⁶³. İncelemiş olduğumuz Güzelova örneklerinde olduğu gibi bu mezardan da net bir bilgi alamıyoruz.

²⁶⁰ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 6, Levha LXIX.

²⁶¹ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 6.

²⁶² Koşay ve Vary, Güzelova, s. 7.

²⁶³ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 7.

3.3.2.1. Mezar Buluntuları

3.3.2.1.1. Seramik

Tepede -1,50 metrede ele geçen çömleğin (EK2 Resim 26)²⁶⁴ yüksekliği 40cm, boyun çapı 12 cm, karın genişliği 35cm, kaide çapı 10cm, delik çapı 1 cm'dir. Elde yapılmıştır. Güneri bu çömleği ağzı dışa kıvrık silindir boyunlu şeklinde ifade etmiştir. Boyun-gövde geçişleri yumuşak hatlarla sağlanmıştır. Boyun bitiminden karına doğru yumuşak dışbükey hatlarla geçiş sağlanmış, karın birden bire, abartılı biçimde şişkinleşmiştir. Şişkin karından kaideye geçişler, hafif içbükey hatlarla sağlanmıştır. Kaide düzdür. Kaidenin ortası 1cm çapında deliktir. Delik, kap henüz nemliken açılmıştır. Silindirik boyun kısmının iç bölümü sarımsı kahverengi hamurunun renginde kalın astarlı ve perdahlıdır. Dış yüzü ise siyah, astarlı ve perdahlıdır. Astar yer yer, pul pul dökülmüştür²⁶⁵.

Güneri yapmış olduğu araştırmalar sonucu Güney Kafkasya'da şekil ve renk olarak benzerleri bulunan çömleğin kaidesini yaklaşık 1cm çapında delik olduğunu tespit etmiştir. Güneri'nin ifadesine göre Koşay ve Vary, kabı yayınlarken bu ayrıntıyı gözden kaçırmış gibi görünmektedir. Bu gün ise bu ayrıntı, Güzelova adına son derece önemli bir tarihsel ipucudur. Bilindiği gibi, M.Ö. 12. yüzyıl civarına tarihlendirilmiş olan Pulur mezarları bu tip çömlekleri içermektedir. Höyükte, -1.50 metre seviyesinde bulunduğu bildirilen altı delik çömlek ve diğer kap örnekleri de gösteriyor ki, Güzelova'da Geç Karaz evresi büyük bir ihtimalle yaşanmış olmalıdır. Bu tip delik kaideli çömlekler yalnız Pulur mezarlarına özgü değildir. Erzurum çevresinde yapılan araştırmalarda; Cinis'te, Aşkale'de, Alaca'da çömleklerden kırılma, bir grup delik kaide parçalarının olduğu biliniyor²⁶⁶. İncelenmiş olan bu çömlek kahverengimsi sarı hamurun renginde, kalın astarlı ve iyi perdahlıdır. Yüzeyi yer yer kararmış, alacalanmıştır. Kaidesi tıpkı diğerleri gibi deliktir. Stratigrafik buluntu olarak altı delik kaplardan birisi de, 1987 Sos kazılarında Sos III. Katmanın zemininde, bir seki üzerinde *insitu* biçimde ve sağlam olarak ele geçmiştir (EK2

²⁶⁴ Koşay ve Vary, Güzelova, Lev. XXXV/G.291.

²⁶⁵ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 301.

²⁶⁶ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 160, resim 40.

Resim 27). Bulamaç Höyük 2001–2004 kazılarında da, Bulamaç II’ye ait katman malzemesi olarak bu tür kap parçalarına çok sayıda rastlanmıştır. Kesin tarihinin Pulur mezarlarının tarihine dayandırılan bu delik kaideli çömleğin Güzelova’da bir Geç Karaz evresi katmanına (ya da katmanlarına) tanıklık ettiğini öne sürmek mümkündür²⁶⁷.

3.3.2.1.2. Madeni Eserler

Yapmış olduğumuz araştırmalarda Güzelova Höyük mezar buluntuları arasında seramik buluntu dışında herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır.

3.3.2.1.2. Küçük Buluntular

Koşay’ın Güzelova çalışmasında I no’lu mezar olarak adlandırdığı mezarda iskeletin üstünde “seyyar altar” olarak adlandırılan küçük boyutlu bir ocak bulunmuştur. Bu eserin mezarda sunu hediyesi olarak bulunması höyükte yapılan çalışmalarla bulunan ocakların kült eşyası niteliği taşıdığını düşündürmektedir²⁶⁸.

Güzelova kazısında yapılan araştırmalar sonucunda varılan sonuç çanak-çömlekler açısından 8.00 metre seviyesinin önemli buluntular verdiği konusundaki düşüncedir. Ölü gömme başlığı altında da bahsettiğimiz gibi “seyyar altar” adı verilen ocaklar Güzelova’da oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. Ocak günlük hayatın kutsal yeri olarak tanımlanabilir. Koşay hayvan başı şeklinde süslü örneklerinin de olduğunu ifade ettiği bu altarların günlük kullanıma yönelik amaçlarının yanı sıra dini amaçlarla kullanılmış olabileceğini söylemiştir. Bu ocaklarda is ve kurum izlerine rastlanılmıştır. Koşay aydınlatma amacıyla kullanıldığını düşünmektedir. Bu aydınlatmayı yakacakları yığarak istifleme yöntemiyle ve bazılarında da fitille yağ yakarak gerçekleştirdikleri fikri ileri sürülmektedir²⁶⁹.

²⁶⁷ Güneri, Arkeolojik Keşifler, s. 301–302.

²⁶⁸ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 7.

²⁶⁹ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 9.

3.3.2.1.4. Değerlendirme

Güzelova kazıları için kısa süreli ve çok detaylı çalışmaların yapılamamış olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Höyükle ilgili olarak kesin tabakalaşmadan söz edilemediği gibi sağlam mimari bulgulara ulaşamamıştır. Alanda toplam 45 gün sürdürülen araştırmalar sonucunda B Alanında 6.50–6.75 seviyesinden biraz daha aşağıda 7.25 metre seviyesinde “hocker” biçiminde yatırılmış bir iskelet bulunmuş ve No I olarak adlandırılmıştır. İskeletin yanında bulunan kısımda ele geçirilen eserler mezarın Geç Kalkolitik Çağ’a (M.Ö. 2600) tarihlendirilmesinde yardımcı olmuştur²⁷⁰.

Güzelova’da yapılan araştırmaların ilerleyen aşamalarında B ocağında 8.75 – 9.00 metre derinlikte küp içinde İskelet No III olarak adlandırılan başka bir iskelet bulunmuştur²⁷¹.

Karaz ve Pulur ile aynı dönemlerde incelenmiş olan Güzelova diğer iki alan kadar net bilgilere ulaşılmasını sağlayamamıştır. Görmüş olduğu ağır tahribat bölgenin tarihi ve etkileşim süreciyle ilgili bilgi edinmemizi kısıtlamaktadır. Mezarlardan elde edemediğimiz bilgileri kısmen de olsa höyüğün üst katmanlarında ele geçirilen kaidesi delik şişkin karınlı çömlek, ağız kenarı yivli çanak ve diğer birkaç örnek M.Ö. İkinci binde bölgede yaşandığı izlenimini desteklemektedir²⁷².

3.4. SOS HÖYÜK

3.4.1. Sos Höyük Kazıları

Koşay’ın yapmış olduğu tespit sonucu varlığından haberdar olunan Sos Höyük araştırmaları 1986 yılında yapılan kapsamlı araştırmalarla ortaya çıkartılmaya

²⁷⁰ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 7.

²⁷¹ Koşay ve Vary, Güzelova, s. 7.

²⁷² Güneri, Arkeolojik Keşifler, ss. 278–279.

başlanmıştır²⁷³. Pasinler Ovası'nda yer alan Sos Höyük Erzurum - Hasankale karayolunun 25. kilometresinde Yiğittaşı Köyü'nün içinde yer almaktadır. Höyüğün yakınından Aras Nehri'nin önemli kollarından biri olan "Dere Suyu" çayı geçmektedir. Höyük yaklaşık olarak 1.2 hektarlık bir alanı kapsamaktadır ve Dere Suyu'nun bataklık ova zemininden 16 metre yüksekte bulunmaktadır (EK1 Harita 29-30)²⁷⁴.

Koşay'ın belirlediğine göre höyük 50 X 60 metre genişliğinde kazılmıştır. Höyük doğal tepe olarak adlandırılan ana kayanın üzerine kurulmuştur ve höyüğün yüksekliği 15 metredir. Koşay'ın Erzurum'da 1942 ve 1943 yıllarında yapmış olduğu araştırmalar sonucu Sos Höyük'ün varlığı tespit edilmiştir²⁷⁵. Höyüğün doğal tahribata uğramış olduğu ve köylülerin de köyü yapılandırırken bu tahribatı arttırdıkları gözlemlenmiştir (EK1 Harita 31).

Koşay'ın yapmış olduğu tespit sonucu varlığından haberdar olunan Sos Höyük araştırmaları 1986 yılında yapılan kapsamlı araştırmalarla ortaya çıkartılmaya başlanmıştır²⁷⁶. 1986 yılında Güneri tarafından yapılan araştırmalar yüzey araştırmaları olarak başlatılmıştır. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki Sos Höyük'te bulunan seramikler ve mimari yapı güçlü bir Erken Transkafkasya süreci yaşanmış ve bu açığa çıkarılmıştır²⁷⁷. Güneri'den sonraki kazı çalışmalarını Sagona 1994 yılında başlatmıştır.

Sos Höyük'te yapılan araştırmalar sonucu görüyoruz ki Güneri höyüğün Geç Karaz (M.Ö. II. bin) kültürüne yönelik çalışmalar gerçekleştirmiştir. Höyüğün diğer kazıcısı olan Sagona'nın ekibiyle birlikte sürdürdüğü çalışmalarda höyüğün en üst (Prehistorik) katmanlarını karşılayan Geç Karaz kültürleriyle değil daha çok erken katmanlara yönelik çalışmaların gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Güneri'nin savına göre (Güneri, Tanskafkasya) Sagona ekibinin Sos Höyük IV – III geçiş katmanlarına

²⁷³ Güneri, Erzurum, s.45.

²⁷⁴ Antonio Sagona ve diğerleri, "Excavations at Sos höyük 1994: First Preliminary Report", **Anatolian Studies** 45, London, 1995, (First Report), s. 196.

²⁷⁵ Koşay ve Turfan, Rapor, s.349.

²⁷⁶ Güneri, Erzurum, s.45.

²⁷⁷ Güneri, Erzurum-Sos, s. 5.

ait sadece birkaç parça seramik malzemeden ibaret olduğunu bu evreye ait başkaca arkeolojik malzemenin bu ekip tarafından ortaya çıkartılmadığını öğrenmekteyiz. Dolayısıyla bu kazıların M.Ö. II. bin kültürlerini yeteri kadar aydınlatamadığını Güneri ile yapmış olduğumuz görüşmede ifade etmesiyle öğrenmekteyiz²⁷⁸.

Semih Güneri tarafından ilk olarak Sos Höyük kazıları, Eylül – Ekim 1987’de bir mevsim olarak başlatılmıştır²⁷⁹.

Güneri Sos Höyük’te tepede, hepsi 5 X 5 metrelik dört açmada (İ–12, J–12, J–13, J–14) yapmış olduğu araştırmalarda üç mimari katman tespit etmiştir. Güneri seramik buluntularına göre bu katmanları şu şekilde tarihlendirmiştir²⁸⁰.

- I. Katman (Orta Çağ)
- II. Katman (Orta Çağ)
- III. Katman (Erken Demir Çağı).

I. Katman: 1. açma olan İ–12 açması 0.45–0.50 metre derinlikte yıkılmış taş temel kalıntılarıyla birlikte kerpiç yığınları tespit edilmiştir. Bu alanda zemin izlerine rastlanılmış, temellerde çeşitli büyüklüklerde taşlar kullanıldığı izlenmiştir. Bu alanda irili – ufaklı ev duvarı olduğu düşünülen zayıf duvar kalıntılarına rastlanılmıştır. Katmandan çarkta yapılmış olan, astarsız kaba mallara ait birçok seramik parçalarının yanı sıra oksitlenmiş demir ve bronz parçacıkları, hayvanlara ait kemikler ve dağınık ocak kalıntıları tespit edilmiştir²⁸¹.

II. Katman: 1. açmada izlenilen ve II. katmanda da izlerini devam ettiren birbirlerini düzensiz bir biçimde kesen ve uzantıları net bir şekilde izlenilmeyen duvar kalıntıları ve yıkıntıları karşımıza çıkmaktadır. I. Katmandan farklı olarak temel taşlarının daha büyük olduğu görülmektedir. Güneri buluntu grubu olarak astarsız kaba malların varlığından ve birçok seramik parçasından söz ederken aynı zamanda ocak kalıntılarının varlığını da belirtmiştir. İki katmanda da Demir Çağı’na

²⁷⁸ Semih Güneri ile görüşme, 22.12.2010.

²⁷⁹ Güneri, Erzurum-Sos, s. 5.

²⁸⁰ Güneri, Erzurum-Sos, s. 6.

²⁸¹ Güneri, Erzurum-Sos, ss. 6 – 7.

kadar gelen arkeolojik veriler karışık bir halde bulunmaktadır. Bu katman bütün buluntulardan yola çıkılarak “Orta Çağ” olarak tarihlendirilmiştir²⁸².

III. Katman: Yangın tabakası olarak belirlenen bu katman 1. açma dâhilinde izlenebilmektedir. Üç sıra kerpiçten yapılmış, doğu-batı yönünde uzanan 1.20 metre kalınlığındaki duvar, aynı kalınlıkta ve kuzey-güney yönünde uzanan başka bir duvar tarafından dik olarak kesilmiştir. Açmanın güney tarafında oda tamamıyla ortaya çıkartılmıştır, zemin ve duvar sıvalarının şiddetli bir yangın sonucu rengi curuflaşarak kurşuni renk halini almıştır. Odada oldukça fazla çanak-çömlek parçaları ele geçmiştir²⁸³. Doğru-batı yönünde uzanan duvara bitişik olan 2 no’lu odanın, bu yönde tespit edilen iki köşesi arasındaki uzunluk 4.20 metredir. Odanın batı köşesinde 1 X 0.75 X 0.20 metre ölçülere sahip bir seki bulunmaktadır. Sekiye bitişik olan batı duvarı, güney-kuzey yönde 1.75 metrede köşe yaparak tekrar doğu-batı yönde ilerlemektedir²⁸⁴.

Güneri yapmış olduğu çalışmada I. katmanda, düzensiz bir şekilde sıralanmış çeşitli büyüklüklerdeki taş kalıntıları ve kerpiç yıkıntıları dışında net bir mimari ize rastlanılmadığını belirtmiştir. Buna karşılık II. katmanda daha düzenli ve iri taşlardan yapılmış fakat uzantıları tam olarak izlenemeyen taş duvar kalıntı izleri ve kerpiç yığınları dışında başka bir iz tespit edilememiştir. Birbirine bitişik olarak tanımlanan üç oda III. katman mimarisinin temelini oluşturmaktadır²⁸⁵.

Sos Höyük araştırmalarında görülüyor ki yapılan diğer üç kazı alanından daha fazla bilgi edinilmekte ve tarihlendirme daha net bir şekilde yapılabilmektedir. Yoğun çalışmalar bize gösteriyor ki bu bölgede yerleşim Geç Kalkolitik ve Tunç Çağı boyunca kesintisiz devam ediyor ve bu kültürün izlerini kazı çalışmaları sonucunda bulunan materyaller gösteriyor²⁸⁶.

Güneri’nin Sos Höyük’te yapmış olduğu kazı çalışmaları sonucunda bazı

²⁸² Güneri, Erzurum-Sos, s. 7.

²⁸³ Güneri, Erzurum-Sos, s. 7.

²⁸⁴ Güneri, Erzurum-Sos, s. 7.

²⁸⁵ Güneri, Erzurum-Sos, s. 7–8.

²⁸⁶ Güneri, Erzurum, 45 vd; Sagona, Iron Age, 108 vd

araştırmacıların karanlık olarak değerlendirdiği süreci Protourartu olarak değerlendirip ispat niteliği taşıyan seramiklerle netleştirebilmekteyiz. Doğu Anadolu’da Tunç Çağları biterken artık Demir Çağları yaşanmaya başlanmıştır. I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1244–1208) ile I. Tiglatpileser (M.Ö. 1115–1077) dönemleri arasında kalan yüz yıllık sürece dair kanıt niteliği taşıyan çanak-çömlek grupları ve birçok kazı raporu bu zaman diliminin (M.Ö. 12. yüzyıl civarının), Demir Çağlarına geçilirken yaşanan bir “ara dönem” olarak ifade edilmektedir²⁸⁷.

Güneri’nin Erzurum çevresi ve Sos Höyük çalışmalarında arkeolojik buluntularla ispat ederek sunduğu Demir Çağlarına geçilirken yaşandığı söylenen “ara dönem”in varlığı kendisi tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

*Yazılı kaynakların, Doğu Anadolu’ya dair tümünden sustuğu,
Kafkasya’da baskın göçebe kültürlerin etkileriyle oluşmaya yüz tutan Son Tunç-
Erken Demir Çağı “melez” kültürlerinin olgunlaştığı,
“Kafkasya kökenli” bazı madeni eser gruplarının Kars, Erzurum, Artvin, Ordu,
Çorum, Tokat, Amasya hattı boyunca yayıldığı,
Merkezi Kazakistan ve Güney Sibiry’a M.Ö. ikinci binin ikinci yarısını temsil
eden göçebe kültürlerle özgü çanak çömlek geleneklerinin en tipik özelliklerini
üzerlerinde bulunduran bazı kapların, Pulur mezarlarında ortaya çıktığı,
Bu gelişmelerle doğrudan bağlantılı olarak, Dayaeni Krallığı temelindeki
Kuzeydoğu Anadolu siyasi birliğinin güç kazandığı,
Ve nihayet demir madeninin, Kafkasya boyutunda, artık yavaş yavaş kullanıma
girdiği, bir “ara dönem”dir²⁸⁸.*

Yukarıda Güneri’nin sözleriyle ifade edildiği gibi Doğu Anadolu’da da, tüm Kafkasya’da ve Orta Asya’da olduğu gibi yeni bir döneme geçildiği açık bir şekilde görülmektedir. Araştırmacılar tarafından karmaşık bir süreç olarak gösterilen “geçiş evresi” açıkça görülüyor ki “Demir Çağları”nın yaşanıldığı süreçtir²⁸⁹.

²⁸⁷ Güneri, Erzurum-Sos, s. 45–46.

²⁸⁸ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 47–48.

²⁸⁹ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 48.

Dönem	Tarih	Tabaka
ORTA ÇAĞ	M.S. 1100–1300	SOS I
DEMİR ÇAĞI POST AKHAMENİD IIC Post Akhamenid (M.Ö. 300–200) IIB Geç Demir Çağı (M.Ö. 750/800–300) IIA Erken Demir Çağı (M.Ö. 1000–750/800)	M.Ö. 1000–200	SOS II
GEÇ TUNÇ ÇAĞI (Sagona) GEÇ KARAZ EVRESİ(Güneri)	M.Ö. 1500–1000 M.Ö. 1500–1100	SOS III SOS III
ORTA TUNÇ ÇAĞI IV B Orta Tunç Çağı II (M.Ö. 2000 – 1500) IV A Orta Tunç Çağı I (M.Ö. 2200–2000)	M.Ö. 2200 – 1500	SOS IV
ERKEN TUNÇ ÇAĞI VD Erken Tunç Çağı III (M.Ö. 2500–2200) VC Erken Tunç Çağı II (M.Ö. 2800–2500) VB Erken Tunç Çağı I (M.Ö. 3000–2800)	M.Ö. 3000–2000	SOS VB-D
GEÇ KALKOLİTİK	M.Ö. 3500/3300–3000	SOS VA

Güneri - Sagona Sos Höyük Kronolojisi (Güneri 2002–2005;Sagona 2000–2004)

Sagona ve Güneri'nin yapmış olduğu çalışmalar sonucunda ulaşılan bu kronoloji Sos Höyük'teki tabakalaşmaya bakılarak sunulmuştur²⁹⁰. Sagona bu tabloda Sos Höyük'ün devamlılık gören bir yerleşim olduğunu söylemektedir. Aynı

²⁹⁰ Antonio Sagona ve Claudio Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998-2000 Fifth Preliminary Report", **Ancient Near Eastern Studies**, Volume 37, (Fifth Report), 2000, s. 56 vd.

zamanda höyüğün sadece Post Akhamenid Dönemi'nde kesintiye uğradığını söylemiştir²⁹¹. Bu kronoloji sadece Sos Höyük için değil Erzurum Bölgesi'nin de kronolojisini açıklamaktadır ve Sagona bunu da “geçici bir bölgesel kronoloji” olarak adlandırır²⁹². Bunlara ek olarak Güneri'nin Protourartu sürecini arkeolojik malzemeyle açıklamış olması Sos Höyük kronolojisi için aydınlatıcı bir bilgidir (EK5 Tablo 2).

Sagona yapmış olduğu araştırmalar sonucu Sos Höyük seramiklerini Erken Transkafkasya Kültürü'nün²⁹³ son dönemini karakterize eden seramikler, Erken Transkafkasya süreci sonrasına tarihlendirilen Martkopi Seramikleri²⁹⁴ ve Erken Transkafkasya sonrasına ait olan Kurgan Kültürü döneminin seramiği olan Trialeti Seramikleri²⁹⁵ olarak üç grupta toplamaktadır.

Sos Höyük yerleşimi vermiş olduğu buluntularla Erken Transkafkasya Kültürü'nün daha çok geç dönemlerine ve sonrasına tarihlendirilmiştir. Sagona'nın yapmış olduğu araştırmalar ve kazı raporlarıyla görülüyor ki bu kültür höyüğün Geç Kalkolitik katmanlarında da var olmuştur²⁹⁶.

Sagona tarafından yapılan çalışmalarda ilk yıl kazı çalışmaları olarak ifade edilen süreçte Geç Kalkolitik Çağ'a ait bir kültürel süreci ortaya koyduğu ifade edilmiştir²⁹⁷. Erken Transkafkasya Kültürel Kompleksi olarak adlandırılan katman höyükteki en erken kat olarak belirlenmiştir ve bu dönemin mimari katlarının olabileceği fikri sunulmuştur²⁹⁸.

Sagona tarafından 1998 yılındaki çalışmalarla SOS VA olarak adlandırılan tabakada “Geç Kalkolitik Çağ”ın varlığı kanıtlanmıştır²⁹⁹. Sos Höyüğün bu erken

²⁹¹ Sagona, Erzurum Region, s. 329.

²⁹² Sagona, Erzurum Region, s. 329.

²⁹³ Sagona ve diğerleri, First Report, Figür 7,1; 8:1–7; 9:2,4,5,6; 10:1,2.

²⁹⁴ Sagona ve diğerleri, First Report, Figür 6:3; 10:2.

²⁹⁵ Sagona ve diğerleri, First Report, Figür 9:2,8,10,11,13.

²⁹⁶ Sagona, Erzurum Region, s. 349.

²⁹⁷ Sagona ve diğerleri, First Report, s. 215.

²⁹⁸ Sagona ve diğerleri, First Report, s. 215; Charles Burney ve David Marshall Lang, **The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus**, London, 1971, 47 vd.

²⁹⁹ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 58 vd.

bilgilerini kuzeydoğu kısmında bulunan L17 ve M17 numaralı açmalardaki buluntulardan öğreniyoruz³⁰⁰. Höyüğün en erken mimari katlarının izleri M17 açmasındaki kireç sıvalı tabana ve taş temelsiz kerpiçten yapılmış duvarı olan iki oda olarak varsayılmıştır³⁰¹.

1996 yılındaki çalışmalar sonucunda Sagona ikinci evre olarak tarihlendirdiği katmanda “kıvrımlı masif taş duvar” olarak tanımladığı duvardan bahsetmiştir. Oldukça fazla tahrip olan bu duvarın 1.75 metreden daha yüksek olduğu rapor edilmiştir. Düzensiz taş bloklarının dizilmesiyle kavisli bir taş duvar oluşturulmuştur³⁰². Geç Kalkolitik Çağ’da iki yıkım ve ardından tadilat görmüş olan bu duvar³⁰³ 1996 yılındaki kazı çalışmalarıyla iç kısımdan yarı dairesel şekildeki taşlarla desteklenmiştir³⁰⁴. Sagona 2000 yılında yapmış olduğu kazılarla bu duvarla ilgili olarak duvarın dışındaki bir alanın parçası olarak taşlardan bahsetmiştir ve yapılış amacını da koruma amaçlı olarak kulelere de sahip bir mimari parça olduğunu düşünmüştür³⁰⁵. Sagona diğer duvarlardan farklı olarak bu duvarın taş temeller üzerine inşa edildiğini söylemektedir³⁰⁶.

Bu duvar daha sonraki dönemde tekrar tadilat görmemiş ve yerine dikdörtgen planlı, taş temelli, tabanı sıvalı ve yuvarlak ocaklı evler inşa edilmiştir³⁰⁷. Bu katmanın üst kısmında ise daha kaba planlı yuvarlak olarak tanımlanan bir yapı rapor edilmiştir³⁰⁸. Yapıda dikkati çeken unsur taş temel yerine sert sıvalı bir tabana sahip olmasıdır. Sagona bu yapının kullanımı bırakıldıktan sonra çöp çukuru olarak kullanıldığını belirtmiştir³⁰⁹.

Yapılan araştırmalar Sos Höyük’ün seramik alanında bilgi verdiğini ve yapılan tarihlendirmelerinde bu şekilde oluşturulduğunu göstermektedir.

³⁰⁰ Kiguradze ve Sagona, s. 49.

³⁰¹ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 58.

³⁰² Sagona ve Sagona, Fifth Report, Figür 36.

³⁰³ Kiguradze ve Sagona, s.50.

³⁰⁴ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 59; Figür 28.

³⁰⁵ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 59.

³⁰⁶ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 59.

³⁰⁷ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 60.

³⁰⁸ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 60.

³⁰⁹ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 60; Figür 36–37.

Kazılar sonucu ele geçen bulgular üzerinde yapılan çalışmalar ve elde edilen sonuçlar bölgenin geçim kaynaklarını da anlamamızda yardımcı olmaktadır. Erzurum Ovası'ndaki diğer yerleşim yerleri gibi Sos Höyük'te de halk geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlıyordu. Sagona bölgede yapılan incelemeler sonucunda Erken Tunç Çağı'na ait bulguların görülmediğini raporlara kaydetmiştir; fakat Orta ve Geç Tunç Çağı tabakalarındaki verilerden tarımsal aktivite belirlenmektedir. Sagona tarafından Orta ve Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilen M 16 da bulunan çömlekler arasında gıda depolamada kullanıldığı düşünülen astarlı kapların varlığı tahıl tarımının yapıldığını kanıtlamaktadır³¹⁰.

Geç Kalkolitik Çağ'dan sonra M16 açmasında ve açmanın içinde yer alan bölüm olan kuzey kesiminde Erken Tunç Çağı I evresine geçiş gözlemlenir. Bu açmada üç mimari alan tespit edilmiştir ve bunların birbirinden ayrı oldukları düşünülmüştür. Bu alanda düzgün bir mimari görülüyor olsada Erken TransKafkasya özelliği yansıtan ocaklar tespit edilmiştir³¹¹. Aynı zamanda kuzey kısmında yer alan diğer bir açma olan M17 açmasında da dikdörtgen planlı, taş temeller üzerine yapılmış olan oda dairesel biçimli bir ocağa sahiptir ve evin tabanına gömülü olarak geniş bir kâse bulunmuştur. Sagona bu kâsenin depolama amaçlı kullanıldığını söylemiştir³¹².

Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı'na geçiş ve bu dönemin devamında görülen seramikler bir önceki dönemin gelişmiş bir şekilde aktarılması şeklinde yorumlanmıştır³¹³.

Erken Tunç Çağı II sürecine tarihlendirilen M 16 ve N 16 açmalarında yer alan, tek odalı sağlam ve yüksek bir taş temel üzerine oturtulmuş oldukça büyük bir yapı olarak tanımlanan bu mimari yapı çok önemli olarak ifade edilir. Bu önemli yapı günümüz yapılandırmasında evlerden birinin altında kalmıştır ve tahrip olmuştur. Güney köşesini de Erken Tunç Çağı III ve Orta Tunç Çağı I dönemlerinde

³¹⁰ Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 248; Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, s. 187.

³¹¹ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 63.

³¹² Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 63; Figür 1, 39.

³¹³ Sagona, Erzurum Region, s. 333.

açılan mezar çukurları hasara uğratmıştır. Bugün evin bilinen planı bu ağır tahribata rağmen köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklinde tanımlanabilmektedir³¹⁴.

Sagona Erken Tunç Çağı III olarak tanımladığı süreci SOS VD evresi olarak ifade eder³¹⁵. Bu bölgeden ele geçen seramikler “Martkopi Seramiği” ile karakteristik olarak benzerlik taşımaktadır. Sagona bu evrede ele geçen seramikleri bölgesel farklılıkların olduğunu ifade etse de³¹⁶ “Ermenistan Grubu” olarak adlandırılan seramik grubuyla benzerlik gösterdiğini ifade eder.

Höyükte Orta Tunç Çağı olarak belirlenen ve iki kısma ayrılan dönemde Sagona’ya göre artık bu bölgede sosyal etkileşim ve bununla birlikte kültürel bazı değişiklikler gözlemlenebilmektedir. Bu dönemde özellikle gömme geleneklerini aydınlatabilecek mezarlardan söz edilir. Sagona bu dönemde Erken Trans Kafkasya Kültür etkileşimini mimaride kil sekiler ve merkezi konumda olan sabit ocakların varlığını göstermiş ve bunun o dönem için yaygın bir moda olduğunu söylemiştir. Orta Tunç Çağı II mimarisi olarak ifade ettiği dikdörtgen ve yuvarlak planlı evlerin bir arada bulunduğu tespit edilmiştir. Evler hem kerpiç olarak hem de çamur-dal örgü tekniğiyle inşa edilmiştir³¹⁷.

Sos Höyük özellikle seramik açısından kültürel olarak çok çeşitlilik gösterdiğinin kanıtıdır. Bunu da höyükte neredeyse kesintisiz diye tanımlayabileceğimiz yerleşimden ve ele geçen bulgulardan söyleyebiliyoruz.

Sos Höyük’te hayvancılıkla ilgili veriler daha belirgindir. 1996 yılı kazılarında bulunan³¹⁸ parçalar üzerinde yapılan analiz çalışmaları geçim kaynakları içerisinde hayvancılığın önemini vurgulamaktadır. 10.342 parçanın kaydedilmesi bunun kanıtı niteliği taşımaktadır.

³¹⁴ Sagona ve Sagona, Fifth Report, Figür 2, 46.

³¹⁵ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 64.

³¹⁶ Sagona, Erzurum Region, s. 336.

³¹⁷ Sagona, Trans-Caucasus, s. 480.

³¹⁸ Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, “Excavations at Sos höyük, 1995”, **XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 27-31.05.1996, 1997, (Sos), s. 202.

Yerleşim alanında verileri bulunan sığır, koyun, keçi gibi hayvanlar evcil olup halkın geçim kaynaklarının temelini oluşturuyorlardı³¹⁹. Bunun yanında yabani domuz, yabani koyun-keçi, ayı, kırmızı geyik, yabani tavşan ve çeşitli kuşlar da avlanan başlıca hayvanlar arasında bulunmaktaydı³²⁰. Böylece bir taraftan evcil hayvanlar yetiştirilirken diğer taraftan avcılıktan da yararlanma yoluna gidilmiştir. Avcılığı yapılan yabani türlerin çeşitliliği ve bu hayvanların yaşam koşulları bölgenin bu çağlardaki doğal bitki örtüsünü de aydınlatmaktadır. Büyük bir olasılıkla Sos ve Çevresi bu çağlarda ağaçlık alanlarla hem de çalılıklar ve sulu arazilerle kaplı bir durumdaydı³²¹. Sos Höyük'te Erken Tunç Çağı kemik endüstrisi oldukça gelişmiştir. Ele geçen kemik eserler arasında tarak, toka, saç çemberi, iğneler, bizler, ağırşaklar bulunmaktadır³²². Günlük yaşamda kullanılan aletlerin yapımında sos Höyük'te de öncelikli olarak obsidiyenden³²³ yararlanma yoluna gidilmiştir³²⁴. Obsidiyenden yapılmış balta bıçakları, ok uçları oldukça kabarıktır³²⁵. Yerleşmede örnekleri çok fazla olmasa bile maden de yararlanma yoluna gidilmiştir. Bulunan iki bronz küpe³²⁶ madenin daha çok süsleme amacıyla kullanıldığını gösterir. Höyükte yapılan kazılarda diğer yerleşim alanlarında olduğu gibi üretime yönelik herhangi bir metalurjik bulgu elde edilememiştir.

Erzurum ve çevresi için şu sonuç söylenebilir; bu bölgede yaşayan insanların, iklim ve ekolojik yapıya koşut olarak daha çok tarım ve hayvancılıkla geçindikleri gözlemlenmektedir. Bu durum Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren daha net olarak ortaya konulabilmektedir. Bundan önceki çağlarla ilgili fikir sağlayabilecek bulgular oldukça azdır³²⁷.

³¹⁹ Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996: Third Preliminary Report", *Anatolica* 23, 1997, (Third Preliminary Report), ss. 189–192.

³²⁰ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, ss. 191–192.

³²¹ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, s. 192; Hamit İnandık, **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş**, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayın No: 42, İstanbul, 1965, ss. 57–58.

³²² Sagona ve diğerleri, Sos, s. 141.

³²³ Ian J. Mc Niven, "The Technological Analysis of Obsidian Artetics: A Preliminary Report", *Anatolica* XXIV, 1998, s. 35.

³²⁴ Sagona ve diğerleri, Sos, s. 140; Belli 2000, s. 301.

³²⁵ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, ss. 187–188, 217, Figür 15.

³²⁶ Sagona ve diğerleri, Sos, s. 141.

³²⁷ Şenel, s. 207.

Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı boyunca yöre insanı Anadolu'nun diğer bölgelerine göre, iklimin de etkisi ile daha çok hayvancılığa yönelmiştir. Tarım ikinci planda görülmektedir. Sos Höyüğü bu anlamda köy niteliği taşıyan yerleşim olarak niteleyebiliriz. İnsanlar koyun, keçi, sığır gibi hayvanları besleyerek etinden, sütünden, yününden, kemiğinden, derisinden yararlanıyorlardı. Sazlık ve sulak alanlarda çeşitli kuşları, biraz daha ormanlık alanlarda yabani koyun-keçi, ayı, kırmızı geyik, tavşan gibi hayvanları avlıyorlardı. Diğer yandan iklim koşullarının elverdiği ölçüde tarıma yönelmişler, kendi gereksinimleri için arpa, buğday ekip biçmişler. Uzun süren kış koşullarına göre hayvanlarının gıda gereksinimlerini de karşıladıkları olasıdır³²⁸.

Tarım ve hayvancılığın önemini bu çağlarda bölgede yaşayan insanların inançlarında da gözlemleyebiliriz. Tanrıça idolleri, hayvan figürinleri bu konudaki en önemli bulgulardır.

Yörede ticari aktivitenin gerçekleştirildiğini gösteren önemli bir kanıt bulunmamaktadır. Fakat şu ana kadar kullanılan madeni eserlerle ilgili herhangi bir metalurjik bulgunun elde edilememesi bunların dışarıdan ithal edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanı sıra dışarıdan gelen göçlerle yerleşmelere getirilmiş olması olasılığı göz önünde bulundurulur. Son yıllarda Erzurum'un kuzeyinde bazı maden yataklarının işletildiğini öğrenmiş bulunuyoruz bu da yerel metal üretimini akla getirmektedir³²⁹.

Erzurum ve çevresinin oldukça zengin obsidiyen kaynaklarını barındırması ve Paleolitik Çağ'da azda olsa bunların kullanılmış olması, bir obsidiyen ticaretinin gerçekleştirilme olasılığını güçlendirmektedir. Fakat bu yerleşmede geçimini ticaretten sağlayan bir kitlenin varlığı tam olarak gözlenmemektedir. Çünkü gerek mimaride gerekse arkeolojik bulgularda sosyal tabakalanmayı gösterir net veriler bulunmamaktadır³³⁰. Sos Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı boyunca bölgede

³²⁸ Şenel, ss. 207–208.

³²⁹ Süleyman Çiğdem, **Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1996, ss. 105–106.

³³⁰ Çiğdem, s. 106.

yaşayan toplulukların dış açılımlarının fazla olmadığı, yerleşim birimlerinde yoğun bir nüfusun barınmadığı veya yöredeki mevcut kaynakların halk için yeterli düzeyde olduğu söylenebilir.

Sos Höyüğün Erken Tunç Çağı I katlarından gelen malzemeler arasında taş aletler, kemik iğneler, obsidiyen ve çakmaktaşı kesici ve delici aletler ve bronz bir iğne ele geçmiştir³³¹. Bu metal buluntu Sos Höyük metalciliği açısından nadir ve erken örneklerden birisidir³³². Bunların yanı sıra kullanım amacı tam olarak anlaşılamayan ortası delik, disk şeklindeki seramik parçaları ve yine ortası delik beyaz boncuklar Sos Höyük Erken Tunç Çağı I katlarının dikkati çeken farklılık gösteren buluntularıdır. Sagona bu tür taş boncukların daha sonraki dönemlerde mezar hediyesi olarak ele geçtiğine dikkat çeker³³³.

Bahsettiğimiz buluntular ve mimari yapı höyüğün kültürel süreci hakkında yeterli bilgiyi vermektedir. Sos Höyük araştırmasıyla birlikte Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi oldukça yaygın olan kültürle M.Ö. 3300 civarında tanışır ve çok uzun süre kültür bölgede varlık gösterir³³⁴. Işıklı, kültürün bölgesel değişimlere uğramakla birlikte varlığını M.Ö. 2000 yılına kadar devam ettirdiğini söylemektedir. M.Ö. 2500 civarında bölge genelinde büyük bir kültürel değişim olmuştur. Bu kültürel ve etnik çeşitliliğin varlığı Güney Kafkaslarda başlayan Kurgan Halkları sürecinin yansımasıdır³³⁵.

Güneri'nin yapmış olduğu araştırmalarla Sos Höyük için Erken Demir Çağı'nda yerleşim görmüş olduğu önerisi net bir şekilde ifade edilmekte ve buluntularla ispat edilmektedir³³⁶.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan araştırmalar başlığı altında incelediğimiz

³³¹ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s.63; Figür 44- 45.

³³² Sagona ve Sagona, Fifth Report, Figür 19.5.

³³³ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 63; Figür 23.4.

³³⁴ Işıklı, Değerlendirme, s. 325 vd.

³³⁵ Mehmet Işıklı, "Metal Objects From Karaz, Pulur and Güzelova Excavations: General Observation About Ancient Mining and Metallurgy in Northeast Anatolia", **Ancient Mining in Turkey and the Eastern Mediterranean**, (eds. Ü. Yalçın, H. Özbil, A. G. Paşamehmetoğlu), Ankara, 2008, s. 100 vd.

³³⁶ Güneri, Erzurum-Sos, s. 1 vd.

gibi Sos Höyük için Güneri; yapmış olduğu araştırmaların sonucu olarak Pulur mezar buluntuları ve Sos III. Katman, Transkafkasya’da en erken demir buluntu içeren Karmir Blur IV ile çağdaş olduğunu ifade etmiştir³³⁷. Dolayısıyla Sos Höyük için Erken Demir Çağı sürecinin ispatı, yapılan arkeolojik verilerin karşılaştırılmasıyla Güneri tarafından sunulmuştur.

3.4.2. Ölü Gömme

Höyüğün kuzeydoğu bölümünde yerleşim alanları dışında çukur dizileri tespit edilmiştir. Sos Höyük kronolojisi içinde SOS VD olarak adlandırılan ve Erken Tunç Çağı III dönemine denk gelen bu alan farklı bir yapı göstermektedir. Yerleşim alanları dışındaki bu bölgede iki gömme ve sayıları oldukça fazla olan çukur dizileri bulunmaktadır. Bu çukur dizilerinin farklı amaçlar için kullanıldığı fikri de akla uygun gelmektedir. Sos Höyükle ilgili olarak mimari yapıların azlığı ve bulunan alanında bu tanıma uygun olması bu bölgenin mezarlık alanı olarak adlandırılmasını engellemektedir (EK4 Çizim 7-8)³³⁸.

Sagona bu iki gömmeyi M.Ö. 2500–1500 yılları arasındaki yaşanacak olan bin yıllık değişim sürecinin- kültürel farklılaşmanın ve yeni bir kültürün yansımaları olan gömme geleneğini yansıtan örnekler olarak ifade etmiştir (EK4 Çizim 9-10)³³⁹.

Bu iki adet gömme Erken Tunç Çağı III olarak tespit edilen L16 açmasından bulunmuştur. Sagona bu kattaki “çan biçimli içi sıvalı” çukurlar olarak tanımladığı alanların oldukça çok sayıda olduğunu ifade etmiştir. Mimari yapı olarak bu alanlar sıvalı tabanlara sahiptir. Bu katta tespit edilen dikdörtgen planlı, tabanı sıvalı ve bol küllü oda dikkati çekmektedir. Sagona mezar olarak adlandırdığı kısımları Transkafkasya’da ki bazı yerleşimlerde rastlanılan benzerleriyle karşılaştırır. Bu benzerlikte bölgedeki kültürel hareketliliğin kanıtıdır (EK2 Resim 28)³⁴⁰.

³³⁷ Güneri, Transkafkasya, s. 262 vd.

³³⁸ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 64.

³³⁹ Sagona, Erzurum Region, s. 335–336.

³⁴⁰ Sagona, Trans-Caucasus, s. 488.

Sagona tarafından “Gömme 3” olarak adlandırılan ilk gömme, Erken Tunç Çağı II’ye tarihlendirilen M16 açmasındaki evin, güneybatı köşesini tahrip eden bölümde bulunmaktadır (EK2 Resim 29). Sagona bu gömmenin Erken Transkafkasya geleneğinin izlerini taşıdığını söylemektedir. Mezar basit bir çukur olarak tanımlanır. Gömme bu basit çukurun içerisine yapılmıştır. Mezarın bükülmüş bir pozisyonda duran 19–23 yaşlarında bir erkeğe ait olduğu düşünülmüştür³⁴¹.

İkinci gömme ise 1997 yılı çalışmalarında M15 açmasında tespit edilmiştir (EK2 Resim 30-31). Gömme 2 metre derinlikte kuyu biçiminde açılmış bir çukura yapılmıştır. Mezarın kenarları iki tane geniş taş ile belirlenmiştir. İskelet oldukça derin kazılmış bu çukurun tabanında bulunmuştur. Tabandaki bu iskelet çapraz olarak kendi vücudunun sağ tarafına yatırılarak gömülmüştür. İskeletin rastgele konulmuş izlenimi vermesi bu gömmenin sonradan yapılmış olduğunu ve mezara atıldığı fikrini güçlendirmektedir³⁴². Bahsedilen mezarlar yapılan bazı incelemeler ve karşılaştırmalar sonucunda Erken Tunç Çağı M.Ö. 2500–2200 olarak tarihlendirilmiştir³⁴³. Birinci gömmenin analizleri sonucunda M.Ö. 2560–2525 ve M.Ö. 2500–2195 tarihlendirilme yapılmıştır. İkinci gömme ise M.Ö. 2575–2300 olarak tarihlendirilmiştir³⁴⁴.

Yapılan bütün araştırmalar sonucunda Sos Höyük için yoğun bir etkileşim süreci yaşandığını göstermektedir. Sagona bu değişimin birçok alanda görülmüş olduğunu ifade ederken özellikle gömme geleneklerinde net bir şekilde görülebildiğini söylemiştir. Sagona en erken tarihlendirmeyi SOS VD Erken Tunç Çağı III mezarları için vermiştir. Daha sonra SOS IVA ve SOS IVB Orta Tunç Çağı I ve II evrelerinde net bir şekilde izlenmektedir³⁴⁵.

Üslup olarak incelendiğinde mezarlardan gelen buluntular görünüm olarak Trialeti mezarlarıyla benzerlik göstermektedir. Genel olarak Orta Tunç Çağı Sos

³⁴¹ Antonio Sagona, M. Erkmen, C. Sagona, I. Mc. Niven, S. Howells, “Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report”, *Anatolica* **24**, (Fourth)1998, plan 2; Sagona, Trans-Caucasus, s. 480

³⁴² Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 34.

³⁴³ Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 34.

³⁴⁴ Sagona, Erzurum Region, s. 335–336.

³⁴⁵ Sagona, Erzurum Region, s. 337.

Höyük gömmelerine baktığımızda Trialeti özelliklerini görmekteyiz³⁴⁶. Sagona bu gömmelerin kuzey kısmında bulunduğunu bildirmiştir³⁴⁷. Orta Tunç Çağı I dönemine tarihlendirilen üç adet gömme tespit edilmiştir. Sagona mezarların M.Ö. 2500–1500 arasında görülen etkileşimi net bir şekilde gösterdiğini ifade etmiştir. Bu dönemde artan çukur gömmeler Sagona'nın bu tezini kuvvetlendirmiştir³⁴⁸.

Sagona, M16 açmasındaki Gömme 1 olarak isimlendirilen mezarı Kura-Aras kültürünü (Erken Transkafkasya) ve Trialeti Kültürü'nün gömme geleneklerini yansıttığını ifade etmektedir³⁴⁹. Aynı zamanda Sagona bu gömmenin Trialeti gömme gelenekleriyle biraz da olsa farklılık gösterdiğini söylüyor³⁵⁰. Erken Tunç Çağı III SOS VD sürecinde görülen gömmeler genel olarak Erken Transkafkasya gömme kültürünü yansıtmaktadır. Bu gömme gelenekleri Orta Tunç Çağı I'de de devam etmektedir³⁵¹. Gömme 1 çok geniş ve derin olmayan bir mezara gömülmüştür. Mezarın üstü geniş bir taşla kapak görevi gördürülerek kapatılmıştır. Mezarın tabanı bir tane taşın döşenmesiyle oluşturulmuştur. Gömmenin 25–35 yaşlarında bir erkek olduğu düşünülmüştür. Gömme uyur biçimde tabanın üzerine yatırılmıştır³⁵². Mezardan yuvarlak karınlı, siyah renkli ačkılı ve kazıma bezemeli bir adet çömlek bulunmuştur³⁵³. Mezarda bulunan çömlek erken dönem Trialeti kurganlarından gelen seramiklerle benzerlikler göstermektedir³⁵⁴.

M 16 açmasında ki diğer gömme Gömme 2 olarak adlandırılan mezardır. Gömme 1'e göre farklılıklar gösterir. Mezar 1.75 metre derinliğinde kuyu biçiminde bir çukur olarak yapılmıştır ve içindeki gömme 18–20 yaşlarında bir kadına aittir. Kuyunun içinde taban kısmında bir oyuk oluşturulmuştur ve kadın iskeleti buraya yerleştirilmiştir. İskelet konduktan sonra kuyu küçük taşlarla doldurulmuştur. Kuyunun üstü geniş yassı bir taş ile kapatılmıştır³⁵⁵.

³⁴⁶ Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 34.

³⁴⁷ Sagona, Erzurum Region, s. 337; Figür 6.

³⁴⁸ Sagona, Erzurum Region, s. 336.

³⁴⁹ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, Plate 5; Sagona, Erzurum Region, s. 337 vd.

³⁵⁰ Sagona, Erzurum Region, s. 337.

³⁵¹ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, Plate 5; Sagona, Erzurum Region, s. 337.

³⁵² Sagona, Trans-Caucasus, s. 480; Figür. 2.2.

³⁵³ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, plate 6.

³⁵⁴ Sagona, Erzurum Region, s. 480.

³⁵⁵ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, s. 185; Sagona, Trans-Caucasus, ss. 480–481.

3.4.2.1. Mezar Buluntuları

3.4.2.1.1. Seramik

M16 açmasında Gömme 3 olarak adlandırılan Erken Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen mezarda Sagona tarafından mezar hediyesi olarak düşünülen siyah, parlak ağıklı bir adet çömlek bulunmuştur (EK2 Resim 32)³⁵⁶.

İkinci mezar olan M15 açmasında siyah renkli bir çömlek bulunmuştur³⁵⁷. Sagona bu mezarı bulunmuş olan çömleği göz önünde bulundurarak daha geç bir döneme tarihlendirmiştir³⁵⁸. Dikkati çeken bir özellik çömleğin üzerinde üçgenlerden oluşan kazıma bezemenin üzeri beyaz macunla kapatılmıştır (EK4 Çizim 11)³⁵⁹.

Ölü gömme bölümünde de belirttiğimiz gibi Sagona M16 açmasındaki Gömme 1 olarak isimlendirilen mezarı Kura-Aras kültürünün (Erken Transkafkasya) ve Trialeti Kültürü'nün gömme geleneklerini yansıttığını ifade etmektedir³⁶⁰. Mezardan yuvarlak karınlı, siyah renkli ağıklı ve kazıma bezemeli bir adet çömlek bulunmuştur³⁶¹. Mezarda bulunan çömlek erken dönem Trialeti kurganlarından gelen seramiklerle benzerlikler göstermektedir³⁶².

M 16 açmasında ki diğer mezar Gömme 2 olarak adlandırılan mezardır. Mezardan buluntu olarak kazıma bezemeli bir Trialeti çömleği ele geçmiştir³⁶³.

Mezar buluntuları arasında M16c plan karesinde ki çukurdan ele geçen iki adet kap yer almaktadır. Sagona bu malzemelerden bir tanesini Mezopotamya'da çok kullanılan ve bilinen "Suriye şişesi" olarak belirtmiştir (EK4 Çizim 12)³⁶⁴. Sagona diğer çömleği siyah renkli, yuvarlak gövdeli boyunlu olarak tanımlamaktadır.

³⁵⁶ Sagona ve diğerleri, Fourth, plan 2; Sagona, Trans-Caucasus, s. 480.

³⁵⁷ Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 34, pl. 4; Figür 12.

³⁵⁸ Sagona, Erzurum Region, s. 335; Sagona, Trans-Caucasus, s. 480.

³⁵⁹ Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 34.

³⁶⁰ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, Plate 5; Sagona, Erzurum Region, s. 337 vd.

³⁶¹ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, plate 6.

³⁶² Sagona, Erzurum Region, s. 480.

³⁶³ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, s. 185; Sagona, Trans-Caucasus, ss. 480–481.

³⁶⁴ Sagona, Erzurum Region, Figür 16.2.

Çömleğin ağız kenarları dışa dönük, konsantrik baklava dilimlerinden oluşmakta ve kazıma bezeme tekniğiyle yapılmıştır. Dikkati çeken bir ayrıntı ağız ve boyun kenarlarında ayrıca kabın iç kısmını tamamen kaplayan parlak kırmızı aşı boyasıdır. Bu ayrıcalık ölü gömme geleneklerinde ritüeller şeklinde yorumlanmıştır³⁶⁵. Sagona bu çömleğin benzerlerinin Gürcistan'da Martkopi Kompleksi kurganlarından ele geçen malzemeler arasında yer aldığını söylemektedir³⁶⁶.

Sagona'nın ifade ettiği gibi Erken Tunç Çağı I katlarından kullanım amacı tam olarak anlaşılamayan ortası delik, disk şeklindeki seramik parçaları Sos Höyük Erken Tunç Çağı I katlarının dikkati çeken farklılık gösteren buluntularıdır³⁶⁷.

Güneri'nin Sos höyük çömleği olarak belirttiği ve tanımladığı çömlek kaidesinin delik olmasıyla ayrıcalık göstermektedir. Genel olarak Sos Höyük buluntularını diğer kültürlerle ilişkilendirirken bu çömleğin kaidesindeki delik sayesinde bölgesel bir özellik olarak ifade edilebilmiştir³⁶⁸. Güneri, Koşay ve Vary'nin kaidesi delik çömlekleri Pulur mezarlarında mezar buluntuları arasında gösterdiğini fakat Sos III. Katman buluntusu olan bu çömlekle birlikte sadece mezar buluntusu olarak nitelendirilemeyeceğini ifade etmiştir. Buna ek olarak Güneri bu çömleklerin yapılış amacının ölü kültüyle ilişkilendirildiğini, Urartu döneminin, bu kez kaideleri değil omuzları delinmiş aynı tip çömlekleriyle (urneleriyle) bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Bunun da, Prototurartu'dan Urartu'ya geçmiş bir özellik olduğunu da söylemiştir³⁶⁹.

3.4.2.1.2. Madeni Eserler

Sos Höyük mezarları madeni eser buluntuları açısından oldukça az eser vermiştir. M 16 açmasında Gömmel olarak adlandırılan mezarda Sos Höyük'te

³⁶⁵ Antonio Sagona, "Social Identity and Religious in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük", *Mediterranean Archaeology* **11**, 1998, (Observations), s. 13 vd.

³⁶⁶ Sagona, Erzurum Region, ss. 337–338.

³⁶⁷ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 63; Figür 23.4.

³⁶⁸ Güneri, Erzurum-Sos, s. 9.

³⁶⁹ Güneri, Erzurum-Sos, s. 9.

oldukça az olarak karşımıza çıkan bronzdan yapılmış yarım ay biçimli saç tokası bulunmuştur. Metal eser olarak nadir bir örnek olarak ifade edilebilir³⁷⁰.

Sos Höyüğün Erken Tunç Çağı I katlarından gelen malzemeler arasında bronz bir iğne ele geçmiştir³⁷¹. Bu metal buluntu Sos Höyük metalciliği açısından nadir ve erken örneklerden birisidir (EK2 Resim 33)³⁷².

Sos Höyük kazıları madencilik ve metal işlemeciliği alanlarında önemli bulgular sağlamıştır. Kazıların ilk yıllarında ele geçen ve yüzey buluntusu olarak değerlendirilen ve Urartu Dönemi'ne tarihlendirilen yılanbaşı biçimli bronz bir bilezik (EK2 Resim 34)³⁷³, Orta Tunç Çağı'na tarihlenen tabakalardan ele geçen ve Martkopi süreci ile bağlantı kurulan bronz bir keski (EK2 Resim 33)³⁷⁴, Erken Tunç Çağı tabakalarından ele geçen ve Martkopi mezarlarından ele geçen malzemeyle ilişkisi kurulan bir çift bronz küpe (EK2 Resim 33)³⁷⁵ ve bir bronz iğne (EK2 Resim 35)³⁷⁶ metal envanter listesini oluşturmaktadır. Erken Tunç Çağı III'e tarihlendirilen kül dolu bir çukurdan atık olarak ele geçen pişmiş toprak pota parçası önemli bulgular arasındadır (EK2 Resim 36)³⁷⁷.

3.4.2.1.3. Küçük Buluntular

Höyük mezarları incelendiğinde küçük buluntular olarak adlandırdığımız eserler az sayılamayacak miktarda karşımıza çıkmaktadır.

M 16 açmasında bulunan Gömme 3 olarak adlandırılan mezarda deniz kabuklarından yapılmış bir takı ele geçirilmiştir³⁷⁸.

³⁷⁰ Sagona, Erzurum Region, s. 337.

³⁷¹ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s.63; Figür 44- 45.

³⁷² Sagona ve Sagona, Fifth Report, Figür 19.5.

³⁷³ Sagona ve diğerleri, First Report, s. 198, Figür 15.5.

³⁷⁴ Sagona ve diğerleri, First Report, ss. 213–214; Figür 12.1.

³⁷⁵ Sagona ve diğerleri, Sos, s. 49, Figür 12.9.

³⁷⁶ Sagona ve diğerleri, Sos, s. 49, Figür 12.7.

³⁷⁷ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 64, Figür 48–49.

³⁷⁸ Sagona ve diğerleri, Fourth, plan 2; Sagona, Trans-Caucasus, s. 480.

M 15 açmasında diğer gömme olarak adlandırılan mezarda Erken Transkafkasya mezarlarında sıkça görülen ve bir gelenek halini alan deniz kabuklarından yapılmış bir adet yüzük (EK4 Çizim 13) bulunmuştur³⁷⁹.

M 16 açmasında Gömme 2’de Y şeklinde deliği olan geyik boynuzundan yapılmış, fakat kullanım amacı tam olarak anlaşılamamış bir adet obje ele geçmiştir³⁸⁰. Mezardan bir adet oldukça kaliteli olan beyaz alçı taşından boncuklarla yapılmış kolye de bulunmuştur. Mezarda bulunan geyik boynuzundan yapılan bir düğme raporlarda dikkati çekmektedir. Sagona düğmenin iskeletin ellerinin ve ayaklarının yakın çevresinde bulunmasını bu iskeletin bağlı bir şekilde gömülmüş olabileceği şeklinde yorumlamıştır³⁸¹.

Sos Höyüğün Erken Tunç Çağı I katlarından gelen malzemeler arasında taş aletler, kemik iğneler, obsidiyen ve çakmaktaşı kesici ve delici aletler ele geçmiştir³⁸². Bunların yanı sıra ortası delik beyaz boncuklar Sos Höyük Erken Tunç Çağı I katlarının dikkati çeken farklılık gösteren buluntularıdır. Sagona bu tür taş boncukların daha sonraki dönemlerde mezar hediyesi olarak ele geçtiğine dikkat çeker³⁸³.

3.4.2.1.4. Değerlendirme

Sos Höyük ile ilgili yapılan detaylı araştırmalar birçok konuda aydınlatıcı bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Sagona ve Güneri’nin yapmış olduğu çalışmalar sonucunda Sos Höyük kronolojisini vermiş olduğumuz tabloda tabakalaşmayı net bir şekilde görebiliyoruz³⁸⁴. Sagona bu tabloda Sos Höyük’ün devamlılık gören bir yerleşim olduğunu ve höyüğün sadece Post Akhamenid Dönemi’nde kesintiye

³⁷⁹ Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 34, plan 4; Figür 12.

³⁸⁰ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, s. 185; Sagona, Trans-Caucasus, ss. 480–481.

³⁸¹ Sagona, Trans-Caucasus, Figür 5:2.

³⁸² Sagona ve Sagona, Fifth Report, s.63; Figür 44- 45.

³⁸³ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 63; Figür 23.4.

³⁸⁴ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 56–127.

uğradığını söylemiştir³⁸⁵. Bu kronoloji sadece Sos Höyük için değil Erzurum Bölgesi'nin de kronolojisini açıklamaktadır ve Sagona bunu da “geçici bir bölgesel kronoloji” olarak adlandırır³⁸⁶.

Güneri'nin bölgeyle ilgili araştırmaları sonucunda Protourartu sürecini arkeolojik malzemeye açıklamış olmakla birlikte Sos Höyük kronolojisi için önemli bilgiler elde etmemiz sağlanmıştır. Sos Höyük kronolojisi içinde SOS VD olarak adlandırılan ve Erken Tunç Çağı III dönemine denk gelen bu alan farklı bir yapı göstermektedir. Yerleşim alanları dışındaki bu bölgede iki gömme ve sayıları oldukça fazla olan çukur dizileri bulunmaktadır³⁸⁷. Bu iki adet gömme Erken Tunç Çağı III olarak tespit edilen L16 açmasında bulunmuştur³⁸⁸. Sagona bu iki gömmeyi M.Ö. 2500–1500 yılları arasındaki yaşanacak olan bin yıllık değişim sürecinin kültürel farklılaşmanın ve yeni bir kültürün yansımaları olan gömme geleneğini yansıtan örnekler olarak ifade etmiştir³⁸⁹.

Diğer bir gömme “Gömme 3” olarak adlandırılan ilk gömme, Erken Tunç Çağı II'ye tarihlendirilmiştir. Mezar basit bir çukur olarak tanımlanır. Gömme bu basit çukurun içerisine yapılmıştır³⁹⁰. İkinci gömme ise 2 metre derinlikte kuyu biçiminde açılmış bir çukura yapılmıştır³⁹¹. Bahsedilen mezarlar yapılan bazı incelemeler ve karşılaştırmalar sonucunda Erken Tunç Çağı M.Ö. 2500–2200 olarak tarihlendirilmiştir³⁹².

M16 açmasındaki Gömme 1 olarak isimlendirilen mezarı Kura-Aras kültürünün (Erken Transkafkasya) ve Trialeti Kültürü'nün gömme geleneklerini yansıtmış olduğunu Sagona'nın ifadesinden öğrenmekteyiz³⁹³. M 16 açmasında ki diğer gömme Gömme 2 olarak adlandırılan mezardır³⁹⁴.

³⁸⁵ Sagona, Erzurum Region, s. 329.

³⁸⁶ Sagona, Erzurum Region, s. 329.

³⁸⁷ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 64.

³⁸⁸ Sagona, Trans-Caucasus, s. 488.

³⁸⁹ Sagona, Erzurum Region, s. 335–336.

³⁹⁰ Sagona ve diğerleri, Fourth, plan 2; Sagona, Trans-Caucasus, s. 480

³⁹¹ Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 34.

³⁹² Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 34.

³⁹³ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, Plate 5; Sagona, Erzurum Region, s. 337 vd.

³⁹⁴ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, s. 185; Sagona, Trans-Caucasus, ss. 480–481.

Sos Höyük genel olarak incelendiğinde kültürler arası etkileşimin açık bir şekilde görüldüğünü söyleyebilmekteyiz. Özellikle tez konumuz olan mezarlarda, bahsedilen bu etkileşim fark edilebilmektedir. Sagona en erken tarihlendirmeyi SOS VD Erken Tunç Çağı III mezarları için vermiştir. Daha sonra SOS IVA ve SOS IVB Orta Tunç Çağı I ve II evrelerinde net bir şekilde izlenmektedir³⁹⁵.

Mezar buluntuları incelendiğinde bahsedilen M16 açmasındaki Gömme 1'in Kura-Aras Kültürü ve Trialeti Kültürü'nün gömme geleneklerinin benzerliğinin yanı sıra mezardan gelen buluntuların Trialeti kurganlarından gelen seramiklerle benzerlikleri dikkati çekmektedir³⁹⁶.

Genel üslup özellikleri incelendiğinde mezarlardan gelen buluntuların görünüm olarak Trialeti mezarlarıyla benzerlikleri Sagona'nın ifadelerinden öğrenilmektedir. Orta Tunç Çağı Sos Höyük gömmelerine baktığımızda ilk söylediğimiz Trialeti özellikleri bölge geneli için geçerlidir³⁹⁷. Orta Tunç Çağı I dönemine tarihlendirilen üç adet gömme Sagona tarafından M.Ö. 2500–1500 arasındaki etkileşimi ispatlar nitelik taşımaktadır³⁹⁸.

3.5. BULAMAÇ

3.5.1. Bulamaç Kazıları

Höyüğün ilk keşfi Hamit Zübeyr Koşay tarafından Karaz kazıları sırasında yapılmıştır³⁹⁹. Daha sonra höyük ayrıntılı bir şekilde Semih Güneri tarafından 1985 yılında yapılan yüzey araştırmalarıyla aydınlanmaya başlamıştır. 2001 yılında Güneri Bulamaç Höyük kazılarına tam olarak başlamıştır (EK1 Harita 29)⁴⁰⁰.

³⁹⁵ Sagona, Erzurum Region, s. 337.

³⁹⁶ Sagona ve diğerleri, Third Preliminary Report, plate 6; Sagona, Erzurum Region, s. 480.

³⁹⁷ Sagona ve diğerleri, Fourth, s. 34.

³⁹⁸ Sagona, Erzurum Region, s. 336.

³⁹⁹ Koşay ve Turfan, Rapor.

⁴⁰⁰ Semih Güneri, Mustafa Erkmen, Bülent Gönültaş, "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları", **24. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, 27-31.05.2002, 2003, (2001 Yılı), s. 249.

Höyük Erzurum – Hasankale karayolunun 30. kilometresinde yolun yaklaşık 500 metre güneyinde yer almaktadır⁴⁰¹. Bulamaç Höyük Hasankale’ye bağlı Müceldi köyünün 1 kilometre güneydoğusundaki eskiden “çayırılık” olarak adlandırılan bugün ise yoncalık ve tarla olarak işlem gören alanda bulunmaktadır⁴⁰².

Bulamaç Höyük denizden 1750 metre yükseklikte, yaklaşık olarak 50 kilometre uzunluğa sahiptir. Höyük 30 kilometre genişliğe sahiptir ve Erzurum Ovası’nın doğusunda yer almaktadır⁴⁰³.

Höyük 50 X 150 X 15 metre ölçülerindedir. Çevresinde bulunan diğer höyüklerle göre karşılaştırıldığında onlar kadar büyük tahrip görmemiştir. Tepenin kuzeybatısındaki düzlük alanda yapılan kaçak kazılar büyük bir Ortaçağ yapısının temellerini ortaya çıkartmıştır. Höyüğün çevresi önceki araştırmalarda göze alındığında otlak ve bataklıklar ile çevrilidir. Bugün ise höyüğün etrafı ekili alanlarla çevrilidir⁴⁰⁴.

Semih Güneri tarafından 5 Temmuz – 30 Temmuz 2001 tarihleri arasında kazı çalışmaları sistemli bir şekilde yapılmıştır. 5 X 10 metrelik bir açmada höyük kazılmıştır⁴⁰⁵.

Bu açmanın yanında aynı zamanda höyüğün tepe noktasından aşağıya doğru 4 – 5 metrelik bir tahrip çukurunun yanında yığılı halde duran toprakta araştırmalar yapılmıştır. Koşay Açması olarak adlandırılan ve üstten itibaren 2 metre derinliğe kadar inen açmada M.Ö. 1200’lerden Geç Karaz dönemlerini içeren bir süreç tespit edilmiştir⁴⁰⁶.

2001 yılında yapılan araştırmalarda Koşay Açması’nda üst katmanda bulunan

⁴⁰¹ Güneri, Ön Urartu, s. 42.

⁴⁰² Semih Güneri, “Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001-2002 Yılı Çalışmalarına Ait Raporlar”, **Arkeoloji, Anadolu&Avrasya I**, Anadolu&Avrasya Enstitüsü Yayınları, İzmir, 2005/1, (2001-2002 Yılı), s.99.

⁴⁰³ Güneri, 2001-2002 Yılı, s. 99; harita 1.

⁴⁰⁴ Güneri, Ön Urartu, s. 41; Güneri ve diğerleri, 2001 Yılı, s.250.

⁴⁰⁵ Güneri ve diğerleri, 2001 Yılı, s. 250.

⁴⁰⁶ Güneri ve diğerleri, 2001 Yılı, s. 250.

taşlı, molozlu, kerpiçli yıkıntı olarak adlandırılan tabakadan sonra Güneri tarafından geçici olarak isimlendirilen “a, b, c, d, e, f,” tali yerleşme katı izlenmiştir. Bu iki seviye arasında yükseklik farkı 10–15 cm’dir. Bu iki seviyeden ve zeminden kaba, astarsız, elde yapılmış az kırıklı çömlekler ve bunlara benzer parçalar, tek ya da çok renkli sırlı kaplara ait parçalar, cam objeler, demir ve bronz parçaları bulunmuştur⁴⁰⁷. Güneri’nin son tali tabaka olarak adlandırdığı katmanda yöreye ait olduğu düşünülen kılıç olarak tanımlanan bir silah geçtiğimiz yüzyıla tarihlendirilmiştir⁴⁰⁸.

Tali tabakalar kaldırıldıktan sonra ham toprak tabakası hiçbir buluntu vermeden saptanmıştır. Bu tabakadan sonra Demir Çağlarıyla ve SOS III’te bulunanlarla ilgili kırmızı, siyah, kahverengi yüzlü veya kırmızı-gri-siyah alacalı yüzeylere sahip perdahlı çanak-çömlek parçaları ele geçmiştir. Bu katmandan kaidesi delikli çömlek benzeri bir parça bulunmuştur⁴⁰⁹.

Bu tabakadan sonra ele geçen örnekler göz önünde bulundurulduğunda bu tabaka Bulamaç II olarak adlandırılmıştır. Buluntuları içinde perdahlı, el yapımı kaplar oldukça çok sayıdadır⁴¹⁰.

2001 yılı kazı çalışmalarından daha önceki Bulamaç kazı çalışmalarında keskin profilli, kaba işçilikli, hamuru taşçıklı, astarsız turuncumsu pembe, sarımsı, soluk kırmızı hamurlarının renginde, perdahlanmamış olduğu düşünülen, daha çok Van-Dilkaya’nın erken dönem gömmelerinde bulunanların benzerleri⁴¹¹ çanak ve kâseler ve buna ek olarak bu defa pembe mika astarlı çanaklar da bu katmanı niteleyen özel buluntular arasındadır. Bu kaplar genel olarak Erzurum çevresinde sadece Bulamaç’a özgü olarak düşünülmüştür⁴¹².

2 Temmuz – 2 Ağustos 2002 yılında ikinci dönem kazı çalışmaları olarak başlatılan araştırmalar Semih Güneri ve ekibi tarafından Koşay Açması (A ve B

⁴⁰⁷ Güneri ve diğerleri, 2001 Yılı, s. 250.

⁴⁰⁸ Güneri ve diğerleri, 2001 Yılı, s. 250.

⁴⁰⁹ Güneri ve diğerleri, 2001 Yılı, s. 250.

⁴¹⁰ Güneri ve diğerleri, 2001 Yılı, s. 250 – 251.

⁴¹¹ Çilingiroğlu 1985 Kazı, s.85; Resim 14/3, 4; 15/5, 7, 10.

⁴¹² Güneri ve diğerleri, 2001 Yılı, s. 251.

çukurları) ve höyüğün doğu eteklerinde 2002 yılında açılan Kökten Açması'daki çalışmalarla devam etmiştir⁴¹³.

Güneri'nin belirttiği gibi 1987⁴¹⁴ de yapılan ve 1993'de yeniden başlatılan ve günümüze kadar sürdürülen Sos Höyük kazılarında⁴¹⁵ aynı şekilde, yani SOS III olarak adlandırılan höyük tabakası ki bu katman Pulur mezarları buluntularına göre M.Ö. 1200-1100'lere tarihlendirilmelidir⁴¹⁶.

Höyüğün 2002 yılı çalışmalarında kazılar Koşay Açması ve Kökten açmalarında sürdürülmüştür⁴¹⁷. Güneri yapmış olduğu sistemli çalışmalar sonucunda höyüğü Bulamaç I a, b, c, d, e-f olarak gruplandırmıştır.

Bulamaç Ia isimli tabakaya Koşay ve Kökten açmalarının her ikisinde de ulaşılmıştır. Güneri açmanın birçok bölümünde bu katmana ait sıvalı zemin izlerinin sağlam olarak izlendiğini belirtmiştir. Oldukça fazla sayıda yeşil, mavi, sütlü kahverengi sırlı kaplar, koyu kırmızı-gri-siyah alacalı perdahlı kaplara ait parçalar ve çokça obsidiyen parçalarının karışık olarak bulunduğu höyük toprağı tabakasının altında başlar. Zemine oyulmuş biçimde oldukça fazla sayıda çöp çukuru olduğu düşünülen çukurlara iki açmada da rastlanılmıştır⁴¹⁸.

Koşay Açması'nın doğusunda bulunan Bulamaç Ib açması 80–90 cm derinlikte Güneri tarafından tespit edilmiştir. Bu zeminde sağlama yakın kaplar bulunmuştur. Kaplar kiremit kırmızısı-gri-siyah alacalı astarsız ve perdahsız, pürüzlü yüzeyli, basit ağız kenarları dışa kıvrık 25–30–40 cm yüksekliğinde elde ve çarkta yapılmış çömlekler olarak nitelendirilir⁴¹⁹.

⁴¹³ Semih Güneri, Mustafa Erkmen, Bülent Gönültaş, "Erzurum Bulamaç Kazıları 2002 Yılı Çalışmaları", **25. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, 26-31.05.2003, 2004, (2002 Yılı), s. 207.

⁴¹⁴ Güneri, Yeni Gözlemler; Güneri, Erzurum-Sosa; Güneri, Erzurum-Sosb.

⁴¹⁵ Antonio Sagona ve Claudia Sagona, "The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of the 1987 Campaign", **Anatolia Antiqua XI**, 2003, (Upper Levels), s. 104.

⁴¹⁶ Güneri, Transkafkasya, s. 107; Güneri, Erzurum-Sosa, s. 8 vd.

⁴¹⁷ Güneri ve diğerleri, 2002 Yılı, s. 207.

⁴¹⁸ Güneri ve diğerleri, 2002 Yılı, ss. 207–208.

⁴¹⁹ Güneri ve diğerleri, 2002 Yılı, s. 208.

Bulamaç I altı evre olarak incelenmiştir. 1987 Sos kazılarında olan durum Bulamaç I'de de -2.00 metreye yakın bir toprak katmanı oluşturmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Sos I-II katmanları Bulamaç Ia-If arasını karşılamaktadır. Üst kısımdan itibaren ilk üçünün temsil ettiği devirler yoğun seramik ve cam buluntular açısından dönem olarak kendini belli etmektedir. Ia evresi yapılan çalışmalarda en az tahribi görmüş katman olarak ifade edilir. Koşay Açması'nın her yerinde Ia evresine rastlanabilir. Ia evresinde açmayı kuzey-güney yönünde ayıran 1.50 metre genişliğinde taş temel uzantısı, yıkıntı kerpiç ve düzensiz taşlarla çöp çukurları mevcuttur. Daha sonra gelen katmanlar Ib ve Ic evrelerinde oda tabanları daha iyi bastırılmış, sertleştirilmiş ve daha az tahrip görmüştür. Katmanlar derinleştikçe daha karışık bir durum karşımıza çıkmaktadır. Id-e-f evrelerindeki buluntular diğerlerine göre daha karmaşık ve düzensiz bir haldedir⁴²⁰.

Güneri Bulamaç I katmanlarında ele geçen buluntuların genel olarak kiremit kırmızısı hamur renginde, yüzeylerinde, zaman zaman gri-siyah alacalanmalar bulunduran çömleklerin varlığını belirtmiştir. Bu çömlekler elde ve çarkta yapılmış pürüzlü yüzeyli karın bölgelerinde “dalga” motifleri içeren kaba işçilikli çömlekler olarak tanımlanmıştır. Açmalarda genel olarak karşımıza çıkan diğer bir unsur çeşitli renk ve desenlerde sırlı seramik parçaları ve camdan yapılma süs eşyalarıdır⁴²¹.

Bulamaç I'in diğer alttan itibaren son üç evresinde ise Demir Çağı ile ilişkilendirebilecek birkaç parça ele geçmiştir. Son evrelerde Bulamaç II' de oldukça fazla karşımıza çıkan siyah, koyu yüzlü, kırmızı-gri-siyah alacalı elde yapılmış perdahlı kap parçalarına az da olsa rastlanılmıştır⁴²².

Güneri tarafından yapılan kazı çalışmalarında höyükteki sonraki alan Bulamaç II olarak isimlendiriliyor. Koşay Açması'nın batı kısmında, küçük bir alanda izlenen II. katmanın zemini sertleştirilmiş ve beyaz badanayla sıvanmıştır. 2002 yılında yapılan çalışmalarla bu zemine ulaşılmıştır⁴²³.

⁴²⁰ Güneri ve diğerleri, 2002 Yılı, s. 209.

⁴²¹ Güneri ve diğerleri, 2002 Yılı, s. 209.

⁴²² Güneri ve diğerleri, 2002 Yılı, s. 209.

⁴²³ Güneri, 2001-2002 Yılı, s. 101.

2003 yılında çalışmalara devam edilmiş ve 2002 yılından kalan taş döşeli alan yağmacılar tarafından tamamen harap edilmiş ve açmaların düzgün duvarları yıkılmış olarak bulunmuştur. Açmanın güneybatı köşesinde bulunan alan da bu yağmalamaya maruz kalmıştır ve yıkıntılar arasında bir oda mezarın duvarları ortaya çıkartılmıştır⁴²⁴.

2004 yılı kazıları Güneri başkanlığında Koşay Açması'nın doğu bitişiğinde açılan 10 X 5 metrelik B Açması ve onun kuzey paralelinde, aynı ölçülerdeki C Açmasında sürdürülmüştür. İlk olarak A Açmasında temizlik yapılarak başlanılmıştır. Alanın uğramış olduğu tahribatın izleri düzeltilmeye çalışılmış ve daha sonra önceki yıllarda yapılan katmanlaşmanın tespit edilmesine devam edilmiştir⁴²⁵.

3.5.2. Ölü Gömme

2002 yılında Koşay Açmasında ortaya çıkartılan taş döşeli alanın üstü 2003 yılında açılmaya devam edilmiştir. Bu sırada açmanın güneybatı köşesinde yağmalanmış olan yıkıntılar arasında bir oda mezarın duvarları ortaya çıkartılmıştır. 2002 yılında belli bir bölümü ortaya çıkan açmanın batı duvarına bitişik bir ocak ile kuzeydoğu köşedeki seramik işliği tahrip edilmiş bir durumda bulunmaktaydı. Oda mezarın açılması bu kazı sezonunda mümkün olamamıştır. 2004 yılında tam anlamıyla çalışılan 1. mezar olarak adlandırılan oda mezar aynı zamanda bu katmanın tarihlendirilmesinde de çok önemli rol oynamıştır⁴²⁶.

Güneri bu mezarın H.Z. Koşay tarafından bölge araştırmalarının yapılmasıyla Pulur mezarlarıyla hemen hemen aynı türden ve aynı tarihten gelen mezar özelliklerini yansıttığını söylemiştir⁴²⁷. Pulur mezarlarının buluntularıyla varılan

⁴²⁴ Semih Güneri, "Erzurum Bulamaç Höyük 2003-2004 Yılı Kazılarının Sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları", *Arkeoloji, Anadolu&Avrasya* 2, Akademik Süreli Yayın, İzmir, 2005/2, (2003-2004 Yılı), s. 25.

⁴²⁵ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 25.

⁴²⁶ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 25.

⁴²⁷ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 25.

sonuç Kafkasya kültürleriyle olan bağlantısı sağlanmış ve Tunç Çağı kültürleri kimliklendirilmiştir. Güneri Bulamaç oda mezarının da bu bakımdan önem taşıdığını belirtmiştir⁴²⁸.

2001–2002 yılı çalışmalarıyla Koşay Açması'nın (A Açması) -1.70–2.00 metrelerinde, seramik buluntuları ışığında M.Ö. II. binin son iki yüz yılı içine tarihlendirilen II. katman izleri ortaya çıkartılmıştır⁴²⁹. 2002 yılında açmanın batısında taş örtülü alan kaldırılmıştır. Bu sırada 1 no'lu (oda) mezara ulaşılmıştır. Bu oda mezar Bulamaç IIa'ya (II. katman) tarihlendirilmiştir (EK2 Resim 37-38-39-40-41-42-43)⁴³⁰.

Bu alan 2003 yılında Koşay A açmasında yapılan temizlik çalışmaları sürecinde keşfedilmiştir ve aynı zamanda en önemli mimari izlere bu katmanda rastlanılmıştır. Güneri'nin ifadesinden biliyoruz ki Bulamaç 1 no'lu oda mezarın tarihi Pulur oda mezarları Geç Karaz evresinin Protourartulu halklarına aittir⁴³¹.

II. katmanda izlenen kerpiç duvar izleri ve taş duvar sırası üzerindeki mezarın tarihiyle aynı döneme tarihlendirilmiştir. Güneri bu bilgiyle mezarın, mezarın sahiplerinin oturdukları ev zemininin üzerine kurulduğunu ifade etmiştir. Güneri Bulamaç II'nin 1 no'lu oda mezarını, Pulur yerleşimiçi oda mezarlarıyla aynı tarihe ilişkilendirmiş ve onların hepsinin bölgenin Protourartulu halklarının mezarları olduğunu ifade etmiştir⁴³². Güneri 1 no'lu mezarla Koşay'ın araştırmasını ve açıklamasını yapmış olduğu Pulur yerleşimiçi oda mezarlarından 3. mezarı özdeşleştirmiştir. Dikkati çeken diğer bir nokta Pulur'da mezarların höyük eteklerine yapılması, Bulamaç'ta ise tam tersine höyüğün en yüksek noktasında bir yere yapılması, ancak her ikisinin de evlerin içinde yer almasıdır. Güneri bu karşılaştırmalardan ve mezarın konumundan yola çıkarak bölge halkının yerleşik bir yaşam sürdürdüğünü ifade etmektedir⁴³³.

⁴²⁸ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 25.

⁴²⁹ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 25–26

⁴³⁰ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 26.

⁴³¹ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 26.

⁴³² Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 26.

⁴³³ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 26.

1 no'lu mezarın, doğu-batı yönünde uzanan uzun duvarlarının kuzey tarafında olanı 1.60 metre, bu duvara paralel güney duvarı 1.58 metre ve her iki duvara dik olarak birleşen kısa duvarların uzunlukları 1.21'şer metre olarak kaydedilmiştir⁴³⁴.

Mezarın derinliği ortalama 0.40 metredir. Mezarın dışında girintili çıkıntılı bir yüzey oluşturulurken iç kısmında tam tersi bir görüntü vardır. İç kısmı için taşların düzgün olan kısımları kullanılmıştır. Mezarın yapısı incelendiğinde, ölünün doğu-batı yönde yatırılmış olabileceği düşünülmüştür. Mezar buluntusu olarak ele geçen guduldan yola çıkarak ve Pulur mezarlarıyla⁴³⁵ da karşılaştırıldığında ölünün yüzünün kuzeye baktığı düşünülebilir. Bulamaç II oda mezarının Pulur yerleşimiçi mezarları⁴³⁶ gibi doğu-batı yönde tasarlandığını ifade eden Güneri Bulamaç II oda mezarının ölçülerinin Pulur'dan biraz farklı olmasına karşın yapılış tekniği bakımından Pulur mezarlarının⁴³⁷ neredeyse aynısı olduğunu söylemiştir⁴³⁸.

Bulamaç höyüğün ikinci mezarı olarak 2 no'lu (toprak) mezar karşımıza çıkmaktadır (EK2 Resim 44-45-46-47-48-49). Mezar ocağın doğu bitişiğinde, ev zemininin 30 cm kadar altında, kolları ve bacakları bükülmüş ve karına doğru çekilmiş vaziyette toprağa doğrudan bırakılmış bir iskelet olarak tanımlanır. İskelet 30 yaşlarında bir erkeğe aittir ve boyu yaklaşık olarak 1.90 cm civarındadır. Ölünün başı batıya doğru, doğu- batı yönünde yatırılmıştır. Yüzü kuzeye çevrilmiştir. Mezarda iskeletin etrafında birkaç düzensiz taş parçası hariç hiçbir buluntu izine rastlanmamıştır⁴³⁹

⁴³⁴ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 27.

⁴³⁵ Koşay ve Vary, s. 47 vd.

⁴³⁶ Koşay ve Vary, s. 47 vd.

⁴³⁷ Koşay ve Vary, s. 46-48, Levha LXXXVII.

⁴³⁸ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 27.

⁴³⁹ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 27-28.

3.5.2.1. Mezar Buluntuları

3.5.2.1.1. Seramik

Bulamaç Höyük 1 no'lu oda mezarının tek buluntusu olarak karşımıza çıkan eser guduldur (EK2 Resim 50-51-52). Gudulun ağız çapı 140cm, yüksekliği 7,5cm'dir. Silindirimsi boyun yüksekliği 1,5cm, oturacağının çapı da 1cm'dir. Silindirimsi boyundan omuza yuvarlak, omuzdan dibe düz hatlar hâkimdir. Gudul ince astarlı dış yüze sahiptir ve siyah renkte camsı bir görünüşle birlikte perdahlıdır. İç yüzü ise perdahsız ve astarsız, gri hamurunun renginde ve hafif pürüzlüdür. Güneri'nin belirttiği gibi Karaz kapları dış ve içleri ele alındığında ikisi de çoğunlukla astarlı ve perdahlıdır. Karaz kaplarından farklı olarak gudullarda iç kısımlar genellikle astarsız, perdahsız olarak hamurlarının rengindedir⁴⁴⁰.

Güneri Erzurum'da bulunan gudulların genel ölçülerini şu şekilde vermiştir; 9cm ağız çapları, yükseklikleri: 7,5cm'dir. Oturacakların çapları ise 1cm'dir⁴⁴¹. Güneri Erzurum gudullarını örnek olarak vermiştir ve gudulların ölçülerinin hemen hemen aynı olarak ve özel tekniklerle yapıldığını ifade etmektedir⁴⁴².

Pulur ve Güzelova örneklerine bakıldığında gudulların hepsi M.Ö. III. Bine tarihlendirilmiştir⁴⁴³. Genel özellikleri bakımından yeni dönem Sos kazılarında da tarihleme durumu aynıdır; Erken Kalkolitik'e tarihlenen Period VA'da bulunan⁴⁴⁴ (ağız çapı 1 cm) ve Erken Bronz I'e tarihlendirilen Period VB'de bulunan⁴⁴⁵ (ağız çapı 8cm) Sos gudulları Pulur ve Güzelova buluntularıyla aynıdır⁴⁴⁶. Bu örneklerden farklı olarak Bulamaç gudulu bin yıl daha yeni bir örnektir. Güneri'nin belirttiği gibi M.Ö. II. Binde gudulların varlığı söz konusu edilmemiştir. Bu görüşü destekleyen bir açıklama olarak Güneri'nin ifadesi şöyledir:

⁴⁴⁰ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 27.

⁴⁴¹ Koşay ve Vary, Levha XXVIII/P.26; Koşay ve Vary, s. 28; Koşay ve Vary, Güzelova, s. 14-16.

⁴⁴² Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 27.

⁴⁴³ Koşay ve Vary, s. 5 vd; Koşay ve Vary, Güzelova, s. 7 vd; Sagona ve diğerleri, Sos, s. 33 vd, Resim 10/4.

⁴⁴⁴ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 69, Resim 6/1.

⁴⁴⁵ Sagona ve Sagona, Fifth Report, s. 73, Resim 14/2.

⁴⁴⁶ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 27.

Bulamaç gudulunun, höyüğün M.Ö. ikinci binin son iki yüzyılı içine tarihlenen Protourartu katmanlarında, bir oda mezar içinde, ilk bırakıldığı yerde bulunmuş olması, gudulların bölgede M.Ö. İkinci Binin sonlarına kadar kullanıldığına, dolayısıyla Karaz Kültürünün anılan tarihsel evrelere kadar, temel materyal kültür geleneklerini muhafaza etmek suretiyle uzandığına, şüphe duymadan hükmetmemizi gerektirir⁴⁴⁷.

Bulamaç 2 no'lu toprak mezarda gömmenin etrafında, birkaç düzensiz taş parçası hariç hiçbir buluntuya rastlanılmamıştır.⁴⁴⁸

3.5.2.1.2. Madeni Eserler

Yapılan Kazı çalışmalarında ve araştırmalarda mezarlara ilişkin herhangi bir madeni buluntuya rastlanılmamıştır.

3.5.2.1.3. Küçük Buluntular

Yapılan Kazı çalışmalarında ve araştırmalarda mezarlara ilişkin herhangi bir madeni buluntuya rastlanılmamıştır.

3.5.2.1.4. Değerlendirme

Bulamaç Höyük ile ilgili yapılan kazı çalışmaları bölgenin kültürel etkileşimi için de oldukça önemli bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Höyükte bulunan mezarlar Güneri tarafından incelenmiş ve tanımlanarak tarihlendirilmiştir. Güneri 1. mezar olarak adlandırdığı oda mezarı Pulur mezarlarıyla özdeşleştirmiştir. Bulamaç oda mezarı Kafkasya kültürleriyle bağlantı kurulmasını sağlamıştır⁴⁴⁹. Bulamaç 1 no'lu oda mezarının tarihinin Pulur oda mezarları Geç Karaz evresinin Protourartulu

⁴⁴⁷ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 27.

⁴⁴⁸ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 28.

⁴⁴⁹ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 25.

halklarına ait olduğunu Güneri'nin ifadelerinden öğrenmekteyiz⁴⁵⁰.

Benzerlikleri ve farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda mezarın konumundan yola çıkılarak bölgede yaşayan halkın yerleşik bir yaşam sürdürmüş olduğu ifade edilmiştir. Güneri varmış olduğumuz bu sonuca Pulur'da mezarların höyük eteklerine yapılması, Bulamaç'ta ise tam tersine höyüğün en yüksek noktasında bir yere yapılması, ancak her ikisinin de evlerin içinde yer almasını göstererek açıklama yapmaktadır⁴⁵¹. Bulamaç höyükte ikinci mezar olarak 2 no'lu (toprak) mezarın varlığı belirtilmektedir. Bulamaç mezarlarından ele geçirilen seramikler mezar buluntuları bölümünde incelenmiş ve mezar buluntusu olan gudul için Karaz kaplarından farklı bir özellik olan iç kısımların genel olarak astarsız, perdahsız olarak hamurlarının renginde olduğu belirtilmiştir. Güneri gudulların bölgede M.Ö. III. Bin'den II. Bin'in sonlarına kadar kullanılmış olduğu ve Karaz Kültürünün izlerini taşıdığını belirtmektedir⁴⁵².

3.6. DİLKAYA

3.6.1. Dilkaya Kazıları

1984 yılında höyükte düzenli olarak yüzey araştırmaları yapılmıştır⁴⁵³. Göl sularının yükselmesiyle tahrip olan höyük için aynı yıl içinde kurtarma kazıları Altan Çilingiroğlu başkanlığında başlatılmıştır ve 1991 yılına kadar devam edilmiştir. Çalışmalar höyükte ve mezarlık alanında detaylı bir şekilde yürütülmüştür⁴⁵⁴. İlk çalışma alanı höyükte, ikinci çalışma alanı ise höyüğün yaklaşık 200 metre kuzeyindeki mezarlık alanında başlatılmıştır (EK2 Resim 53);(EK1 Harita 33)⁴⁵⁵.

⁴⁵⁰ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 26.

⁴⁵¹ Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 26.

⁴⁵² Güneri, 2003-2004 Yılı, s. 27.

⁴⁵³ Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları", **II. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, İzmir, 16-20.04.1984, 1984, (Ön Çalışmalar), s. 159.

⁴⁵⁴ Altan Çilingiroğlu, "Yeni Urartu Kazılarına Doğru", **XI. Türk Tarih Kongresi I**, Ankara, 5-9.09.1990, 1994, (Urartu), s.279

⁴⁵⁵ Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", **XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 25-29.05.1992, 1993, (Kapanış), s. 487.

Dilkaya Höyüğü Van'ın Edremit Bucağına bağlı Edremit köyünün batısında, Van'dan 24 kilometre uzaklıktadır. Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen bir başka buluntu yeri olan Tilkitepe'nin 15 kilometre güneyinde ve gölün kıyısında yer almaktadır⁴⁵⁶. Höyük 1660 metre rakıma sahiptir 118 metre çapında kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Van Gölü'nün kıyısında, Hoşap Suyu'nun Van Gölü'ne döküldüğü yerde, bugün çayın kuzey yakasında, doğal bir kumul yükseltinin üzerinde bulunmaktadır⁴⁵⁷. Köylüler tarafından tahrip edildiği anlaşılan ve yükselen göl sularının da altında kalan höyük oldukça tahribe uğratılmıştır. Kültür toprağı kalınlığının 7 metre civarında olduğu yüzeyden kum olan ana toprağı varılmasıyla anlaşılmıştır⁴⁵⁸.

Dilkaya kazı çalışmaları Van Projesi kapsamında Urartu Döneminde de yerleşilmiş olduğu bilinen Dilkaya Höyüğü, Van Kalesi Höyüğü, Karagündüz Höyüğü, Ayanis Kalesi, Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri dâhil edilerek sürdürülmüştür⁴⁵⁹.

Doğu Anadolu Bölgesinin ovaları ile yüksek Transkafkasya bölgeleri birbirine pek benzemeyen yaşam alanlarına sahiptir. Bu göz önünde bulundurulduğunda batıda bulunan ovalar sayesinde bu alan yerleşik bir nüfus barındırmaktadır. Bölge gerçekleşen mevsimlik göçler ve hayvancılığı dayanan ekonomi; yüksek doğu ve kuzey kesiminde etnik açıdan aralarında çok fark olmasada kültür ve sosyo-ekonomik etkenlerle etkileşim halindeydi⁴⁶⁰. “Erken Transkafkasya” kültürünün Van Gölü Havzası'na nasıl geldiğı tam olarak bilinmemesi ve bu konunun aydınlatılması için Dilkaya Höyüğü'nde yapılan yüzey araştırmalarıyla bu konuya bir açıklık getirilebilir fikriyle bu alanda kazı çalışmaları başlatılmıştır⁴⁶¹.

Dilkaya Höyüğünde yapılan çalışmaların ilk olarak höyük alanında ve

⁴⁵⁶ Altan Çilingiroğlu, “Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları”, **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 20-24.05.1985, 1986, (1984 Kazıları), s. 151.

⁴⁵⁷ Çilingiroğlu, *Ön Çalışmalar*, s. 159.

⁴⁵⁸ Altan Çilingiroğlu, “Van Dilkaya Höyüğü 1988 Kazıları”, **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Antalya, 18-23.05.1989, 1990, (1988 Kazıları), s. 247.

⁴⁵⁹ Altan Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997, (Urartu Krallığı), s. 3.

⁴⁶⁰ Sevin, *Urartu*, s. 66.

⁴⁶¹ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s. 152 vd.

diğerinin ise höyüğün 200 metre kuzeyindeki mezarlık alanında gerçekleştirilmiş olduğunu ifade etmiştik. Dilkaya mezarlık alanı Anadolu'daki önemli buluntu merkezlerinden biridir. Özellikle Erken ve Orta Demir Çağı'na ait basit taş sandık mezarlar, oda mezarlar ve yakma urneleri Urartu Krallık öncesi ve Urartu ölü gömme gelenekleri ile ilgili kesin bilgiler edinmemizi sağlamıştır⁴⁶².

Dilkaya Höyüğü mezarlık alanındaki araştırmalar 1984 yılında başlatılmıştır. Altan Çilingiroğlu başkanlığındaki ekip tarafından çalışmalar 8 yıl sürdürülmüştür. Höyüğün 200 metre kuzeyinde başlayan ve 500 metre devam eden kumla kaplı tepedeki yaklaşık 300 X 100 metrelik bir alanı kapsadığı tespit edilen alanda gerçekleştirilmiştir⁴⁶³.

Çilingiroğlu Dilkaya Höyüğü'nün en erken yerleşim katını, Erken Tunç Çağı II'ye tarihlendirmiştir. Bu yerleşim katının ana toprağın üzerine kurulu olduğunu ve daha erken bir yerleşimin olmadığını ifade etmiştir. Yapılan çalışmalarla höyüğün en üst noktasının batısında bulunan M5 ve N5 açmalarından, özellikle mimari açıdan önemli bilgiler elde edilmektedir⁴⁶⁴.

1986 yılında yapılan çalışmalarla daha önceki sezonlarda yapılan L6, O5 ve N5 açmalarına ek olarak M5 ve T8 açmaları eklenmiştir⁴⁶⁵. N5 açmasında beş adet yapı ortaya çıkartılmıştır. Bu yapılardan ikisi yuvarlak planlı diğer ikisi de dikdörtgen planlıdır. İlk iki yapı diğer yapılara göre daha erken dönemlere tarihlendirilmektedir. Beşinci yapı ise hem yuvarlak hem de dikdörtgen planlı olarak kullanılmış ve mimari olarak geçiş sürecini yansıtmaktadır⁴⁶⁶.

1988 yılı çalışmalarıyla O6 açmasında çalışmalar sürdürülmüş ve yaklaşık olarak 1.5 metrelik kerpiç kısmı korunmuş olan duvar tespit edilmiştir. Çilingiroğlu

⁴⁶² Kemalettin Köroğlu, "Doğu Anadolu Kaya Mezar Gelenekleri", Doğu Anadolu Demir Çağı, **Arkeoatlas**, Sayı:4, İstanbul, 2005, ss. 120-121.

⁴⁶³ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 477.

⁴⁶⁴ Çilingiroğlu, Ön Çalışmalar, ss. 159-160.

⁴⁶⁵ Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı", **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 6-10.04.1987, 1988, (Van-Dilkaya), s.229.

⁴⁶⁶ Altan Çilingiroğlu ve Zafer Derin, "Van Dilkaya 1990 Kazıları", **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 27-31.05.1991, 1992, (1990 Kazıları), ss. 471-472.

bu duvarın sur duvarı olduğunu söylemiştir ve bu duvarın düzensiz, kaba ve iri taşlardan oluşan bir temel kısmına sahip olduğunu belirtmiştir⁴⁶⁷. L6 ve L7 açmalarında bu duvarın izlerine höyüğün kuzey kısmında rastlanılmaktadır. Yapılan araştırmalarla bu çevre duvarının kerpiç ve mühre bloklarla inşa edildiği gözlenmiştir. Çilingiroğlu bu yapıdan yola çıkarak bu duvarın “Erken Transkafkasya” yerleşimini çevreleyen sur duvarı olduğu fikrini sunmuştur⁴⁶⁸.

1986 yılı ve sonraki sezon çalışmalarında O6 açmasındaki çalışmalar sürdürülmüş ve yuvarlak, dörtgen, at nalı ocaklara rastlanılmıştır. Ocaklar genellikle bir “ocak yeri” içinde üst üste bulunmuştur⁴⁶⁹.

1989 yılı çalışmalarına S5 ve M6 açmaları eklenmiştir. S5 açması höyüğün güney eteklerinde yerleşim yerinin en üst noktasından 7.70 metre derinliktedir. Çalışmalar ilk olarak yüzey toprağının kaldırılması ve sonrasında Orta Çağ tabakasına ulaşılmasıyla sürdürülmüştür. Bu alanda duvar kalıntıları ve tandır olarak adlandırılan bölümler tespit edilmiştir⁴⁷⁰.

M6 açmasının ortasında, -2.00 metreden itibaren dış yüzü büyükçe taşlarla iç kısmı ise daha küçük taşlarla örülmüş bir taş temel ortaya çıkartılmıştır. Bu kısımdan ele geçen seramikler Demir Çağı’na tarihlendirilmiştir⁴⁷¹. 1988 yılında çalışılmaya başlanan M7 açmasında yapılan araştırmalar sonucu dört adet çöp çukuru ve bir silo ortaya çıkartılmıştır⁴⁷².

Höyükte 1990 yılı çalışmalarında L6, M6, N6 ve N8 açmalarında tespit edilen Erken Transkafkasya döneminden Orta Çağ’a kadar farklı dönemlerden buluntular ele geçmiştir⁴⁷³.

⁴⁶⁷ Çilingiroğlu, 1988 Kazıları, s. 248; resim 4.

⁴⁶⁸ Altan Çilingiroğlu, “Van Dilkaya Höyüğü 1989 Kazıları”, **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 28.05.1990-1.06.1990, 1991, (1989 Kazıları) s. 404, Resim 2b.

⁴⁶⁹ Altan Çilingiroğlu, “Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazıları”, **X. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 23-27.05.1988, 1989, (1987 Kazıları), ss. 262–263.

⁴⁷⁰ Çilingiroğlu, 1989 Kazıları, s.271.

⁴⁷¹ Çilingiroğlu, 1989 Kazıları, s. 272.

⁴⁷² Çilingiroğlu, 1989 Kazıları, s. 272.

⁴⁷³ Çilingiroğlu ve Derin, 1990 Kazıları, s. 406 vd.

Buluntular seramik formları bakımından Erken Transkafkasya Kültürel Kompleksi'nin standart tipolojisine uygun bir  e itlemenin varlığıyla e le tirilebilir⁴⁷⁴.  ilingiro lu Dilkaya'nın Erken Transkafkasya II ve Erken Transkafkasya III süreçlerini barındırdığını s ylemi tir⁴⁷⁵.  ilingiro lu bütün araştırma sonuçlarına göre Dilkaya'nın tabakalanmasını tarihlendirerek  u şekilde belirlemiştir (EK5 Tablo 3)⁴⁷⁶.

⁴⁷⁴  ilingiro lu, Kapanış, s. 474; Gülriz Kozbe, "Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Kerami i", **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 18-23.05.1989, 1990, s. 535–536.

⁴⁷⁵  ilingiro lu, Kapanış, s.272.

⁴⁷⁶  ilingiro lu, Kapanış.

TABAKA	DÖNEM	TARİH
I	ORTA ÇAĞ	M.S. 10-Modern Dönem
		ARA
II	ORTA DEMİR ÇAĞI (Urartu Krallık Dönemi)	M.Ö. 800–600
III	ERKEN DEMİR ÇAĞI (Urartu Beylikler Dönemi)	M.Ö. 1100–800
	ARA	
IV	ERKEN TUNÇ ÇAĞI III (Erken Transkafkasya III)	M.Ö. 1900–1400/1300
VA VB	GEÇ ERKEN TUNÇ ÇAĞI II ERKEN TUNÇ ÇAĞI II (Erken Transkafkasya II)	
	ANA TOPRAK (KUM)	

Çilingiroğlu’na göre Dilkaya Höyüğü’nün Tabakalanması

3.6.2. Ölü Gömme

Kazı çalışmalarının önemli olan ikinci kısmı mezarlık alanıdır. Dilkaya'nın mezarlık alanını bulmak için höyüğün yakın çevresinde yoğun araştırmalar yapılmış ve olumlu sonuçlara ulaşılmıştır. Höyüğün 200 metre kuzeyinde başlayan ve 500 metre devam eden kum kaplı alanda mezarlık alanını bulmak amacıyla kuzey-güney doğrultusunda 1 X 4 metre ölçülerinde bir açma açılmıştır. Alanda 1.60 metre derinliğe dek tamamıyla ve hiçbir buluntu vermeyen kum tabakasıyla karşılaşmıştır. -1.70 metre derinliğe inildiğinde bir taş blok bulunmuştur ve bu bloğun mezar kapağı olduğu düşüncesi yoğunluk kazanmıştır. Bu amaçla kazı alanı batı ve doğu yönlerinde genişletilmiştir (EK2 Resim 54-55-56-57)⁴⁷⁷.

Daha önceki dönemlerde soyulmuş olduğu anlaşılan I. no'lu mezar güney-kuzey doğrultusunda ilerletilmiştir. Dikdörtgene yakın bir planı olan mezarın boyutları 70 X 110 cm'dir. Üzeri iki adet kapak taşı ile örtülmüştür. Mezarın kuzey kısa tarafında dikine ve mezar seviyesini aşan ölçülerde bir plaka taşı tespit edilmiştir. Mezarın temizlenmesiyle 8 adet iskelet ortaya çıkartılmıştır. Oda mezarlardaki gömmelerin başları mezarın kuzeydoğu köşesinden başlamak üzere belli bir yöne gelecek şekilde yan yana sıralanmıştır. Bu mezarda iskeletler mezarın güneyine (arka tarafına) doğru itilmiş gibi görünmektedir. Mezarın ön kısmında bulunan iskeletlerin arka kısımdakilere göre daha korunmuş ve sağlam bir durumda olması aynı mezara tekrar gömme yapıldığı fikrini oluşturmaktadır. Sağlam durumdaki iskeletlerden de anlaşılabileceği gibi ölüler hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Bu mezar için ilginç olan durum 8 adet iskeletin aynı mezara sığdırılmış olmasıdır (EK2 Resim 58-59)⁴⁷⁸.

I. no'lu mezarın güneyinde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan 70 cm kalınlığında bir duvar ortaya çıkartılmıştır. Duvarın güneyinde kalan alanın tabanı taşlarla kaplıdır. Bu alanın üzerinde 1984 yılı kazısının ikinci mezarı olan II no'lu mezar ortaya çıkartılmıştır (EK3 Plan 3-4-5-6)⁴⁷⁹.

⁴⁷⁷ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s.153.

⁴⁷⁸ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, ss. 153–154.

⁴⁷⁹ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s. 154.

1985 yılında devam edilen mezarlık alanı çalışmalarında mezarın üst seviyelerinden 20 cm yukarıda 19 adet iskelet daha tespit edilmiştir. Doğrudan kuma gömülen bu iskeletlerin etrafında herhangi bir yapıya rastlanılmamıştır. İskeletler doğu-batı yönünde gömülmüşler ve başları batıya doğru çevrilmiştir. Ölünün bedeni uzunlamasına yatırıldıktan sonra kolları vücudunun iki yanına uzatılmış biçimdedir. Yapılan çalışmalarda mezarlardan bazen tek bazen de bir çocukla birlikte başka bir yetişkin iskeleti bulunmuştur (EK2 Resim 60)⁴⁸⁰.

1986 yılında yapılan çalışmalar sonucunda Dilkaya Höyüğü'nün yaklaşık 200 metre kuzeyinde başlayan kazılar Doğu Anadolu Demir Çağı mezar mimarisi için önemli tespitlerde bulunulmasını sağlamıştır (EK3 Plan 7-8-9-10-11)⁴⁸¹.

Mezarlık alanında çalışılan alan kuzeye ve güneye doğru genişletilerek inhumasyon mezarlığın sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Çalışmalar sırasında daha önceki çalışmalarda karşılaşıldığı gibi açmanın güneyinde doğrudan kuma yapılmış 27 adet normal gömmeye ulaşılmıştır. Daha önce bulunan mezarlarda iskeletlerin kolları yanlarına uzatılmışken bu iskeletlerin kolları göğüste çapraz olarak birleştirilmişlerdir. İskeletlerin 0.60–0.70 metre üzerinde (EK2 Resim 61) plaka taşları bulunmuştur⁴⁸².

1985 yılında ortaya çıkartılan fakat bir sonraki sezon olan 1986 yılındaki çalışmalarla oda mezarın doğu sınırı tespit edilmiştir. Mezar 2.40 metre genişliğine 4.60 metre uzunluğuna sahip dikdörtgen bir plana sahiptir. Büyük oda mezarın kuzey-doğu iç köşesinde hocker durumunda bir iskelet bulunmuştur. Oda mezarın kapatma taşlı ön kısmında (batıda) 1.50 metre genişliğinde 0.50–0.60 metre kalınlığında yarım daire şeklinde bir duvar yer almaktadır. Çilingiroğlu bu duvarın dromos olabileceği olasılığını belirtmiş ve bu dromos sayesinde mezarın içine farklı dönemlerde gömmeler yapılabilmesi (EK2 Resim 62) sağlanmıştır⁴⁸³.

⁴⁸⁰ Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985", **VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 26-30.05.1986, 1987, (1985 Kazı), ss. 83–84.

⁴⁸¹ Çilingiroğlu, Van-Dilkaya, s. 232.

⁴⁸² Çilingiroğlu, Van-Dilkaya, s. 232.

⁴⁸³ Çilingiroğlu, Van-Dilkaya, s. 232.

Büyük oda mezarın 5 metre kuzeydoğusunda bulunan küçük taş mezarlar Dilkaya’da bulunan yakma gömme biçimine ait diğer bir örnek olarak belirtilmiştir. 1.10 X 0.65 metre ölçülerindeki taş mezarın yapımında küçük taşlar kullanılmıştır. Mezarın içinden bir çocuğa ait birkaç yanmış kemik ve küçük bir urne (EK2 Resim 63) ele geçmiştir⁴⁸⁴.

Çilingiroğlu’nun belirttiği gibi kremasyon gömmenin varlığı Dilkaya’da önceki dönem kazılarından da bilinmektedir. Bundan farklı olarak 1986 yılında bulunan kremasyon mezarın hemen yanındaki yakma yeri oldukça önemlidir. Yakma yerinin alanı oldukça geniştir ve yakma tabanının kalınlığı 1 metreyi aşan ölçülerdedir ve buradan kemikler ele geçmiştir. Çilingiroğlu verilere bakarak yakmanın etli ya da etsiz, yığılı odunlar üzerinde yapıldığını söylemiştir. Ayrıca bu özellik Doğu Anadolu Demir Çağı ölü gömme gelenekleri bakımından oldukça önem taşımaktadır⁴⁸⁵.

Çilingiroğlu 1986 yılı kazı sezonunun son mezarının büyük oda mezarın kuzeyinde tespit edildiğini belirtmiştir. Çalışmalar sırasında ortaya çıkan 1.90 X 0.95 metre ölçülerindeki plaka taş kaldırıldığında, 0.75 metre kalınlığında duvarları olan 1.70 metre derinliğinde bir oda mezar ortaya çıkartılmıştır. Mezar Antik dönemde yağmacılar tarafından soyulmuş ve tahrip edilmiştir. Geriye kalan 1.50 metrelik yıkıntı içinden 30’dan fazla kafatası ve çok dağınık şekilde kemikler bulunmuştur. Bu mezarın girişi de diğer büyük oda mezar gibi batı yöndedir. Mezarda bir dromos bulunamamıştır. Mezar tahrip edildiği için girişin kapatma taşıyla ne biçimde kapatıldığı anlaşılamamıştır. Mezardaki diğer bir noktada mezar içindeki kemiklerin yanmış olmasıdır. Çilingiroğlu bu mezardaki buluntulara bakarak aynı mezar için hem inhumasyon hem de kremasyon türünde gömme yapıldığı fikrini sunmuştur⁴⁸⁶.

1986 yılı mezar alanı çalışmaları gösteriyor ki alandan elde edilen buluntular mezarlık alanının Orta Çağ’dan Erken Demir Çağı’nın içlerine kadar kullanıldığının ispatı niteliğindedir. Aynı mezarlık son bulunan oda mezar ile Urartu döneminde de

⁴⁸⁴ Çilingiroğlu, Van-Dilkaya, ss. 232–233.

⁴⁸⁵ Çilingiroğlu, Van-Dilkaya, s. 223.

⁴⁸⁶ Çilingiroğlu, Van-Dilkaya, s. 233.

kullanılmıştır. Bu alan Demir Çağı ölü gömme kültürü ve mezar mimarisi açısından önemli sonuçlar vermektedir⁴⁸⁷.

Çilingiroğlu önderliğindeki çalışmalar mezarlık alanında 1987 yılında devam ettirilmiştir. Çalışmaların kuzey ve güneye doğru genişletilerek sürdürüldüğünü raporlardan öğrenmekteyiz. 1987 yılındaki kazılarda 51 adet kum gömme (EK3 Plan 12-13-14-15-16) ortaya çıkartılmıştır⁴⁸⁸. Kuzey kesimde kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan 4.76 metre uzunluğunda ve 0.70 metre genişliğinde çift taş sıralı bir duvar tespit edilmiştir. Duvara ait olan döşeme taşları kaldırıldıktan sonra -8.06 (1662.94 metre) de çakıl tabana inilmiştir. Çilingiroğlu'nun ifade ettiğine göre bu duvarın ve döşemenin amacı tam olarak anlaşılamamıştır⁴⁸⁹.

1987 yılı çalışmaları güney alanda sürdürüldüğünde bu alanda birbirine yakın olarak gömülmüş durumda olan 4 adet kum gömmeye rastlanılmıştır. Bu iskeletlerin yönleri baş batıya gelecek şekilde ayaklar ise doğuya doğru yatırılmıştır. Bu alanda dikkati çeken önemli bir husus da güney tarafa doğru olan kısımda bebek iskeletlerinin çoğunlukta olmasıdır (EK2 Resim 64)⁴⁹⁰.

Mezarlık alanındaki 1987 yılı çalışmalarının son tespiti ise 3 Urartu urnesidir. 1 no'lu urne -7.26 (1663.74) metre'de yan yatmış bir durumda, ağız kısmı kırık olarak bulunmuştur. 2 no'lu urne -7.28 (1663.72) metre'de bulunmuştur. Urnenin ağız çanak formunda bir kapla kapatılı vaziyettedir. 3 no'lu urne ise -7.50 (1663.50) metre'de çok tahrip olmuş durumda ortaya çıkartılmıştır⁴⁹¹.

1988 yılında ise mezarlık alanındaki kazı çalışmalarında 62 adet kuzey-batı, güney-doğu yönünde uzanan kum gömme iskelet ortaya çıkartılmıştır. DD-14, DD-15 ve EE-15 açmalarında 1663.69 (7-7.31) metre ile 1661.91 metre (-6.09) leri arasında çalışılmıştır⁴⁹². Bu iskeletlerden 13 tanesi çocuk iskeleti geriye kalanlar ise

⁴⁸⁷ Çilingiroğlu, Van-Dilkaya, s. 233.

⁴⁸⁸ Çilingiroğlu, 1987 Kazıları, s. 263.

⁴⁸⁹ Çilingiroğlu, 1987 Kazıları, s. 263.

⁴⁹⁰ Çilingiroğlu, 1987 Kazıları, s. 264.

⁴⁹¹ Çilingiroğlu, 1987 Kazıları, s. 264.

⁴⁹² Çilingiroğlu, 1988 Kazıları, s. 249.

yetişkin bireylere ait iskeletlerdir. Kum gömme iskeletler arasında EE-15 açmasındaki II.4.(88) no'lu iskelet diğerlerine göre farklılık göstermektedir. Bu iskelet sırtüstü yatırılmış hocker durumunda bulunmuştur. DD-14 açmasında II.56 (88) no'lu iskeletleri üç yandan çevreleyen plaka taşların ve duvarların bozulmuş küçük bir oda mezara ait olması gerekmektedir. DD-15 açmasındaki II.40 (88) no'lu iskeletin üzerinde birbirine paralel olarak ele geçen ahşap hatıllar yeni bir tür gömme şeklinin varlığını göstermektedir (EK2 Resim 65-66-67)⁴⁹³.

1988 yılı mezarlık alanı çalışmalarında 62 adet iskeletle birlikte 6 adet Urartu urnesi ortaya çıkartılmıştır. Bunlardan 5 tanesi *insitu* bir tanesi ise toprağın içerisinde tahrip olmuş şekilde ele geçmiştir⁴⁹⁴.

Dilkaya Höyüğü 1989 mezarlık alanı çalışmaları DD14/15c-d ve EE15D plan karelerinde sürdürülmüştür. Bu alandaki çalışmalarda toplam 50 kum gömme iskelet ve üç adet Urartu urnesi ortaya çıkartılmıştır. Kum gömmelerin içinde 11.35.89 no ile adlandırılan iskelet bu yıla kadar bulunanlardan farklı bir özelliğe sahiptir. Bu iskeletin etrafı kerpiç blokları ile çevrilidir. Bloklar 0.35 X 0.45 X 0.12 cm boyutlarında olup çakıl bir zemin üzerine yerleştirilmişlerdir. Sırtüstü yatırılan bu iskeletin elleri göğüslerinde birleştirilmiştir (EK2 Resim 68)⁴⁹⁵.

I.1.50.89 no'lu mezarın etrafı yassı plaka taşlarla çevrenmiştir. Taş konulmayan baş kısmı ise çamurla sertleştirilerek yapılmıştır. Mezarın üstü dört adet yassı plaka ile örtülmüştür⁴⁹⁶.

Dilkaya kazısında 1990 yılı mezarlık alanı çalışmaları sonunda 41 adet inhumasyon kum gömme ve 9 adet kremasyon urne mezar bulunmuştur. Bunların dışında bozulmuş durumda 3 taş sandık mezar tespit edilmiştir. İnhumasyon kum gömmelerin üçünün hocker tarzında olduğu belirtilmiştir. İnhumasyon kuma gömmeler doğu-batı doğrultusunda ve başları batıda yer alırken, diğer mezarlardan

⁴⁹³ Çilingiroğlu, 1988 Kazıları, s. 249.

⁴⁹⁴ Çilingiroğlu, 1988 Kazıları, s. 250.

⁴⁹⁵ Çilingiroğlu, 1989 Kazıları, s. 272.

⁴⁹⁶ Çilingiroğlu, 1989 Kazıları, s. 273.

farklı olarak kolları karın üzerinde birleştirilmiştir (EK3 Plan 17)⁴⁹⁷.

Kuma yapılan gömmelerin mezar derinlikleri mezarlık alanının batısına doğru azalırken doğuya doğru artmaktadır. Mezarlık alanının güneyine doğru bu tür mezarların azaldığı anlaşılmıştır. Bu da gömmelerin, çoğunlukla mezarlık alanının tepe kesimine yakın bölgede yoğunlaştığını göstermektedir. Gömme tarzı ve yönlerindeki benzerlikler nedeniyle kum gömmeler çoğunlukla Orta Çağ'a aittir (EK2 Resim 69-70)⁴⁹⁸.

Yine bu dönemden Dilkaya'da bulunan bir başka mezar grubunu kremasyon mezarlar oluşturmaktadır. 1990 çalışma döneminde bozulmuş durumda 3 kremasyon taş sandık mezar ve 8 urne mezar ortaya çıkartılmıştır. Bazı urnelerin içerisinden ele geçen kalıntılar bunun bir bebek kremasyonuna ait olduğunu göstermiştir. Bu da Urartular döneminde, en azından Dilkaya'da bebeklerin yakıldıktan sonra küllerinin küçük kaplara konulduğunu kanıtlamaktadır (EK2 Resim 71-72)⁴⁹⁹.

Çilingiroğlu 8 sezon süren çalışmaları sonucunda mezarlık alanını genel olarak raporlarda özetlemiştir⁵⁰⁰.

Mezarlık alanında yakarak (kremasyon) ya da yakılmadan (inhumasyon) olmak üzere iki tür gömme geleneği kullanılmıştır. Bu gömme geleneklerine bağlı olarak 4 mezar türü dikkati çekmiştir:

- I- Sandık Mezarlar,
- II- Kum Sandık Mezarlar,
- III- Oda Mezarlar,
- IV- Urneler.

Çilingiroğlu'nun raporlarından tespit edilen bilgilere göre mezarlık alanındaki

⁴⁹⁷ Çilingiroğlu ve Derin, 1990 Kazıları, s. 408.

⁴⁹⁸ Çilingiroğlu ve Derin, 1990 Kazıları, s. 408.

⁴⁹⁹ Çilingiroğlu ve Derin, 1990 Kazıları, ss. 409–410.

⁵⁰⁰ Çilingiroğlu, Kapanış, ss. 477–479.

en yoğun gömme topluluğunu “Kum Mezarlar” oluşturmaktadır. Kum gömmelerde ölümler genel olarak kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda kum içine açılan çukurlara yatırılmıştır⁵⁰¹.

Ölünün bazen kerpiç sanduka içine de konulduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda mezarın hemen üstü ağaç ya da plaka taşlarla kapatılmıştır. Mezar üzerine plaka taş uygulaması diğer tür mezarlarda da görülmüştür. Fakat söz konusu mezarlarda plaka taşlar mezarın 70–80cm üzerinde yer almaktadır. Plaka taşların çoğunun toprak yüzeyine yakın olmaları nedeniyle köylüler tarafından söküldüğü anlaşılmaktadır. Bu tür mezarlarda toplam 277 iskelet ele geçirilmiştir. İskeletlerin başları kuzeybatı yönüne yüzleri ise gökyüzüne bakmaktadır. Eller iki yanda, karın üzerinde ve göğüste çapraz vaziyettedir. Mezarlarda boncuklar, tunç yüzükler ve sikkeler ele geçmiştir. Kum gömmeler çoğunlukla M.S. 10–11. yüzyıla tarihlenmektedir⁵⁰².

Kum gömmelerin ikinci grubunu hocker tarzı gömmeler oluşturmaktadır. Bu tür 6 mezar ortaya çıkartılmıştır. Mezarlarda yön birliği söz konusu değildir. İskeletler üzerinde ele geçen tunç takılar (yüzük, saç iğnesi, bilezik) Orta Demir Çağı’na, yani Urartu Krallığı Dönemi’ne aittir⁵⁰³.

Dilkaya mezarlık alanında 2 oda mezar tespit edilmiştir. Oda mezarlardan birincisi dromoslu olup 2.40 X 4.60 metre boyutlarındadır. Giriş kuzeybatıda yer almaktadır. Mezarın içinde 11 iskelet ele geçmiştir. Antik dönemde soyulduğu anlaşılan mezar içinde dağınık durumda ele geçen çanak çömlekler Erken Demir Çağı’nın geç evresine tarihlendirilmektedir. 1986 yılında bulunmuş ikinci oda mezar birinciden daha küçük boyutludur⁵⁰⁴.

Çilingiroğlu’nun kazı raporlarından öğreniyoruz ki dromossuz olan oda mezarın en büyük özelliği içinde karışık olarak 30’a yakın bireye ait kemik yığınının

⁵⁰¹ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 477.

⁵⁰² Çilingiroğlu, Kapanış, s. 477–478.

⁵⁰³ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 478.

⁵⁰⁴ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 478.

bulunmuş olmasıdır. Seramiklerin bir kısmının yanmış olması farklı bir özelliktir. Mezarda ele geçen tunç bilezikler, demir asa başı, taş boncuklar ve çanak çömlek parçaları, oda mezarın Demir Çağı'nın erken döneminden Orta Demir Çağı'na kadar kullanıldığını göstermektedir. Bu oda mezar da antik dönemde soyulmuştur⁵⁰⁵.

Dilkaya mezarlık alanında ortaya çıkartılan sandık mezarlar iki farklı gömme geleneğine sahiptir. Yakmadan gömme yapılan I.1.91 no'lu sandık mezar iki bölümlü şekli ile kendi grubu içinde farklı bir örnektir. İçinde hocker tarzında gömülmüş iskeletler ile birlikte Demir Çağı'nın erken döneminden bir kap ele geçmiştir⁵⁰⁶.

Mezarlık alanının değerlendirme niteliği taşıyan son raporunda içine yakmadan gömme yapılmış iki sandık mezar Dilkaya'nın diğer buluntularıdır. DD14 plankaresinde I.1. (88) no'lu sandık mezar, 2.50 X 2.75 metre boyutlarındadır ve iki gömmeye sahiptir. GG 15 plankarede 1984 yılında bulunan 0.70 X 1.10 metre boyutlarındaki, küçük sandık mezar, I.1. (84) içinde 8 iskelet tespit edilmiştir⁵⁰⁷.

İçinde kül bulunan 4 adet yonca ağızlı testicikler veya küçük çömlekler bulunmuştur. Bunlar taş sandık mezarların ikinci grubunu oluşturan yakarak gömmenin yapıldığı mezarlardır. Taş sandık mezarlar ana toprak üzerine düzgün yüzeyli plaka taşlardan yapılmıştır fakat çoğunlukla tahrip edilmişlerdir. İçinde bulunan kemik kalıntılarından çocuk kremasyonu olduğu anlaşılan bu mezarlar Çilingiroğlu tarafından Urartu dönemine tarihlendirilmiştir⁵⁰⁸.

Yapılan incelemeler ve araştırmalar sonucu Dilkaya mezar türlerinin IV. grubunu Urartu Dönemi'ne ait örnek urne mezarların oluşturduğu görülmektedir. Çilingiroğlu tarafından yapılan mezarlık alanındaki kazı çalışmalarında Dilkaya mezarlık alanında 1987–1991 yılları arasındaki çalışmalarda 24 adet urne mezar ortaya çıkartılmıştır. Yanmış kemik parçaları urne içine konduktan sonra kabın ağzı bir tabak ya da çömlek ile kapatılmıştır. Ölülerin takıları da ezilip kırılarak kabın

⁵⁰⁵ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 478.

⁵⁰⁶ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 478.

⁵⁰⁷ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 478.

⁵⁰⁸ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 478.

içine ya da yanına bırakılmıştır. Kum içine gömülen kaplar farklı kaliteye sahiptir. Urnelerin bir kısmı kırmızı perdahlı ve kaliteli olarak yapılmıştır. Urneler çoğunlukla bir veya birden fazla deliğe sahiptirler. Urnelerin içinde boncuklar, tunç iğneler, küpeler, bilezikler ve kemer gibi süs eşyaları da ele geçmiştir⁵⁰⁹.

Çilingiroğlu'nun Dilkaya kazı çalışmalarıyla ilgili varmış olduğu sonuç Dilkaya mezarlık alanı buluntularının Demir Çağı Anadolu'sundaki ölü gömme geleneğini aydınlatma ve anlamlandırma konusunda önemli veriler elde edildiğidir. Dilkaya mezarları genel olarak Erken Demir Çağı'nın bir bölümünü kapsamaları sebebiyle, bölge içindeki ölü gömme geleneklerinin Urartu ölü gömme gelenekleriyle gelişmiş olduğu sonucuna ulaşılmıştır⁵¹⁰.

Çilingiroğlu'nun belirttiği gibi Orta Çağ ile ilişkilendirilen Dilkaya Höyüğü'ndeki kazı çalışmaları ve buradan çıkartılan iskeletler de Anadolu tarihi açısından oldukça önemli ve aydınlatıcı bilgiler edinmemizi sağlamıştır.

3.6.2.1. Mezarlık Buluntuları

3.6.2.1.1. Seramik

1984 yılında Van Dilkaya Höyüğü'ndeki kurtarma çalışmaları mezarlık alanıyla birlikte sürdürülmüştür. Höyüğün 200 metre kuzeyinde başlayan araştırmalar mezarlık alanı için olumlu sonuçlar vermiştir⁵¹¹.

İlk kazı çalışmalarının başlatıldığı tarih olarak belirtilen 1984 yılı mezarlık alanı kazı çalışmaları Çilingiroğlu'nun ifade ettiği gibi bulunan seramiklerden ve “mezar buluntuları – madeni eserler” bölümünde anlatacağımız demir saç iğnesinden Erken Demir Çağı'na ait olduğu tahmin edilen mezarın birçok yönden büyük önem

⁵⁰⁹ Çilingiroğlu, Kapanış, ss. 478–479.

⁵¹⁰ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 479.

⁵¹¹ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s. 153.

taşıdığı düşünülmektedir⁵¹².

Mezarlık alanı ve L6 ile N5 açmalarından ele geçen seramik grubu için Çilingiroğlu Dilkaya yerleşimi için “ikinci önemli seramik grubu” ifadesini kullanmaktadır. Bu alanlardan elde edilen seramikler ağız kenarları yivli çanak ve kâseler ile keskin profilli kâseler olarak tanımlanır. Çilingiroğlu bu malzeme grubunu Erken ve Orta Demir Çağı’na tarihlendirmektedir ve Van Gölü Havzası’nın Urartu öncesi dönemi ile ilgili önemli sonuçlar vereceğini söylemektedir⁵¹³.

1985 yılı kazı çalışmalarında mezarlardan tüm kap elde edilememiştir. Bulunan kırık çanak çömleklerin sayısı da çok fazla değildir. Elde edilen çanak çömlekler genel olarak Orta Demir Çağı seramiklerinin özelliklerini yansıtmaktadır. Kum iskeletlerin yanında bulunan tipik kırmızı perdahlı Urartu seramikleri mezarların tarihlendirilmesi açısından oldukça önemlidir⁵¹⁴.

1985 yılı çalışmalarının son dönemlerine doğru bir oda mezarının varlığı ile karşılaşmıştır. Fakat oda mezarının antik dönemde hırsızlar tarafından yağmalandığı anlaşılmaktadır. Mezardaki iskeletleri tahrip ettikleri gibi mezar hediyelerini de alıp götürmüşlerdir. Sadece 6 adet tüm kap ele geçirilebilmiştir; bu kapların kimisi ters dönmüş durumda bulunmuştur. Elde edilen bu kaplara göre iki grup (EK4 Çizim 14) oluşturulmuştur⁵¹⁵:

- I) Birinci grup kulpsuz ve tek kulplu testi ve çömleklerdir,
- II) İkinci grup ise keskin profilli kâseler veya kulplu çanaklardır. Her iki tip kap örnekleri de Erken Demir Çağı’na tarihlendirilmiş ve bu dönemin örnekleri arasına yerleştirilmiştir.

1986 yılı kazılarında Dilkaya Höyüğü’nde ve mezarlık alanında ele geçen çanak-çömlek buluntular genel olarak üç ana evre ile ilişkilendirilmiştir. Höyükteki

⁵¹² Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s. 154.

⁵¹³ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s. 155.

⁵¹⁴ Çilingiroğlu, 1985 Kazı, s. 84.

⁵¹⁵ Çilingiroğlu, 1985 Kazı, s. 84–85.

en erken dönem olarak Erken Transkafkasya kültürüyle bağlantılı olan çanak-çömlekler oldukça fazla sayıdadır. Dönem özelliği olan kabartma, oluk ve kazıma bezemeler kullanılmıştır. Erken Transkafkasya II ve III evresinin simgesi olan parmak-delikli kulplar (Nahçevan kulplar) 1986 yılında bol miktarda ele geçmiştir⁵¹⁶.

1989 yılı kazı sezonunda Dilkaya mezarlık alanından ele geçen seramikler genel olarak Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir. Bunların yanında Ortaçağ'a tarihlendirilen çok sayıda sırlı ve sırsız çanak-çömlek parçaları da (EK4 Çizim 15) bulunmaktadır⁵¹⁷.

1990 yılında ele geçen IV.8.90 ve IV.9.90 no'lu iki urne farklı form özellikleriyle diğer urnelerden form olarak ayrılmaktadır. Bu urneler yonca ağızlı küçük testi formundaki kaplardır. Urnelerden birisi parçalanmış halde bulunmuştur; diğer urne ise sağlam bir durumdadır. Sağlam olan urnenin içinden ele geçen kalıntılar bir bebek kremasyonu olduğunu anlaştırmıştır⁵¹⁸.

1990 yılı mezarlık alanında oldukça fazla sayıda seramik parçası ele geçmiştir. Çilingiroğlu'nun ifade ettiği gibi yerleşim olmayan bu alanda ele geçen seramikler çoğunlukla mezarlarla ilişkilendirilmiştir. 1990 yılı çalışmalarında diğer yıllardan farklı olarak ilk defa Erken Transkafkasya dönemi seramikleri ele geçirilmiştir. Seramik buluntuları, mezarlıkta izlerine rastlanılmayan Erken Transkafkasya dönemi gömmeleriyle ilgili ipuçları verebilme niteliği taşımaktadır. Bu seramikler CC 15d plankaresinde -7.90/-8.30 metrede ele geçen dudak altı yivli ve yivsiz içe dönük ağız kenarlı çanak parçalarıdır. Dilkaya'da ele geçen bu seramikler Erken Transkafkasya seramikleri içinde form olarak çok yaygın değildir⁵¹⁹.

1990 yılı çalışmalarından da anlaşılabacağı gibi Dilkaya mezarlık alanının en yoğun buluntu topluluğunu Demir Çağı seramikleri oluşturmaktadır. Seramikler

⁵¹⁶ Çilingiroğlu, Van-Dilkaya, s. 233.

⁵¹⁷ Çilingiroğlu, 1989 Kazıları, s. 273.

⁵¹⁸ Çilingiroğlu, 1990 Kazıları, s. 409-410.

⁵¹⁹ Çilingiroğlu, 1990 Kazıları, s. 410.

içinde çanak, çömlek ve kâse formları daha çok yaygındır. Bulunan seramiklerin bir kısmı Urartu öncesine aittir. Urartu öncesi seramik grubu buluntularını çoğunlukla yivli ağız kenarlı çanaklar oluşturmaktadır. Kızıl-kahve astarlı, kum katkılı, iyi pişirilmiş seramikler açkılanmamıştır ve elde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Kırmızı perdahlı bazı kaplar tipik Urartu özelliklerini yansıtmaktadır. Dışa dönük ağız kenarlı ve dışa dönük ağız kenarı yivli olmak üzere iki grup çömlek ele geçirilmiştir. Çömleklerin ağız kenarlarının içine, kapağın oturtulmasına uygun olarak oluk yapıldığı gözlenmektedir. Bu tipteki çömleklerin form olarak Demir Çağı sonuna kadar kullanıldığı bilinmektedir⁵²⁰. Mezarlık alanında ele geçen Orta Çağ seramikleri olarak tarihlendirilen seramikler genellikle kaba mutfak kapları olarak tanımlanır⁵²¹.

Dilkaya Höyüğü'nde ve höyüğün mezarlık alanında 1984–1991 yılları arasında yapılan çalışmalarda az oranda mimari yapılanmaya sahip olmasına rağmen Demir Çağı'na ait önemli sayıda çanak çömlek ele geçirilmiştir⁵²².

Çilingiroğlu yapmış olduğu çalışmaların sonucunda hem höyük hem de mezarlık alanından elde edilen Demir Çağı bulgularının iki farklı dönemin özelliklerini taşıdığını belirtmiştir. Bunlar⁵²³:

- a) Erken Demir Çağı geç evresi çanak çömleği
- b) Orta Demir Çağı çanak çömleğidir.

Mezarlık alanından ele geçen Erken Demir Çağı çanak çömleklerini örneklendirirken keskin profilli kâselerden söz edilir. Keskin profilli ve ağız kenarı yivli kâseler mezarlık alanından yoğun olarak elde edilmiştir⁵²⁴.

Demir Çağı çanak çömlekleri mezarlık alanında oda ve sandık mezarlarda, çoğunlukla dağınık bir şekilde, mezarlığın farklı kısımlarından ele geçirilmiştir⁵²⁵,

⁵²⁰ Çilingiroğlu, 1990 Kazıları, s. 410.

⁵²¹ Çilingiroğlu, 1990 Kazıları, s. 410.

⁵²² Çilingiroğlu, Kapanış, s. 475.

⁵²³ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 475.

⁵²⁴ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 476.

⁵²⁵ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 477.

Güneri'nin ifadelerinden Pulur mezarlarıyla Dilkaya mezarlarının benzerlikler taşıdığını öğrenmekteyiz. Pulur mezar planlarına bakıldığında taşların üst üste konmasıyla oluşturulan dikdörtgen biçimli odalar şeklinde olduğunu görüyoruz. Ayrıca bunların Azerbaycan'da "taş kutu" diye anılan mezarların benzerleri olduğunu Güneri belirtmektedir. Çilingiroğlu'nun Doğu Anadolu'da bilinen ilk Erken Demir Çağı mezarları olarak nitelediği Dilkaya ve Pulur mezarlarının tiplerindeki benzerlikleri, ölülerin hocker biçiminde mezara bırakılma biçimiyle destek kazanmaktadır. Fakat görülüyor ki Dilkaya mezarlarının iri taşlardan oluşturulmuş küçük boyutlu mezarlarında birden fazla insan iskeleti bulunmasına karşılık Pulur'da ölü gömme tektir. Ayrıca Dilkaya'nın Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezarların buluntuları içinde demir iğne dışında bronz eşya bulunmamaktadır. Bu verilere ek olarak iki mezara ilişkin seramikler arasında da ayrıcalıklar görülmektedir⁵²⁶. Güneri'nin bu durumdan yola çıkarak konuyla ilişkili olarak varmış olduğu sonucu şu ifadesiyle açıkça görmekteyiz:

Bu iki mezar örneğine ilişkin seramikler arasında da ayrıcalıklar vardır. Örneğin Çilingiroğlu'nun Demir Çağı'nın erken evresine tarihlediği keskin profilli yivli kâseler, Pulur nekropolünde ele geçmemiştir. İki merkezin mezarları arasında göze çarpan farklılıklar Pulur'un Dilkaya'dan II. Binyıl içerisinde biraz daha erkene verilebileceği olasılığı önerilebilir. Kazı raporlarına göre Pulur mezarları her ne kadar höyükle ilintili bir alan gibi görülmemişse de, bu durumda bunların höyükteki olası ikinci bin katmanlarına bağlanmasının bir zorunluluk olduğu düşüncesindeyim⁵²⁷.

Van Dilkaya Höyüğü'nde ve konumuzun önemli olan kısmı mezarlık alanında yapılan çalışmalar sonucu elde edilen veriler gösteriyor ki Dilkaya mezarlık alanı Demir Çağı Anadolu'sundaki ölü gömme geleneğinin aydınlatılması konusunda oldukça önemli sonuçlara ulaşmamızı sağlamıştır. Mezarlar genel olarak Erken Demir Çağı'nın bir bölümünü de kapsaması sebebiyle, Urartu ölü gömme geleneklerinin bölge içindeki gelişimine ve dağılımına dair yeni veriler ve bilgiler sunmuştur⁵²⁸.

⁵²⁶ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 156.

⁵²⁷ Güneri, Yeni Gözlemler, ss. 156–157.

⁵²⁸ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 479.

3.6.2.1.2. Madeni Eserler

Dilkaya Höyüğü mezarlık alanı çalışmaları yoğun bir şekilde devam ederken mezarlardan ele geçen madeni eserler höyüğün tarihlendirilmesi ve kültürünü açıklayabilmesi için önemli bir buluntu grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çilingiroğlu'nun 1984 yılı kazı çalışmaları sonucunda ilk mezar olan I no'lu mezarın önemli buluntusu olarak demirden yapılmış bir saç iğnesi olduğunu öğreniyoruz⁵²⁹.

Çilingiroğlu'nun ifadesinden bulunan seramiklerden ve demir saç iğnesinden Erken Demir Çağı'na ait olduğu sanılan mezarlık birçok yönden büyük önem taşımaktadır (EK4 Çizim 16)⁵³⁰.

1984 yılı mezarlık alanı seramikleri dışında önemli buluntuları Demir Çağı'na ait kolye ve demirden yapılmış bir saç iğnesidir⁵³¹.

1986 yılı mezarlık alanı çalışmalarında yine tahribata uğramış, mezar hırsızları tarafından yağmalanmış bir mezar tespit edilmiştir. Mezarın içinde yağmacılardan arta kalan buluntular olarak yılanbaşı iki tunç bilezik, bir demir asa başı ve çeşitli boncuklar tarihleme de önemli sonuçlara ulaşılmasını sağlamaktadır. Bu mezarın dışında bulunan tunç bir Urartu fibulasının da bu mezara ait olduğu düşünülmüştür⁵³².

1987 yılı kazılarında 3 Urartu urnesi ortaya çıkartılmıştır. Bu urnelerin ilki olan 1 no'lu urne -7.26 metrede yan yatmış durumda, ağız kısmı kırık olarak bulunmuştur. Bu urnenin içinden bronz kemer parçaları, yüzük, küpeler ve yılanbaşı kırık bir bilezik ele geçmiştir⁵³³.

1988 yılı mezarlık alanı kazı çalışmalarında oldukça çok sayıda olan kum gömmeler bulunmuştur. Bu kum gömmelerden sayıları oldukça fazla olan küçük

⁵²⁹ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s. 154.

⁵³⁰ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s. 154.

⁵³¹ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s. 155.

⁵³² Çilingiroğlu, Van-Dilkaya, s. 233.

⁵³³ Çilingiroğlu, 1987 Kazıları, s. 264.

buluntular ele geçmiştir. Sözü edilen buluntular çocuk iskeletleriyle birlikte bulunmuş olan boncuklar, tunç bilezikler, küpler, yüzükler, deniz hayvanlarının kabuklarından yapılmış çeşitli takılar, taş ağırşak ve amorf halde bulunan demir objelerdir⁵³⁴.

Çilingiroğlu'nun kazı raporlarında belirttiği gibi 1988 yılı çalışmalarında 62 adet iskeletle birlikte 6 adet Urartu urnesi tespit edilmiştir. Bu urnelerden 5 tanesi *insitu* bir tanesi ise tahrip olmuş şekilde toprağın içinde ele geçmiştir. IV.1 (88) no'lu urne buluntu açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Urnenin dışında nokta bezemeli, katlanmış şekilde bir kemer, urnenin içerisinde ise bir adet taş mühür, ağırşak, tunç yılanbaşı bilezik, sarmal yılanbaşı yüzük ve iki adet saç iğnesi ele geçirilmiştir⁵³⁵.

1989 yılı Dilkaya Höyüğü mezarlık alanı çalışmaları DD14/15c-d ve EE15D plankarelerinde sürdürülmüştür. Mezarlık alanında ele geçen üç adet Urartu dönemine ait urneden yanmış kemik parçaları ile birlikte iki adet tunç fibula, bir adet sarmal tunç yüzük ve parçalar halinde tunç bir iğne ele geçirilmiştir⁵³⁶.

1990 yılı mezarlık kazılarında inhumasyon kuma gömmeler tespit edilmiştir. Bu tipteki her iki mezarda da küçük buluntular ele geçirilmiştir. II.36.90 no'lu gömüde haşhaş başlı iki tunç iğne, II.44.90 no'lu gömüde ise bir tunç yüzük bulunmuştur⁵³⁷.

3.6.2.1.3. Küçük Buluntular

1984 yılı kazı çalışmalarının başlatıldığı mezarlık alanı kazı çalışmaları ve araştırmalarında I no'lu mezar ile aynı seviyeden bir kapak ile örtülmüş II no'lu mezar bulunmuştur. Bu mezardan yanmış olduğu düşünülen iki adet kemik parçası ile çocuğa ait olabileceği düşünülen kahverengi renk almış bir diş bulunmuştur. Bu

⁵³⁴ Çilingiroğlu, 1988 Kazıları, s. 249.

⁵³⁵ Çilingiroğlu, 1988 Kazıları, s. 250.

⁵³⁶ Çilingiroğlu, 1989 Kazıları, ss. 272–273.

⁵³⁷ Çilingiroğlu, 1990 Kazıları, s. 409.

mezardan mezar armağanı olarak düşünülen çeşitli boncuk ve taşlardan yapılmış bir adet kolye ele geçirilmiştir⁵³⁸.

1985 yılı Dilkaya mezarlık alanında yapılan kazı çalışmalarında I ve II no'lu mezarların dışındaki alanlarda yapılan genişletme çalışmalarında yeni gömmelerle karşılaşmıştır. Bu iskeletler doğrudan kum içine gömülmüşlerdir. İskeletlerin yanlarında genel olarak ölü armağanı bulunamamıştır. Sadece iki iskeletin yanında çok sayıda taş boncuk ele geçirilmiştir. Çilingiroğlu'nun kolye olarak düşündüğü farklı renklerden oluşan boncuklar grubu bir araya getirilerek bir kolye haline getirilmiştir⁵³⁹.

1985 yılı kazı çalışmalarında kum mezarların içinde iskeletin yanında bulunan boncuk kolye mezarların tarihlendirilmesinde seramiklerle birlikte önemli bir rol oynamaktadır⁵⁴⁰.

1988 yılı çalışmalarında 62 adet iskeletle birlikte 6 adet Urartu urnesi tespit edilmiştir. Bu urnelerden 5 tanesi *insitü* bir tanesi ise tahrip olmuş şekilde toprağın içinde ele geçmiştir. IV.1 (88) no'lu urne buluntu açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Urnenin dışında nokta bezemeli, katlanmış şekilde bir kemer, urnenin içerisinde ise bir adet taş mühür, ağırşak ve iki adet saç iğnesi ele geçirilmiştir⁵⁴¹.

1990 yılında diğer mezarla aynı döneme ait bir başka mezar grubunu kremasyonlar oluşturmaktadır. IV.7.90 no'lu urne ağız kısmına kapak olarak kullanılmış çömleği ile *insitü* durumundadır. Urne üzerinde hamur yaşken yapılmış olduğu anlaşılan yılan olduğu düşünülen bir şekilde mühür baskısı bulunmaktadır. Urnenin ağız kısmı ters durumda bir çömlek ile kapatılmıştır. Urnenin içinde konsantrik daire bezemeli bir taş ağırşak ve bir taş boncuk ele geçirilmiştir⁵⁴².

1990 yılı mezarlık kazılarında inhumasyon kuma gömmeler tespit edilmiştir.

⁵³⁸ Çilingiroğlu, 1984 Kazıları, s. 154.

⁵³⁹ Çilingiroğlu, 1985 Kazı, s. 83–84.

⁵⁴⁰ Çilingiroğlu, 1985 Kazı, s. 84.

⁵⁴¹ Çilingiroğlu, 1988 Kazıları, s. 250.

⁵⁴² Çilingiroğlu, 1990 Kazıları, s. 409.

Bu tipteki her iki mezarda da küçük buluntular ele geçirilmiştir. II.44.90 no'lu gömmede ise bir adet boncuk bulunmuştur⁵⁴³.

3.6.2.1.4. Değerlendirme

Dilkaya kazı çalışmalarının uzun ve sistematik bir biçimde ilerlemesi sonucunda detaylı bir biçimde mezarlık alanını inceleme şansımız oluşmuştur. Höyük diğer birçok bölgeye bakıldığında bu açıdan oldukça şanslı bir durumda bulunmaktadır. Mezarlık alanında yapılan kazı çalışmaları sonucunda kremasyon ve inhumasyon gömmeler dikkati çekmektedir. Aynı zamanda sandık mezarlar, oda mezarlar ve urne tipi gömmeler ortaya çıkarılmıştır⁵⁴⁴.

Mezarlık alanında iki tane oda mezar bulunmuştur. Oda mezarlardan ele geçen buluntular bu mezarların Erken Demir Çağı'ndan Orta Demir Çağı'na kadar kullanılmış olabilecekleri fikrini oluşturmaktadır⁵⁴⁵.

Diğer bir mezar türü olarak yukarıda belirttiğimiz taş sandık mezarlar iki farklı gömme geleneği olarak ifade edilmektedir. Bunlar yakmadan gömmenin yapıldığı örnekler ve yakılarak gömmenin yapıldığı örnekler şeklindedir⁵⁴⁶.

Çilingiroğlu yapmış olduğu çalışmaların sonucunda hem höyük hem de mezarlık alanından elde edilen Demir Çağı bulgularının iki farklı dönemin özelliklerini taşıdığını belirtmiştir ve 'Erken Demir Çağı geç evresi' ve 'Orta Demir Çağı' çanak çömleği olarak ifade edilmiştir⁵⁴⁷.

Dilkaya mezarlarının Pulur mezarlarıyla olan benzerliklerine bakıldığında Pulur mezarları gibi taşların üst üste konmasıyla oluşturulan dikdörtgen şeklindeki odalar olarak ifade edilebilmektedir. Çilingiroğlu'nun Doğu Anadolu'da bilinen ilk

⁵⁴³ Çilingiroğlu, 1990 Kazıları, s. 409.

⁵⁴⁴ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 77.

⁵⁴⁵ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 478; Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 77.

⁵⁴⁶ Belli ve Konyar, s. 77.

⁵⁴⁷ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 475.

Erken Demir Çağı mezarları olarak nitelediği Dilkaya ve Pulur mezarlarının tiplerindeki benzerlikleri, ölülerin hocker biçiminde mezara bırakılma biçimiyle destek kazanmaktadır. Benzerliklerin yanı sıra iki mezar arasında ki farklılıklara da Çilingiroğlu dikkati çekmektedir. Dilkaya mezarlarının iri taşlardan oluşturulmuş küçük boyutlu mezarlarında birden fazla insan iskeleti bulunmasına karşılık Pulur'da ölü gömme tektir. Ayrıca Dilkaya'nın Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezarların buluntuları içinde demir iğne dışında bronz eşya bulunmamaktadır. Bu verilere ek olarak iki mezara ilişkin seramikler arasında da farklılıklar görülmektedir⁵⁴⁸.

Dilkaya mezarlık alanı ve höyüğünden ele geçirilen ve Erken Demir Çağı'nın geç evresine tarihlendirilen çanak-çömlekler genel olarak kum katkılı, kızıl-kahve, kahve ve devetüyü renklerde astarlı örnekler olarak tanımlanmaktadır. Çanak-çömlekler; çanaklar, kâseler, çömlekler ve küpler olmak üzere 4 grupta incelenmiştir⁵⁴⁹.

Altan Çilingiroğlu önderliğinde başlatılan ve 8 sezon sürdürülen kazı çalışmaları Dilkaya Höyüğü ve mezarlık alanı olmak üzere iki alanda yürütülmüştür. Gerek antik dönemde gerekse günümüzde çeşitli yağmalamalar sonucunda ağır tahribata uğratılan mezarlık alanındaki mezarlardan dönemi aydınlatan ve bölge için açık bir şekilde tarihlendirme yapılabilmesini sağlayan ve dönemi aydınlatan birçok eser ele geçirilmiştir. Tarihlendirme yukarıda da incelediğimiz gibi çeşitli küçük buluntular, madeni eserler ve de arkeolojik veriler içinde önemli bir yer oluşturan seramikler ışığında gerçekleştirilmiştir. Bütün bu araştırmaların sonucu olarak Dilkaya Höyüğünde kuvvetli bir Demir Çağları sürecini kesin bir şekilde dile getirebilmekteyiz. Yapılan bütün çalışmalar sonucunda Dilkaya mezarlık alanı buluntularının ölü gömme geleneğini aydınlatma konusunda önemli veriler elde edilmesiyle birçok sorunun cevabına ulaşılabileceğini söyleyebilmekteyiz ve Demir Çağı için aydınlatıcı bilgilere ulaşmaktayız. Dilkaya mezarları genel olarak Erken Demir Çağı'nın bir bölümünü kapsamaları sebebiyle, bölge içindeki ölü gömme geleneklerinin Urartu ölü gömme gelenekleriyle gelişmiş olduğu sonucuna ulaşarak

⁵⁴⁸ Güneri, Yeni Gözlemler, s. 156.

⁵⁴⁹ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s 78.

ifade edebilmekteyiz⁵⁵⁰.

3.7. KARAGÜNDÜZ

3.7.1. Karagündüz Kazıları

Van Bölgesi'nin önemli noktalarından biri olan Karagündüz Höyüğü ilk olarak Burney'in 1958 yılında yapmış olduğu yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir⁵⁵¹. İstanbul Üniversitesi'nin bölgede yapmış olduğu araştırmalarla kazı çalışmaları 1959 yılında Afif Erzen tarafından başlatılmıştır⁵⁵². Karagündüz Höyüğü'ndeki kazı çalışmaları 1994–1997 yılları arasında Veli Sevin tarafından gerçekleştirilmiştir.

Höyük köylüler tarafından bir rastlantı sonucu ele geçirilmiş bir grup eserin 1991 yılında Van Müzesi Müdürlüğü'ne getirilmesiyle çalışmalarına başlanmıştır. Karagündüz, Van il merkezinin 35 kilometre kuzeydoğusunda, Van Merkez ilçe, Erçek bucağına bağlı bir köydür⁵⁵³. Su yükselmeleri nedeniyle günümüzde 1890 metre rakımlı Erçek Gölü'nün kuzeydoğu kıyıları üzerinde bir ada durumunu almıştır⁵⁵⁴. Modern köy Van-Özalp karayolunun 28. kilometresindeki Erçek sağından batıya doğru sapılarak, İran'a giden demiryolu geçildikten sonra gelen Erçek bucağının 6 kilometre kuzeyinde; kaynaklarını Özalp yöresinden alarak, doğu-batı doğrultusunda akıp, sularını Erçek Gölü'ne boşaltan Memedik Çayı'nın oluşturduğu vadinin kuzeybatı uç kesiminde ve en azından İlk Tunç Çağı'nın erken aşamalarından itibaren yerleşim görmüş bir höyüğün çevresinde yer almaktadır. Erçek Düzü denen ve bugün büyük bir bölümü gölün suları altında kalmış olan bu alüvyal ova içinde daha çok tahıl ve hayvan yemi olarak yonca ziraatı

⁵⁵⁰ Çilingiroğlu, Kapanış, s. 479.

⁵⁵¹ Charles A. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", **Anatolian Studies VIII**, 1958, s. 178 vd.

⁵⁵² Veli Sevin ve Aynur Özfiat, "Van Karagündüz Kazıları", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, (Ed. Oktay Belli), İstanbul Üniversitesi Yayınları 4242, İstanbul, 2000, (Van), s. 168.

⁵⁵³ Veli Sevin ve Ersin Kavaklı, "Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993", **XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 30.05.1994-03.06.1994, 1995, (Kurtarma), s. 331.

⁵⁵⁴ Sevin ve Özfiat, Van, s. 168.

yapılmaktadır⁵⁵⁵.

Yapılan araştırmalarda görülüyor ki Karagündüz, alüvyonlu düzlükleri son derece sınırlı olan Van Bölgesi'nde yerleşim açısından en uygun köşelerden birini oluşturmaktadır. Bölge geneline bakıldığında üçgen şeklindeki bu ova, başta Karagündüz ve doğu uçtaki Aşağı Mollahasan höyükleri olmak üzere, güneybatıya doğru Keçanis ve son olarak da güneydoğu uçtaki Hino yerleşme yerleriyle, tüm havzanın Prehistorik dönemlerden itibaren çok yoğun bir şekilde yerleşim gördüğü ispat edilen köşelerinden birini oluşturmaktadır⁵⁵⁶.

Karagündüz'ün adı 20. yüzyılın başlarından itibaren literatürde bilinmektedir. Eski adı Şarakonis olan Karagündüz'ün bilinirliği kültür katlarından çok batı ucuna kurulmuş olan eski bir kilisede sonradan devşirme olarak kullanılmış, İşpuini ve oğlu Minua'ya ait bir Urartu yazıtına sahip olmasından dolayıdır (Köning: N.7). 1956'da Burney'in (1958:178 vdd; Russel: 127, no. 203) gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarından sonra ise buranın İlk Tunç Çağı'ndan beri yerleşilmiş, 75 X 50 X 5 metre boyutlarında bir höyük olduğu belirlenmiştir⁵⁵⁷.

Karagündüz'ün bulunuşu diğer höyüklerde sıkça karşımıza çıktığı gibi köylülerin toprak alma amaçlı yaptığı çalışmalar sonucunda gerçekleşmiştir. Erken Demir Çağı'nda Van Havzası ve Urartu kültürünün kökeni konularında son derecede değerli ve zengin buluntulara sahip bir ören yeri konumundaki Karagündüz'de sistemli çalışmalar 1992 ve 1993 yıllarında Sevin başkanlığında gerçekleştirilmiştir⁵⁵⁸. Başlangıç olarak tam bir bilgi edinilmeyen nekropol alanını ortaya çıkartabilmek için kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir⁵⁵⁹. 1992–1993 yıllarında bu alanda yapılan kazı çalışmalarını detaylı bir biçimde “ölü gömme” başlığı altında inceleme olanağına sahip olacağız.

⁵⁵⁵ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 331.

⁵⁵⁶ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 331.

⁵⁵⁷ Veli Sevin ve Ersin Kavaklı, “Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları”, **XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 29.05.1995-02.06.1995, 1996, (1994 Yılı), s. 338.

⁵⁵⁸ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 332.

⁵⁵⁹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 333.

Höyükteki çalışmalar Erçek Gölü ve Van Gölü'nün son yıllarda hızla yükselmesi bölge için tehdit edici bir unsur taşınması sebebiyle hız kazanmıştır. Bu yükselme özellikle kuzeydoğu kıyıdaki Erçek Düzü'nde oldukça olumsuz etkiler oluşturmaktadır. Tehlike altında olan höyük ifade edildiği gibi bir yarımada halini almıştır. Bu sebeple Karagündüz Höyüğü'nün etekleri üzerindeki köy hızla daha yüksekteki yeni yerine taşınmıştır. Höyükteki malzemenin Van Havzası'nın kültür tarihine ışık tutacağı konusunda hemfikir olan araştırmacılar 1994 yılında 12 Temmuz – 8 Ağustos tarihleri arasında kazı çalışmalarını hızla gerçekleştirmişlerdir⁵⁶⁰.

1994 yılı kazı çalışmaları höyük üzerinde 10 X 10 metre boyutlarında iki açma ile 5 X 5 metrelik bir derinlik sondajı açılarak gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmadan ilki olan A Açması'nda ki çalışma höyüğün kuzey kesiminde köylülerin toprak almaları sonucunda oluşmuş 8.50 metre yüksekliğinde dik bir yamacın kenarına uygun bir biçimde oturtulan kuzeydoğu-güneybatı yönlü ve 10 X 10 metrelik A Açması'nda başlanmıştır. Açmada yüzeyden itibaren 46 adet Ortaçağ mezarı ortaya çıkartılmıştır. Ortaçağ mezarlarının altında, gerek mezarlar ve gerekse geç devirlerde çok sayıda geniş ve derin çukur nedeniyle oldukça yıkım görmüş olan, çanak çömlekler göre Geç Demir Çağı'na ait olabileceği düşünülen bir tabakaya ulaşılmıştır. Genel olarak bakıldığında bu açmada yapılan çalışmalarda Karagündüz'ün söz konusu üst tabakalarından gelen çanak çömlekler tümüyle Geç Demir Çağı özelliklerini yansıtmaktadır. A Açması'nın 40 metre kadar güneyinde ve höyüğün güney eteği üzerinde açılan B Açması da 10 X 10 metre boyutlarındadır. Aynı yıl içinde nekropol çalışmaları da gerçekleştirilmiştir⁵⁶¹.

Höyüğün tehlike altında olması her yıl yapılan kazı çalışmalarının hızlandırılmasıyla 1995 ve 1996 yıllarında da sürdürülmüştür. Karagündüz Nekropolü'nde 1992 yılından beri gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında Erçek Gölü'nün yükselmesi ve höyüğün çok yakınlarında kadar gelmesi nedeniyle söz konusu yerleşim alanının yakın bir gelecekte tahrip olacağı anlaşılmış ve bunun üzerine 1994 yılında başlatılan kurtarma kazıları 1995 yılında höyüğün kuzey

⁵⁶⁰ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, ss. 338–339.

⁵⁶¹ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s.339 vd.

yamaçları üzerinde 10 X 10 metre boyutlarında 2 yeni plankare açılmaya başlatılmış (E-F), 1996 yılında da bunlara bir yenisi (G) eklenmiştir. Böylelikle höyükte kazılan alanların toplam genişliği 550 m²'yi bulmuştur⁵⁶².

Kazıcıları tarafından yapılan çalışmalar sonucunda höyük şu şekilde tabakalandırılmıştır⁵⁶³ (EK5 Tablo 4):

Tabaka	Dönem	Tarih/C ¹
Yapı Katı 1	Orta Çağ Mezarlığı	
Yapı Katı 2	Orta Çağ Yerleşimi	
Yapı Katı 3	Geç Demir Çağı	
Yapı Katı 4	4c: Orta Demir Çağı (Post Urartu ve Med Dönemi) 4b: Orta Demir Çağı (Urartu) 4a: Orta Demir Çağı	
Yapı Katı 5	Erken Demir Çağı	
Yapı Katı 6	Orta ve son Tunç Çağı	
Yapı Katı 7	E. Tr. Kültürü Dönemi	M.Ö.2561–2481

Sevin'e Göre Karagündüz Höyüğü'nün Tabakalanması

⁵⁶² Veli Sevin, Ersin Kavaklı ve Aynur Özfirat, “ Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları”, **XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 1998, (1995-1996 Yılı), ss. 572–573.

⁵⁶³ Veli Sevin, Ersin Kavaklı ve Aynur Özfirat, “Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kurtarma Kazıları”, **XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 24-28.05.1999, 2000, Çizim 2; Sevin ve Özfirat, Van, s. 168 vd.

Höyükte ilerleyen yıllarda gerçekleştirilen sistemli kazı çalışmalarında tarihlendirme yapılmış ve çalışmalar bu doğrultuda sürdürülmüştür. 1997 yılı kazı çalışmaları A, E, F ve G açmalarına ek olarak, E açmasının güneyinde 10 X 10 metre boyutlarında H tranşesinin açılmasıyla alan biraz daha genişletilmiştir⁵⁶⁴.

Orta Çağ: 1995–1996 yılı çalışmalarında Orta Çağ’ın son evresinde höyüğün üst kesiminde ve kuzeybatı uçta bir Ermeni kilisesi bulunmuştur. Yakın bir zamana kadar ayakta kalan bu kilise köylüler tarafından Karagündüz Köyü Camii inşası sırasında yıkılarak taşları kullanılmıştır. Temelleri dâhil olmak üzere bugün kiliseye dair hiçbir ize rastlanılmamaktadır. Kilisenin doğu ve güneydoğusu tamamen bir mezarlık alanı konumundadır. Höyüğün kuzey yamaçları boyunca açılan A, E, F ve G açmalarında, yüzey toprağın hemen altında, yüzeyden ortalama 0.40 metre derinlikten itibaren, yoğun olarak mezarlık ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu katta mezarlar tarafından tahrip edilmiş olan 2. yapı katı tandırlarla dolu bir işlik alanı görünümündedir. Bu alanda birçok tandır tespit edilmiştir. Günümüz Karagündüz köyünde bu tandırlar hala kullanım görmektedir. 1996 yılı kazıları sırasında G Açması’nda bir tandıra ilk kez mimariye bağlı olarak rastlanılmıştır⁵⁶⁵. 1997 yılında mezarlık alanı çalışmalarına devam edilmiştir⁵⁶⁶. 1998 yılında başlatılan çalışmalar höyüğün batı ucundaki kilisenin etrafında gelişmiş olan mezarlıktaki çalışmalara H ve J açmalarında sürdürülmüştür⁵⁶⁷.

Geç Demir Çağı: Orta Çağ’a ait 2. yapı katının altında Geç Demir Çağı tabakası (3. yapı katı) yer alır. Özellikle 1995–1996 yılı çalışmaları A, E ve F açmalarına yayılan büyük bir mimari kalıntının 4. yapı katına ve Urartu Dönemi’ne ait olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu yapı katı oldukça büyük çaplı tahıl çukurlarıyla temsil olunmaktadır. Yuvarlak ağızlı bu çukurlar şişe formunda ve oldukça derindir. Böylece höyüğün en azından kuzey kesiminin Geç Demir Çağı’nda bir açık depo alanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum Urmiye Gölü’nün

⁵⁶⁴ Veli Sevin, Aynur Özfirat ve Ersin Kavaklı, Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları 1997 Yılı Çalışmaları”, **Belleten**, Cilt: LXIII Aralık 1999, Sayı: 238, Ankara, 1999, (1997 Yılı Çalışmaları), s. 850.

⁵⁶⁵ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, s. 573 vd.

⁵⁶⁶ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, s. 852 vd.

⁵⁶⁷ Veli Sevin, Ersin Kavaklı ve Aynur Özfirat, “Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları”, **21. Kazı Sonuçları Toplantısı I**. Cilt, Ankara, 24-28.05.1999, 2000, (1998 Yılı Kazıları), s. 410.

doğusundaki Yanıktepe'dekinin aynıdır (C. Burney, Iraq XXIV, 1962: 147)⁵⁶⁸. Çalışmaların devam ettiği 1997 yılında 3. yapı katında öncüsüz olarak birden bire ortaya çıkan boya bezemeli kaplardan en yaygın olanı dışa çekik ağız kenarlı, keskin karınlı, yuvarlak gövdeli ve çoğu kez omphaloslu çanaklar ele geçmiştir. Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da tanınan bu yaygın bezeme anlayışında çanakların geniş ağız kenarlarının iç yüzü yan yana üçgenlerle dekore edilmiştir. Her sezon bu kaplar artarak ele geçmektedir. 1998 çalışmalarında belirtildiğine göre Karagündüz'de 3. yapı katı hakkında kesin bir tarih yoksa da, Hasanlu IIIA'ya ait 3 adet kalibrasyonlu C 14 tarihi M.Ö. 400 yılı civarında gruplaşmıştır. Eğer bu tarih doğruysa ve Karagündüz için de geçerli olabilecekse boyalı malların Urartu'nun yıkılışından uzun bir süre sonra ortaya çıktığı ve arada önemli bir boşluk bulunduğu anlaşılır. Nitekim Geç Demir Çağı'nın 3. ve Orta Demir Çağı'nın-Urartu- 4b yapı katları arasında böyle bir kesintiye düşündürecek kanıtların olduğu ifade edilmektedir⁵⁶⁹. 1998 yılındaki çalışmalarda sadece H açmasında bu dönem kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu yapı katında herhangi bir mimariye rastlanılmadığı belirtilmiştir. Dikkati çeken unsur yine tahıl çukurları olarak gösterilmiştir. Bu sezon çalışmalarında oldukça zengin malzeme ele geçirilmiştir⁵⁷⁰. Oldukça silik mimari kalıntılarına karşılık, Geç Demir Çağı yapı katı çanak-çömlek malzemesi bakımından oldukça zengindir. Bulundukları fiziksel ortamın tam aksine yüksek bir teknik ve artistik işçiliğin ürünü olan bu malzemenin biçim repertuarının oldukça sınırlı olduğu kazıcıları tarafından söylenmiştir⁵⁷¹.

Orta Demir Çağı (Post-Urartu, "Med"): 1997 yılı kazı çalışmalarında Karagündüz'de klasik Urartu çağı ile boya bezemeli çanak çömleklerle dikkati çeken Geç Demir Çağı tabakaları arasında uzunca bir zaman geçtiğini düşündüren kanıtlar bulunmaktadır. Höyükte gerçekleştirilen çalışmalarda 3 ve 4b yapı katları arasında zayıf bir tabakanın (4c yapı katı) bulunduğu ilişkin kanıtlar sağlanmıştır⁵⁷². F açmasında bulunan 3 toprak mezardan tanınan 4c yapı katının mezarlarında tarihlemeye yarayacak armağan niteliğinde çanak-çömlek bulunamamıştır. Bununla

⁵⁶⁸ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, s. 575.

⁵⁶⁹ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, s. 854 vd.

⁵⁷⁰ Sevin ve diğerleri, 1998 Yılı Çalışmaları, s. 410 vd.

⁵⁷¹ Sevin ve Özfirat, Van, s. 170 vd.

⁵⁷² Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, s. 855.

birlikte stratigrafik olarak Urartu yapısının sona erişini izleyen yıllarda kullanılmışlardır. Bu mezarlar gösteriyor ki Urartu sonrası dönem yaşanmıştır⁵⁷³.

Orta Demir (Urartu) Çağı: Karagündüz'ün 4. yapı katı iyi bir biçimde Urartu Dönemine tarihlenir. Bu yapı katına ait kalıntılara A, E ve F açmalarında rastlanılmıştır. Bunlar, taş duvar kalınlığı 1.00–1.40 metreyi bulan büyük bir komplekse aittir⁵⁷⁴. 1997 yılında yapılan Karagündüz kazıları aynen Van Kalesi Höyüğü'nde olduğu gibi, klasik Urartu Krallığı döneminin burada da temsil edildiğini göstermiştir. 4b olarak adlandırılan bu tabakada Ortaçağ ve Geç Demir Çağı silo çukurları yüzünden büyük bir tahribat tespit edilmiştir. Kazılan alanlarda Urartu mimarisi açıkça anlaşılmaktadır. 400 m²'lik bir alana yapılmış oldukça büyük bir yapı tespit edilmiştir ve Urartu'nun klasik kapalı avlulu büyük konutlarıyla ilişkili olduğu söylenmektedir⁵⁷⁵. Aynı dönem çalışmalarında A açmasında Urartu kompleksinin altına inilerek, bu kesimde yine aynı döneme tarihlendirilen 10'dan fazla tahıl çukurunun varlığı ortaya konmuştur. Taş döşemeli taban altından çıkarılan bazılarının Urartu yapı kompleksinin inşasından daha önceye uzandığı (4a yapı katı) anlaşılmaktadır. Böylelikle buranın bir Urartu yerleşmesi olduğu belirlenmiştir⁵⁷⁶. Bahsedilen Urartu mimarisi ürünü olan yapının kazısı sırasında oldukça yoğun ağırşak, kornalin ve mavi renkte boncuklar gibi küçük buluntular ve Giyimli adak levhaları türündeki tunçtan bir levhanın üzerinde cepheden insan yüzü betimlenen parçalar ele geçmiştir⁵⁷⁷.

Erken Demir Çağı: Karagündüz Höyüğü'nde 1997 yılı kazı çalışmalarında dikkati çeken unsur Urartu tabakasının altında Erken Demir Çağı'na ait, günümüze çok silik olarak ulaşabilmiş bir yapı katının (5. yapı katı) varlığının iyiden iyiye belirlenmiş oluşudur. 4b yapı katının geniş kapsamlı inşaatları sırasında büyük çapta tahrip edildiği anlaşılan bu tabaka Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü ile çağdaş olarak ifade edilmiştir. 4b katında Urartu mekânının sökülmesiyle ortaya çıkartılan tahıl çukurlarına A, F ve G açmalarında ulaşıldığı raporlardan

⁵⁷³ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, s. 856.

⁵⁷⁴ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, s. 577.

⁵⁷⁵ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, s.

⁵⁷⁶ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, ss. 857–858.

⁵⁷⁷ Sevin ve Özfirat, Van, s. 171 vd.

öğrenilmektedir. 5. yapı katında bulunan çanak-çömlekler teknik ve biçim özellikleri bakımından Van Gölü Havzası'ndaki Erken Demir Çağı nekropollerinde ele geçirilen çanak-çömleklerin tümüyle aynı olduğu tespit edilmiştir⁵⁷⁸. Çalışmalarda ele geçen kalıntıların günümüze tam olarak korunarak gelmemiş olması ile birlikte, Erken Demir Çağı'nın höyükte bir yapı katı ile temsil edilmesi son derece önemli bir noktadır. Van Gölü Havzası'nda M.Ö. II. binyıl başlarından beri sürüp giden pastoral yaşantının Urartu Krallığı öncesi dönemde son bulmaya başladığına ve giderek yerleşik düzene geçildiğine ilişkin ilk kanıtı oluşturur ve Asur belgelerinde M.Ö. XIII. Yüzyılın ortalarından beri verilmeye başlanan yerleşme yerleriyle ilgili bilgileri de doğrulamaktadır⁵⁷⁹. Bu yapı katında ele geçirilen çanak-çömlekler çoğunlukla çark yapımıdır ve teknik özellikleri bakımından M.Ö. II. binyılı işaret etmektedir⁵⁸⁰.

Orta-Son Tunç Çağı: Höyüğün kazılan kuzey bölümündeki 6. yapı katı Orta-Son Tunç çağlarına ilişkindir⁵⁸¹. Karagündüz Höyüğü'nde oldukça silik durumdaki Orta-Son Tunç Çağı tabakasına oluşturur. Gerek yüzey araştırmaları ve gerekse önceki kazılardan varlığı bilinen bu dönemin son derecede zayıf olduğu 1995 ve 1996 yılı kazılarıyla anlaşılmıştır. A ve E karelerinde Urartu Çağı'nın 4. yapı katı büyük çapta kaldırılmış olmakla birlikte, altta beklenildiği gibi, bir II. binyıl tabakası ortaya çıkmamış; buna karşılık Urartu yapısının büyük çapta Erken Transkafkasya Dönemi tabakaları üzerine inşa edildiği belirlenmiştir. Bu stratigrafi durumu Dilkaya ve Van Kalesi Höyüğü'ndekinin aynıdır⁵⁸². 1997 yılında ortaya çıkartılan M.Ö. II. binyıla ait olan yapı kaldırıldığında önceki yıllarda yapılmış çalışmalarda 5. yapı katı olarak adlandırılan kat 6. yapı katı olarak adlandırılmaktadır⁵⁸³. Bu çağın en belirgin özelliği, Erken Transkafkasya Dönemindekilerden tümüyle farklı boya bezemeli çanak-çömlekler olarak ifade edilmektedir. 1998 yılı kazılarında bir tabakaya bağlı olmaksızın ele geçirilen ve hemen tümü Van-Urmiye grubu içine sokulabilecek olan parçalar sayıca oldukça azdır. Monokrom ve polikrom boyalı parçalar ele geçirilmiştir. Krem astar üzerine siyah, kahverengi ve kiremit renginde yapılmış

⁵⁷⁸ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, s. 858; Sevin, Ernis, s. 441; Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 345, resim 15; 1996, s. 44 vd.

⁵⁷⁹ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, ss. 858–859.

⁵⁸⁰ Sevin ve Özfiat, Van, s. 172 vd.

⁵⁸¹ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, s. 859.

⁵⁸² Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, s. 578.

⁵⁸³ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, s. 859.

bezemeler; kafesle doldurulmuş üçgenler, kelebekler, düz ve dalgalı hatlardır. Bu çanak-çömleklerin benzerlerine Erzurum'dan Nahçıvan'ı da içine alarak Urmiye Gölü'nün kıyılarına değin genişleyen bir bölgede rastlanıldığı kazıcıları tarafından ifade edilmiştir⁵⁸⁴. Yapılan kazı çalışmalarının toplamında 600 m²'lik bir alanda bu dönem için oldukça silik izlerden söz edilmektedir. Bu dönem de bazı istisnalar hariç (Nahçıvan'da Üzerliktepe, II. Kültepe ve Şahtahtı; Kuzeybatı İran'da Haftavantepe ve Geoytepe), hemen hemen tüm Transkafkasya ve Kuzeybatı İran höyüklerinde olduğu gibi, Van Gölü Havzası'nda da çok zayıf tabakalarla temsil olunmaktadır⁵⁸⁵. İlk Tunç Çağı boyunca süregiden yerleşik yaşam adeta kesintiye uğramış gibidir. Bu dönemin en belirgin özelliği boya bezemeli çanak çömlekleridir. Kiremit-kahverengi hamurlu, hamurun renginde ya da koyu kiremit renkte astarlı olan bu parçalar monokrom ve polikrom türde boyalıları olduğunu belirtmiştik. Karagündüz kazıları Doğu Anadolu ve Transkafkasya'nın bu ilginç boya bezemeli çanak çömleklerinden güzel bir koleksiyon oluşturmayı sağlamıştır⁵⁸⁶.

İlk Tunç Çağı/Erken Transkafkasya Dönemi: Karagündüz Höyüğü'nün en kalın ve en uzun süreli tabakası Erken Transkafkasya Dönemi'ne aittir. Yaklaşık olarak 8–9 metre yüksekliğindeki höyüğün en üstteki beş yapı katının toplam kalınlığı ancak 2.00 metreyi bulmaktadır; geriye kalan 6–7 metre kalınlığındaki kültür tabakaları ise –eğer Kalkolitik Çağ iskânı yoksa- tümüyle III. binyıla ilişkindir. 1996 yılı kazı çalışmalarında görülüyor ki Erken Transkafkasya Dönemi'nin en geç yapı katı (6) tümüyle kerpiç duvarlı yapılar ve duvar parçalarıyla temsil olunur. A Açması içindeki kareye yakın dikdörtgen planlı bir mekân 4.50 X 3.90 metre boyutlarındadır. Kalınlığı 0.50 metreyi bulan bu mekânın duvarları 1.10 metre yüksekliğindedir. Giriş kapısı olduğunu gösteren herhangi bir açıklık izi yoktur. Mekânın tam ortasında 0.30 metre çapında yuvarlak bir ocak-tandır tabanı bulunmaktadır. Bir yapı kompleksinin parçası gibi görünen bu mekân uzun süre kullanılmış izlenimi vermektedir⁵⁸⁷. 1997 yılında A, E, F ve G açmalarında sürdürülen çalışmalar 7. yapı katı olarak adlandırılan en geç evrede taş temelsiz,

⁵⁸⁴ Sevin ve diğerleri, 1998 Yılı Çalışmaları, s. 411.

⁵⁸⁵ Sevin ve Özfirat, Van, s. 172.

⁵⁸⁶ Sevin ve Özfirat, Van, s. 172.

⁵⁸⁷ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, s. 579.

tümüyle kerpiç duvarlı yapılardan bir mimari ortaya çıkartılmıştır. Bu mimari yapı olasılıkla bir sokağa bakan birbirine paralel mekânlar topluluğuydu. Sokağa ya da birbirine geçit vermeyen bu mekânlara girişin tavandan yapılmış olabileceği düşüncesi yoğunluk kazanmaktadır. Aynı zamanda Erken Transkafkasya Dönemi çanak-çömlekleri biçim ve teknik bakımından Doğu Anadolu ve Kura-Aras bölgelerinden çok iyi bilinen örneklerin kopyası niteliğindedir. Bulunan çanak-çömleklerin kazıma, motif, kabartma gibi özelliklerinin benzemesi özelliği bakımından Karagündüz bu özelliğiyle Van Bölgesi'nin Ernis ve Dilkaya gibi merkezlerinden farklılık göstermektedir. Karagündüz Höyüğü Erken Transkafkasya Dönemi tabakaları oldukça zengin görünmektedir. Bu sayede III. Binyılda Van Gölü Havzası'nda ortaya çıkan gelişmelerin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlanmaktadır⁵⁸⁸. 1998 yılı kazı sezonunda bu dönemin en geç evreleri A, F-G karelerinde incelenmiştir. Çalışmalar sonucunda söz konusu tüm açmalara yayılan düzenli bir mimari dokunun varlığı ortaya çıkartılmıştır. Bu mimariyi doğu-batı doğrultusunda uzanan 5.00 metre kadar genişliğindeki bir sokağın iki yanına dizilmiş, genellikle dikdörtgen ve kare planlı mekânlar meydana getirmektedir. Tüm bu yapıların tamamı kerpiçten yapılmıştır. Taş temel hiç kullanılmamıştır⁵⁸⁹.

3.7.2. Ölü Gömme

Karagündüz Höyüğü ile ilgili yapmış olduğumuz araştırmalarda görüyoruz ki Karagündüz'ün adı arkeoloji literatürüne çok eski tarihlerde girmiş olmasına rağmen, höyükten ve köyden uzakta ve toprak üzerinde hiçbir izi olmayan bu yeni alan bölge tarihinin karanlık olarak adlandırılan tarih ve kültürünü aydınlatıcı bir nitelik taşımaktadır. Kazıcılarının 1991 yılında yapmış olduğu çalışmalar ve köylüler tarafından müzeye getirilen buluntular bu bölgenin Erken Demir Çağı'na ilişkin bir nekropol alanı olduğunu ispat etmiştir (EK2 Resim 73-74)⁵⁹⁰.

Sevin'in ifade ettiği gibi Urartu ülkesinin doğusundaki Batı İran'da özellikle

⁵⁸⁸ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, ss. 860–861; Sevin ve Özfirat, Van, s. 172 – 173.

⁵⁸⁹ Sevin ve diğerleri, 1998 Yılı Kazıları, ss. 411–412.

⁵⁹⁰ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 332.

Erken Demir Çağı'ndan başlayarak zengin nekropollerin varlığı ortaya çıkarılmıştır. Bunların başında Urmiye Gölü çevresindeki Dinkatepe III-II, Hasanlu V-IV ortada Khurvin, Sialk A-B, Marlık ve güneyde, Luristan bölgesindeki Bard-i Bal, Pa-yi Kal çoğu kez büyük mezarlıklarıyla tanınırlar. Buna karşılık, Urartu Devleti'nin çekirdek bölgesini oluşturan Van Bölgesi'nde bugüne kadar, eski Ernis ve yeni Dilkaya kazıları dışında, Klasik Urartu Dönemi öncesine ilişkin esaslı bir nekropol kazısı yapılmıştır. Bunlardan ilki de 1959 – 1960 yıllarında kazılmış olduğundan hakkında fazla bir bilginin olmadığı ifade edilmektedir; Dilkaya Nekropolü'nün ise oldukça tahrip gördüğü ve fazla sayıda mezara sahip olmadığı Sevin tarafından ifade edilmektedir⁵⁹¹.

Höyüğün yaklaşık 1.5 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Karagündüz Nekropolü'nde 1993–1999 tarihleri arasında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda oda mezarlar ortaya çıkarılmıştır⁵⁹². Karagündüz Höyüğü'nün en önemli alanı olarak ifade edilen nekropol 1992 ve 1993 yıllarında yapılan kazı çalışmalarıyla incelenmeye başlanmıştır (EK1 Harita 33-34)⁵⁹³.

Sevin'in 1992 yılında yapmış olduğu kazı çalışmalarında daha önceki yıllarda kısmen tahrip edilmiş iki mezara (K1, K3) dair bazı kalıntıların yüzeyden görülebildiği ifade edilmiştir. İlk çalışmalar iki mezarın temizlenmesiyle başlamış ve bu sırada birine hiç el değmemiş başka iki mezar tespit edilmiştir (K2, K4)⁵⁹⁴.

Karagündüz 2 (K2) Mezarı: 1992 yılı çalışmaları sırasında bulunan mezarlar belirli bir kronolojik düzende incelenmiştir. İlk iki mezar köylüler tarafından toprak alma yoluyla gün yüzüne çıkartılmıştır ve kazıcıları bu iki mezarın temizlik işlemleri sırasında K2 mezarına rastlamışlardır. K2 mezarı açmanın kuzeybatı kesiminde ve yüzeyden 1.4 metre derinde bulunmuştur. Bu mezarın ilerleyen kazı çalışmaları sırasında mimari ve buluntuları bakımından kazıcıları tarafından arkaik bir görünüme sahip olduğu ifade edilmiştir. Doğu-batı yönündeki mezar, 0.90 metre yüksekliğinde

⁵⁹¹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 332.

⁵⁹² Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 60.

⁵⁹³ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 332.

⁵⁹⁴ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 334.

dikine bir sal taşı levha ile kapatılmış olan kapısı batı yönünde tespit edilmiştir. Mezarın duvarları dikine yerleştirilmiş 0.50–0.80 metre yüksekliğindeki taşlarla oluşturulmuş ve bu taşları üzerine kolaylıkla oturtabilmek amacıyla ağır kapak taşları olarak kullanılan yassı sal taşı levhalar yerleştirilmiştir. 70-80cm yüksekliğindeki kapıdan, genişliği 0.50–0.85 metre arasında değişen, 0.75–0.80 metre uzunluğunda koridorumsu bir alana girilir. Mezar odası 1 metreden 2.30 metreye kadar giderek genişleyen tabanı da girişten iç kesime doğru alçalma göstermektedir. Daha geniş olduğu görülen batı taraf K1 mezarının inşası sırasında tahrip görmüştür. Mezarın doğudaki geniş kesiminin kısmen sert killi-kumlu bir toprağa kazılarak yapılmış olduğu izlenmektedir. Sevin bu mezarın 1992 sezonu için kazılan en eski örnek olabileceğini ifade etmiş ve aslında oda mezar olarak kullanılmış olmakla birlikte taş-sandık ve oda-mezar arasında bir geçiş dönemini temsil ettiğini söylemiştir. Mezarın bir benzerine Van/Dilkaya Nekropolü'nde rastlandığını ve bu mezarın bir oda mezar öncüsü olarak nitelenebileceğini Sevin öngörmektedir (EK3 Plan 18)⁵⁹⁵.

K2 mezarı da diğer mezarlar gibi soyguncuların hışmına uğramıştır. Oda mezardan 13 kadar iskelet ele geçirilmiştir. İskeletlerden bir kısmı odanın koridora benzeyen batı kesiminde ve hocker durumunda bulunmuştur. İskeletlerin büyük bir bölümü ise doğu uçta özel olarak hazırlanmış olduğu anlaşılan dairesel bir çukur içinde ve bunun üst kısmında dağınık bir halde ele geçirilmiştir. Diğer oda mezarlarda gördüğümüz gibi burada da cesetlerin odaya kapıdan sokulduğu ve eski iskeletlerin ise mezarın gerisine doğru itildiği anlaşılmaktadır. Sevin'in ifade ettiği gibi bu türde gömme tarzı ancak oda mezarlara özgüdür⁵⁹⁶. K2 mezarı gerek stratigrafik durum, gerek mimari ve gerekse buluntuları açısından K1'den daha erken bir tarihe ilişkin olduğu kazıcıları tarafından belirtilmiştir. Sevin bu mezarın klasik Urartu örnekleriyle kıyaslanabilmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir⁵⁹⁷.

Karagündüz 1 (K1) Mezarı: Sevin'in 1992 yılında kazısına başladığı ilk mezar olarak K1 mezarını görüyoruz. Mezarın batı kısa tarafının köylüler tarafından tahrip edildiği gözlenmektedir. Mezar 2.10 X 4.20 metre boyutlarında bir oda ile batı

⁵⁹⁵ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 335.

⁵⁹⁶ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 335.

⁵⁹⁷ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 336.

kısa duvarının güney tarafındaki 1.50 X 1.50 metrelik kuyu biçimli bir dromostan meydana getirilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan mezar odasına, güneybatı uçtaki alçak bir geçitle (0.65 X 0.60 metre) girilebilmektedir (EK2 Resim 75)⁵⁹⁸.

Odanın toplam yüksekliği 2.00 metreyi bulmaktadır. Taban genişliği 2.00 metreyi aşan odanın tavanı, Ernis (Ünseli) nekropolünden bilindiği üzere mezar sahte kemer tekniğiyle örtülmüştür. Çatı örtüsünün çökmüş olmasına karşın, sahte kemeri oluşturmak üzere bindirmelerin 2.00 metre yükseklikten itibaren başladığı ve taş sıralarının yavaş yavaş içeri doğru aşırılmasıyla tavan açıklığının en azından 1.00 metreye kadar düşürülebildiği ve bu açıklığında ince, yassı kapak taşlarıyla örtüldüğü anlaşılmıştır. Bunların üzerine bir tabaka halinde küçük mıcır taşları, son olarak da toprak serilerek, mezar odasının üzeri tümüyle kapatılmıştır. Sevin odanın orijinal tavan yüksekliğinin 2.50 metre civarında olduğunu ifade etmiştir⁵⁹⁹.

Sevin klasik Urartu mezarlarından tanıdığımız büyük niş özelliğinin mezar odasının güney uzun duvarı üzerinde, ortaya gelecek biçimde yer verildiğini belirtmiştir. 1.15 X 0.90 X 0.45 metre boyutlarındaki niş mezar tabanından 0.80 metre yüksektedir ve tek parça kumtaşı bloğundan oluşturulmuş alt tablası, mezarın içine doğru 0.20 metrelik bir çıkıntı yapmış olduğu rapor edilmiştir. Niş içinde herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır. İçine iki basamakla inilebilen odanın tabanı milli sert ana topraktır ve doğu kısa duvarı önünde, zemine açılmış 1992 sezonu çalışmalarında işlevi anlaşılamayan bir çukur bulunmuştur⁶⁰⁰.

Sevin'in çok eski dönemlerde mezarın soyulduğunu ifade etmesiyle birlikte mezar odasında, birçoğu kapı önünde kümelenmiş olarak bulunan 30 civarında insan iskeletinin varlığını öğrenmekteyiz. İskeletlerde belirli bir gömme pozisyonuna rastlanılmamıştır⁶⁰¹.

Karagündüz 3 (K3) ve 4 (K4) Mezarları: 1991 yılında köylülerce rastlantı

⁵⁹⁸ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 336.

⁵⁹⁹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 336.

⁶⁰⁰ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 336.

⁶⁰¹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 336.

sonucu bulunup özellikle güney kesimleri oldukça bozulmuş ve 1992’de kısmen incelenebilen diğer iki oda mezar da K3 ve K4 mezarlarıdır. Bu mezarların her ikisi de dromoslu oda mezar türündeki bu mezarlardan sonuncusu (K4), K3 mezarının inşası sırasında yıkım görmüştür. Böylelikle kronoloji açısından kesin kanıtlar elde edilmesi sağlanmıştır. K3 mezarı daha büyük boyutludur ve genişliği 1.75 metreyi bulmaktadır. K4 mezarının boyutları K3’e göre daha küçüktür⁶⁰². 1992 yılındaki kazı çalışmalarında ilk incelemeler sırasında yarı açık durumdaki K4 mezar odası içinde üst üste yığın halindeki iskeletlere rastlanılmıştır (EK2 Resim 76-77-78)⁶⁰³.

1992 yılı çalışmalarından sonra 1993 yılında özdirenc çalışmaları ve kazıcıların geliştirdiği sistemlerle yeni mezar yerleri belirlenmiş ve kazılar gerçekleştirilmiştir⁶⁰⁴.

1994 yılında nekropol alanında çalışmalar, höyükte başlatılan çalışmalar yüzünden, önceden kısmen kazılıp da yeterince belgelenememiş K3, K4 ve K9 mezarlarının temizlik ve plan çalışmalarıyla devam ettirilmiştir⁶⁰⁵.

Kazı çalışmalarında mezarları bulabilmek için oluşturulan pilot bölge olarak seçilen alanda 3.80 X 5 metre boyutlarında açılan açmada, yüzeyden 0.40–0.50 metre kadar derinde, günümüze kısmen kalabilmiş dörtgen planlı taş temel kalıntıları ortaya çıkartılmıştır. Sevin mezarın iki inşaat evresi geçirdiğini söylemiştir ve herhangi bir taban alanına rastlanılmamıştır. Sevin, mezarın uzun süre hiçbir kullanım görmediğini ifade ederek bu nekropol alanı içindeki yapının niteliğini ya da işlevini 1993 yılı sezon çalışmaları itibarıyla anlamının olası olmadığını söylemiştir⁶⁰⁶.

K1 ve K2 mezarlarının 20 metre kuzeyindeki mezarda yapılan ilk dönem kazı çalışmaları 1992 yılında başlatılmıştır. İlk kazılar sırasında, kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan 1.75 metre genişliğindeki mezar odasının ancak 2.90 metrelik bir

⁶⁰² Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 337.

⁶⁰³ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 344.

⁶⁰⁴ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 337.

⁶⁰⁵ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 343.

⁶⁰⁶ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, ss. 337–338.

bölümü açılmıştır⁶⁰⁷.

1994 yılı kazı sezonunda K3 mezarının duvarlarının yüksekliği 2.30 metreyi bulan mezar odasının tamamını ortaya çıkartmak için kazı çalışmaları sürdürülmüş ve boyutlarının 1.75 X 3.30 metreyi bulduğu belirlenmiştir. Odaya güney dar yüze açılmış tek basamaklı bir kapı geçidinden geçilerek inilmektedir. Geçidin önündeki dromos toprağa açılmış bir çukurdan ibarettir. Mezarın daha önceki yıllarda soyguncular tarafından soyulduğu anlaşılmaktadır. Mezarın içinde az sayıda insan kemiğiyle birlikte mezar armağanları ele geçmiştir⁶⁰⁸.

K3 mezarının hemen bitişiğindeki K4 mezarının bir kısmının 1992 yılında kazılmış olduğunu raporlardan öğreniyoruz. Bu mezarın batı kesimi K3'ün yapımı sırasında büyük çapta tahrip edilmiştir. Mezarlar arasında görelî bir kronolojinin belirlenmesinde büyük güçlüklerle karşılaşırken, bu son durum kolaylıkla K4 mezarının K3'den daha önceye ait olduğunu öğrenmemizi sağlamıştır⁶⁰⁹.

1994 sezonunda mezar odasının tamamen açılması amacıyla yapılan çalışmalar 1.50 X 3.40 metre boyutlarında bir alanda yürütülmüştür. Doğu-batı yönlü mezar odasının dromos ve giriş kapısı, nekropoldeki diğer mezarların aksine doğuya bakmaktadır. Dromosu saptayabilmek amacıyla yapılan çalışmalar sırasında 0.56 X 0.51 metre boyutlarındaki kapı geçidini kapatan kapak taşı *insitu* durumda ortaya çıkartılmıştır. Dromos burada da toprağa açılmış basit bir çukur halindedir. Büyük bir kısmı yıkım görmüş olmakla birlikte, mezar odasının 1.70 metre uzunluğunda ve 1.15 metre genişliğinde olduğu ve tavanının da sahte kemer tekniğiyle kapatılmış olduğu anlaşılmaktadır⁶¹⁰.

Karagündüz 6-7 (K6-7) Mezarı: 1993 yılında açılan en eski mezar; pilot alan olarak ele alınan 25 X 25 metre boyutlarındaki alanın güneyinde, K1 ve K2 mezarlarının güneydoğusunda ve 21-24/XII-XV metre kareleri içinde mezarlar

⁶⁰⁷ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 343.

⁶⁰⁸ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 343.

⁶⁰⁹ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 344.

⁶¹⁰ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 344.

saptanmıştır. Yüzeyden 1.20 metre derinlikten itibaren, odanın üzerini örten 0.40–0.50 metre kalınlığındaki bir mıcır örtü ile birlikte belirmeye başlayan bu mezarın üzerinde, sahte kemer örtüsüne ilişkin, kısmen sağlam durumda ince sal taşı levhaları *insitü* durumda ele geçirilmiştir (EK3 Plan 19)⁶¹¹.

Kuzey-güney yönünde 3.35 metre boyunca uzanan mezar odasının boyutları güney uçta 1.30 metre ortada 1.00 metre, kuzey uçta da 0.80 metreyi, yüksekliği ise 1.50 metreyi bulmaktadır. Diğer mezarlardan farklı olarak bu mezarda kısa taraflardan birine bırakılmış olan bir açıklıktan değil de, odanın güneydoğu köşesindeki 50 X 80cm’lik bir geçitten girilebilmektedir. Bu odanın dışında, toprağa açılmış bir dromosun varlığına ilişkin kanıtlar saptanarak kazı sezonu içinde kısmen incelenebilen alana K7 kodu verilmiştir (EK2 Resim 79-80)⁶¹².

Yüzey toprağından 2.80 metre derinde belirlenen mezar odasının tabanı üzerine 15, kazıcıları tarafından dromos olarak nitelendirilen alanda ise 10 iskelet saptanmıştır. Bunlardan yalnızca biri hocker durumunda ikisi *insitü* durumundadır⁶¹³. K6–7 mezarı mimari, buluntular ve gömme adetleri bakımından dromoslu oda mezarlardan daha farklı özelliklere sahiptir⁶¹⁴.

1995–1996 yılları kazı sezonlarında K6-K7 mezar odaları yeniden gözden geçirilmiştir (EK3 Plan 20)⁶¹⁵. 1993’te kazılmakla birlikte, görünüşte olması gereken bir girişin saptanamamış olması sebebiyle bu mezar kazıcıları tarafından yeniden ele alınmıştır. Bu çalışmalar sonucunda odanın kuzey kısa tarafında bir giriş açıklığının varlığı ortaya çıkartılmıştır. Fakat Karagündüz’de bu tür bir giriş biçimine ilk kez rastlanıldığı ifade edilmiştir. Sevin bu mezarın klasik dromoslu anlayıştan oldukça farklı bir uygulamanın ürünü olduğunu (EK3 Plan 21) ifade etmiştir⁶¹⁶.

Karagündüz nekropol alanında yapılan çalışmalar 1995 yılında özdirenc

⁶¹¹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 338.

⁶¹² Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 338.

⁶¹³ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 338.

⁶¹⁴ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 339.

⁶¹⁵ Veli Sevin ve Ersin Kavaklı, **Bir Erken Demir Çağı Nekropolü: Van-Karagündüz**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1996, (Van-Karagündüz), s. 22.

⁶¹⁶ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, s. 581.

çalışmalarıyla devam ettirilmiş ve bu çalışmalar sonucunda 1600 m² alan taranarak yeni oda mezar yerlerinin ve nekropol alanının sınırlarının belirlenmesi çalışmaları sürdürülmüştür⁶¹⁷.

Karagündüz 8 (K8) Mezarı: 1993 yılında K6-7'nin kuzeyinde, nekropol alanının en yüksek kesiminde ve 8–14/XIV-XXI metrekaresi içinde saptanmıştır. Kabaca doğu-batı yönünde uzanan oda mezara, batı uçta toprağa açılmış 1.30 X 1.15 metre kadar boyutlarındaki bir dromos ve alçak bir geçitle (0.53 X 0.50 metre) girilmektedir. Gömmeler yapıldıktan sonra önce geçidin önüne kalın bir sal taşı levha yerleştirilmiş, sonra da dromos taşla doldurularak tümüyle bloke edilmiştir. Basamaksız bir şekilde inilebilen mezar odasının tabanı milli sert ana topraktır; doğuda 1.25 metre, ortada 1.64 metre, batı uçta da 1.45 metre genişliğindedir; uzunluğu ise 4.30 metreyi bulmaktadır. Üst üste 8–10 taş sırasından oluşturulan duvarların yüksekliği zaman zaman 2.50 metreye varmaktadır (EK3 Plan 22);(EK2 Resim 81-82-83)⁶¹⁸.

K8 mezarındaki iskeletler ve mezar armağanlarının yer aldığı taban, yüzeyden 3.05 metre derindedir. Sayılarının 80'i bulunduğu anlaşılan iskeletlerin hemen tamamının özgün durumları bozulmuş ve özellikle odanın doğu tarafında bir yığın halinde bulunmuşlardır. Yalnızca yarım hocker durumundaki iki iskelet kısmen sağlam durumda ele geçirilmiştir. Bunlardan biri kapının hemen doğusundadır ve başı doğuya gelecek biçimde, doğu-batı doğrultusunda, sol yanı üzerine yatırılmıştır; ikincisi ise mezar odasının kuzeydoğu ucunda ve iskelet yığının en üstünde yer almaktadır. Mezar odasında ilk kez az da olsa, kremasyon türü gömme izlerine rastlanılmıştır⁶¹⁹. İnce uzun biçimi ve toprağa açılmış kuyu biçimli dromosuyla K8 mezarı klasik Urartu mezarlarının prototipini (EK2 Resim 84) oluşturmaktadır⁶²⁰.

Karagündüz 5 (K5) Mezarı: K5 mezarı K8 mezarının kuzeyinde ve 1–5/XII-

⁶¹⁷ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, s. 581; Mahmut. G. Drahor ve E. Altay, “Van-Karagündüz Köyü Erken Demir Çağı Nekropolü ve Burgaz Datça Arkeolojik Alanından Jeofizik Özdiğer Sonuçları”, **XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 27-31.05.1996, 1997, s. 139 vd.

⁶¹⁸ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 339.

⁶¹⁹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 339.

⁶²⁰ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 339.

XVI metrekaireleri içinde bulunmuştur. Dromoslu oda mezar türündeki yapı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda inşa edilmiş olup, 1.00 X 1.10 metre boyutlarındaki dromos güneybatıdadır. Dromostan mezar odasına, kısa duvarın tam ortasına açılmış 0.65 metre genişliğinde ve 0.60 metre derinliğinde bir kapı açıklığı ile girilmektedir. Mezar odasının tabanı dromostan 0.65 metre daha aşağıdadır ve giriş basamaksızdır. 1.30 X 1.50 X 3.20 metre boyutlarındaki mezar odası dikdörtgen planlıdır (EK2 Resim 85)⁶²¹.

Mezar odasında iskeletler ve mezar armağanları özellikle kuzey kısa duvarın önünde bir yığın halinde ele geçmiştir. Güney tarafta, girişin önündeki alanda, en son gömmeyle ilgili bir iskelet bulunmaktadır. İskelet 35 – 50 yaşlarında, 4 – 5 defa doğum yapmış bir kadına aittir ve baş kuzeybatıya gelecek şekilde, sol yanı üzerine kuzeybatı-güneydoğu yönünde, hocker durumda yatırılmıştır (EK2 Resim 86);(EK3 Plan 23)⁶²².

K5 mezarında daha önce ilk olarak K8 mezarında rastlanan ölü yakma âdetine rastlanılmıştır. Kremasyon gömmeler odanın kuzeybatı köşesinde, tabanın hemen üzerinde toplu olarak ele geçirilmiştir. K8 gibi kremasyon içeren K5 mezarı da erken Urartu özellikleri taşımaktadır⁶²³.

Karagündüz 9 (K9) Mezarı: K3 mezar odasının hemen batısında mezarla ilişkili olduğu düşünülen büyük bir tandır bulunmaktadır. K9 mezarı bu tandırın batı tarafını tahrip ederek açılmış bir toprak mezar görünümündedir. Kazıcıları tarafından 1993 yılı çalışmalarında tam anlamıyla incelenemediği belirtilen bu mezarda iki küçük çocuk iskeleti bulunmuştur⁶²⁴. Tandır ocağın ölü gömme törenleri sırasında, ölü ziyafeti ile ilgili olarak kullanıldığı Sevin tarafından ifade edilmiştir⁶²⁵.

1994 yılında yapılan çalışmalarda K9 mezarı alanında daha ayrıntılı inceleme fırsatı oluşturulmuştur. Tandır-ocağın batısında 3.50 X 2.00 metrelik bir alanda kazı

⁶²¹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, ss. 339–340.

⁶²² Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 340.

⁶²³ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 340.

⁶²⁴ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 340.

⁶²⁵ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 344.

çalışması gerçekleştirilmiştir. Tandır-ocak tabanından 0.65 metre yüksekte, kuzey-güney yönünde uzanan 1.45 metre uzunluğunda, 0.50 metre genişliğinde, 0.40 metre yüksekliğinde taştan bir duvar ortaya çıkartılmış, bunun altında ise düzenli bir durum vermemekle birlikte, daha çok çocuk denecek yaştaki insanlara ait 3 kafatası ve kemik parçaları bulunduğu rapor edilmiştir. Böylece, düzenli bir mezar görünümü vermeyen ve tandır-ocaktan daha geç bir dönemde yapıldığı anlaşılan K9 alanından, tümü küçük çocuklara ilişkin toplam 5 kafatası ve kemik parçaları ele geçirilmiş bulunmaktadır⁶²⁶.

Karagündüz 10 (K10) Mezarı: Karagündüz’de 1995 yılı kazıları sırasında jeofizik ekipleri tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda yeni bir oda-mezar daha ortaya çıkartılmıştır (EK2 Resim 87-88-89);(EK3 Plan 24).⁶²⁷ K10 mezarı yüzeyden 0.75 metre derinliktedir; 2.42 X 1.85 metre boyutlarındadır ve duvar yüksekliği 1.50–2.20 metre kadardır. Odanın çatısı sahte kemer tarzında bir konstrüksiyonla kapatılmış; çatı örtüsünde düzgün sal taşı levha kullanılmamıştır. Tavan çökmüş bir haldedir. Mezarın girişi kuzeybatı yönündedir. Dromos düzenli taşlarla çevrili bir halde değildir. Odanın içersinde 12 kişiye ait iskeletler odanın kuzeydoğu köşesinde yığılı bir durumda ortaya çıkartılmıştır. Mezarda yanık kemik parçaları bulunmuştur ve bu da bazı kişilerin yakılarak gömüldüğünü işaret etmektedir (EK3 Plan 25)⁶²⁸.

1995 yılında yapılan çalışmalarda K10 mezarının en ilginç yönü, odanın kuzey kısa duvarı üzerinde, 0.27 X 0.35 metre boyutlarındaki küçük bir pencerenin varlığı olarak ifade edilmiştir (EK2 Resim 90). Bu pencere, odanın arkasında, toprağa oyulmuş, 0.63 X 0.72 metre kadar boyutlarındaki, yuvarlatılmış bir kovuğa açılmaktadır. Burada 10 adet insan kafatası bulunmuştur. Raporlarda yorumlandığına göre bu kovuk zamanla dolan odanın kapasitesini arttırmak amacıyla, küçük pencereden yararlanılarak oyulmuştur. Bu tür oyuklu mezar odaları daha sonra Urartu Krallığı Dönemi’nde ortaya çıkacak çok odalı mezarların proto tipleridir.

1996 yılında K10 mezarının dromosunda daha ayrıntılı incelemeler

⁶²⁶ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 344.

⁶²⁷ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 14.

⁶²⁸ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, s. 580.

gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda, dromosun kuzey kenarında, K3 ve K5 mezarlarında olduğu gibi, bir ocağın varlığı tespit edilmiştir. Kerpiç bloklarından oluşturulmuş bu ocak dörtgen planlıdır ve az ateş görmüştür. Bunun hemen kuzey kenarı önünde ise sol yanı üzerine hocker durumda yatırılmış bir iskelet ortaya çıkartılmıştır. Bu iskeletin en ilginç yönü kafatasının olmayışıdır. Bunun yerine ise kafa biçimine sokulmuş bir kil yumrusu yerleştirilmiştir. Mezar odasının dışında yatan bu başsız ceset son derecede ilginç ve benzersizdir⁶²⁹.

Sevin'in belirttiği gibi Karagündüz nekropolünün en ilgi çekici yanlarından biri, bazı mezarların yanında tandırların var oluşudur. Bunlardan ikisi K3 ve K5 mezarlarının yanında saptanmış olup, ölü gömme töreni sırasında kesilen kuzu ya da oğlakların mezarın başında pişirilmiş olabileceğine yani bir ölü ziyafetinin varlığına işaret etmektedirler. Bu türde bir ocağa daha önce Dilkaya nekropolünde de rastlanılmıştır⁶³⁰.

1992–1993 yıllarında gerçekleştirilen Karagündüz nekropol çalışmalarında mezarlardan 5 tanesi tümüyle, 3 tanesi ise kısmen incelenmiştir. Bu mezarlardan dromoslu oda mezarlar, gerek mimari, gerek ölü gömme gerekse armağanlar açısından Urartulara dair oldukça yakın özellikler yansıtmaktadır. Buna karşılık, K2 ve K6–7 mezarlarının biraz daha erken bir döneme ait olduğu düşünülmektedir. Bu farklılığa rağmen iki mezar grubu arasında kopukluk olmadığı kazıcıları tarafından söylenmektedir⁶³¹.

Karagündüz kazıları Erken Demir Çağı'nda Erçek Gölü ile Van Gölü'nün kuzey kıyıları arasında güçlü bir kültür birliğinin varlığını, yani materyal kültür açısından her iki yörenin de ortak bir kültür bölgesinin sınırları içinde olduğunu ortaya koymuştur. Buna karşılık aynı dönemde Batı ve Güney Urmiye bölgesinde ufak çaplı kimi ilişkiler hesaba katılmazsa oldukça farklı bir kültür sürecinin yaşandığı belirgindir. Söz gelimi, Van havzasının kalabalık aile mezarlarına karşılık, Kuzeybatı İran'da, üst üste gömme içeren Geoy Tepe K ve Dinkha Tepe IV

⁶²⁹ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, ss. 580–581.

⁶³⁰ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 340.

⁶³¹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 341.

mezarları dışında, daima tek kişilik inhumasyonlar söz konusudur⁶³².

1995 yılı kazılarında F açmasında Urartu yapısının yıkıntıları üzerine yapılmış 3 adet mezar ortaya çıkartıldığı raporlarda ifade edilmiştir. 1997 yılı raporlarında bunlardan iki tanesinin basit toprak, bir tanesinin de küp içi gömme tarzında olduğu ifade edilmiştir. İkisi küçük çocuklara ait olan bu mezarlarda ölümler daima hocker durumundadır. Birinin üzeri iri depo kaplarının kırıklarıyla örtülmüştür. Süt dişleri yeni çıkmış bebeklerden biri ise boyunsuz bir çömleğin içine gömülmüştür⁶³³.

1992–1996 yılları arasında 9 mezar açığa çıkartılmıştır ve bunlardan 6 tanesi oda-mezar olarak rapor edilmiştir. Dikdörtgenimsi plan veren odaların tavanları çökmüştür; ancak yüksekliklerinin 2.00 – 2.50 metre arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Her odaya mezarın boyutlarıyla ilgili olarak 20’den 80’e kadar değişen sayıda birey gömülmüştür. Her yeni ceset geldiğinde eskiler geriye doğru toplanarak odada yer açılmıştır ki, bu klasik Urartu oda mezarlarından tanıdığımız bir gömme özelliğidir. Odalara çok sayıda kişinin gömülmesi bazı mezarlarda yer darlığı sorununa yol açmış; bu sorun ikinci bir kovukumsu küçük mekânla çözülmeye çalışılmıştır⁶³⁴.

Genel olarak incelediğimizde 1993–1999 yılları arasında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda 10 adet oda mezar ortaya çıkartıldığını görüyoruz. Mezar odaları dromoslu olup, toprağa açılan çukurlar içine işlenmemiş taşlardan örülmüş duvarlarla oluşturulmuştur. Mezar odalarındaki genel mimari; düzenleme, gömme biçimi ve buluntu özellikleri diğer Erken Demir Çağı Nekropollerine ile büyük benzerlikler taşımaktadır⁶³⁵.

Mezar odalarının gömme yapıldıktan sonra giriş kısmı ağır ve yassı bir sal taşı ile kapatılmış ve daha sonra da toprak yüzeyiyle bağlantıyı sağlayan dromos

⁶³² Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 341.

⁶³³ Sevin ve diğerleri, 1997 Yılı Çalışmaları, s. 855.

⁶³⁴ Sevin ve Özfirat, Van, ss. 168–169.

⁶³⁵ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 60.

çukuru doldurulmuştur⁶³⁶.

Daha önce kazı çalışmalarında ortaya çıkartılan mezarların kazıcıları tarafından raporlanmasıyla bilgiler edinilmiştir. Yüzeyden yaklaşık olarak 1 metre kadar derinde olan mezarlar kabaca dikdörtgen planlıdırlar ve 2.10 X 4.20, 1.75 X 3.30, 1.30 X 3.20 metre ölçülerindedirler. Hemen hepsi bindirme tekniğinde inşa edilmiş mezar odalarının zemindeki genişlikleri üst örtünün oturduğu noktada azaltılmaya çalışılmıştır. Buna karşın mezarların üst örtüsünün tam olarak nasıl oluşturulduğu açık değildir. Bazı mezarların 2.50 metreye kadar çıkan üst açıklıklarının örtülmesi için gerekli kapak taşı kalıntılarına rastlanmamıştır. Bunun yanında bindirme tekniğinde ve daha küçük taşlarla beşik tonoz biçiminde bir üst örtü kullanıldığı düşünülmektedir. Mezarların tümünün üst örtüsünün çökmüş olmasının nedeni olarak da bu düşünülmektedir. Diğer bir olasılık olarak ahşap veya benzeri maddelerden oluşturulmuş bir üst örtü akla gelmiştir. Genel olarak bakıldığında mezar odalarının yön ve konumlarında herhangi bir standart göze çarpmamaktadır. K1 mezarında klasik Urartu mezarlarında görülen niş bulunduğu ifade edilmiştir⁶³⁷.

Tavanlar sahte-kemer yani aşırma-bindirme tekniğiyle örtülmüş, üstte ise ince-yassı kapak taşları kullanılmıştır. Bu ince kapak taşları klasik Urartu mezarlarının ağır bloklarından ayrılan en belirgin özelliktir. En üstte küçük mıcır taşları serilerek, olasılıkla mezar odalarına yukarıdan toprak akması önlenmeye çalışılmıştır⁶³⁸.

Karagündüz mezarları, daha çok malzeme ve işçilikten kaynaklanan ufak tefek farklılıklar bir yana, ilke olarak klasik Urartu dönemindeki taş örgü ya da kayaya oyulmuş örneklerin adeta tam bir paralelini oluşturduğu ifade edilmektedir⁶³⁹.

Karagündüz'ün ortak özelliklere sahip dromoslu oda-mezarlarından, farklı

⁶³⁶ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 60.

⁶³⁷ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 60–62.

⁶³⁸ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 19.

⁶³⁹ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 19.

karakteristik özellikleriyle ayrılan örnek olarak K2 mezarı önümüze çıkmaktadır⁶⁴⁰. Mezar odaları arasında gerek mimari özellikleri bakımından gerekse buluntuları açısından farklılık göstermektedir⁶⁴¹. Yüzeyden 1.40 metre derinlikteki bu mezar kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundaki yönü bakımından ötekilere benzemekle birlikte, plan ve teknik açıdan tümüyle farklıdır. Mezara giriş güneybatı yönünden yapılmıştır. Düzensiz bir planı olan yapının yüksekliği 1.00 metreyi aşmaz. Düz ve ağır iki kapak taşıyla örtülmüş olan tavan düzdür. Dış görünüşüyle ve ilk bakışta taş-sandık özelliklerini taşımakla birlikte güneybatı uçta bir girişi bulunmaktadır. Bu, sandık mezardan oda mezara geçişi temsil eden çok ilkel bir alçak oda-mezar türüdür ve mezarlıktaki en erken örnek olduğu düşünülmektedir⁶⁴². Mezarın doğu ucunda 1.20 metre çapında ve 45 cm derinliğinde bir çukur saptanmıştır. Bu çukurda kafatasları ve mezar armağanları bulunmuştur. Daha sonra Urartu kaya mezarlarında gördüğümüz kuyu biçimindeki mezar odalarını anımsatan bu yapılanma ilginçtir⁶⁴³. Burada adeta giderek dolan mezar odasındaki yer sorununa bu türde bir önlemle çözüm getirilmeye çalışılmış gibi görünmektedir. Bu durum, daha sonra bazı Urartu mezarlarında da karşımıza çıkacaktır; fakat işlevleri konusu açık bir biçimde anlaşılamamış şişe biçimli derin kuyuları anımsatmaktadır⁶⁴⁴.

Karagündüz mezarlarında ikinci bir oda geleneğinin ilk veya primitif örnekleriyle karşılaşmak mümkün görünmektedir. Gerek K2 mezarında gerekse K6–7 ve K10 mezarlarında ana mezar odası ile bağlantılı alternatif bir gömme alanı veya çukuru yer almaktadır. K6–7 mezarının güneydoğu köşesinde alçak bir geçişle ulaşılan, toprağa kazınmış ikinci bir gömme alanı saptandığı ifade edilmiştir⁶⁴⁵. K10 mezarında arka kısa duvarın ortasına ve taban düzeyine açılan küçük bir pencere yardımıyla oyulabilen basit toprak hücreye, kimi armağanlarla birlikte, 10 adet kafatası yerleştirildiği rapor edilmiştir. Bu türde girişimleri çok odalı Urartu örneklerinin proto-tipleri olarak nitelendiğini kazıcıları raporlarında belirtmiştir⁶⁴⁶.

⁶⁴⁰ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 19.

⁶⁴¹ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 62.

⁶⁴² Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 19.

⁶⁴³ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 62.

⁶⁴⁴ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 19.

⁶⁴⁵ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 62.

⁶⁴⁶ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 21.

Karagündüz'dekilere yakın ve hemen hemen çağdaş oda-mezarlara şimdiye kadar yalnızca Van havzasındaki Ernis (Ünseli) ile biraz daha geç döneme ait olmakla birlikte Dilkaya'da rastlanıldığı tespit edilmiştir⁶⁴⁷.

Karagündüz oda-mezarlarında daima çok sayıda iskelet bulunmaktadır. İskelet sayısı mezarın boyutlarıyla orantılı olarak 20'den 80'e kadar değiştiği belirlenmiştir. Bununla birlikte, aynı oda içine gömülmüş, aynı kültürden, kadınlı erkekli cesetler arasındaki ilişki konusunda fazla bir şey söylenemez. Bu yüzden de bunların birer aile-sülale mezarı mı, yoksa başka özellikleri nedeniyle bir araya gömülmüş kişilere ait mezarlar mı oldukları konusuna bir yanıt verilememiştir⁶⁴⁸.

Cesetler mezara ayaklar karna çekik olarak hocker durumunda ve belli bir yön anlayışı olmaksızın, bir yanları üzerine gelecek şekilde yatırılmış oldukları görülmektedir. Her yeni ceset geldiğinde eskiler geriye doğru itilerek ya da toplanarak odada yer açılmış, bunun sonucunda da eski iskeletler odaların arka duvarlarında zamanla yığın haline gelmişlerdir. Böylelikle her mezarda yalnızca en son gömmenin orijinal durumu korunabilmiştir. Bu, klasik Urartu oda mezarlarından tanınan bir gömme özelliği olup, aynı tür görenek Asur oda mezarlarında Orta Asur Dönemi'nden beri uygulama alanı bulduğu ifade edilmektedir⁶⁴⁹.

Cesetler mezarlara bir kumaşa sarılı ya da giyimli olarak bırakılmışlardır. Demir eserler üzerinde bu kumaşa ilişkin izlere sık sık rastlanmaktadır. Ayrıca bazı iskeletlerin omuzları üzerinde karşılaşılan süs iğneleri de bir giysinin var olduğunu düşündürmektedir⁶⁵⁰.

Bazı mezar odalarında, normal gömmelerin yanında yakılarak gömülmüş kişilerin varlığı da anlaşılmaktadır. Yakılan kemikler arasında çocuk dişlerinin bulunması kremasyonun olasılıkla yalnızca küçük çocuklara uygulanmış olabileceğine işaret etmektedir. Yakılan cesetlerin kül ve kemik parçalarının, Urartu

⁶⁴⁷ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 21.

⁶⁴⁸ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 23.

⁶⁴⁹ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 23.

⁶⁵⁰ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 23.

örneklerindeki gibi, urnelere yerleştirildiğine ilişkin bir iz olmadığı belirtilmektedir. Fakat yakma ve normal gömmenin aynı mezarda yan yana bulunuşu Urartu mezarlarından tanınan diğer bir özellik olarak bilinmektedir. İskeletler üzerinde yapılan antropolojik incelemelerden erkekler ve kadınların aynı odalara gömüldükleri ve aralarında, gömme biçimi açısından cinsiyete dayalı bir fark gözetilmediği anlaşılmıştır⁶⁵¹.

3.7.2.1. Mezar Buluntuları

3.7.2.1.1. Seramik

Karagündüz mezarlarında ölümlerle birlikte mezarlara çeşitli armağanlar bırakıldığı gözlenmiştir. Bu sistem içinde değişmeyenler, her ceset için bir set oluşturacak biçimdeki, pişmiş topraktan açık ağızlı bir çanak ile dar ağızlı ve yüksek ya da alçak boyunlu bir çömlektir. Bunlardan ilkinde çoğu kez kuzu-oğlak gibi hayvanlara ait omurga parçaları bulunmuştur. Diğer kaba ise sıvı konulduğu anlaşılmıştır. Mezarlara ölü ile birlikte yiyecek bırakma, Anadolu’da III. binyıldan beri uygulanan bir adet olarak ifade edilmiştir. Bunların yalnızca öteki dünyaya uğurlanan ölüye bırakılan bir yolluk ya da kesilen kurbandan çok, yaşayanları da kapsayan bir ölü yemeği ile ilgili olduğu sanılmaktadır. Bu ifadelere kanıt olarak Karagündüz ve Dilkaya’da ki bazı mezarların yanlarında bulunan tandır ya da ocaklar gösterilmektedir. Bunların varlığı mezara ölü gömüldükten sonra ölü yemeği pişirildiği ve yendiği şeklinde yorumlanmaktadır (EK2 Resim 91)⁶⁵².

Karagündüz mezarlarında ele geçirilen mezar armağanlarının büyük bir bölümünü sayıları oldukça fazla olan çanak çömlekler oluşturmaktadır.

K2 mezarında 1993 yılı kazı çalışmaları sırasında 30 adet pişmiş toprak kap bulunmuştur. Tümü çark yapımı ve monokrom olan bu kaplar daima boyunlu vazo ya da çömlekçik ile yayvan çanak türündedir. Her cesede, gömme töreni sırasında

⁶⁵¹ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 23–25.

⁶⁵² Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 25–26

içinde sıvı içecek bulunan bir vazo ya da çömlekçik ile kuzu ya da oğlak kemikleri, daha doğrusu özellikle omurga parçalarının bulunduğu pişirilmiş et bulunan bir çanak bırakılmaktaydı⁶⁵³.

K1 mezarında mezar armağanı olarak parçalar halinde seramikler ile tüm durumdaki bir kandil ve çanak ele geçirilmiştir. K1 mezarında gerek gelişmiş mezar mimarisi ve gerekse kırmızı cilalı Urartu seramiğine çok benzeyen parçaların ele geçirilmiş olması bu mezarın Urartu Dönemi'ne yakın bir tarihe ait olduğunu düşündürmektedir (EK2 Resim 92)⁶⁵⁴.

K6–7 mezarlarının kazıları sırasında 1993 yılında el değmemiş durumda saptanan, bu yüzden de buluntu açısından zengin olduğu ifade edilen mezarlarda 49 adet pişmiş toprak seramik ele geçirilmiştir. Öncekilerden tanındığı gibi, tümü çark yapımı ve tek renkli olan bu kaplar da daima boyunlu vazo ya da çömlekçik ile yayvan çanak türündedirler. Çanakların içinde yine kuzu ve oğlak çenelerinin bırakılmış olması, ötekilerde rastlanmayan bir yenilik olarak ifade edilmektedir. K6–7 mezarları mimari, buluntular ve gömme adetleri açısından dromoslu oda mezarlardan daha farklı özelliklere sahiptir⁶⁵⁵.

K8 oda mezarının buluntu envanteri tümü çark yapımı ve monokrom 78 çanak, 65 çömlek, 4 çömlekçik, 1 taş kap ve seramik parçalardan oluşmaktadır⁶⁵⁶.

K5 mezar odasında iskeletler ve mezar armağanları özellikle kuzey kısa duvarın önünde bir yığın halinde ele geçmiştir. Burada 21 adet çanak ve çömlek ele geçirilmiştir⁶⁵⁷.

1994 yılı kazı sezonunda K3 mezarında dromos çukurunun kazısı sırasında 1 pişmiş toprak çömlek ele geçirilmiştir. Aynı zamanda dağınık durumdaki çanak

⁶⁵³ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 335.

⁶⁵⁴ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, ss. 336–337.

⁶⁵⁵ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 338–339.

⁶⁵⁶ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 339.

⁶⁵⁷ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 340.

çömlek parçalarıyla 15 adet pişmiş toprak kap ele geçirilmiştir⁶⁵⁸.

K4 mezarının 1994 yılı kazı çalışmaları sırasında bir tanesi minyatür 3 adet pişmiş toprak çanak, 3 adet pişmiş toprak minyatür çömlek ele geçirilmiştir⁶⁵⁹.

K9 mezarında 1994 yılında yapılan çalışmalarda sayıları yüzleri bulan zengin bir çanak çömlek koleksiyonu ele geçirilmiştir. Özellikle cesetlerle birlikte ortaya çıkarılan kaplar mezarlara, içlerinde yiyecek olarak süt kuzusu ya da oğlak etleri ile içecek olarak da cinsi belirlenememiş olan bir tür sıvı konarak bırakılmıştır. Çanak çömleğin çoğu çark, bir kısmı da el yapımıdır; genellikle pembe ve kahverengi hamurlu, kimileri de ağızlıdır. En sevilen biçimler içe çekik ağız kenarlı, ağız kenarının altı yatay oluk bezemeli, omurgalı ve tutamağı dikey delikli çanaklar ile ağız kenarlarının içinde oluk bulunan, düz dipli küçük çömleklerdir. Bunların yanında, basit ya da düz ağız kenarlı, omurgalı ender olarak da omurgasız ve ip delikli tutamaklı çanaklar ile S profilli ve düz dipli çömlekler dikkat çekicidir. Çömleklerin omuzları üzerinde, dekorasyon ögesi olarak zaman zaman küçük yumrular ile kazıma bezemelere yer verilmiştir. Bunların yanında, daha az sayıda olmakla birlikte, kalın kırmızı, kızıl kahverengimsi tonlarda bir astarla kaplanmış ve bazen de parlak bir dış görünüm kazanmış kaplar dikkat çekicidir. Çömlekçilikte ulaşılmış yeni bir aşamayı ifade ettiği düşünülen ikinci gruptaki bu kaplar tümüyle çark yapımıdır. En sevilen form basit ağız kenarları dışa çekik, kimileri küçük dikey kulplu, omurgalı çanaklardır. Urartu çanak çömlekçiliğinin en popüler örneklerinden yonca ağızlı testiler de bu grubun temsilcileri arasındadırlar. Oluklu kulpları ve kabarık silmeleriyle madeni testileri taklit ettiği açık olan bu kaplar, basık ve kalın boyunları ve bodur gövdeleriyle türünün en erken temsilcileri durumundadır. Anlaşılabacağı üzere bu gruba giren kapların tümü, gerek teknik ve gerekse biçim açısından klasik Urartu seramiğinden tanınan özellikleri yansıtmaktadırlar. Ölü yemeği ile ilgili olarak belirli bir amaca yönelik olan bu kaplar sayesinde Van bölgesi Erken Demir Çağı çanak çömlek geleneklerini kısmen de olsa tanımak mümkün olabilmektedir (EK2 Resim 93-94)⁶⁶⁰.

⁶⁵⁸ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 343.

⁶⁵⁹ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 344.

⁶⁶⁰ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 345.

1995 yılı kazı çalışmalarında K10 mezarında içine yiyecek konmak üzere bırakılmış 6 çömlek ile 2 çanak saptanmıştır. 1996 yılında mezar ayrıntılı bir biçimde incelendiğinde dromosun kuzey kenarında bir ocak tespit edilmiştir ve ocağın kuzey kenarı önünde sol yanı üzerine hocker durumda yatırılmış bir iskelet ortaya çıkartılmıştır. İskeletin sağ eli hizasında kırmızı astarlı küçük bir çömlekçik bulunmaktadır (EK2 Resim 95-96-97)⁶⁶¹.

Genel olarak bakıldığında sayıları birkaç yüzü bulan çanak çömlekler biçim ve bezeme anlayışları bakımından iki büyük gruba ayrılırlar. İlk gruptakiler çoğunlukla pembe renkli ve çark yapımıdır. En sevilen biçimler arasında ağız kenarının altı yatay oluk bezemeli, keskin profilli çanaklar ile omuzları üzerinde sıklıkla kabarcıklar bulunan S profilli küçük çömleklerdir. İkinci gruptakilerin yüzeyleri kırmızı-kahverengi kalın ve parlak bir astarla kaplıdır. Madeni örnekleri taklit eden bu grup kapları klasik Urartu seramiğinin öncüleridir (EK4 Çizim 17)⁶⁶².

Bu gruptaki çanak çömlekler teknik ve biçim açısından batıda Elazığ-Bingöl yöresinden doğuda Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına kadar yayılmış Demir Çağ mallarıyla aynı sınıfa girmektedirler. En yakın akrabaları ise Van Gölü Havzası'ndaki Ernis, Ahlat/Sütey, Van Kalesi Höyüğü ve Dilkaya Nekropolü'nde görülmektedir⁶⁶³.

İkinci gruptaki kaplar ilkinde kıyasla daha azdır. En dikkat çekici özellik olarak yüzeylerinin kalın ve parlak cilalı kırmızı-kahverengi bir astarla kaplanmış olması görülmektedir. En sevilen biçimler basit ağız kenarları dışı çekik, omurgalı çanaklar ile keskin silmeli çömlekçiklerdir. İnce kulpları oluklu, yonca ağızlı testiler de bu gruptandır. Bunlar, basık ve kalın boyunları, bodur gövdeleri ve maden örneklerin birebir taklidi denilebilecek kulplarıyla türünün en erken temsilcileri durumundadır. Maden prototiplerle ilişkili olan bu gruptaki kapların tümü, teknik ve biçim açısından klasik Urartu seramiğinden tanınan özellikleri yansıtmaktadır⁶⁶⁴.

⁶⁶¹ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, s. 580.

⁶⁶² Sevin ve Özfirat, Van, s. 169.

⁶⁶³ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 45.

⁶⁶⁴ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 45.

Geniş bir bölgeye yayılmış ilk gruptaki malların aksine, Ernis (Ünseli) Mezarlığı'ndan da tanınan parlak kırmızı cilalı seramiğin Erken Demir Çağı'nda yani Urartu Krallığı öncesinde yalnızca Van Havzası'na özgü olduğu söylenebilmektedir⁶⁶⁵.

3.7.2.1.2. Madeni Eserler

K2 mezarında yapılan incelemelerde en dikkat çekici eserleri, dövme demirden yapılmış zincir kümeleri, yuvarlak ya da yassı gövdeli bilezikler, bastona benzer uzun parçalar, mızrak uçları, yüzükler ve iğneler gibi süs eşyaları ve törensel silahlar (EK2 Resim 98-99-100-101) oluşturmaktadır⁶⁶⁶.

1992 yılında kazısına başlanan ve 1993 yılında daha detaylı çalışılan K1 mezarında mezar armağanı olarak tunç boncuk, birkaç tunç yüzük ya da halka; parçalar halinde çok sayıda demir bilezik, yüzük; yine demirden bıçak ve topuz ele geçirilmiştir⁶⁶⁷.

K6–7 mezarında mezar armağanları arasında dövme demirden yapılmış demir bilezikler, yüzükler ve iğneler gibi süs eşyaları ile demir bıçak dikkati çekmektedir. Bu mezarda biri bir yüzük, biri de bir disk olmak üzere yalnızca iki tunç eser ele (EK2 Resim 102-103) geçirilmiştir⁶⁶⁸.

Klasik Urartu mezarlarının prototipini ince uzun biçimi ve toprağa açılmış kuyu biçimli dromosuyla temsil ettiği düşünülen K8 mezarında mezar armağanları arasında tunç küpe, demir bıçak parçaları, demir parçaları yer almaktadır⁶⁶⁹.

K5 mezarında demirden süs iğneleri, bıçak ucu, tunçtan süs iğneleri, yüzükler ele geçmiştir. Aynı zamanda ilk kez K8 mezarında karşımıza çıkan ve K5 mezarında

⁶⁶⁵ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 47.

⁶⁶⁶ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, ss. 335–336.

⁶⁶⁷ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 337.

⁶⁶⁸ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 338.

⁶⁶⁹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 339.

da görülen kremasyona uğramış iki adet çocuk dişi ile yanmış kemiklerin yanında demir süs iğneleri bulunmuştur⁶⁷⁰.

Karagündüz mezarlarından diğer bir tanesi olan K9 mezarında iki küçük çocuk iskeleti yanında tunçtan süs iğnesi bulunmuş ve rapor edilmiştir⁶⁷¹.

1994 yılı kazı çalışmalarında kazılarının detaylandırılarak yürütüldüğü diğer bir mezar olan K3 mezarında mezar armağanları olarak dromos çukurunun kazısı sırasında demirden bilezik parçası ele geçirilmiştir. Daha önce soyguncular tarafından tahribata uğratıldığı anlaşılan mezar odasında tunçtan bir yüzük ve süs iğnesi, demirden 3 bıçak parçası tespit edilmiştir⁶⁷².

1992 yılında ilk incelemeleri gerçekleştirilen 1994 yılında ise detaylı bir şekilde araştırılan K4 mezarında üst üste yığın halindeki iskeletler tespit edildikten sonra tunçtan boğumlu bir yüzük, demirden 3 adet gözlü süs iğnesi ve çeşitli demir parçalar ele geçmiştir⁶⁷³.

Karagündüz Nekropolü'nde çok sayıda maden esere rastlanmıştır. Bunların oldukça büyük bir bölümü demirdendir. Bunlar arasında bilezik, yüzük ve iğne gibi süs eşyalarının yanı sıra hançer, kılıç (?), bıçak ve mızrak ucu gibi törensel silahların bulunmuş olması nekropolün Hasanlı IV ve Dinkha Tepe II'nin başlarıyla çağdaş olabileceğine işaret etmektedir⁶⁷⁴.

1995 yılında yapılan çalışmalarda K10 mezarının bulunmasıyla bir oda-mezar ortaya çıkartılmıştır. Mezardan gelen armağanlar demirden hançer namluları, bıçaklar ve birkaç halka, bir yüzük, kurşundan bir küpe, kanatlı at başlı tunçtan bir süs iğnesi olarak rapor edilmiştir. 1996 yılında mezarın dromosunda gerçekleştirilen ayrıntılı çalışmalarda ölü armağanı olarak demirden bir süs iğnesi (EK2 Resim 104-

⁶⁷⁰ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 340.

⁶⁷¹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 340.

⁶⁷² Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 343.

⁶⁷³ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 344.

⁶⁷⁴ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 345.

105-106) ele geçirilmiştir⁶⁷⁵.

Görüldüğü gibi Karagündüz mezarlarında mezar armağanları arasında en ilgi çekici grup olarak demirden süs eşyaları ile törensel silahların oluşturduğu grup fark edilmektedir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi daha sonraki klasik Urartu örneklerinde görüldüğü gibi, Karagündüz demirleri genellikle düşük karbonlu olarak üretilmiştir; ender olarak yüksek karbon içeren örneklerle de rastlanmaktadır. Tümü dövme tekniğinde yapılmıştır⁶⁷⁶.

En yaygın kullanım görmüş süs eşyaları, çoğu kez bilezik, bazen de halhal denilebilecek halkalardır (EK2 Resim 107-108). Halkaların yuvarlak kesitli ya da dövülerek ince bir şerit haline getirilmiş iki türünün olduğu belirtilmiştir. İlk tür olarak adlandırılan gruptakiler açık ağızlılar ya da iki ucu birbiri üzerine bindirilmişler olarak sınıflandırılır. Açık ağızlı, kalın etli ve geniş çaplıların halhal olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Diğer bir grup olan ikinci gruptaki bileziklerden birinin uçları ise yılan başı şeklindedir. Kazıcıları tarafından şimdilik sadece Karagündüz'e özgü görüldüğü ifade edilen ikinci türdeki yassı bilezikler de ince ve kalın olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bunların tunçtan ve biraz farklı olanlarına Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'de rastlanıldığı ifade edilmiştir. Batı İran ve Kafkasya'da M.Ö. X. yüzyıldan IX. yüzyılın başlarına kadar kullanım görmüş bulunan bileziklerin iskeletler üzerindeki *insitü* durumlarından, bir kola ve çok sayıda geçirildikleri anlaşılmaktadır. Ayak bileğinde halhal bulunan bir cesede ise henüz rastlanılmadığı bilinmektedir⁶⁷⁷.

Karagündüz mezar armağanları arasında sevilen başka bir grup ise demir süs eşyaları arasında yer alan yüzüklerdir (EK2 Resim 109-110). Bu yüzükler de yuvarlak kesitli ve yassı şerit olmak üzere iki türdür. Yassılaştırılmış yüzüklerden çoğu düz iken, bazıları ise dışbükey profillidir. Yuvarlak kesitliler ise bazen basit halka, bazen de üç spirallidir. *İnsitü* buluntulardan bunların da birçok parmakta yan

⁶⁷⁵ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, ss. 580-581.

⁶⁷⁶ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 27.

⁶⁷⁷ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 27-30.

yana kullanılmış oldukları açık bir şekilde anlaşılmaktadır⁶⁷⁸.

Mezar armağanları arasında önemli bir yer tutan diğer buluntular ise süs iğneleridir (EK2 Resim 111-112). Bunların çoğunlukla pelerinlerin iki ucunu omuz üzerinde tutturmak amacıyla kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Burada önce, ucu sivri yuvarlak bir çubuk haline getirilmiş olan iğnenin üst kısmına yakın bir bölümü dövülerek yassılaştırılmış ve sonra da buraya bir delik açılmıştır. Bu delikten çeşitli boncuklardan oluşturulmuş bir sarkacın asılı olduğu bilinmektedir. İğnelerin başları bazen topuz, bazen konik, bazen de dörtgen prizma biçimlidir. Bunların yakın benzerlerinin Ernis ve Dilkaya’da bulunmuş olduğu belirtilmektedir. Bir örnekte ise iğnenin baş kısmına büyük bir akik taş yerleştirilmiş olduğu dikkati çekmektedir. Taşlı iğnelere Hasanlu IV ve Geoy Tepe ile Orta Anadolu’daki M.Ö. II. binyıl merkezlerinde rastlanılmaktadır⁶⁷⁹.

Armağanlar arasında törensel silahlar da oldukça önemli yer tutarlar. Bunlardan hançerler ayrı bir grup oluşturmaktadır. Her zaman sapsız olan hançer namluları iki ağızlı ve tek omurgalıdır. Yuvarlatılmış geniş omuzları üzerinde ahşap kabzanın perçinlenmesine yarayan iki delik bulunmaktadır (EK2 Resim 113). K2 mezarından benzeri olmayan erken bir örnekte ise ahşap kabza, alttan ve üstten demirden iki konveks zırhla kaplanmıştır. Buna göre hançer kabzalarının ucu, daha sonraki kimi Urartu örneklerinde olduğu gibi, hilal biçimlidir. İki perçinli sapsız demir namluların benzerleri Kuzey İran’da, Hazar Denizi’nin güneybatı kıyılarındaki Gilan bölgesinin Erken Demir Çağı mezarlarında; tunçtan bir benzer ise Alacahöyük’ün Hitit Çağı tabakalarında görülebilir⁶⁸⁰.

Daima tek ağızlı olan bıçaklar, namluları sap demirli ve sap demirsiz olmak üzere iki gruba ayrılırlar. İkinci gruba giren bıçaklarda ahşap sap namluya daima bir perçinle tutturulabilmiştir. Bunlardan ahşap kabzalı küçük çakı türleri ile benzerlerine Hasanlu IV’te rastlanan burnu yukarı kıvrık olanlar ilgi çekicidir⁶⁸¹.

⁶⁷⁸ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 30–31.

⁶⁷⁹ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 31–36.

⁶⁸⁰ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 36.

⁶⁸¹ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 36.

Bunların yanında mızrak ucu, topuz başı, zincir kümeleri, bastona benzeyen ucu kıvrık çubuklar ve ahşap bir malzeme ile birlikte kullanıldığı anlaşılan bazı başka örnekler de bulunmaktadır⁶⁸².

Karagündüz mezar buluntularında yapmış olduğumuz incelemelerde ve raporlarda görülüyor ki ister meteorik, ister ergitilmiş olsun, demir başlangıçta süs ve olasılıkla simgesel önem taşıyan değerli bir metal olarak önemli bir yere sahip idi. Karagündüz mezarlarının demir madeninin sadece ziynet eşyası ve bazen de törensel silah olarak kullanıldığı erken bir döneme ait oldukları kesinlik kazanmıştır. Karagündüz erken mezarlarının karşılaştırılmalarının yapıldığı Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'nin başlarıyla çağdaş olabileceği düşünülmektedir⁶⁸³.

Karagündüz'deki tunç eserler demire kıyasla daha az kullanım görmüştür. Daha çok gelişkin dromoslu oda mezarlarda ele geçirilen tunç eserler daima süs eşyası olarak görülürler. En çok karşılaşılan tunç eşyalar süs iğneleri olmuştur (EK2 Resim 114). Mezarlarda fibula kullanımına ilişkin herhangi bir veri sağlanmamıştır. Karagündüz mezarlarında yapılan araştırmalarda 8 adet tunç iğne ele geçirilmiştir. Yassılaştırılmış üst kesimine delik açılmış, yuvarlak kesitli basit bir örneğin yanında genel olarak çeşitli şekillerde dekore edilmiş oldukları göze çarpmaktadır. Sırt sırta vermiş bir çift horoz, kartalı andıran tek bir kuş, haşhaş kapsülü ya da tomurcuklar bezeme öğelerini oluşturmaktadır. Sadece Van Gölü Havzası'na özgü bu türdeki iğnelerden özellikle haşhaş kapsüllerinin paralellerinin Urartu Krallığı döneminde sevilerek kullanıldığı ifade edilmektedir⁶⁸⁴.

Bu iğnelerden K9 mezarında küçük bir çocuk gömmesiyle birlikte ve çocuğun sağ omuzu üzerinde *insitü* durumda ele geçirilen tomurcuklu iğne özellikle dikkat çekicidir. Çünkü burada, iğneye, içlerinde küçük bir mavi (göz) boncuğu da olmak üzere, çeşitli boncuklarla birlikte, üzeri bezemeli conus ve dentalium kabukları ile alçı taşından disk biçimli amulet-mühür bulunan bir sarkaç asılmıştır. Bu türde sarkıntılı omuz iğnelerinin kullanımının Mezopotamya'da Erken Süllaleler

⁶⁸² Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 36.

⁶⁸³ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 38.

⁶⁸⁴ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 38.

Dönemi'ne kadar uzanmakta olduğu ifade edilmiştir⁶⁸⁵.

Mezar armağanları arasında tunç eserler olarak sayabileceğimiz bir grupta yüzüklerdir. Yüzükler basit halka ya da boğumlu olarak iki gruba ayrılabilir. Bu türdeki yüzüklerin paralellerine Hasanlı IV, Khurvin ve Sialk gibi merkezlerde rastlanıldığı yapılan araştırmalarla gösterilmiştir⁶⁸⁶.

Örneğine az rastlanır eserler arasında sayabileceğimiz tunç yapımı küpeler mezarlardan ele geçmiştir. Yapılan kazı çalışmaları sırasında ele geçirilen iki çift tunç küpeden biri yuvarlak firit boncuklu, diğeri ise ince iki ucu ortaya doğru giderek şişkinleşen bir biçime sahiptir⁶⁸⁷.

Karagündüz mezarlarında yalnızca K2 mezarında bir altın eser tespit edilmiştir. Bu eser, iki ucu sivri yuvarlak bir halka ile buna geçirilmiş kertikli kornalin boncuktan oluşturulmuş bir küpedir. Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın erken evrelerinden beri bilinen bu türde küpenin kullanımı Urartu Krallığı döneminde küçük bir değişikliklerle sürdürülmüş olduğu bilinmektedir⁶⁸⁸.

3.7.2.1.3. Küçük Buluntular

Mezar buluntuları başlığı altında incelediğimiz mezar armağanları arasında önemli bir grup olarak küçük buluntular yer almaktadır. Küçük buluntuların içerisinde birçok eser incelenmiştir. Bunların arasında 1992–1993 yılları arasında incelenen K2 mezarında bulunan armağanlar olarak akik, fayans, firit gibi maddelerden yapılmış çok sayıda boncuk ile akik sarkaçlı altın küpe, fayans ve camdan yapılmış ağırşaklar ilgi çekici buluntular arasında yer almaktadır⁶⁸⁹.

K1 mezarında yapılan ilk çalışmalarda *insitü* durumda olmamakla birlikte,

⁶⁸⁵ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 38–39.

⁶⁸⁶ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 39.

⁶⁸⁷ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 39.

⁶⁸⁸ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 39.

⁶⁸⁹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 335.

mezar armağanı olarak yüzlerce akik, fayans, firit, dağ kristali ve tunç boncuk ele geçirilmiştir⁶⁹⁰.

Mezarlar arasında armağanlar bakımından benzerlikler dikkati çekmektedir. K6–7 mezarı buluntu açısından zengin olan mezarlar arasında yer almaktadır. Armağanlar arasında akik, fayans, firit gibi maddelerden yapılmış çok sayıda boncuk (kolye) ile ağırşaklar bulunmuştur⁶⁹¹.

Yapılan araştırmalar gösteriyor ki Karagündüz madenin yanı sıra doğal taşlar bakımından da oldukça zengin bir koleksiyona sahip durumdadır. K8 oda mezarında bir tane kandil, çok sayıda cam, akik, firit ve fayans boncuk repertuarına (EK2 Resim 115-116) sahiptir⁶⁹².

1992–1993 yılında K5 mezarında bulunan birçok iskeletin yanı sıra akik, firit ve camdan boncuklar ve oturmuş boğa biçimli bir baskı mühür bulunmuştur. Aynı zamanda K5 mezarında karşımıza çıkan kremasyon çocuk gömmelerinin yanında boncuklar (EK2 Resim 117) ele geçirilmiştir⁶⁹³.

K9 mezarı ilk incelemeleri sırasında iki çocuk iskeleti ile birlikte yumuşakça kabuğundan bir disk ve boncuklar ele geçirilmiştir⁶⁹⁴. 1994 sezonunda daha detaylı incelenme şansına erişilmiş olan K9 mezarının çocuk mezarı olduğu ifade edilmiş ve mezar armağanları olarak basit toprak mezar türündeki bu gömmelerden birinde, cesedin sağ omuz başı hizasında *insitü* durumunda bulunan, baş kısmı yumrularla süslü, deliğinden geçirilmiş ipe akik ve fayans boncuklar dizili bir süs iğnesi ile yumuşakça kabuğundan yapılmış ve mezar armağanı olarak özel bir anlam ifade ettiği sanılan ağırşak dikkat çekmektedir⁶⁹⁵.

1994 yılı kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkartılan K3 mezar odasının

⁶⁹⁰ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 337.

⁶⁹¹ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 338.

⁶⁹² Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 339.

⁶⁹³ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 340.

⁶⁹⁴ Sevin ve Kavaklı, Kurtarma, s. 340.

⁶⁹⁵ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, ss. 344–345.

daha önceden mezar soyguncuları tarafından soyulmuş olduğunun anlaşılmasıyla birlikte az sayıda insan kemiğiyle birlikte akik ve fayans boncuklar ele geçirilebilmiştir⁶⁹⁶.

K10 mezarı 1995 yılı kazı çalışmaları sırasında tespit edilmiştir ve mezar armağanları olarak alçı taşından bir düğme, cam, firit ve akikten çeşitli boncuklar ele geçirilmiştir. 1996 yılında mezarın dromosunda gerçekleştirilen ayrıntılı araştırmalar sonucunda hocker durumunda bir iskelet bulunmuştur ve mezar armağanları arasında birkaç akik boncuk bulunmuştur. Aynı zamanda iskeletin ilginç yönü kafatasının olmaması olarak gösterilmiştir. Bunun yerine ise kafa biçimine sokulmuş bir kil yumrusu yerleştirilmiştir. Mezar odasının dışında yatan bu başsız ceset son derecede ilginç ve benzersizdir⁶⁹⁷.

Karagündüz mezarlarında mezar armağanları incelendiğinde bu konuda çok zengin olduğunu görmekteyiz. Mezarlarda şimdiye kadar iki taş mühür bulunmuştur. Mühürlerden biri su mermerinden yapılmış, oturur durumda ve başını sola çevirmiş bir buzağı şeklindedir. K5 mezarındaki bir kadın cesedinin boynunda, diğer boncuklarla birlikte kolye olarak kullanılmıştır. Dikdörtgen biçimli baskı yüzünde at üzerindeki bir tanrıya ellerini kaldırarak saygı duruşunda bulunan bir adoranta yer verilmiştir. Bu sahne gerek işçilik ve gerekse konu açısından Urartu stilinden farklı özellikler taşımaktadır⁶⁹⁸.

Mezarlarda bulunmuş olan ikinci mühür ise alçı taşından yapılmış disk biçimlidir ve bir çocuk mezarı olan K9 mezarından ele geçirilmiştir. Bu mühür iğne sarkacı olarak kullanılmıştır. Biraz aşınmış olmakla birlikte, baskı yüzlerinden birine Urartu gliptiğinin çok sevilen stilize kanatlı bir hayvan motifi kazılıdır. Bu motifin Van Gölü Havzası'nda, Hasanlu IV'teki çağdaşlarından farklı bir mühürcülük ekolünün varlığını göstermesi açısından dikkati çektiği görüşü ileri sürülmüştür. Her iki mühürün de gerçek işlevlerinden çok, Hasanlu IVB'de olduğu gibi, birer güç

⁶⁹⁶ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 343.

⁶⁹⁷ Sevin ve diğerleri, 1995-1996 Yılı, ss. 580-581.

⁶⁹⁸ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 40.

simgesi olarak kullanılmış oldukları ifade edilmiştir⁶⁹⁹.

Yukarıda da incelediğimiz gibi Karagündüz mezarlarında oldukça fazla sayıda boncuk ele geçirilmiştir. Sayıları binleri bulan bu boncukların cinsiyet ve yaş farkı gözetilmeksizin genellikle kolye, bilezik ya da iğne sarkacı olarak kullanıldıkları fikrinde ortak sonuca varılmıştır. Bunların süs amaçlarının yanı sıra, kötülüklerden koruyucu amulet olarak kabul edilmiş olmaları da akla uygun gelen fikirlerdendir. Özellikle akik, kornalin, cam ve firitin çok kullanım gördüğü tespit edilmiştir. Bunlara oranla tunç, kemik, antimon ve fayans daha az kullanılmıştır. Mezarlarda conus, dentalium ve cyprea türünde deniz hayvanı kabuklarının az da olsa kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak cam boncukların tek renkli veya çekirdek kütleinin üzerine sarma yöntemiyle başka renkler uygulanarak görünümleri zenginleştirilmiş olanlarına da oldukça fazla rastlanıldığı (EK2 Resim 118-119-120) ifade edilmiştir⁷⁰⁰.

Karagündüz mezarlarının mezar armağanlarını genel olarak incelediğimizde ele geçen eserlerin oldukça fazla sayıda ve aydınlatıcı özellik taşıdığını görebilmekteyiz. Gerek mimari özellikleri bakımından gerekse ölü gömme biçimi ve bazı armağanlar açısından Karagündüz'deki dromoslu oda mezarlar Urartular'ın kine oldukça yakın özellikler göstermektedir. Benzer durumun Ernis (Ünseli) Nekropolü için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık Urartularda görülmeyen özellikleri de taşıdığı izlenmektedir. Bu farklı özellikler Karagündüz ve Ernis mezarları ile klasik Urartu mezarları arasında belirgin bir zaman farkı bulunduğunun göstergeleri olmalıdır. Toplu olarak ele alındığında, aralarında küçük farklılıklar olmakla birlikte, bütün mezarların Hasanlı IV ve Dinkha Tepe II'nin erken evreleriyle çağdaş olabileceği fikri ağırlık kazanmıştır. Bu dönemin Kuzeybatı İran terminolojilerinde "Demir II" ya da "Late Grey Ware Horizon" (M.Ö. 1000–800) olarak tanımlandığını öğrenmekteyiz⁷⁰¹.

Bütün incelemeler sonucunda görülüyor ki Urartu Krallığı öncesinde Erçek

⁶⁹⁹ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 40–41.

⁷⁰⁰ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 41–42.

⁷⁰¹ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 47–48.

Gölü ile Van Gölü'nün kuzey, hatta doğu ve batı kıyıları arasında bir kültür birliğinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Kullanılan materyaller kültür açısından söz konusu havzanın ortak bir bölgenin sınırları içinde olduğunu ispat etmektedir. Buna karşılık aynı dönemde Batı ve özellikle de Güney Urmiye Bölgesi'nde oldukça farklı bir kültür sürecinin yaşandığı görüşü gerçeklik kazanmaktadır. Van Gölü Havzası'nda görülen kalabalık grup mezarların varlığına karşılık bu bölgede çoğunlukla hatta tamamen tek kişilik inhumasyonların varlığı dikkati çekmektedir. Batı İran Demir Çağı'nın erken aşamaları için çok sevildiği bilinen gri mal ve bununla ilgili biçim repertuarına Van Gölü Havzası'nda hiç rastlanılmaması önemli bir farktır⁷⁰².

Sevin Klasik Urartu kültürünün köklerinin M.Ö. II. binyılın son yüzyılları içinde Van Gölü Havzası'nda var olduğunu belirtmiştir. Karagündüz, Ernis ve Dilkaya nekropollerini Uruatri kabile mezarlıkları olarak nitelenmesinin yanlış bir ifade olmadığını söylemiştir ve bu konuda göstermiş olduğu örneklerle konuyu aydınlatmıştır⁷⁰³.

3.7.2.1.4. Değerlendirme

Karagündüz mezarlık alanı ile ilgili yapılan 1993–1999 yılları arasındaki araştırmalar ölü gömme hakkında oldukça detaylı bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Mezarlara genel olarak baktığımızda 10 adet mezarın varlığı kendini göstermektedir. Mimari özellikleri, gömme biçimleri ve buluntuları incelendiğinde mezarların Erken Demir Çağı Nekropollerine ile oldukça fazla benzerlikler taşıdığını görmekteyiz. Mezarlar genel olarak tarif edildiğinde mezar odaları şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mezar odaları gömmeler yapıldıktan sonra giriş kısımları ağır ve yassı bir sal taşı ile kapatılmış ve daha sonra da toprak yüzeyiyle bağlantı sağlanan dromos çukuru ile oluşturulmuştur⁷⁰⁴.

Ölü gömme bölümünde incelemiş olduğumuz 10 adet mezarın özelliklerine

⁷⁰² Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 48.

⁷⁰³ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 48.

⁷⁰⁴ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 60.

baktığımızda Dilkaya ve Ernis mezarlarıyla olan benzerlikler dikkati çekmektedir. K2 mezarında görmüş olduğumuz özelliklerin daha sonra Urartu kaya mezarlarında gördüğümüz kuyu biçimindeki mezar odalarını anımsatan bir yapısının oluşu dikkati çekmektedir⁷⁰⁵.

Karagündüz mezarlarında karşılaştığımız oda mezar gelenekleri K2, K6–7 ve K10 mezarlarında olduğu gibi ana mezar odası ile bağlantılı alternatif bir gömme alanı veya çukuru olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁰⁶. Mezarlar içinde dikkatimizi çeken diğer bir özellik K10 mezarında mezar odasının kuzeydoğu kısa duvarı üzerinde kare şeklinde bir pencerenin varlığı idi. Bu bölümde açıklığın toprağa bağlanmasıyla 10 adet kafatası ve mezar hediyeleri ele geçirilmiştir⁷⁰⁷.

Mezarlarda yapılan gömmelerin gömülüş şekilleri dikkate alındığında Urartu ve Erken Demir Çağı mezarlarıyla benzerlikler oluşturduğu dikkatimizi çekmektedir. Mezar odalarında 20–80 arasında gömmenin varlığı tespit edilmekle birlikte iskeletler hocker biçiminde ve belli bir yön anlayışı olmadan gömülmüşlerdir. Urartu ve Erken Demir Çağı mezarlarında olduğu gibi yeni gömmeler yapıldığında eskileri geriye doğru itilmiş ve mezar odalarının dip kısmında bir yığın oluşmuştur. İnhumasyon ve kremasyon gömmeleri mezar odalarında yan yana görebiliyoruz⁷⁰⁸.

Bölge genelindeki mezarlık alanlarını incelediğimizde Karagündüz mezarlarının da etkileşimden kurtulamadığını ve oldukça fazla benzerlikler taşıdığını görmekteyiz. Ele geçen çok sayıda çanak-çömlekte ölü yemeği ve içeceği sunulmuştur. Bu çanak-çömlekler incelendiğinde Urartu seramiklerinin prototipleri olarak görülmektedir. Birinci grup olarak adlandırılan tek dikey tutamaklı, keskin omurgalı ve omurga kısmı ile ağız kısmı arası yiv/oluk bezemeli çanaklar Van Gölü Havzası'nda Ernis/Evditepe, Yoncatepe, Dilkaya gibi mezarlık alanlarından gelen malzemelerle birebir aynı özellikleri yansıtmaktadır. İkinci grup olarak adlandırılan

⁷⁰⁵ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 62.

⁷⁰⁶ Sevin ve Kavaklı, 1994 Yılı, s. 338.

⁷⁰⁷ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 62.

⁷⁰⁸ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 15–22.

grubu Urartu seramiğinde görülen dışa çekik basit ağız kenarlı çanaklar, keskin silmeli çömlekçikler ile yonca ağızlı testiler oluşturmaktadır⁷⁰⁹.

Madeni eserleri incelediğimiz bölümde mezar odalarından gelen demirden dövülerek yapılan yuvarlak kesitli uçları bazen açık bazen ise birbirleri üzerine bindirilmiş bilezikler ile yine demirden yapılmış yassı bilezikler oldukça fazla sayıdadır. Yassı bilezikler dışında bu örneklerle Ernis, Yoncatepe, Hakkâri mezarlarında rastlıyoruz. Diğer buluntulardan olan delikli süs iğneleri, yüzükler, kama ve bıçaklarda da yine Ernis, Yoncatepe ve Hakkâri mezarlarından gelen örneklerle benzerlikler dikkati çekmektedir⁷¹⁰.

Karagündüz ile ilgili olarak yapılan bütün araştırmalar sonucunda bölgenin yoğun bir etkileşim süreci yaşamış olduğu açıkça görülebilmektedir. Kullanılan materyaller kültür açısından Van Gölü Havzası'nın ortak kültüre sahip olduğunu; fakat aynı dönemde Batı ve özellikle de Güney Urmiye Bölgesi'nde oldukça farklı bir kültür sürecinin yaşanmış olacağı fikri yapılan gerekli ve detaylı incelemelerle somut kanıtlarla gösterilmektedir. Karagündüz, Dilkaya, Ernis mezarları incelendiğinde Van Gölü Havzası'nda görülen kalabalık grup mezarların varlığına karşılık bu bölgede çoğunlukla hatta tamamen tek kişilik inhumasyonların karşımıza çıkmış olması farklılığı ortaya koymaktadır⁷¹¹. Karagündüz mezarlık alanı bölgenin tarihi sürecini aydınlatmada oldukça önemli sonuçlarda elde etmemizi sağlamıştır.

3.8. ERNİS

3.8.1. Ernis Kazıları

Ernis-Evditepe Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyıları üzerinde bulunmaktadır. Van ili, Muradiye ilçesine bağlı bir köydür. Ernis'in adını ilk olarak 1935 yılında kaçak kazılar sonucu ele geçirilen çanak çömleklerin Van Müzesi'ne taşınması ve

⁷⁰⁹ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 44–45.

⁷¹⁰ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 62–65.

⁷¹¹ Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, s. 48.

çoğu İlk Tunç Çağı'na ait olduğu bildirilen 30 kadar pişmiş toprak kap ve bunların buluntu yeri olarak gösterilen taş-sandık mezar sayesinde duyulduğu belirtilmiştir. Bu bölgede Erzen başkanlığında 1962–1964 yılları arasında Evditepe ve Alacahan'da çalışmalar yapılmıştır⁷¹².

Evditepe'nin 2 kilometre kadar batısında ve Van Gölü'nün kuzey kıyısında bulunan Alacahan'da 1962–1964 yılları arasında yapılan çalışmalarda Erken Demir Çağı'na ait bir nekropol alanı daha Erzen ve ekibi tarafından bulunmuştur⁷¹³.

Ernis-Evditepe Kalesi ve Nekropol Alanı, Van Gölü'nün kuzeydoğu köşesinde, Erciş ilçesinin yaklaşık olarak 18 kilometre doğusunda Ünseli Köyü'nün sınırları içerisinde yer almaktadır (EK3 Plan 26-27). Köyün güneyinden itibaren başlayarak Van Gölü'ne kadar uzanan geniş bir alanda yayılan nekropol ve yerleşme alanı Van-Erciş karayolu ile ikiye ayrılmış bir biçimdedir. Mezarlık alanında gerçekleşen yol yapımı ve konut inşası sırasında ve sonrasında mezarların büyük bir kısmı oldukça tahrip edilmiş olarak gün yüzüne (EK2 Resim 121) çıkartılmıştır⁷¹⁴.

Evditepe'de yapılan kazı çalışmaları ve araştırmalar sonucunda yerleşmenin üç bölümden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bunlar; kale, aşağı yerleşme ve nekropol alanıdır⁷¹⁵.

Ernis için önemli bir yer olarak görülen kale üzerinde kurulduğu tepenin konumuna göre kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır⁷¹⁶. Kalenin güneybatı ve güneydoğu köşelerindeki taş duvarların varlığı bir iki sıra halinde olsa da günümüzde varlığını devam ettirmektedir. Konyar ve Belli yapmış oldukları çalışmalarda duvarlarda kullanılan iri andezit taşların dış yüzeylerinin kabaca da olsa düzeltildiklerini belirtmişlerdir. Duvar örgüsünde kullanılan tekniğin taşların köşeleri

⁷¹² Veli Sevin, "Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağı Çanak Çömlekleri", **Anadolu Araştırmaları XIV, Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan**, Ankara, 1996, (Ernis), s. 439.

⁷¹³ Afif Erzen, "Ünseli (Ernis) Mezarlığı", **Belleten**, 111, 1964, (Ünseli), s. 34.

⁷¹⁴ Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağı Mezarlığı: Ernis-Evditepe", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)**, (Ed. Oktay Belli), Ankara, İstanbul Üniversitesi Araştırmaları, 2000, (Evditepe), s. 175.

⁷¹⁵ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 39.

⁷¹⁶ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 39.; Belli, Evditepe, s. 175.

ve birleşme yerleri arasında görülen boşlukların Urartu Kralı İşpuini (M.Ö. 830–810) tarafından yaptırılan ve erken döneme tarihlendirilen Aşağı Anzaf ve Zivistan kalelerinin kyklopik duvarlarıyla benzerlik taşıması önemli bir husus olarak görülmektedir⁷¹⁷.

Araştırmalar sonucunda kalenin batısı Van Gölü'ne doğru dik bir şekilde alçalırken, diğer yönlerinin yayvan teraslar şeklinde alçaldığı görülmüştür. Kalenin 400–500 metre batısında Van Gölü yer almaktadır. Van Gölü ile kale arasındaki düzlük alanlarda dikdörtgen plan gösteren büyük ölçekli yapılarla aynı doğrultuda uzanan diğer küçük yapıların bulunduğu rapor edilmiştir. Bu yapılardan biri oldukça büyük boyutlardadır ve dış yüzleri kabaca işlenmiş andezit taşlardan yapılan yapının temel duvarları, oldukça belirgin olarak görülmektedir. Bu tür yapılarının benzer özellikler taşıyan örneklerine Aliler Kalesi'nin batı eteğinde görüldüğü belirtilmektedir⁷¹⁸.

3.8.2. Ölü Gömme

1962 yılında Erzen başkanlığında gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda ortaya çıkartılan mezarlık alanları bölge tarihi açısından oldukça önemli bilgilerin gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır⁷¹⁹. Van Müzesi'nde bulunan ve Ernis'ten geldikleri bildirilen seramiklerin incelenmesi sırasında Yeni Ünzeli eski Ernis Köyü civarında ve ona yakın Van-Erciş yolunun her iki tarafında araştırmalar yapılmış ve büyük bir nekropole rastlanılmıştır⁷²⁰.

Kalenin kuzey, kuzeydoğu ve güneydoğu eteklerinde çok geniş bir alana yayılan nekropol, şimdilik Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Erken Demir Çağı'na ait nekropollerin en büyüğü olarak ifade edilmektedir. Yapılan araştırmaların ilerlemesiyle aynı zamanda alanda Urartu Dönemi'ne ait mezarların varlığı da tespit

⁷¹⁷ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 40.

⁷¹⁸ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 40.

⁷¹⁹ Sevin, Ernis, s. 440.

⁷²⁰ Afif Erzen, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal, Baki Ögün. "Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu (1962)", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XII-1, Ankara, 1962, s. 20.

edilmiştir. Tarihi süreci göz önünde bulundurduğumuzda kronolojik bakımdan oldukça önemli olan Ernis-Evditepe mezarlarının büyük tahribata uğratıldığı görülmektedir⁷²¹.

Prof. Dr. Afif Erzen tarafından yapılan kazı çalışmalarında Ernis Nekropolü'nde toplam 9 adet mezarın açılmış olduğu belirtilmektedir⁷²². Afif Erzen'in kazı günlüklerinden edinilen bilgiler doğrultusunda Ernis-Evditepe'de soyulmaktan kurtulmuş olan 20 mezar arasında iki farklı türün varlığı dikkatimizi çekmektedir⁷²³. Nekropol alanındaki mezarların mimari özellikleri ve gömme biçimleri ele alındığında farklı birkaç mezar türünün kullanıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda incelendiğinde mezar mimarisinde belirli bir kronolojiye uyulduğu anlaşılmaktadır. Erken oldukları anlaşılan ve birinci grupta ele alınan mezarlar, genellikle çevreleri tek sıra kare, elips veya daire biçimli taşlarla (krepis) çevrilen ve bu taş sırası içinde genellikle birden fazla dikdörtgen planlı mezar odasının bulunduğu mezarlardır. İkinci mezar grubu olarak, tek bir mezar odasının yine kare veya dikdörtgen planlı tek sıra taş dizisi ile çevrildiği örnekler görülmektedir. Son grup olan üçüncü mezar grubundaki mezar odaları ise klasik tarzda olarak adlandırılan, yan duvarları bindirme tekniğinde inşa edilmiş ve üzerleri ağır sal taşları ile kaplı, çevresinde herhangi bir çevre duvarı tespit edilemeyen mezarlardır⁷²⁴.

Bunlardan ilk gruba girenlerin özellikleri şu şekilde sıralandırılmıştır:

- Hemen hemen bütün mezar tabanları ovale benzeyen bir biçimdedir. Uzun yan duvarların ortası şişkin, uçlara doğru ise giderek daralan şekildedirler.
- Duvarları bindirme ya da aşırma tekniğinde, yani sözde kemerlidir. Aşırma tekniği özellikle mezarların üst sıra taşlarında belirgindir.
- Ağır kapak taşlı, düz tavanlıdırlar. Afif Erzen günlüğünde, yassı kapak

⁷²¹ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 40.

⁷²² Afif Erzen, "Toprakkale Kazısı", **TTK Belleten**, XXVII/107, Haberler, 1963, s. 542; Erzen, Ünseli, s. 570.

⁷²³ Veli Sevin, "Urartu Oda-Mezar Mimarisin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", Mezar Mimarisi II, **Anadolu Demir Çağları I**, (Ed. Altan Çilingiroğlu), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1987, (Oda-Mezar), s. 36.

⁷²⁴ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 40.

taşlarına çoğu kez dışbükey bir biçim verildiğini ve böylece de mezar tavanının uzun bir kemer şeklini aldığını belirtmektedir⁷²⁵.

Kazı günlüklerinden alınan bilgilerle ve mezar odalarının genel özelliklerine bakıldığında; mezar odalarının toprak içine açılan çukurlara fazla işlenmediği anlaşılan iri sal taşları ile örtülmüş duvarlarla yapıldığı görülmektedir. Mezarlarda genel olarak belirgin bir yön anlayışının olmadığı düşünülmele birlikte doğu-batı doğrultusunda uzanan mezar odası sayısının fazla olduğu bilinmektedir. Mezar odaları birkaçı dışında tümüyle dikdörtgen veya kenarları hafifçe yumuşatılmış (oval) dikdörtgen planlıdır. Yan duvarların her zaman bindirme tekniğiyle inşa edildiği belirtilmiş ve üst örtü hemen hemen bütün mezarlarda iri ve yassı andezit bloklarla oluşturulmuştur. Mezar odalarının hiçbirinde ön girişe rastlanılmamıştır. Birden fazla gömmenin yapıldığı anlaşılan mezar odasına büyük bir olasılıkla kısa duvar üzerinde yer alan daha küçük boyutlu sal taşının kaldırılmasıyla girilebiliyordu. Mezar odalarının derinliği içlerindeki dolgu topraktan dolayı tam olarak saptanamamakla birlikte 2 metreye kadar ulaştıkları anlaşılabilmektedir. Mezar odalarının duvarlarında mezar armağanlarının veya kremasyon gömme kaplarının konulduğu niş benzeri herhangi bir açıklığa rastlanılmadığı Belli ve Konyar tarafından bildirilmiştir⁷²⁶.

Üç gruba ayırdığımız mezarlardan ilk grubu oluşturan mezar örneği olarak 6 ve 7 no'lu mezarları görüyoruz. 6 no'lu mezar 3.85 metre uzunluğunda, ortaya 1.25 metre, iki uçta ise 0.70 metre genişliğindedir. Kazı günlüğünde uzunluğu belirtilmemiş olan 7 no'lu mezarın karında 1.70 metre, uçlarda 0.65 metre genişliğinde ve 1.70 metre yüksekliğinde olduğu belirtilmiştir⁷²⁷.

İlk gruba giren 6 no'lu mezar taş duvarın çevirdiği ve orijinal durumu olasılıkla mezarları örten bir toprak yükseltisi ile kapalı olan alanda yine kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş 4 mezar odasının daha varlığından söz edilmektedir (EK3 Plan 28). Değişik ölçülere sahip olan bu mezar odalarının

⁷²⁵ Sevin, Oda-Mezar, s. 36.

⁷²⁶ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 41–42.

⁷²⁷ Sevin, Oda-Mezar, s. 36.

derinlikleri içlerinin toprak ile dolmasından dolayı bilinmemektedir. Üst örtünün diğer örneklerde olduğu gibi ağır ve iri boyutlu yassı taşlarla oluşturulduğu düşünülmektedir. Bu mezar alanının içinde, taşların çevrelediği alanda başka mezar odalarının olma olasılığı fikride öne sürülmektedir⁷²⁸. Mezar odalarının yönlerinin doğu-batı ya da kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olduğu bilinmektedir. Fakat iskeletlerin yönleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bazı iskeletlerin baş kısmının doğuda, ayaklarının ise doğu yönünde uzatıldığı kazı günlüklerinden öğrenilmektedir. Sevin bu mezarların aile mezarları olduğu konusunda bilgi vermektedir⁷²⁹. Bu tür mezar örneklerine Erken Demir Çağı'nda Nahçıvan Bölgesi'nde rastlanıldığı Belli ve Konyar tarafından ifade edilmiştir. Bu tür mezarların daha sonra ortaya çıkacak olan büyük boyutlu ve tek odalı oda mezarlarının ilk örnekleri olduğu düşüncesi de belirtilmektedir⁷³⁰.

Ernis-Evditepe nekropolünün ikinci mezar türünü çevresi krepis ile çevrili tek odalı mezarlar oluşturmaktadır. Bunlarda kendi içinde ikiye ayrılmıştır; kare ve daire biçimli taş sıraları ile çevrili olan mezarlar⁷³¹.

Kalenin doğu eteklerinde yer alan 8 no'lu mezar daire biçimli bir taş dizisi ile çevrili en iyi örneklerden biridir. Üç sıra taşın oluşturduğu 13 metre çapında bir krepis duvarı ile çevrelenmiştir. Bu alanın ortasına, doğu-batı doğrultusunda 3 X 1.20 metre ölçülerinde mezar odası yerleştirilmiştir. Dromossuz mezar odasının yan uzun duvarları bindirme tekniğiyle yapılmış toprak içine açılan bir çukur şeklindedir. Mezar iri sal taşlarıyla örtülmüştür. Herhangi bir girişin bulunamadığı mezar için üstten giriş yapıldığı düşüncesi ağırlık kazanmaktadır. Bu tarzda tespit edilen mezarlar tek odalıdır. Dairesel planlı çevre duvarının çevrelediği alanın ortasına 8 nolu mezarda olduğu gibi dikdörtgen planlı mezar odası oturtulmuştur. Bu anlatımdan yola çıkarak Konyar planın kurgan tipindeki mezarlarla benzerlik gösterdiğini (EK3 Plan 29) belirtmiştir⁷³².

⁷²⁸ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 42.

⁷²⁹ Sevin, Oda-Mezar, s. 36.

⁷³⁰ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 42.

⁷³¹ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 42.

⁷³² Sevin, Oda-Mezar, s. 36; Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 42–43.

İkinci gruba örnek olarak gösterilen diğer bir mezar 9 no'lu mezardır. Bu mezar kalenin doğu uç noktasında ve 10 no'lu mezarın hemen güneyinde yer almaktadır. Dairesel planlı taş dizisinin çevrelediği alanın orta noktasına kare planlı olarak yapılmış mezar odası 6.5 metre çapındadır. 2.10 X 1.95 metre ölçülerine sahip olan mezar odasının mimarisi diğer örneklerde görüldüğü gibi yine toprağa açılan çukur içine iri andezit blokları ile örülen duvarlar ile oluşturulmuştur. Mezar odasının üst örtüsü ile ilgili herhangi bir iz yoktur ve oldukça tahrip olmuştur (EK3 Plan 30)⁷³³.

Kazı günlükleri incelendiğinde ve daha sonrasında yapılan araştırmalarla birlikte mezar odalarını çevreleyen taş dizilerinin planına bakılarak krepisli mezarlar iki ana gruba ayrılmıştır. İlk olarak kare ve dikdörtgen planlılar gelmektedir; bu grupta kendi içinde iki alt gruba ayrılmaktadır; Taşların çevrelediği alan içinde tek odalı ve birden fazla odalı olanlar. Çevresi kare planlı bir taş dizisi ile çevrilmiş tek odalı mezarlara örnek olarak 4 no'lu mezar gösterilmektedir. Mezar tepenin kuzeybatısında yer alan alçak tepe üzerinde yer almaktadır. 10.50 X 10.70 metre ölçülerinde üst üste iki sıra taş dizisinin oluşturduğu kare planlı krepisin ortasındaki alana doğu-batı yönünde bir mezar odası yerleştirilmiştir. Mezar odasını çevreleyen oldukça iri taşlardan oluşturulan duvardan başlayarak taşların içe doğru kademeli olarak, taşlarla birlikte yükseltinin oluşturulmaya çalışıldığı rapor edilmiştir. Bu yükseklik mezar odasının üzerinde taş ve toprak yığınının oluşturulmasıyla meydana gelmiştir (EK3 Plan 31);(EK2 Resim 122)⁷³⁴.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu grubun ikinci mezar odası olarak 6 no'lu mezar grubunu görmekteyiz (EK2 Resim 123). Çevresi taş dizisiyle çevrilmiş birden fazla odalı olan mezar kalenin kuzey eteklerinde yer almaktadır ve birinci grup içinde yer almaktadır. Taş duvarın çevirdiği alanda kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş 4 küçük boyutlu mezar odası bulunmaktadır ve genişlikleri 1.70, 1.10, 90 metre arasında değişen mezar odalarının uzunlukları ise 2 metre ile 1.70 metre arasındadır. Bu gruba örnek gösterilebilecek diğer bir örnek nekropol alanının doğu ucunda 9 no'lu mezardır. Mezar odalarını çevreleyen taş dizisi, doğu-batı

⁷³³ Sevin, Oda-Mezar, s. 36; Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 42–43.

⁷³⁴ Sevin, Oda-Mezar, s. 40; Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 44–45.

doğrultusunda, kabaca dikdörtgen planlı olarak tasvir edilmiştir. Bu taş dizisinin çevrelediği alanın her iki uç kısmında kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş dikdörtgen planlı iki mezar odası saptanmıştır. Doğuda bulunan mezar odası 1.80 metre uzunluğunda 1 metre genişliğindedir. Batıda yer alan mezar odası ise 1.40 metre genişliğinde ve 2. 80 metre uzunluğundadır⁷³⁵.

Mezar gruplarının sonuncusu olan üçüncü ve en yaygın mezar tipi olarak tek odalı ve çevresi herhangi bir çevre duvar ile çevrilmiş olmayan mezarlar Ernis-Evditepe nekropolünün son basamağını oluşturmaktadır (EK2 Resim 124-125). Bu mezar tipi Urartu mezarlarından da oldukça iyi bilinmektedir. Nekropol alanının kuzey kısmında bulunan doğu-batı doğrultusunda uzanan 3 no'lu mezar 5.20 X 2.60 metre ölçülerindedir. Mezar odası dikdörtgen planlı olarak tasarlanmış ve mezar odasının üst örtüsü yassı ve iri kapak taşlarıyla örtülmüştür. Bindirme tekniğinde inşa edilmiş olan yan uzun duvarlar yaklaşık olarak 1.5 metre yüksekliğindedir. Bu teknik sayesinde dipte 2.60 metre olarak başlayan mezar odasının genişliği tavan seviyesine kadar 1 metreden fazla daraltılmıştır. Bu daraltma mezar odasının üst örtüsünün yapılmasında kolaylık sağlamak amacıyla yapılmıştır. Ön kısımlarında giriş bulunmayan dromossuz mezar odasına giriş büyük olasılıkla kısa kenardan, buradaki kapak taşının kaldırılmasıyla gerçekleştiriliyordu. Konyar bu tipteki mezar odalarının Van Gölü Havzası'ndaki diğer nekropollerde de sıklıkla rastlanıldığını belirtmiştir (EK3 Plan 32)⁷³⁶.

3.8.2.1. Mezar Buluntuları

3.8.2.1.1.Seramik

1962 yılında kazı çalışmalarına başlanan Ernis-Evditepe nekropol alanında ki mezarlardan ele geçen seramikler bölgenin tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Sevin'in 1996 yılında yayınladığı araştırma sonucuna göre Ernis

⁷³⁵ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 44; Sevin, Oda-Mezar, s. 40.

⁷³⁶ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 45–46; Sevin, Oda-Mezar, s. 41.

seramikleri iki çeşit olarak ifade edilmiştir⁷³⁷; fakat daha sonraki yıllarda yapılan araştırmalarla birlikte Belli ve Konyar bir üçüncü grubu da ekleyerek Ernis çanak-çömleklerini üç grup altında toplamıştır⁷³⁸.

Sevin çanak-çömleklerdeki bu farklılığın hem teknik, hem biçim ve hem de bezeme anlayışında görüldüğünü belirtmiştir⁷³⁹. İlk grup olarak karşımıza çıkan ve oldukça sevildiği düşünülen formlar arasında olan devetüyü renkte, el yapımı içe çekik ağızlı, ağız kenarı ve omuz kısmı yivli, düz dipli çanaklarla, S profilli yüksek olmayan boyunlu, ağız kenarı oluklu ve düz dipli çanaklar oluşturmaktadır (EK4 Çizim 18). Çanakların bazılarında düğme biçiminde yumrucuklar omuz üzerinde bulunmaktadır. Kimileri de ip delikli tutamaklı çanaklardır. Sevin bu türde çanakların ip delikli tutamakları hariç Doğu Anadolu'nun batı sınırlarından Urmiye yöresine kadar yayıldığı bilinen ağız kenarlarının altı oluk bezemeli Demir Çağı mallarıyla aynı gruba girdiklerini belirtmektedir. S profilli çömleklerden bazılarına boru biçimli akıtacak bazılarına da ikili ya da tekli memecikler eklenmiştir. Ağız kenarının içi oluklu çömlekler yaygın bir üretim alanı oluşturmuş buna bakarak ağız kenarının dışı oluklu örnekler daha az kullanılmıştır. Genel olarak düz dipli olan çömleklere hamur yaşken kazı bezeme uygulanmıştır. Bezemeler genellikle boynun hemen altından başlayıp omuz ve karın şişkinliği üzerine doğru devam eden bir friz şeklindedir. Bu durum çanaklarda değişiklik gösteriyor ve ağız kenarının altına ve çoğu kez de tutamaklar üzerine uygulanmış, gövdenin alt bölümü daima düz bırakılmıştır. Değişik bezeme öğeleri kullanılmıştır bunlar; içi yatık çizgilerle taramalı ya da noktalı üçgenler; içleri noktalı ya da noktasız dalgalı hatlar; koşut çizgiler arasındaki yatık çentikler veya noktalar; tekli ya da ikili nokta dizilerinden oluşturulmuş yatay hatlar ile tutamaklar üzerine uygulanmış yatık ya da koşut çentik dizileri şeklindedir⁷⁴⁰.

İkinci grubu oluşturan düz dipli, ağız kenarı hafifçe dışa çekik, omurgalı olan çanakların birinci grupta yer alan devetüyü astarlı örneklerinin yanında

⁷³⁷ Sevin, Ernis, s. 441.

⁷³⁸ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 54.

⁷³⁹ Sevin, Ernis, s. 441.

⁷⁴⁰ Sevin, Ernis, ss. 441–442; Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 54.

kahverenginden kırmızıya giden tonlarda kalın astarlı örneklerin varlığı da bilinmektedir (EK4 Çizim 19). Bu gruba giren çömlekler, kısa silindirik boyunlu hafif dışa açılan ağızlı ve omuz kısmında hafif bir çıkıntı yapan bir silme yer alan düz dipli bir form gösterirler. Çömleklerde çoğunlukla kahverengiden kırmızıya giden tonlarda astarlanmıştır. Bazı örnekler açık olmalarıyla birlikte çoğunlukla açıkta örneklerdir. Bu ikinci grup Sevin tarafından tip olarak basit ağız kenarları dışa çekik, omurgalı çanaklar, omuzlarının üzerinden keskin silmeli ya da silmesiz yonca ağızlı testiler, yine keskin silmeli, kimileri basit kanallı halka ve düz dipli çömlekçikler yeni biçimsel özellikler olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda bunların maden proto-tiplerle ilişkili olduklarından bahsedilmektedir. Bu grubun en dikkat çekici özelliği olarak kap yüzeylerinin kalın ve parlak cilalı kırmızı-kahverengi astarla kaplanmış olması gösterilmektedir. Sevin bunları *Biainili* adı verilen klasik Urartu çanak çömleklerinin en erken temsilcileri olarak göstermektedir. Buna karşın M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren tanınan Urartu çanak çömleğinin karakteristik özelliklerini birebir yansıttığının söylenemeyeceğini de ayrıca belirtmektedir. İlk grupta çok sık karşılaşılan kazı ve nokta bezemeye bu grupta neredeyse hiç rastlanılmamıştır⁷⁴¹.

Son grup olarak karşımıza çıkan üçüncü grup gerek yapım tekniği, gerekse tipolojik bakımdan diğer iki gruba göre oldukça değişiklik gösteren ve klasik Urartu çanak-çömlek özelliklerini taşıyan örnekleri oluşturmaktadır. Yayvan, hafifçe dışa çekilmiş veya dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı, omurgalı örnekler yanında küresel gövdeli inceltilmiş veya dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı örneklerde bulunmaktadır. Yüzey işlemleri bakımından oldukça kaliteli bir işçilik gösteren bu türdeki çanak-çömlekler, kalın kırmızı astarlı ve çok iyi pişirilmiş ve açılanmış, dış yüzeyleri oldukça parlak görümlü kaplar olarak tanımlanmıştır. Bu gruptaki örnekler kronolojik olarak M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren kullanıldıkları anlaşılan Urartu çanak-çömleğinin karakteristik örneklerini oluşturmaktadır⁷⁴².

Erkan Konyar'ın doktora tezinde belirttiği Ernis mezarlarından ele geçen seramik buluntular konusunda mezarlardan ele geçmiş çanak çömlekler Van Müzesi'nde tespit edilmiştir. Böylelikle mezarlar hakkında daha fazla bilgi sahibi

⁷⁴¹ Sevin, Ernis, s. 443; Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 54.

⁷⁴² Sevin, Ernis, s.443; Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 54.

olabilmekteyiz. 4 no'lu mezarda, kırmızı astarlı mallar ve çoğunluğu oluşturan pembe-devetüyü mallar da kullanılmıştır. Şişkin karınlı bazıları hafif yüksek boyunlu, S profilli çömlekler yanında, açık ağızlı ağız kenarı kazı bezemeli çanaklar da bulunmaktadır. Konyar diğer mezarlarda karşılaşılan omurgada yatay veya dikey ip delikli tutamağa sahip örneklerin bu mezarda bulunmadığını ifade etmektedir. Mezarda bunlara ek olarak memecikli, emzikli kap örnekleri bulunmaktadır. Ağız kenarının altı iki yiv arasına nokta ve sağa yatık çizgilerle bezeme yapılmış örneklerin yanında iki yiv arasında zikzak kazı bezeme uygulanan örneklerde varlık göstermektedir⁷⁴³.

5 no'lu mezarda genellikle koyu yüzlü, kötü pişmiş olarak tanımlanan el yapımı kapların ele geçirildiği ifade edilmiştir. Güdük boyunlu küresel gövdeli çömleklerin yanı sıra hafif yüksek boyunlu, dışa çekik ağız kenarlı çömleklerin bulunduğu da Konyar tarafından belirtilmektedir. Van Gölü çevresinde ve özellikle Ernis'te kullanımı oldukça sık olan iki yiv arasında zikzak ve eğik çizgilerle oluşturulan kazı bezemeler kullanılmıştır. 5 no'lu mezardan biri kazı bezemeli diğer iki tanesi koyu yüzlü emzikli 3 adet kap ele geçirilmiştir⁷⁴⁴.

6 no'lu mezarda pembe-devetüyü astarlı örneklerin oldukça fazla olduğu Konyar tarafından ifade edilmiştir. Bunlara ek olarak kırmızı ve koyu yüzlü örneklerin varlığı da bilinmektedir. Sık olarak görülen tip tek dikey tutamaklı, omuzdan omurgalı, büyük boyutlu çanaklardır. Diğer mezarlarda olduğu gibi ip delikli tek yatay tutamaklı örnekler burada da rastlanılmıştır. Ele geçen çanaklarda içe kapanan ağız kenarlı yivli örneklerin yanı sıra diğer mezarlarda da oldukça sık karşılaşılan birbirlerine paralel yerleştirilmiş iki yiv arasına, bir friz biçiminde kazınarak yapılmış zikzak motifleri, noktalar ve çentiklerle bezeme yapıldığı saptanmıştır. Buluntular arasında kırmızı astarlı testi formunda kaplar bulunmaktadır. Özellikle dikey kulplu yatay çentiklerle bezenmiş, yüksek boyunlu, boyun ile omuz kısmının birleştiği yerde keskin bir silme bulunan parçanın tek bir örnek olduğu

⁷⁴³ Erkan Konyar, **Doğu Anadolu Erken demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2004, s. 151.

⁷⁴⁴ Konyar, ss. 151–152.

Konyar tarafından ifade edilmektedir. Bunların yanı sıra bezemesiz örnekler, kazı bezemeli çift memecikli çömlek ve farklı özellikte emzikli bir kap örneğinin varlığından bahsedilmiştir⁷⁴⁵.

Konyar 7 no'lu mezardan gelen örneklerin 6 no'lu mezarla çok benzerlik gösterdiğini ve ele geçen 4 yatay tutamaklı çanakların aynı ustanın elinden çıktığını belirtmektedir. İki örnekten bir tanesinin tek kulplu ve simetrik olarak ağız kenarına yerleştirilmiş dört tutamaklı olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda tutamaklar ve dikey kulpun üst kısmı çentiklerle bezelidir. Mezar odasında Urartu örneklerini andıran dikey tutamaklı bir çanak bulunmuştur. Omurgalı dışa açılan ağız kenarlı derin çanakların bulunduğu da bahsedilmiştir⁷⁴⁶.

8 no'lu mezarda üzeri kazıma bezemeli derin çanaklar, küresel gövdeli basit ağız kenarlı küçük çanaklar ve yatay tutamaklı derin çanaklar bulunmuştur. Konyar çanaklarda yivler arasına yapılan kazıma çizgilerle, noktalar ve dalga motifleriyle bezeme yapıldığını belirtmiştir⁷⁴⁷.

Konyar'ın yapmış olduğu araştırma sonucunda el yapımı malların fazla olması dikkat çekici bir özellik olarak gösterilmektedir. Buna ek olarak mezarlarda aynı tipolojik özellikleri yansıtan ve aynı bezeme anlayışıyla süslenen kapların bazılarının çark bazılarının ise el yapımı olmaları dikkat edilecek bir husustur⁷⁴⁸.

Sevin yapmış olduğu araştırmalar ve incelemeler sonucunda Ernis ve Karagündüz arasındaki benzerlikten yola çıkarak bu iki merkezin çağdaş olduğu fikrini öne sürmüştür. İki merkezdeki çanak-çömlekler arasındaki benzerlikler hem teknik hem de biçimsel olarak bu düşüncenin doğruluğunu kanıtlar niteliktedir⁷⁴⁹. Sevin ölü gömme adetlerinin yanı sıra Erken Demir Çağı'nın dikkat çekici özelliği olan ve daha çok Elbruz dağlarının güney etekleriyle Kuzeybatı İran'da karşılaşılan ayaklı kadeh, akıtacağı abartılı biçimde uzatılmış kap ve devrik ağız kenarlı, içi

⁷⁴⁵ Konyar, ss, 151–152.

⁷⁴⁶ Konyar, s. 153.

⁷⁴⁷ Konyar, s. 153.

⁷⁴⁸ Konyar, s. 154.

⁷⁴⁹ Sevin, Ernis, s. 441.

kabartmalı türde tipik çanak biçimleriyle dikkati çeken gri mallara Van Gölü Havzası'nda rastlanılmadığını bu tür mallara Kuzeybatı İran'daki son sınırı, Urmiye Gölü'nün batı kıyılarındaki Haftavan Tepe, Kordlar Tepe ve Geoy Tepe B'de rastlanıldığını ifade etmiştir. Buradan yola çıkarak da bu üç merkezle birlikte Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran Erken Demir Çağı geleneklerinin birlikte temsil edildikleri bir kavuşma noktası oluşturduğunu ifade etmiştir⁷⁵⁰.

3.8.2.1.2.Madeni Eserler

Ernis-Evditepe mezarları madeni buluntu açısından oldukça zengin bir buluntu grubu oluşturuyor. Özellikle ilk grupta incelediğimiz mezarlar bu konuda oldukça yoğun eserler vermektedir⁷⁵¹. Mezarlardan 40'dan fazla demirden yapılmış eşya, takı ve silah arasından 1 sap delikli balta, 6 hançer, 7 gözlü iğne, 6 bilezik, çok sayıda topuz başı, 2 yüzük ve aşırı oksitlenme ve kırılmadan dolayı ne olduğu belli olmayan nesneler ele geçirilmiştir⁷⁵². Bronz eserlerin sayısı demir eserlere oranla oldukça azdır. Mezarlardan 1 adet bronz bilezik ve yüzük bulunmuştur. Diğer bir maden kalay dönemin değerli metalleri arasında bulunmakta ve bu sebepten dolayı oldukça az sayıda ele geçmiştir. Takı ve törensel silahların özellikle demirden yapıldığı dikkat çekmektedir⁷⁵³.

Ernis mezar buluntuları arasında en önemli diyebileceğimiz eser çekiç başlı demir baltaların ilk örneği olan baltadır. Genel bir ifade kullanacak olursak Ernis-Evditepe mezar buluntuları Doğu Anadolu Bölgesi için en eski adak eşya grubu olarak da nitelendirilmektedir. M.Ö. 11. yüzyılın sonlarından M.Ö. 10. yüzyılın ikinci yarısına kadar tarihlenen bu eşya ve silahlar, Urartu Krallığı kurulmadan önce Van Bölgesi'nde demir metal üretim teknolojisinin çok yüksek bir seviyeye

⁷⁵⁰ Sevin, Ernis, ss. 445–446.

⁷⁵¹ Sevin, Oda-Mezar, ss. 37- 38.

⁷⁵² Sevin, Oda-Mezar, s. 38; Belli, Demir Metalurjisi, s. 93; Oktay Belli, “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron”, **Urartu, A Metalworking Center in the First Millenium B. C. E.**, (Ed. R. Merhav), Jerusalem, 1991, (Silver), s. 31; Oktay Belli, “An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evditepe”, **Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)**, (Ed. Oktay Belli), İstanbul, 2001, (Iron Age), s. 148.

⁷⁵³ Belli, Iron Age, s. 148.

ulaştığını gösterir niteliktedir⁷⁵⁴. Bu önermeyi elde ettiğimiz diğer bilgilerle birleştirdiğimizde araştırmacıların daha önce de bahsettikleri gibi Van Bölgesi M.Ö. 1. binyılın başlarında hem Doğu Anadolu, hem de Transkafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgeleri'ndeki demir metal üretim teknolojisinin gelişmesinde merkezi bir rol oynamıştır denilebilmektedir⁷⁵⁵.

Ernis'te bulunmuş olan demir balta ışığında çekiç başlı demir baltaların görünümünün farklı olduğu söylenebilmektedir. Bu farklılığın sebebi ise çekiç ile baltanın birleşmesiyle oluşmaktadır. Tek parça demirden dövme tekniğiyle yapılan Ernis baltası, oksitlenmeye uğramadan günümüze kadar iyi korunmuş bir şekilde gelmiştir. Balta zarar görmediği için yapılışı sırasında vurulan çekiç izleri belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Hasar alan bölüm sadece baltanın sap kısmındaki çatlaktır. Ağız kısmının bir yere şiddetli vurulmasından dolayı da namlu kısmının eğildiği görülebilmektedir. Bu darbenin sonucunda baltanın ağız kısmı da aşınmış bir durumdadır (EK4 Çizim 20);(EK2 Resim 126)⁷⁵⁶.

Çekiç kısmı kare biçimli olan balta, elde bulunan baltaların ve Dinkhatepe II, Luristan Bölgesi'ndeki Bardi-Bal, Tepe war Kabud ve Djub-i Gauhar nekropollerinde bulunan çekiç başlı demir baltaların en küçük örneği olarak nitelendirilmektedir⁷⁵⁷.

Mezar buluntuları arasında ilgi çekici olan diğer bir örnek dövme tekniği ile yapılmış 24 cm uzunluğunda kabzasız hançerdir. Hançer iki ağızlı ve omurgalıdır ve ahşap kabzanın içine geçen küçük sap kısmı kırılmış bir durumdadır. İki ağız da keskin olan hançerin sap kısmının üzerinde, kaplama olarak yapılan ahşap ya da kemik kabzanın perçinlenmesini sağlayan çivi deliklerinin olduğu düşünülmektedir (EK4 Çizim 21);(EK2 Resim 127)⁷⁵⁸.

⁷⁵⁴ Belli, Silver, ss. 31–32.

⁷⁵⁵ Oktay Belli, "Untersuchungen zur Eisenmetallurgie in Hubuşkia", *Anadolu Araştırmaları* 10, 1986, (Hubuşkia), s. 299.

⁷⁵⁶ Oktay Belli, "Çekiç Başlı Urartu Demir Baltaları", *Anadolu Araştırmaları* 14, Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan, İstanbul, 1996, (Demir Balta), ss. 163–164.

⁷⁵⁷ Belli, Demir Balta, s. 164.

⁷⁵⁸ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 48.

Ernis mezarlarından gelen diğer bir kabzalı hançer 27 cm uzunluğundadır. Hançerin kabza ve namlu kısmı dövme tekniğiyle yapılmıştır. Kabzanın uç kısmı hilal şeklindedir. Kabzanın ve hilal biçimli sap kısmının üzerinde toplam dört adet perçin çivisine ait delikten söz edilmektedir. Kabzanın üzerindeki ahşap ya da kemik olduğu düşünülen kaplama düşmüştür. Bahsettiğimiz hilal biçimli kabzanın üst kısmının testere şeklinde işlendiği görülmektedir. Hançerin namlu kısmı omurgalı ve her iki ağzı da keskindir. Bu tip hançerlere Van Bölgesi'nde Karagündüz ve Yoncatepe Nekropolü'nde M3 mezarında rastlanıldığı araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir⁷⁵⁹.

Alandan gelen üçüncü ve son hançerin bronz bir levha ile kaplı olan kabza kısmı üzerinde perçin çivileri bulunmaktadır. Bronzun kapladığı kabza kısmındaki ahşap veya kemik kaplamaların düşmüş olduğu gözlenmektedir. Diğer hançerlerde olduğu gibi demirden dövme tekniğiyle yapılmış olan namlu kısmı omurgalı ve uç kısmı da keskindir. Namlunun yarsının kırılmış olduğu görülmektedir. Yapıldığında tahmini uzunluğunun 32 cm olduğu düşünülen hançerin şimdiki uzunluğu 23 cm'dir⁷⁶⁰.

Örneklerine Yoncatepe ve Karagündüz mezarlarında da rastlanılan topuz başlarının sayıları oldukça fazladır. Topuz başlarının neredeyse hepsinde bulunan ortak özellik tahta bir sopaya geçmesi için orta kısımlarının sap delikli olmasıdır. Dövme tekniği ile yapılan topuz başlarında taşıdıkları çekiç izlerini görmek muhtemeldir. Topuz başları oldukça farklı tip özellikleri yansıtmaktadır (EK4 Çizim 22);(EK2 Resim 128). Çoğunlukla oval biçimli olmalarına karşın, disk biçiminde olanları da bulunmaktadır. Disk şeklindeki topuz başlarında tahta sapa geçen kısım her iki uçta silindirik bir boru şeklindedir. Demir topuz başlarının, Urartu Krallığı Dönemi'nde bronzdan döküm tekniği ile yapılan topuz başlarının ilk örneğini oluşturduğu önemli bir bilgi olarak verilmektedir⁷⁶¹. Sevin'in ifadesine göre törensel silahlar arasındaki, sap delikli ve yuvalı küresel topuz başlarının, yayınlanmış tam benzerleri bulunmamakla birlikte mezar armağanı olarak Demir II dönemine ait bir

⁷⁵⁹ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 48–51.

⁷⁶⁰ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 51–52.

⁷⁶¹ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, ss. 47–48.

özellik olarak gösterilir ve bununla ilgili kanıtlar bulunmaktadır⁷⁶².

Nekropoldeki dikkat çekici diğer bir eser sap delikli demir balta olarak gösterilmektedir. Baltanın çekici andıran dibi ve aşağı doğru açılarak genişleyen namlusu ile Dinkhatepe II, Luristan'daki Bard-i Bal ve Tepe war Kabud nekropolünde bulunanların tam örneğini oluşturduğunu Sevin ifade etmektedir. Hançerde olduğu gibi demir balta da M.Ö. 10. yüzyıl sonrasını işaret etmektedir⁷⁶³.

Törensel silahlardan sonra önemli bir buluntu grubu olan süs eşyaları ve takılar karşımıza çıkmaktadır. Ernis mezarlarında bulunan demirden dövme tekniğiyle yapılmış olan süs iğnelerinin benzerlerine Yoncatepe ve Karagündüz mezarlarında Urartu buluntuları arasında da rastlanılmaktadır. İğnelerin bazılarının orta kısmında bazılarının ise baş kısmının alt bölümünde bir delik açılmıştır. Baş kısımları konik, dörtgen prizma biçimli veya çivi başı şeklinde tasvir edilmiştir. İğnelerin neredeyse hepsinin uç kısımlarının kırık olmasından dolayı tam uzunlukları bilinmemektedir (EK4 Çizim 23);(EK2 Resim 129)⁷⁶⁴. Ters konik biçimli başının altında bir göz bulunan, uzun süs iğnesinin, 1984 yılında Van Dilkaya nekropolünde bulunmuş bir örnek dışında, tam bir benzeri bulunmamakla birlikte, mezarlara armağan olarak uzun ve kısa, gözlü ya da gözsüz demir iğne bırakma geleneğinin Demir II döneminde çok yaygın bir gelenek olduğu ve bu türde demir süs iğnelerinin Demir III döneminde kullanılmadığı düşüncesi Sevin tarafından ifade edilmektedir⁷⁶⁵.

Ernis –Evditepe’de de Karagündüz, Yoncatepe ve Hakkâri mezarlarında olduğu gibi demirden yapılmış bilezikler bulunmuştur. Bileziklerin 3 tanesi yuvarlak kesitli, bir tanesi ise kare kesitlidir. Yuvarlak kesitli bileziklerin bir tanesinin ağzı açık, iki tanesinin ise ağız kısmı, incelen uç kısımlarının birbirleri üzerine bindirilmeleriyle oluşturuldukları görülmektedir. Kare kesitli bileziğin de ağız kısmı

⁷⁶² Sevin, Oda-Mezar, s. 39.

⁷⁶³ Sevin, Oda-Mezar, s. 39.

⁷⁶⁴ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 46; Oktay Belli ve Erkan Konyar, “Excavations of Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis (1997-1999)”, **Istanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)**, İstanbul, 2001, s. 155; Oktay Belli ve Erkan Konyar, “Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis”, Tel Aviv 28, 2001, s. 202.

⁷⁶⁵ Sevin, Oda-Mezar, s. 39.

diğerlerinde olduğu gibi açıktır. Çapları 6.5–8.5 cm arasında değişen bileziklerin ağırlıkları farklılık göstermektedir (EK4 izim 24);(EK2 Resim 130)⁷⁶⁶.

Mezar buluntularının son zincirini oluşturan diğer bir süs eşyası az sayıda bulunan yüzüklerdir. Dövme tekniği ile demirden yapılan ve 1.5 cm çapında olan bir yüzük, yuvarlak kesitlidir. Ağız kısmı birbiri üzerine bindirilerek halka oluşturulmuştur. Kırık olan diğer bir yüzük oldukça ilginçtir. Bu yüzük yan yana  halkanın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir örnektir. Buna benzer şekildeki yüzükler, Karagündüz Nekropolü'nde, kadın iskeletin parmaklarında, bronzdan yapılmış benzer örnekleri ise Yoncatepe Nekropolü'nde toprak mezarda, kadın iskeletinin parmağında bulunduğu belirtilmiřtir⁷⁶⁷.

Ernis-Evditepe mezarlarından ele geçirilen buluntulardan yola çıkarak Van Bölgesi'nde demirin 2. binyılın son yarısı içinde ortaya çıkışı ve gelişimiyle ilgili hiçbir merkezin bulunmayışından yola çıkılarak uzun süre kullanım görmüş bu mezarlardan elde edilenlerle tam ve net bilgiler verilemediğini Sevin ifade etmektedir. Demirin ortaya ilk çıktığı Demir I döneminin aksine bu madenin yoğun kullanım gördüğü Demir II döneminde özellikle Batı İran'daki merkezler arasında beliren biçimsel benzerlikler ortak bir maden işleme geleneğinin olduğu fikrini desteklemektedir⁷⁶⁸.

3.8.2.1.3.Küçük Buluntular

Ernis-Evditepe nekropolünde yapılan kazı çalışmaları sonrasında rapor edilen buluntular arasında birçok çanak-çömlek ve demirden yapılmış çeşitli trenselsilahlar ve süs eşyaları ele geçirilmiştir. Madeni eserler bölümünde incelediğimiz demirden yapılmış bu eşyaları da küçük buluntu grubu içine alabilmekteyiz.

⁷⁶⁶ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 52.

⁷⁶⁷ Belli ve Konyar, Kale ve Nekropoller, s. 52; Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 30–31; Sevin, Oda-Mezar, s. 38.

⁷⁶⁸ Sevin, Oda-Mezar, s. 38.

3.8.2.1.4.Değerlendirme

Ernis Evditepe mezarlık alanı ile ilgili olarak yapmış olduğumuz araştırmalar gösteriyor ki bölge için ayrıntılı bilgi ve plan elde edilememiştir. Elde edilen verilere bakılarak mezar mimarisi konusunda bu mezarların klasik Urartu mezarlarından farklı özellikler taşıdığı belirtilmektedir. Urartu mezarlarından ayrılmasını sağlayan bir özellik olarak oda mezarlarda mezar duvarlarında bulunan armağan konulan nişlerin olmamasıdır. Ernis mezarlarından soyulmamış olanları incelendiğinde Van Bölgesi'nde kazısı yapılan önemli merkezlerden olan ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen Van-Karagündüz, Hakkâri ve Van-Yoncatepe mezarlarının mimarisi ve mezar hediyeleri ile büyük benzerlikler taşıdığını görmekteyiz⁷⁶⁹.

Kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkartılan Ernis Evditepe mezarlık alanında Erken Demir Çağı mezarlarının yanı sıra Urartu Dönemi'ne ait olan mezarlar da bulunmaktadır. Ernis kale eteklerinden ve nekropol alanından toplanan çanak-çömlek parçalarının büyük bir kısmının İlk Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na, çok az bir kısmı da Urartu Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁷⁷⁰.

Belli'nin yapmış olduğu araştırmalar sonucunda ifadelerinden Ernis mezarlarının Erken Demir Çağı mezarlarının gelişimini yansıtan örneklerle sahip olduğunu öğrenmekteyiz. Mezarların planı incelendiğinde çevresi kare veya dairesel planlı taşlarla (kromlek) çevrili olanların yanı sıra, oda mezar ve taştan yapılmış sandık türü mezarların da varlığı tespit edilmektedir. Nahçıvan'da Şahtahtı nekropollerinde taş sandık mezarlara cesetlerin çoğunlukla yakılarak küllerinin urneler içine konulduğunu öğrenmekteyiz. Ernis Evditepe mezarlarının da çevresi kare, dikdörtgen veya dairesel biçimli taşlarla çevrili olması Şahtahtı mezarlarında olduğu gibi Evditepe taş sandık mezarlarında bu tip gömmelerin yapılıp yapılmadığı konusunda araştırmalar yapılmaya devam edilmektedir⁷⁷¹.

⁷⁶⁹ Sevin, Oda-Mezar, ss. 36–39. lev. 1–2; Sevin ve Kavaklı, Van-Karagündüz, ss. 15–26; Belli-Kavaklı 1999, ss. 438–440; Belli, Evditepe, ss. 175–176.

⁷⁷⁰ Belli, Evditepe, s. 178.

⁷⁷¹ Belli, Evditepe, ss. 178–179.

Ernis Evditepe mezarlarından ele geçirilen mezar armağanlarından olan madeni eserler bölümünde incelediğimiz demirden yapılmış çeşitli eşya, takı ve silahların varlığı dikkati çekmektedir. Bronz eserler demire göre daha az sayıda bulunmaktadır. Dönemin daha değerli madeni olan demirin daha fazla işlenmesi ve mezarlardan ele geçmesi dikkati çeken bir noktadır. Demir metalurjisi bakımından önemli bir bölge olan Van incelemiş olduğumuz mezarlık alanlarında oldukça fazla sayıda demir eser bulunmaktadır. İlk olarak en önemli buluntu merkezi olarak Ernis Evditepe gösterilse de daha sonra yapılan araştırmalarla Van-Karagündüz, Hakkâri ve Van-Yoncatepe mezarlıklarından ortaya çıkartılan demirden yapılmış mezar buluntuları, Urartu Krallığı kurulmadan önce de Van Bölgesi'nde demir işleme tekniğinin çok yaygın olduğunu ve kullanım alanı bulunduğunu ispat etmektedir⁷⁷².

Ernis Evditepe'nin önemli bir yerleşim olarak görülmesinde Asur yazılı kaynaklarından ulaşılan ve M.Ö. 13.- 9. yüzyıllar arasında Van Bölgesi'nde yaşayan Nairi ve Uruatri Beyliğine ait toplulukların kullandıkları mezarlar olduğunun anlaşılması önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu görüşü Van Bölgesi'nde Erken Demir Çağı'na ait Yoncatepe, Panz, Avzini, Şorik ve Evditepe Kalelerinin, tipik Beylik Merkezleri oluşlarıyla desteklemekteyiz. Ernis Evditepe saymış olduğumuz merkezler arasında en büyük ve görkemli Beylik Merkezi olarak gösterilmektedir⁷⁷³.

3.9. VAN GÖLÜ HAVZASI

3.9.1. Van Gölü Havzası Çevresi'nde Yapılan Yüzey Araştırmaları

3.9.1.1. Van, Ağrı, Iğdır

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan araştırmaların önemli bir bölümünü Van, Ağrı ve Iğdır illerinde gerçekleştirilen çalışmalar oluşturmaktadır. 2002 yılında bölgede özellikle Iğdır ağırlıklı olmak üzere üç merkezde incelemeler Özfirat ve Marro tarafından gerçekleştirilmiştir. 2002 yılında ki araştırmalar Ağrı Dağı etekleri

⁷⁷² Belli, Evditepe, s. 180.

⁷⁷³ Belli, Evditepe, s. 180.

ve Aras Vadisi'nde, kısmen de Doğubayazıt Ovası'nda sürdürülmüştür. Daha önceki yıllarda Kılıç Kökten tarafından Iğdır Ovası'nda belirlenmiş olan dört höyükte; Yaycı, Melekli, Gacerdoğanşallı ve Gökçeli'nde yeniden incelemeler yapılmıştır. Bu höyüklerden Yaycı ve Gacerdoğanşallı tamamen, Gökçeli ise büyük oranda tahribata uğramıştır. Kazıcılarının ifadelerine göre öğreniyoruz ki Iğdır Bölgesi'nde Klasik Dönem öncesi yerleşimler Ağrı Dağı lav akıntılarının ovayla birleştiği kısımlarda yoğunlaşmıştır. Türkiye, İran, Kafkasya ve Orta Asya kültürleri arasında bir bağlantı noktası olan bu bölgede 1942 yılında Kökten, 1956 yılında da Burney'in yapmış olduğu yüzey araştırmaları 1893'te Nikolsky ile İvanovsky tarafından Taşburun'da, 1914'te Petrov, 1966 yılında da Balkan tarafından Melekli-Kültepe'de yapılan çok geniş çaplı olmayan kazılardan sonra incelemeler yapılmıştır⁷⁷⁴. 2002 yılında yapılan araştırmalar kronolojik bir düzen içerisinde detaylı olarak rapor edilmiştir (EK1 Harita 35).

2003 yılı araştırmaları Van-Erciş İlçesi ve 2002 yılında çalışılan Ağrı-Doğubayazıt ovasında gerçekleştirilmiştir. Erciş Bölgesi'ndeki ilk çalışmalar Birinci Dünya Savaşı sırasında N.J. Marr, 1938 yılında Lake tarafından gerçekleştirilmiştir. Burney'in 1956 yılında yaptığı yüzey araştırmasından sonra 1962–1964 yılları arasında A. Erzen Ünseli'de yer alan 2 büyük Demir Çağı mezarlığında kazılar yapmıştır. Son olarak 90'lı yıllarda önce V. Sevin sonra O. Belli tarafından yüzey araştırmaları yapılmıştır⁷⁷⁵.

2003 yılında çoğunluğu Demir Çağı'na ait olan 34 adet merkezde çalışılmıştır. Bulunan merkezler 2002 yılında bulunan merkezlere paralel olarak Geç Kalkolitik-Demir Çağı arasındaki bir süreci kapsamaktadır⁷⁷⁶.

2004 yılı yüzey araştırmaları Ağrı İli Merkez, Patnos, Diyadin ve Doğubayazıt, Iğdır İli Merkez ve Aralık, Van İli Merkez ve Muradiye ilçeleri sınırları içinde Özfırat ve Marro tarafından gerçekleştirilmiştir. Toplam 44 merkezde

⁷⁷⁴ Özfırat ve Marro, 2002 Yılı, s. 15.

⁷⁷⁵ Aynur Özfırat ve Catherine Marro, "2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Ankara, 24-28.05.2004, 2005, (2003 Yılı), s. 299.

⁷⁷⁶ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 299.

çalışıldığı ve daha önceki yıllarda yapıldığı gibi Erken/Orta Demir Çağı'na ait olmak üzere Geç Kalkolitik Çağ'dan Geç Demir Çağı'na kadar olan bir süreci kapsayan yerleşim merkezleri araştırılmıştır. Diğer yıllara oranla 2004 yılında Geç Demir Çağı'na ait merkezler daha fazladır⁷⁷⁷.

Özfırat'ın 2005 yılında Van Gölü Havzası'nın kuzey ve doğusunda gerçekleştirdiği araştırmalar; Van İli, Muradiye, Çaldıran, Merkez ve Edremit ilçeleri sınırları içinde yer alan 31 merkezde sürdürülmüştür. Daha önceki araştırmalarla paralel olarak yürütülen çalışmalarda merkezler Geç Kalkolitik Çağ'dan Geç Demir Çağı'na kadar uzanan süreci içinde barındırmaktadır. Çoğunluğu Erken/Orta Demir Çağı'na aittir. Çalışılan merkezlerin hemen hepsinde Orta Demir Çağı'na rastlanılmıştır. Geç Kalkolitik Çağ ve Orta Tunç Çağı'na ait bulgular ise son derece az sayıdadır⁷⁷⁸.

Doğu Anadolu'da uzun yıllar sürdürülen çalışmalar 2006 yılında Özfırat tarafından devam ettirilmiştir. Çalışmalar Iğdır İli Merkez ve Aralık, Ağrı İli Merkez, Doğubayazıt, Diyadin, Eleşkirt ve Patnos, Van İli Merkez, Gürpınar, Edremit, Saray, Özalp, Çaldıran, Muradiye ve Eriş ilçeleri sınırları içinde gerçekleştirilmiştir⁷⁷⁹.

Bahsedilen yeni merkezlerin yanı sıra, 1956 yılında Burney tarafından incelenmiş ören yerleri de ele alınmış ve ören yerlerinin son durumları gözlemlenmiştir. 2006 yılında çalışılan 42 merkeze ek olarak daha önceki yıllarda incelenen Çetenli, Ömerağa, Siyahtaş, Zali, Kümbet, Çavuşbaşı ve Abide Tepe/Çaldıran Kalesi son etütler için yeniden ziyaret edilmiştir. Araştırmalarda rastlanılan en erken dönem Geç Kalkolitik Çağ'dır ve bölge Orta Tunç Çağı'ndaki ıssızlaşma dışında Geç Demir Çağı'na kadar kesintisiz olarak yerleşim görmüştür⁷⁸⁰.

2007 yılı araştırmalarında Iğdır İli Merkez, Karakoyunlu ve Aralık, Ağrı İli

⁷⁷⁷ Aynur Özfırat ve Catherine Marro, "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı: 7, Ankara, 2007, (2004 Yılı), s. 1.

⁷⁷⁸ Aynur Özfırat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2005", **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, 29.05.2006-2.06.2006, 2007, (Yüzey Araştırması 2005), s. 143.

⁷⁷⁹ Aynur Özfırat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2006", **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, 28.05.2007-01.06.2007, 2008, (Yüzey Araştırması 2006), s. 197.

⁷⁸⁰ Özfırat, Yüzey Araştırması 2006, s. 197.

Doğubayazıt, Tutak ve Patnos, Van İli Merkez, Edremit, Gürpınar, Saray, Özalp, Muradiye, Çaldıran ve Erciş İlçeleri sınırları içinde yer alan 66 merkezde çalışılmıştır⁷⁸¹.

Kalkolitik Çağ: 2002 yılında yapılan çalışmalarda bu döneme ait malzeme veren iki merkez belirlenmiştir; Hazinetepe ve Gıcık mevkii. Hazinetepe Iğdır Ovası'nın güneybatı ucunda ve Ağrı Dağı lavlarının ovayla birleştiği son noktada yer almaktadır. Burası lav akıntısının üzerine yerleşmiş küçük bir höyüktür. Bölgeden toplanan çanak-çömlek parçalarına göre höyükteki ilk yerleşim Geç Kalkolitik Çağ'da (M.Ö. 4. binyılın ilk yarısı) başlamış olduğunu düşündürmüştür. Bölge seramiklerinin benzerleri olarak Amuq F'de bulunan Chaff Faced Simple Ware gösterilmiştir. Bu seramiklerin varlığının daha önceye dayandığı benzer parçaların bulunduğu Tekhut ve Arataşen gibi merkezlerde bulunmasıyla kanıtlanmıştır. Bu buluntular genel olarak, Mezopotamya ve Yüksek Yayla arasındaki 'ticari ilişkiler' veya 'bağlantılar'ın sonucu olarak gösterilmiştir. Aynı zamanda İlk Tunç Çağı'nda Yukarı Fırat'ta ki Suriye-Mezopotamya köylerindeki gibi Transkafkasya'da yaşayan gruplarla karşılıklı etkileşimin olduğu ve bunun sonucu olarak 'ikili kültür'ün varlığından söz edilmiştir⁷⁸².

2003 yılında Özfirat ve Marro tarafından yapılan çalışmalar Doğubayazıt Ovası'nın kuzeyindeki Mollacem ile Van Gölü'nün doğu kıyısında ve Adır Adası'nın karşısında yer alan Yılantaş olmak üzere iki merkezde çalışılmıştır. Mollacem'de Orta Tunç Çağı mezarları arasından ele geçen malların konteksi belirlenememiştir. Yılantaş ise tek evreli küçük bir höyüktür⁷⁸³.

2004 yılında bölgede Aştepe ve Çimen mevkii basit geçici yerleşimler olarak ifade edilmiş, ayrıca Aştepe ve Çolpan Güneydoğu Toroslar'ın güneyi ve kuzey bölgesi arasındaki ilişkiler açısından önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Aştepe Van'ın 20 kilometre kuzeyinde ve Özalp Nehri'ne bakan doğal bir yükselti

⁷⁸¹ Aynur Özfirat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2007", **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, Mayıs, Sayı: 26, 2008, (Yüzey Araştırması 2007), s. 30.

⁷⁸² Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, ss. 16-17.

⁷⁸³ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 300.

üzerindedir. Uzaktan orta büyüklükte bir höyük gibi görünmesine rağmen yalnızca tepenin üst kısmında yer alan ve kısa bir dönem çadırlar için kullanılmış mevsimlik düz bir yerleşim olduğu anlaşılmıştır. Çimen mevki, Doğubayazıt-Diyadin karayolunun yaklaşık 1 kilometre güneyinde düz bir yerleşimdir. 1850 metre yükseklikte yer alan bu yerleşim geniş bir otlakta yer alır ve belirgin bir yükseltisi olmadığı belirlenmiştir⁷⁸⁴.

2004 yılı çalışmaları sürdürüldüğünde Çolpan yerleşimi incelenmiştir ve daha farklı bir yerleşim sistemine sahip olduğu anlaşılmıştır. Van Gölü kıyısındaki bir yarımada üzerinde yer alır ve diğer merkezler gibi küçük bir yerleşimdir. Aştepe ve Çimen mevkiine göre sürekli bir yerleşimin olmuş olabileceğine ilişkin bulguların olduğu ifade edilmektedir⁷⁸⁵.

Ağrı Dağı eteğindeki Hanago Tepe yerel toplulukların içinde bir Yukarı Mezopotamya yerleşimi olarak tanımlanmıştır. Çimen mevkiinin 40 kilometre kadar doğusundaki Doğubayazıt şehrinde yer alan Sarıgül Höyüğü'nde Geç Kalkolitik Çağ'a ait parçalar tespit edilmiştir⁷⁸⁶. Çetenli, aynı isimli köyde ve köyün içinde doğal bir kayalığın üzerinde yer alan orta büyüklükte bir yerleşimdir. İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda yoğun olarak yerleşim görmüş olan bir merkezdir.

2005 yılı çalışmalarında bu döneme ait malzemeye dört merkezde rastlanıldığı rapor edilmiştir. Erçek Gölü'nün kuzeyinde ve doğusundaki Aşağı Gölalan ve Baklatepe ile Çaldıran Ovası'nda ki Çaldıran Kalesi ve Çavuşbaşı⁷⁸⁷.

2006 yılı araştırmaları Geç Kalkolitik Çağ'a ait en önemli bulgulara Iğdır Ovası'nda-Aras Vadisi'nde rastlanmıştır. Ağrı Dağı'nın ovaya uzanan lav tepeleri üzerinde yer alan Deliktaş ve Lanetlitepe bu dönem için dikkat çekici merkezler olarak gösterilmiştir. Her iki kale de Orta Demir Çağı'nda da iskân edilmiştir⁷⁸⁸.

⁷⁸⁴ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 2.

⁷⁸⁵ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 3.

⁷⁸⁶ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, ss. 3-4.

⁷⁸⁷ Özfirat, Yüzey Araştırması 2005, s. 143.

⁷⁸⁸ Aynur Özfirat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması-2006", **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, Mayıs, Sayı: 24, 2007, (Van, Ağrı ve Iğdır), s. 35.

İlk Tunç Çağı: Gökçeli, Melekli ve Doğubayazıt Ovası'ndaki Sağlıksuyu Höyüklerinde İlk Tunç Çağı bulgularına rastlanılmıştır. Buluntular incelendiğinde Sağlıksuyu'nda tipik Kura-Aras üretimi mallara rastlanılmış olduğu ifade edilmiştir. Özfırat ve Marro bütün kap biçimlerini tip özellikleri olarak değil sadece teknik özellikleri bakımından Erken Transkafkasya malı olarak kabul etmişlerdir⁷⁸⁹.

Diğer merkezler olan Gökçeli ve Melekli birbirinden uzak yerleşimler değildir. Her iki merkezde de İlk Tunç Çağı II ve III çanak çömleklerinin varlığı ispat edilmiştir⁷⁹⁰.

2003 yılında yerleşim yerleri olarak dört merkezde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Daha önce kazısı yapılmış olan Çelebibağ ve Evditepe ile bu kazı sezonunda belirlenen Tepe Şurki ve Yaylıyaka-Geletepe'dir. Çelebibağ'dan az sayıda seramik elde edilmiştir. Toplanan seramikler İlk Tunç Çağı II-III'ü ispatlar niteliktedir⁷⁹¹.

2004 yılında döneme ait malzemeye dört merkezde rastlanılmıştır: Cetenli, Köskköy, Üzerliktepe ve Zali⁷⁹².

İlk Tunç Çağı'na ait kaleler 2005 yılı çalışmalarında ortaya çıkartılmıştır. Belirlenen iki kale bunun kanıtı olmuştur. Çaldıran Ovası'nda Çaldıran Kalesi ve Çavuşbaşı'nda Van Ovası'nın kuzeydoğusundan başlayarak Erçek Gölü'nün doğu ve kuzey sahilleri boyunca uzanan hatta Kıratlı, Baklatepe, Aktaş, Kilisetepe ve Şehirtepe'de İlk Tunç Çağı'na ait malzemeler toplandığını Özfırat raporlarında ifade etmiştir⁷⁹³.

İlk Tunç Çağı'na ait bulgulara düzlüklerdeki höyüklerde veya bu ovaları çevreleyen tepelerde yer alan kale tipi yerleşmelerde rastlanılmıştır. 2006 yılı çalışmalarında Çaldıran Ovası'ndaki Şehitlik ve Boztepe'nin bu dönem için oldukça

⁷⁸⁹ Özfırat ve Marro, 2002 Yılı, s. 17.

⁷⁹⁰ Özfırat ve Marro, 2002 Yılı, s. 17.

⁷⁹¹ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 301.

⁷⁹² Özfırat ve Marro, 2004 Yılı, s. 6 vd.

⁷⁹³ Özfırat, Yüzey Araştırması 2005, s. 144 vd.

önemli olduğu ifade edilmiştir⁷⁹⁴.

Orta Tunç Çağı: Yapılan çalışmalar Son Tunç Çağı'ndan başlayarak yoğun bir şekilde kullanım gördüğü anlaşılan Ağrı Dağı eteklerindeki merkezlerden Mağaralar mevkii, Kasım Tığı ve Gre Herşe'de bulunan seramikler Orta Tunç Çağı'nın varlığını ispat etmiştir⁷⁹⁵.

2003 yılında Orta Tunç Çağı'na ait bulgulara yalnızca Doğubayazıt Ovası'nın kuzeyindeki Mollacem'deki büyük bir nekropolde ve son derece az sayıda olmak üzere Erciş'te Zilan Çayı üzerindeki Toptepe ve Deliçay'ın yukarı kısmındaki Aşağı Karaçay kalelerinde rastlanılmıştır⁷⁹⁶.

Yapılan araştırmalarda 2004 yılında bu döneme ait malzemeye oldukça az rastlanılmıştır. Bunun nedeni olarak da bu kültürün düzlük alanlardan çok yüksek yaylalarda yer alması olarak gösterilmiştir. Daha çok Van Gölü Havzası'nda rastlanılan bu döneme ait yerleşimler Orta Demir Çağı'nda yoğun olarak yerleşilmiş bulunan Yalçinkaya Kale ve Nekropolü ile İlk Tunç Çağı ve Orta Demir Çağı ağırlıklı malzemeye sahip olan Zali, Üzerliktepe ile Doğubayazıt ovasındaki Sarıgül ve Ziyarettepe höyükleri olarak tespit edilmiştir⁷⁹⁷.

2006 yılında bu döneme ait son derece az buluntu saptandığı belirtilmiştir. Tuzluca Hasankent Kurganı, Iğdır Ovası Deliktaş, Çaldıran Ovası Yukarı Mutlu, Şehitlik ve Hacı Hatun kaleleri ile Saray Şehitlik Usibiti Höyüğü'nde araştırmalar yapılmıştır⁷⁹⁸.

2007 yılı Orta Tunç Çağı bulguları diğer dönemlere kıyasla oldukça sınırlı sayıdadır. Bu döneme ait en fazla bulguya rastlanılan Esenbel ve Büyük Taştepe Kalelerinin her ikisi de Patnos Ovası'nda, Süphan Dağı'nın kuzeydoğu eteğindeki

⁷⁹⁴ Özfirat, Van, Ağrı ve Iğdır, s. 36 vd.

⁷⁹⁵ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 118.

⁷⁹⁶ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 302.

⁷⁹⁷ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 7.

⁷⁹⁸ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 200.

Sarısız sazlığının çevresinde yer almaktadır⁷⁹⁹.

Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı: Özfirat ve Marro yaptıkları araştırmada malzemelerin birbirine olan yakın benzerliği bakımından ve mimarisinin benzemesiyle 2002 yılı çalışmalarında iki dönemi beraber değerlendirmeyi uygun görmüşlerdir. İncelenen merkezler Büyük Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerindeki Iğdır-Gölyüzü Köyü'ne kadar uzanan geniş bir bölgede yer almaktadırlar. Hepsi Büyük Ağrı Dağı'nın alt eteklerindeki lav akıntılarından oluşmuş tepeler ve aralarındaki düzlüklerde yer alan bu merkezler birer kale ve bunların eteklerinde yer alan nekropoller biçimindedir⁸⁰⁰.

2003 yılında Özfirat ve Marro çalışmalarını ilerlettiğinde 2002 yılında bulunan höyüklerin nekropol alanlarında araştırmalarını devam ettirmişlerdir⁸⁰¹.

Özellikle sadece Orta Demir Çağı malzemesinin bulunduğu bölge olarak Meydan Yaylası'nın kuzeyindeki Şekerbulak'ta, modern yayla evlerinin arasındaki küçük bir yamaç işaret edilmektedir. Güneye doğru Zilan vadisi üzerinde konteksi tam belirlenememiş olan Kilise mevki diğer bir alandır⁸⁰².

2004 yılı Ağrı-Iğdır bölgesinde Son Tunç/Erken Demir Çağı merkezleri olarak Aras vadisinde Kırmızıtepe, Ağrı'da Harabepazar, Kohe Musa, Doğubayazıt'ta Eski Değirmen, Hasanbey, Karaburun, Göze, Bulakbaşı, Karabacar, Ankon, Sazlıktepe ve Çetenli yerleşim-kale ve Nekropoller ile Ziyarettepe (Sağıksuyu) höyüklerinden malzemeler toplanmıştır. Van Gölü Havzası'nda ise Yalçinkaya, Aliler ve Üzerliktepe'de Erken Demir Çağı malzemeleri ele geçmiştir⁸⁰³.

2005 yılında Son Tunç/Erken Demir Çağı'na ait buluntularla bölgede sıklıkla karşılaşıldığı gibi kayalık tepeler üzerindeki kaleler ve eteklerindeki nekropollerde de rastlanılmıştır. Bu merkezler Çaldıran Ovası'ndaki Çavuşbaşı, Van

⁷⁹⁹ Özfirat, Yüzey Araştırması 2007, s. 30.

⁸⁰⁰ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 18.

⁸⁰¹ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 302 vd.

⁸⁰² Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 305 vd.

⁸⁰³ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 8 vd.

Ovası'nın kuzeydoğusundaki Siyahtaş, Kıratlı, Erçek Gölü'nün doğu kıyısındaki Harabe Kale, Abdullah Çeşmesi ve Baklatepe'dir. Doğu Anadolu yüksek yaylasında sayıları gittikçe artan bu kale ve eteklerindeki büyük nekropoller nüfusun belli merkezlerde toplanmaya başladığının ve Urartu Krallığı'nın ortaya çıkışını hazırlayan etkenlerden biri olduğu düşünülen sosyal organizasyonun oluşmaya başlamasının birer göstergesi olarak düşünülmektedir⁸⁰⁴.

2006 yılı çalışmaları gösteriyor ki bu dönemde dağ eteklerinde yer alan kale ve nekropoller bu dönemde oldukça yoğun iskân görmüştür. Nekropollerde kurgan tipi mezarlar görünmekte ve mezarlar kuzeyde Ağrı Dağı ve yakın çevresinde son derece yoğun olmasına karşın, Van Gölü Havzası'nın kuzeyindeki sayılı birkaç örnek hariç görülmez⁸⁰⁵.

Son Tunç/Erken Demir Çağı'na ait kalelerin sayısının 2007 yılı araştırmalarında oldukça fazla olduğu görülmektedir⁸⁰⁶.

Orta Demir Çağı: Ağrı-Iğdır bölgesinde Harabepazar (Kovancık), Tutumlu, Ankon, Hasanbey, Eski Değirmen, Karaburun, Ziyarettepe, Gelesor, Çetenli, Kelket, Büvetli ve Bulakbaşı Kale ve Nekropolleri, Tuzla Tepesi, Sarıgül ve Mezarlıktepe höyükleri ile Çimen, Sazlıktepe ve Kohe Musa yerleşimlerinde bu döneme ait malzemeler bulunmuştur⁸⁰⁷.

2005 yılında Orta Demir Çağı'na ait buluntulara hemen hemen incelenen bütün merkezlerde rastlanılmıştır: Yukarı Elmalık, Siyahtaş, Tasmalı, Baklatepe, Abdullah Çeşmesi, Kilisetepe, Büyükdüz, Cargavattepe, Biçenek, Beyaztaş, Muradiye Kalesi, Çavuşbaşı ve Çaldıran Kalesi⁸⁰⁸.

2006 da yapılan çalışmalar Hasankent Kurganı, Kalaca Kalesi, Diyadin/Guc, Muradiye/Gümüştepe, Gürpınar/Hamurkesen yerleşimleri;

⁸⁰⁴ Özfirat, Yüzey Araştırması 2005, s. 145.

⁸⁰⁵ Özfirat, Van, Ağrı ve Iğdır, s. 36 vd.

⁸⁰⁶ Özfirat, Yüzey Araştırması 2007, s. 30.

⁸⁰⁷ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, ss. 10–11.

⁸⁰⁸ Özfirat, Yüzey Araştırması 2005, s. 147 vd.

Saray/Yeşilalıç I, Çaldıran/Soğuksu ve Umuttepe, Van il merkezinin hemen kuzeyinde Kavuncu kaleleri ve Doğubayazıt'taki Şehittepe Kurganı⁸⁰⁹.

2007 yılı çalışmalarında ise yerleşimlerin büyük çoğunluğunda Orta Demir Çağı/Urartu malzemesi yoğun olarak görülmektedir⁸¹⁰.

Geç Demir Çağı: Geç Demir Çağı'na ait yerleşimlere bölgede araştırma yapılan diğer yörelere göre daha sıklıkla rastlanıldığı ifade edilmiştir. 2004 yılı sonuçlarına paralel olarak Van Gölü'nün doğu sahilinin bu dönemde yoğun bir yerleşime sahne olduğu belirgin bir biçimde görülmektedir. Geç Demir Çağı izleri hem düzlük alanlardaki yerleşimlerde hem de kalelerde bulunmuştur. Baklatepe, Abdullah Çeşmesi, Kilisetepe, Cargavattepe, Aşağı Gölalan, Çavuşbaşı, Çaldıran Kalesi. Çeşitli dönemlerde de yerleşim görmüş bu merkezlerin yanı sıra tek dönemlik yerleşimler olan Saray'daki Yeşilalıç II Kalesi, Van Gölü'nün doğu sahilindeki Şafak Bulakları, Koltuklar, Sazlıkyanı ve Sivritepe bu dönem için önemli olduğu belirtilmiştir⁸¹¹.

Geç Demir Çağı'na ait bulguların içinde Bajergah ve Aşağı Mutlu Kaleleri sadece bu dönemde yerleşilmiş olmaları açısından ayrı bir önem taşımaktadır⁸¹².

2007 yılı araştırmalarında Geç Demir Çağı'na ait çanak çömleğe birçok merkezde rastlanılmıştır. Çok tabakalı bu yerleşimler içinde Aşağı Elmalık ve Aşağı Keçikıran, tek evreli küçük kalelerdir⁸¹³.

2002 yılı araştırmaları sırasında Iğdır ve Doğubayazıt bölgelerindeki ilk çalışma sonuçları üçe ayrılmıştır. Bunlardan birincisi dağlık alanlar ile ovalar arasındaki farklılıktır. Büyük Ağrı Dağı eteklerinde Orta Tunç Çağı'ndan başlayarak Orta Demir Çağı'na kadar kullanım görmüş olan nekropoller oldukça fazladır. Bölgede uzun süreli yerleşik yaşamı gösteren höyükler ise bölgede az sayıda

⁸⁰⁹ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 204 vd.

⁸¹⁰ Özfirat, Yüzey Araştırması 2007, s. 31 vd.

⁸¹¹ Özfirat, Yüzey Araştırması 2005, s. 148 vd.

⁸¹² Özfirat, Van, Ağrı ve Iğdır, s. 36 vd.

⁸¹³ Özfirat, Yüzey Araştırması 2007, s. 31 vd.

görülmektedir⁸¹⁴.

İkinci olarak bütün bölgede İlk Tunç Çağı'ndan sonra kesintiye uğrayan yerleşik yaşamın Urartu Krallığı dönemine kadar tekrar kurulamamış olduğu ifade edilmektedir. Yerleşik ve tarımsal karakteri belirgin olan İlk Tunç Çağı kültürünün son yüzyıllarından başlayarak ovaların büyük çapta terk edildiği yaşamın yüksek alanlara doğru kaydığı söylenmiştir. Bölgedeki mezarların bölge nüfusuna göre oldukça az olması dikkati çekmektedir. Yine bu bölgede mimari yapılanmayla ilgili kalıntıların olmayışının sebebi olarak Iğdır Ovası dışındaki alanlarda coğrafi özellikleri nedeniyle bölgede hâkim olan hayvancılık, göçebe yaşam ve bunun getirdiği pastoral yaşantı olarak gösterilmektedir⁸¹⁵.

Sonuncu olarakta Geç Kalkolitik Çağ'ın varlığıdır. Hazinetepe ve Gıcık mevkiî Tunç Çağı öncesine ait malzeme vermiştir. Hazinetepe senenin üç ya da dört ayı için kullanılmış olan bir yazlık yerleşim yeri olarak gösterilmiştir⁸¹⁶.

2003 yılı yüzey araştırmaları Erciş ve Doğubayazıt bölgelerinde Holocene boyunca en yoğun yerleşimi Erken/Orta Demir Çağı'nda gördüğünü göstermiştir. Bu yılda belirlenen 34 merkezden 33 tanesinde Demir Çağı malzemesi bulunmuştur, bunların içinde 26 tanesinde sadece Demir Çağı'nda yerleşilmiştir. Özfirat ve Marro bu durumun Urartu ve Urartu öncesi Erken Demir Çağı beyliklerinin Önasya politik dengesi içindeki önemini gösterdiğini, fakat daha genel olarak M.Ö. 1. binyılda yüksek yaylanın ekonomik dinamizmini gösterdiğini ifade etmişlerdir⁸¹⁷.

Bölgede yapılan araştırmalar Kalkolitik ve Tunç Çağı gibi daha erken dönemlere ait kanıtların son derece az olması ise birçok yerleşimin aralıklarla yükselmeler gösteren Van Gölü'nün suları altında kalmış olmasıyla kısmen açıklanmaktadır. Özfirat ve Marro Neolitik ve Erken/Orta Kalkolitik Çağ'a ait merkezlerin olmayışını sadece buna bağlamamış ve bunu yerleşim sistemine

⁸¹⁴ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 20.

⁸¹⁵ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 21.

⁸¹⁶ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 21.

⁸¹⁷ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 306.

bağlamışlardır. Aynı zamanda Geç Demir Çağı'na ait herhangi bir yerleşime rastlanmayışı da dikkat çekmektedir. Bunun sebebi olarak da Akhamenid hâkimiyetinin yapısı gösterilmektedir⁸¹⁸.

2004 yılı çalışmalarında Erken/Orta Demir Çağı'nın tersine diğer dönemler için kanıtlar oldukça azdır. Özellikle Geç Kalkolitik ve Orta Tunç Çağı için. Ancak bu durum daha fazla veri olmakla birlikte İlk Tunç Çağı ve Geç Demir Çağı içinde geçerli olduğu ifade edilmiştir⁸¹⁹.

2005 yılı araştırmalarının sonuçlarını önceki araştırmaları desteklemekle birlikte Van Gölü Havzası'nın doğu kıyısının, batı kıyıları ve Ağrı-Iğdır bölgesinin aksine Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı ve Geç Demir Çağı'nda çok daha yoğun bir yerleşmeye sahip olduğu söylenmektedir. Orta Tunç Çağı için bulguların yok denecek kadar azlığının nedeni olarak Orta Tunç Çağı'nda yaşamın daha çok yüksek alanlara kaydığı görüşü düşünülmektedir. Erken ve Orta Demir Çağı'nda ise tüm bölgede olduğu gibi yerleşim sayısının arttığı düşüncesi yoğunlaşmıştır. Özellikle Urartu Krallığı (Orta Demir Çağı)'na ilişkin bulgular incelenen bütün merkezlerde ele geçtiği ifade edilmiştir. Geç Demir Çağı'nda ise Van Gölü'nün doğu kıyılarının yoğun bir yerleşime sahne olduğu bilinmektedir⁸²⁰.

3.9.1.2. Bitlis - Muş

Kuzeydoğu Anadolu'da son yıllarda özellikle M.Ö. 2. binyıl üzerinde sürdürülen yüzey araştırmaları 1997 yılında Bitlis ve Muş illerinde, özellikle Orta Tunç, Son Tunç ve Demir Çağlarına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Muş Ovası'nın kuzeyi ile Süphan ve Nemrut volkanlarının eteğindeki yüksek yaylalar Özfırat tarafından incelenmiştir. İlk Tunç Çağı'na ait yalnızca iki yerleşme belirlenmiştir: Kümbet Höyük ve Harabe Hulik. Bir iki Erken Demir Çağı malzemesi

⁸¹⁸ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 306.

⁸¹⁹ Özfırat ve Marro, 2004 Yılı, s. 15 vd.

⁸²⁰ Özfırat, Yüzey Araştırması 2005, s. 150.

dışında Erken Transkafkasya türü parçalar Kümbet Höyük'ten ele geçirilmiştir⁸²¹.

1997 yılı araştırmalarının odak noktasını Orta ve Son Tunç Çağları oluşturmaktadır. Bu dönem kültürleri bugünkü bölünmeyle Kuzeydoğu Anadolu, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Nahçıvan ve Kuzeybatı İran'da tanınmaktadır. Boyalı çanak çömlekleri ile karakterize olan bu kültür özellikle, Aras boyunda yoğunlaşan alanlarda yaygındır ve nekropollerden tanınmaktadır. Aras boyalıları adı verilen bu kültür, boyalı çanak çömleğin yanında düz ve kazıma bezemeli mallara da sahiptir⁸²².

1998 yılı yüzey araştırmaları aynı illerde özellikle M.Ö. II.-I. binyıllar üzerinde yoğunlaştırılarak sürdürülmüştür. Muş Ovası'nın kuzeyindeki yüksek teraslar, Bulanık Ovası ile güneyindeki Gaz sırtları ve hemen bunun güneybatısındaki Atom Yaylası ile her ikisinin de güneyindeki Sütay Yaylası'nda gerçekleştirilmiştir⁸²³.

1998 yılı araştırmalarında en erken izler M.Ö. III. binyıla tarihlendirilmiştir. Bulanık Ovası'ndaki Gümüşpınar (Pulur) Höyüğü'nden çanak çömlekler elde edilmiştir. Höyükten toplanan İlk Tunç Çağı'na ait çanak çömlekler kuzeyde Transkafkasya'dan güneyde Filistin'e kadar karşımıza çıkan Kura Aras türündedir. M.Ö. II. binyıl ile ilgili yapılan araştırmalarda döneme dair çok buluntu saptanamamıştır⁸²⁴.

Bölgede yapılan araştırmalar 1999 yılında da devam etmiştir. Muş İli, Bulanık ve Malazgirt ilçelerinde gerçekleştirilmiştir. Özellikle M.Ö. III. ve I. binyıllar arasında çalışmalar yoğunlaştırılmıştır⁸²⁵.

⁸²¹ Özfirat, 1997 Yılı, s. 1.

⁸²² Özfirat, 1997 Yılı, s. 1.

⁸²³ Aynur Özfirat, "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Ankara, 24-28.05.1999, 2000, (Tunç ve Demir Çağları), s. 193.

⁸²⁴ Özfirat, Tunç ve Demir Çağları, ss. 193-194.

⁸²⁵ Aynur Özfirat, "1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Ankara, 22-26.05.2000, 2001, (1999 Yılı Muş), s. 123.

Bulunan en erken izler M.Ö. III. binyıla (Erken Transkafkasya Dönemi) tarihlendirilmiştir. Bu döneme ait 3 merkez incelenmiştir. Bunlar Konakkuran (Bayraktepe), Adalar ve Adaksu (Mezarlıktepe) höyükleri olarak rapor edilmiştir⁸²⁶.

Özfırat Van Gölü Bölgesi'ndeki araştırmaların esas amacını M.Ö. II. binyıl kültürlerine ait izlere ulaşabilmek olarak belirtmiştir. 1999 yılında yapılan çalışmalarla bu yıla kadar gelen süreç içinde saptanan Suluçem, Nurettin, Yılankalesi, Haydarkalesi, Elmakaya, Çaygeldi, Gümüşpınar, Yuvadamı, Cemaleddin, Eriklik nekropol ve yerleşimleri de dâhil edilmek üzere Kuzeydoğu Anadolu Orta Tunç Çağı malzemesini ve genel karakterini belirlemede oldukça yardımcı olduğu belirtilmiştir. Özfırat buradan yola çıkarak bölgede artık Orta ve Son Tunç Çağlarında bir boşluğun yaşanmadığını ifade etmiştir⁸²⁷.

1999 yılı yüzey araştırmalarının son bölümü olarak Demir Çağı gösterilmiştir. Bu döneme ait olarak Konakkuran, Adalar, Adaksu, Kırkgöze dışında Okçuhan, Dereboğazı, Tıkızlı, Bostankaya, Yeniköy, Beliahır ve Göztepe'de buluntular saptanmıştır⁸²⁸.

1995 yılından itibaren sistemli bir şekilde yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda Doğu Anadolu'nun en az bilindiği ifade edilen dönemleri M.Ö. 2. binyıl ya da daha sınırlı bir tanımlamayla Orta Tunç Çağına ait bilgiler edinildiği Özfırat tarafından belirtilmiştir⁸²⁹.

3.9.1.3. Hakkâri

Doğu Anadolu'nun güneydoğu uç kesiminde yer alan Hakkâri ortalama yükseklik bakımından Doğu Anadolu'nun en yüksek ve en arızalı parçası olarak ifade edilmektedir. Yöre ana ticaret yollarından uzak izole bir konuma sahiptir.

⁸²⁶ Özfırat, 1999 Yılı Muş, s. 123 vd.

⁸²⁷ Özfırat, 1999 Yılı Muş, s. 124.

⁸²⁸ Özfırat, 1999 Yılı Muş, s. 124.

⁸²⁹ Özfırat, 1999 Yılı Muş, s. 127.

Bununla birlikte, hayvancılıkla uğraşan göçebe ve yarı göçebe topluluklar için uçsuz bucaksız yaylalarıyla elverişli bir konuma sahiptir⁸³⁰.

Kazı çalışmaları 1997 yılı ilkbaharında, Hakkâri İl merkezinde, kent meydanının birkaç yüz metre kadar kuzeyinde bir yatılı okul inşaatı sırasında iş makinelerinin eski bir mezar odasını kısmen tahrip etmesiyle başlatılmıştır⁸³¹. 1998 yılında mezar odası inşaat alanının tam içinde kalması sebebiyle etrafta daha başka mezar olma olasılığı göz önünde bulundurularak kazılar başlatılmıştır⁸³².

1998 yılı kazılarının bitişiyle ortaya çıkartılan Hakkâri kent merkezinde, Dağgöl Mahallesi, Kaladibi mevkiinde taştan stellerin bulunmasıyla kazılar 1999 yılında Kaladibi alanındaki kazılar ve steller üzerindeki onarım faaliyetleri olmak üzere iki yerde sürdürülmüştür⁸³³.

1999 yılı kazılarının ardından 2000 yılı kazı sezonunda ise istimlâk sorunları sebebiyle geniş çaplı kazılar yapılamamış, sadece M1 mezarının yakın çevresi incelenmiş ve stellerin bulunduğu alanda bazı temizlik çalışmalarının yapıldığı rapor edilmiştir⁸³⁴.

Doğu Anadolu Bölgesi ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında sürdürülen arkeolojik yüzey araştırmaları çalışmalarından biri ve Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi'nde Erken Demir Çağı'na ait kale ve nekropollerinin araştırılması şeklinde ilerlemiştir⁸³⁵.

Yapılan araştırmalarda Belli Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki höyüklerde oturan insanların sanki tarımı terk etmiş, suyu ve otu bol olan yaylalara göç etmeye başlamış olduklarını ifade etmiştir. Yaylaların sunmuş olduğu bu elverişli koşullar

⁸³⁰ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 355.

⁸³¹ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 355.

⁸³² Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 356.

⁸³³ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, ss. 357-358.

⁸³⁴ Aynur Özfirat, "2000 Yılı Hakkâri Kazıları", **23. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Ankara, 28.05.2001-01.06.2001, 2002, (Hakkâri Kazıları), s. 297.

⁸³⁵ Oktay Belli, "Erken Demir Çağı'nda Hakkâri Bölgesi", **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Ankara, 06-08.06.2007, 2008, (Hakkâri Bölgesi), s. 19.

öylesine benimsenmiştir ki, M.Ö. II. binyılda hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe yaşam biçimi neredeyse karakteristik bir duruma dönüşmüş olduğu şeklinde yorumlanmıştır. İnsanların ovalardaki höyük ve tarımdan uzaklaşmaları, günümüzdeki iklimin başlangıcı olan kurak bir iklimin varlığına bağlanmaktadır⁸³⁶.

Belli'nin yapmış olduğu yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları bize Hakkâri Bölgesi'nde önemli verilerin olduğunu göstermektedir. Kale ve nekropollerin Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi'ndeki dağlık alanda saptanmasıyla diğer bölgelerle yapılan kıyaslamalar bu bölgede diğerlerinden daha az olduklarını işaret etmektedir. Bunlar; Avzini Kalesi ve Mezarı, Arıhan Mezarı, Kaletepe Kaleleri ve Nekropolü, Çobanik Kalesi, Karataş Kalesi, Bohanis Kalesi ve Nekropolü, Hakkâri Mezarları olarak sıralanmaktadır⁸³⁷.

3.9.2. Van Gölü Havzası Çevresi'nde Yapılan Yüzey Araştırmalarında Bulunan Mezarlık Alanları

3.9.2.1. Van, Ağrı, Iğdır:

2002 yılı yüzey araştırmalarında Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen iki merkezin belirlendiğini daha önceki bölümde detaylı bir şekilde anlatmıştık. Bu iki merkez Hazinetepe ve Gıcık mevkiidir. Hazinetepe Iğdır Ovası'nın güneybatı ucunda ve Ağrı Dağı lavlarının ovayla birleştiği son noktada yer almaktadır. Burası lav akıntısının üzerine yerleşmiş küçük bir höyüktür. Yerleşimin yer aldığı alçak lav tepesinin üzerinde birkaç tane büyük kurganın yer aldığı tespit edilmiştir⁸³⁸.

Hazinepe'nin yaklaşık 5 kilometre güneyindeki Gıcık mevki lav akıntılarının Iğdır Ovası'yla birleştiği bir noktada yer alan Demir Çağı nekropolüdür. Lavların arasındaki düzlükte hepsi tahrip edilmiş mezarlar yer almaktadır⁸³⁹.

⁸³⁶ Belli, Hakkâri Bölgesi, s. 19.

⁸³⁷ Belli, Hakkâri Bölgesi, s. 19 vd.

⁸³⁸ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 16.

⁸³⁹ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 16.

Özfırat ve Marro 2002 yılı çalışmaları sırasında Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı olarak belirledikleri alandan gelen malzemelerin çoğunlukla tahrip edilmiş mezarlardan toplandığı ifadesini kullanmışlardır. Kalelerin etraflarını çevreleyen tepeler arasındaki düzlüklerde nekropoller tespit edilmiştir. İlk belirlemelere göre bu nekropollerde iki tür mezarın bulunduğu belirtilmiştir: Alçak yığma tepelere sahip kurganlar ve kromlekli mezarlardır. Yaklaşık olarak mezar sayısı 300–400 olarak ifade edilmiştir. Mezarlar sık bir şekilde yan yana yapılmış ve düzlüklerin orta kısmından çok, kenarlarına doğru yerleştirilmişlerdir. Oldukça ağır tahribata maruz kaldıkları anlaşılan mezarlar işlenmemiş küçük taşlardan yapılmış ve oldukça alçak yığma tepelerin altında (3–4 metre çapında) tek kişilik mezarlardır. Mezarlar iki-üç sıralı taş örgü duvarlıdır, üzerleri ise yatay olarak yerleştirilmiş ve sayıları ortalama iki-dört olan iri taşlarla örtülmüştür. Bazılarının çok düzgün olmamakla birlikte kromlekle çevrili olduğu belirgindir. Bu nekropollerde ayrıca taştan yapılmış teraslarla desteklenmiş ve dikdörtgen planlı platformların üzerinde yer alan büyük boyutlu kurganlar bulunmaktadır. Bu kurganların çapları 60–25 metre arasında değişmektedir. Bunların arasında kromlekli küçük kurganlar da bulunmaktadır. Büyük boyutlu kurganlara Doğubayazıt Ovası'nda Barındı Köyü Tavla mevkiinde rastlanılmış olduğu ifade edilmiştir⁸⁴⁰.

Büyük Ağrı Dağı'nın hemen batısındaki Pamuk Dağı'nın yamacında yer alan Suveren Köyü'nün içinde ve yüksekçe kayalık bir tepe üzerindeki Tepekale'de bir köy evinin bahçesinde bir taş örgü mezar ve buradan bulunan çanak çömlekler ise Son Tunç-Erken Demir Çağı nekropolünün varlığına işaret etmektedir. Yamaçlarda nekropol bulunduğu ait diğer izler ise Tepekale'nin 500 metre kadar güneyindeki Kervane mevkiindedir. Burada kurgan olduğu düşünülen mezarlarla karşılaşmıştır. Bu yamaçtaki yapı kalıntılarının arasında kaçak kazılar nedeniyle görülebilen bazı mezarlar bu alanın daha önceden nekropol olarak kullanıldığı konusunda bilgi vermektedir. Bu mezarlar taş örgü duvarlıdır ve üzerleri iri taşlarla kapatılmıştır. Araştırmacılarına göre üzerlerindeki yığma tepeler daha sonraki yapılaşma sırasında tahrip edilmiştir⁸⁴¹.

⁸⁴⁰ Özfırat ve Marro, 2002 Yılı, ss. 18–19.

⁸⁴¹ Özfırat ve Marro, 2002 Yılı, s. 19.

Iğdır Ovası'nın karşı tarafında, Ermenistan'daki Aragats Dağı'nın etekleri ve etrafındaki ovalarda karşılaşılan Son Tunç-Erken Demir Çağı yerleşim düzeni de daha çok ova kenarları ve dağ eteklerinde kale ve nekropoller şeklinde görülmektedir. Büyük Ağrı eteklerinde karşılaşılan kale ve nekropollerin hem yapısal hem de çanak çömlekler açısından Lçasen-Metsamor Kültürü merkezleriyle paralellik içerdiği belirtilmektedir⁸⁴².

2002 yılı çalışmaları Mağaralar mevki, Kasım Tığı (EK2 Resim 131-132-133) ve Gre Herşe'de ve Ömerağa, Melekli-Kültepe'de sürdürülmüş ve Urartu malzemelerine ulaşılmıştır. Bu çalışmalar sırasında Melekli-Kültepe'de Urartu kremasyonları bulunmuştur. Höyüğün üzerinde bulunduğu tepenin bitimiyle başlayan ve kuzeye doğru uzanan oldukça geniş kumluk arazide bir Urartu nekropolüne ait olduğu düşünülen çanak-çömlek parçaları bulunmuştur. Fakat kum ocağı olarak kullanıldığı anlaşılan bu alanda çok fazla tahribata uğraması sebebiyle mezarlarla ilgili herhangi bir bilgi edinilememiştir. Aynı zamanda Ömerağa kurganlarının Urartu için sıra dışı olduğu ifade edilmiştir⁸⁴³.

Urartu Dönemi için belirlenen merkez Çaldıran Ovası'ndaki Kubik Mevkii Nekropolü, Van İli Çaldıran İlçesi'nin doğusundaki Yenyaka Köyü'ndedir. Oldukça geniş bir alana yayılmış olan Kubik mevkiinde 2 tane kümbet teslim edilmiştir. Bu alanın kaçak kazılara maruz kalmasıyla kaçak kazı çukurlarından anlaşıldığına göre nekropoldeki mezarlar tek kişiliktir. Gömmeler toprağa açılmış çukur ya da bu toprak çukurların tek ya da iki-üç sıra taş örgü duvarla örüldüğü mezarlara yerleştirilmiş olduğu izlenimi oluşturmaktadır. Nekropolün ortasında iki kayalıktan güneydekinde, Urartu temel yuvaları ve bazı kaya işçilikleri görüldüğü ifade edilmiştir. Mezarlar hem yapısal özellikleri hem de malzeme açısından Van Gölü Havzası'nda ki diğer nekropollerdekilerle paraleldir⁸⁴⁴.

2003 yılı çalışmalarında Ağrı Dağı'nın batı yamaçlarına çok yakın olan Mollacem Nekropolü, lav akıntılarından oluşmuş bir kayalığın güneydoğu eteğindeki

⁸⁴² Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 19.

⁸⁴³ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 20.

⁸⁴⁴ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, s. 20.

düzlüktedir (EK2 Resim 134). Sayıları 30 kadar olan mezarlar kaçak kazılar sonucu büyük tahrip görmüşlerdir. Özfırat ve Marro çok sık ve yan yana açılmış olan bu mezarların türünü saptamakta zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Ortalama 2–3 metre çapında görünen mezarların üzerinin ne şekilde kapatıldığı anlaşılamamıştır. Fakat kazılan her çukurun başında yığın halinde bulunan taş ve topraktan yapılmış yığma tepelerinin altında tek kişilik basit toprak mezarların olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴⁵.

Aynı bölgede bu alanın 40–50 metre kuzeydoğusunda, diğerlerinden daha büyük boyutlu, 10 metre çapında ve 1–2 metre yüksekliğinde 2 adet taş kurgan yer almaktadır. Tamamıyla irili ufaklı taşlardan yapılmış olan tepenin altında iri taşlardan bir mezar odasının bulunmuş olma olasılığından raporlarda bahsedilmiştir. Bu tahribattan, etraflarının daha iri taşlarla sınırlandığı anlaşılmaktadır. Bu boyutta taş kurganlara bugüne kadar Anadolu sınırları içerisinde sadece Doğubayazıt'taki Suluçem'de rastlanıldığı araştırmacıları tarafından belirtilmiştir⁸⁴⁶.

Erken/Orta Demir Çağı'na tarihlendirilen Doğubayazıt'ta yürütülen ve 2002 yılında belirlenen Sağlıksuyu Köyü'nde iki ayrı nekropol alanı tespit edilmiştir. Bu nekropollerden Subaşları, köyün batısındaki tepenin yamacında yer almaktadır. Çok sık ve yan yana yapılmış mezarların hepsi kaçak kazılarla tahrip görmüştür. Tek kişilik ve yarı işlenmiş küçük taşlardan yapılmış mezarların üst örtüsü belirgin değildir. Az sayıda ele geçirilen çanak çömlek parçaları Urartu olmakla birlikte, mezar mimarisi daha geç bir döneme tarihlendirilmektedir. Köyün içindeki yoğun Ortaçağ yerleşmesi nedeniyle Subaşları Nekropolü'nün Ortaçağ'a ait olduğu düşünülmektedir. Bu alanda bulunan birkaç tane Urartu çanak çömleğinin alttaki bir yerleşime ya da nekropole ait olduğu düşünülmektedir⁸⁴⁷.

Diğer bir nekropol olan Şorik Nekropolü Subaşları Nekropolü'nün bulunduğu tepenin arkasındaki yamaçta yer almaktadır. Burada yarı işlenmiş taşlardan yapılmış ve üzerleri iri kapak taşlarıyla örtülü taş sandık ve oda görünümlü mezarlar tespit edilmiştir. Diğer mezarlar gibi bunlarda kaçak kazılar sonucu tahrip

⁸⁴⁵ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 302.

⁸⁴⁶ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 302.

⁸⁴⁷ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, ss. 302–303.

görmüştür. Bazılarının alçak kurgan şeklinde olduğu üzerlerindeki son derece alçak yığma tepelere bakılarak söylenmektedir. Bazıları da kromlekleri olan bu mezarlar 2002 yılında Ağrı Dağı eteklerinde bulunanlarla gerek malzeme ve gerekse yapısal özellikleri bakımından benzerlikler göstermektedir. Her iki bölgede de bir kale ve eteklerinde yer alan nekropol şeklinde oluşturulmuş bir düzen dikkati çekmektedir⁸⁴⁸.

Doğubayazıt Ovası'nın güneybatı ucundaki Üçgöze Köyü'nde tek bir oda mezara rastlanmıştır. Kaçak kazılarda tamamen tahrip edilmiş olan bu mezar, taş örgü tekniğinde yapılmıştır. Açık olmamakla birlikte önce bir dromosun olduğu düşünülmektedir. Düzgün prizmatik taş bloklarıyla örülmüş olan mimari malzemenin hiç bulunmamasıyla birlikte Urartu mimarisinin özellikleriyle benzerlikler taşımaktadır⁸⁴⁹.

2003 yılı araştırmaları Erciş bölgesindeki birçok kale ve eteklerindeki nekropollerde sürdürülmüştür. Gele Tepe üzerinde bir kaleye ait kalıntılar bulunmuştur ve kalenin bulunduğu tepenin doğu eteğinde nekropol tespit edilmiştir. Kalenin zirvesinde ayrıca 2 adet mezar bulunmuştur. Kale ve doğusundaki nekropolde saptanan mezarlar alçak kurgan görünümündedir. Küçük taşlardan yapılmış yığma tepeleri belirgin olmakla birlikte alttaki mezarların şekli maalesef ki anlaşılamamıştır. Hem alçak kurgan görünümlü mezarların kullanımı hem de bu alanda ve kalede bulunan çanak çömleklerle göre bu yöndeki nekropol Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir. Meydan'da daha önce yapılan araştırmalarda ise kalenin güneybatı ve batı yönlerinde bir Urartu nekropolü tespit edilmiştir (EK2 Resim 135-136)⁸⁵⁰.

2003 yılı çalışmalarında Erciş Ovası'nın içinden geçen Zilan Vadisi'nin içinde güneye doğru Kengerkor, İt Kalesi (EK2 Resim 137), Toptepe, Erciş Ovası'nın Van Gölü'ne akan ikinci önemli akarsuyu olan Deliçay'ın yukarı vadisinde Aşağı Karaçay, her iki çay arasındaki yüksek düzlükte Deredam, Van Gölü sahilinde Alacahan ve Evditepe ile ovanın batısında Süphan Dağı'nın eteğinde

⁸⁴⁸ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 303.

⁸⁴⁹ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 303.

⁸⁵⁰ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 303.

Ganiyi Neso Kale ve Nekropollerini yer almaktadır. Tıpkı Meydan-Gele Tepe gibi bu merkezler de bir tepe üzerinde kale ve eteklerinde nekropollerden oluşmaktadır⁸⁵¹.

Nekropollerde birkaç tür mezar görülmektedir. Kaçak kazılar sebebiyle açılmış mezarlardan görülebildiği kadarıyla bir grup mezar tek kişilik, duvarları kaba taşlarla yapılmış ve üzerleri iri taşlarla kapatılmış taş sandık türündedir. Diğer bir grup oda mezarlardır. Kaçak kazılar sırasında tamamen boşaltıldıklarından bir ya da birden fazla gömmeyi içerip içermediklerini anlayabilmek güçtür. Oda mezarlarda kabaca iki tür görülmektedir: Bunlardan ilki taş sandık mezarların daha büyük boyutlu olanları şeklindedir ve aslında dikdörtgenimsi planları ve sözde kemerleriyle odamsı bir görünüme sahiptirler. Üzerleri yine ağır kapak taşlarıyla örtülmüştür. Oda mezarların ikinci grubunu Zilan vadisinin kuzeydoğu ucundaki İn mevkii, İt Kalesi ve Ganiyi Neso'da bulunanlar oluşturmaktadır. Bunlar son derece özenli mimarileriyle dikkat çekmektedir. Duvarları oldukça düzgün bir şekilde yapılmış taş örgü, üzerleri ise sayıları 3–4 arasında değişebilen oldukça büyük taşlarla kapatılmıştır. Toplanan malzemenin yanı sıra sözü edilen mezarların Evditepe, Karagündüz, Yoncatepe, Aliler, Dilkaya ve Hakkâri nekropollerinden bilinen oda mezarlarla benzerlikleri dikkati çekmektedir. Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı gömmeleri için ölümlerin hediyelerle birlikte mezarlara gömülmesi belirleyici bir nitelik olarak görülmektedir⁸⁵².

2003 yılı araştırmaları sırasında bazı mezarların alçak kurgan denebilecek türde olması diğer bir özelliktir. Son derece alçak yığma tepeleri olan bu mezarların yanı sıra kromlekle çevrilmiş olanları da bulunmaktadır. Yığma tepelerin altındaki mezarlar taş sandık ya da oda görünümlüdür. Bahsettiğimiz bu mezarlara Meydan-Gele Tepe, İt Kalesi, Kengerkor, Alacahan ve Evditepe mezarları içinde de rastlanılmıştır. Doğubayazıt Ovası'ndaki Şorik ve Ağrı Dağı eteğinde bulunan mezarlarla benzer özellikler gösteren bu mezarlar kurgan geleneğinin bölgede giderek dejenere olmuş geç temsilcileri olarak değerlendirilmişlerdir. Bu türde mezarlar bölgede Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Özfirat ve Marro yapmış oldukları çalışmalarda Tendürek Dağı'nın güneyinde kalan Erciş havzasının aslında

⁸⁵¹ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 304.

⁸⁵² Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 304.

kurgan türü mezar anıtları bakımından zengin olmadıkları tespitine ulaşmışlardır. Kurgan geleneğinin güney sınırının bu dağın kuzeyinde, yani Doğubayazıt Ovası'nda son bulmuş olabileceği fikri öne sürülmüştür. Bunlara ek olarak Tendürek Dağı'nın kuzeyinde olduğu gibi mezarlıklar büyük çapta kurganlardan oluşmamıştır. Buralarda daha çok taş sandık veya oda mezarlar görülmektedir⁸⁵³.

Zılan vadisi üzerinde bulunan Kilise mevkiinde nehre uzanan obsidiyen kütleleriyle kaplı bir tepenin yamacında mezarlar tespit edilmiştir. Fakat mezarların mimarisi görmüş olduğu tahribattan dolayı tespit edilememiştir⁸⁵⁴.

Keçikıran Van Gölü sahilinde ve Evditepe'nin karşısında yer almaktadır. Yüksek tepenin üzerinde Urartu yapıları, batı ve güney eteğinde kromlekli mezarlara ait olduğu düşünülen kalıntılar tespit edilmiştir. Fakat bu mezarlar Evditepe Nekropolü'nün devamı olabileceği fikrini oluşturmuştur. Erciş-Muradiye karayolu iki kalenin arasından geçer ve Evditepe Nekropolü'nü ikiye bölmüş bir konumdadır⁸⁵⁵.

2004 yılı yüzey araştırmalarında Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiş Yalçinkaya kale ve nekropolü tespit edilmiştir⁸⁵⁶. Son Tunç/Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiş kale ve nekropoller ise Aras vadisinde Kırmızıtepe, Ağrı'da Harabepazar, Kohe Musa, Doğubayazıt'ta Eski Değirmen, Hasanbey, Karaburun, Göze, Bulakbaşı, Karabacar, Ankon, Sazlıktepe ve Çetenli ile Ziyarettepe (Sağlıksuyu) höyükleridir. Kırmızıtepe Nekropolü'nde kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiş 3 adet mezar tespit edilmiştir. Mezarların biçimi kesin olarak anlaşılamamıştır, olasılıkla son derece alçak yığma tepelere sahip kurganların altında basit toprak mezarlar bulunmuştur. Göze'de ise mezarlar tüm bölgede oldukça sık karşılaşılan taştan yapılmış yığma tepelere sahip alçak kurganlar biçimindedir. Yığma tepelerin altındaki mezarlar iri kapak taşlarıyla örtülmüş ve tek kişilik taş örgü mezarlardır⁸⁵⁷.

⁸⁵³ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, ss. 304–305.

⁸⁵⁴ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 305.

⁸⁵⁵ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, ss. 305–306.

⁸⁵⁶ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 7 vd.

⁸⁵⁷ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, ss. 7–8.

Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmiş olan Harabepazar Kalesi ve Nekropolü Sinek yaylası girişindeki Hıdır vadisine hâkim bir noktadadır. Kalenin güneyinde kaçak kazılar sonucu açılmış olan iri kapak taşlarıyla örtülü taş örgü bir oda mezar tespit edilmiştir⁸⁵⁸.

Aynı bölgede Sazlıktepe yerleşimi Sinek yaylasının hemen doğusunda yer alan Balık Gölü yaylasının girişinde bulunmaktadır. Sazlıktepe üzerinde alçak kurganlar tespit edilmiştir. Sazlıktepe'nin hemen karşısındaki Akotepesi'nin batı kısmında ve yamaçta alçak kurganlar ve kromlekler bulunmaktadır⁸⁵⁹.

Doğubayazıt-Diyadin karayolunun geçtiği düzlükte yer alan Büvetli Köyü'nün batısındaki Kelket mevkiinde kayalığın güney tarafında 3 adet Urartu kaya mezarı belirlenmiştir. Hepsi kaçak kazılar sonucu büyük tahrip görmüştür. Ana kayaya oyulmuş kare planlı dromosları dışında tahribat ve toprak dolması sebebiyle mezarların planları açık bir şekilde anlaşılamamaktadır⁸⁶⁰.

2004 yılı araştırmaları Doğubayazıt ovasını çevreleyen tepelerin eteklerindeki Hasanbey, Ankon, Karaburun, Eski Değirmen, Gelesor Kalesi ve nekropollerinde sürdürülmüştür. Özellikleri bakımından kale ve nekropoller birbirlerine benzemektedirler. Bu bölgeden iyi bilinen şekilde yüksek bir tepe üzerinde yer alan kalelerin eteklerinde kurulmuş olan nekropoller alçak kurganlardan oluşmaktadır. Diğer merkezlerde de gördüğümüz kaçak kazılardan anlaşıldığı kadarıyla kurganların küçük taşlardan yapılmış alçak yığma tepelerinin altında çoğunlukla tek kişilik taş örgü mezarlar bulunmaktadır. Mezarlar sayıları 3–4 arasında değişen iri kapak taşlarıyla örtülmüş vaziyettedir. Bu türde mezarlara bölgede son derece yoğun olarak rastlanılmaktadır. Bazı durumlarda Ankon'da olduğu gibi mezarlar 1.50–2.00 metre çaplarında kromleklerle çevrelenmişlerdir. Kromleklerin içindeki mezarların sayısının birden fazla olduğu örnekler de bulunmaktadır. 2 ya da 4 mezarın yer aldığı bazı çevre duvarları ise dikdörtgen planlıdır ve Ankon örneklerinin bir tanesinin boyutu 14.30 X 22.50 metredir.

⁸⁵⁸ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 11.

⁸⁵⁹ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 11 vd.

⁸⁶⁰ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 12.

Gelesor'da yapılan kaçak kazılar ile ortaya çıkartılan kalenin nekropolü ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır⁸⁶¹.

Doğubayazıt ovasın en güney ucundaki Çetenli'de höyüğün doğusundaki daha alçak tepenin üzerinde ve köyün girişindeki modern mezarlığın içinde alçak kurganlardan oluşan nekropollerin yer aldığı alan 2004 yılı çalışmalarında ortaya çıkartılmıştır⁸⁶².

Orta Demir Çağı içerisinde incelenen Van Gölü Havzası'nda döneme ait izlere Yalçinkaya, Aliler Kalesi ve nekropollerini ile Köşkköy, Üzerliktepe, Tuzla, Geletepe, Çolpani Toptepe, Aştepe ve Tevekli yerleşimlerinde rastlanılmıştır. Bunların arasında Yalçinkaya Kalesi Patnos düzlüğünde yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin batı eteğindeki nekropolde kaçak kazı çukurlarından anlaşılabildiği kadarıyla birkaç sıralı taş örgü ya da basit toprak mezarlar yer almış olabileceği düşüncesi ağırlık kazanmaktadır⁸⁶³.

2005 yılında Özfirat tarafından yapılan araştırmalarda Son Tunç/Erken Demir Çağı'na ait buluntularla bölgede sıklıkla karşılaşıldığı gibi kayalık tepeler üzerindeki kaleler ve eteklerindeki nekropollere rastlanılmıştır. Bu merkezler Çaldıran Ovası'ndaki Çavuşbaşı, Van Ovası'nın kuzeydoğusundaki Siyahtaş (EK2 Resim 138), Kıratlı, Erçek Gölü'nün doğu kıyısındaki Harabe Kale (EK2 Resim 139), Abdullah Çeşmesi ve Baklatepe'dir. Doğu Anadolu yüksek yaylasında sayıları gittikçe artan bu kale ve eteklerindeki büyük nekropollerin nüfusun belli merkezlerde toplanmaya başladığının ve Urartu Krallığı'nın ortaya çıkışını hazırlayan etkenlerden biri olduğu düşünülen sosyal organizasyonun oluşmaya başlamasının göstergesi olduğunu Özfirat çalışmalarında ifade etmiştir⁸⁶⁴.

Nekropoller bu döneme özgü taş örgü oda mezarlardan oluşmaktadır. Siyahtaş yerleşimi ya da kalesi ve nekropolü yalnızca Son Tunç/Erken Demir

⁸⁶¹ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, ss. 12–13.

⁸⁶² Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 13 vd.

⁸⁶³ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, s. 14 vd.

⁸⁶⁴ Özfirat, Yüzey Araştırması 2005, s. 145.

Çağı'nda kullanılmış olması ve yoğun kaçak kazılarla açılan çok sayıdaki mezar nedeniyle Erken Demir Çağı için en fazla bilgi sağlayan merkezlerden bir tanesidir. Burada üzerleri iri sal taşlarıyla kapatılmış oda mezarların bazılarının boyutları 2.65 X 1.00 X 1.00 metre, 2.20 X 0.92, 2.40 X 1.70 X 0.80 metredir⁸⁶⁵.

Van Gölü Havzası'nın kuzeyindeki Çaldıran Ovası'nda yer alan Çavuşbaşı yerleşimi ya da kalesinin yer aldığı kayalık tepenin eteğindeki nekropol, alçak kurganlardan oluşmuştur (EK2 Resim 140). Özfirat birçoğu kaçak kazıyla tahrip edilmiş mezarların biçimleri ve ele geçirilen malzemeye göre bu yörenin, çanak çömlek ve mezar geleneği olarak Van Gölü Havzası'ndan çok Tendürek Dağı'nın çizdiği kültür sınırının kuzeyinde yer alan Ağrı-Iğdır havzasının etkisinde olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Her iki yöre arasındaki geçit noktasında yer almasıyla bu konuyu açıklamıştır⁸⁶⁶.

2005 yılı çalışmalarıyla Geç Demir Çağı'nda Van Gölü'ne bakan tepenin üzerinde bulunan Şafak Bulakları'nın altındaki yamaçlarda bulunan Koltuklar mevkiinde geniş bir yerleşime ait kalıntılar ve bazıları kaçak kazılarla açılmış pithos gömme içeren mezarlar saptanmıştır (EK2 Resim 141)⁸⁶⁷.

2006 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiş Tuzluca Hasankent Kurganı, Iğdır Ovası Deliktaş, Çaldıran Ovası Yukarı Mutlu, Şehitlik ve Hacı Hatun kaleleri ile Saray Şehitlik/Usibiti Höyüğü incelenmiştir⁸⁶⁸.

Hasankent Kurganı'nda çanak çömlek bulunmamıştır; fakat yapısal özellikleri ve bölgedeki çok sayıda Orta Tunç Çağı kurganıyla karşılaştırmalar sonucunda Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Kurgan aynı adlı köyün kuzeybatısındaki düzlükte, 9 metre yüksekliğinde, 34 metre taban ve 7 metre zirve çapındadır. Yığma tepesi küçük işlenmemiş taşlardanır. Tahrip edilmiş zirve

⁸⁶⁵ Özfirat, Yüzey Araştırması 2005, s. 146.

⁸⁶⁶ Özfirat, Yüzey Araştırması 2005, s. 147.

⁸⁶⁷ Özfirat, Yüzey Araştırması 2005, s. 149.

⁸⁶⁸ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 200.

ve kuzeybatı kenarında kaçak kazılar sonucunda oluşmuş çukurlar göze çarpmaktadır⁸⁶⁹.

İncelenen Son Tunç/Erken Demir Çağı merkezleri olarak: Patnos Bağdıran ve Zali, Saray Şehitlik/Usibiti, Özalp Aşağı Mollahasan, Gürpınar Otbiçer ve Çaldıran Boztepe höyükleri; Tuzluca Kalaca, Doğubayazıt Çetenli ve Ömerağa, Patnos'un güneyinde Dedeli, Süphan Dağı'nın kuzeydoğu eteğinde Dizginkale, Van Gölü'nün kuzey sahilinde Zinarizer ve Mino, Çaldıran Ovası'nda Yukarı Mutlu, Hacı Hatun, Çavuşbaşı ve Abide Tepe/Çaldıran, Dorutay Eski Karakol kaleleri ile Özalp Su Deposu, Çaldıran Kümbet ve Van Gölü'nün doğusunda Siyahtaş nekropollerini sayılmaktadır. Kale ve nekropollerden ele geçen malzemeler gösteriyor ki bu dönemde bölgede yoğun bir iskân olmuştur⁸⁷⁰.

Dedeli Kalesi ve Nekropolü Patnos'un güneyinde yer almaktadır. Dedeli Beldesi'nin kuzeybatısındaki yüksek kayalık tepedeki kale ve eteğindeki nekropolden oluşmaktadır. Kale ilk olarak Ögün tarafından tespit edilmiş ve buradaki tahrip edilmiş bazı Urartu mezarlarında kazı yapılmıştır. Sevin ise etekteki Urartu mezarlarını incelemiştir. Nekropol kalenin batı ve kuzey eteklerindedir. Burada önceden incelenen Urartu türü oda mezarların yanında tek kişilik dikdörtgen planlı taş örgü mezarlar saptanmıştır. Kaçak kazılarla tahrip edilmiş mezarlardan birinin boyutları 2.00 X 0.90 metredir. Ayrıca kalenin batısındaki yüksek bir tepede tek bir kurgan yer almaktadır. Kurganın yığma tepesi küçük işlenmemiş taşlardan yapılmıştır ve iç içe 10 ve 6 metre çaplarında iki taş sırasıyla çevrilidir. İkinci sıranın içinde iri kapak taşlarıyla örtülmüş taş sandık mezar vardır. Kurgan kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Çanak-çömlek malzeme bulunamamış olmakla birlikte yapısal özellikleri ve hemen kuzeydoğusundaki kale nedeniyle Erken/Orta Demir Çağı'na ait olduğu düşünülmektedir⁸⁷¹.

2006 yılı araştırmalarında Son Tunç/Erken Demir Çağı'na tarihli bir diğer merkez olan Yukarı Mutlu (EK2 Resim 142), sitadel ve eteğindeki aşağı şehirle

⁸⁶⁹ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 200.

⁸⁷⁰ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, ss. 200–201.

⁸⁷¹ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, ss. 201–202.

oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Nekropol alanı bugün modern köyün altında kalmıştır. Köylüler tarafından verilen Orta Tunç Çağı'na ait 2 adet tüm çanak muhtemelen nekropolden çıkartılmıştır⁸⁷².

2006 yılı çalışmaları sonucunda Son Tunç/Erken Demir Çağı'na ait nekropollerde üç tip mezardan söz edilmektedir: Alçak yığma tepelere sahip kurganlar, dikdörtgen planlı tek kişilik taş örgü ve çok sayıda kişinin gömülü bulunduğu oda mezarlar. Ağrı-Iğdır bölgesinde kurgan geleneği hâkim görülmektedir. Yığma tepelerin altında tek kişilik taş örgü ya da çok kişinin gömülü olduğu oda mezarlar yer almaktadır. Van Gölü Havzası'nda yığma tepeli oda mezarlara rastlanılmadığı görülmektedir. Oldukça yoğun bir tahribatin yapıldığı bu büyük mezarlıklar içinde Ağrı-Iğdır yöresindeki Ömerağa alçak kurganlarında, işlenmemiş küçük taşlardan oldukça alçak yığma tepelerin altında tek kişilik mezarlar bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı mezarlar iki-üç sıralı taş örgü duvarlarla çevrilidir; üzerleri ortalama iki ile dört arasında iri kapak taşlarıyla örtülmüştür. Çetenli'de ise çok sayıda kişinin gömüldüğü oda mezarlı kurganların yer aldığı ifade edilmiştir. Van Gölü Havzası'nda Siyahtaş'takiler gibi çok sayıda kişinin gömüldüğü kapak taşlı oda mezarlar görülmektedir. Dedeli Kalesi yanındaki kurgan Van Gölü Havzası'nda çok ender olan kurgan türü gömme geleneğine bir örnek teşkil etmektedir. Özfirat bu kurganın yüksek bir tepede tek başına yükselmesini özel bir konumu olduğunu işaret etmesine bağlamaktadır⁸⁷³.

Orta Demir Çağı yerleşimleri olarak 2006 yılı araştırmalarında Hasankent kurganı dışında birçok yerleşimde çanak çömleğe rastlanılmıştır. Diyadin/Guc, Muradiye/Gümüştepe, Gürpınar/Hamurkesen yerleşimleri; Saray/Yeşilalıç I, Çaldıran/Soğuksu ve Umuttepe, Van il merkezinin hemen kuzeyinde Kavuncu kaleleri ve Doğubayazıttaki Şehittepe Kurganı bu dönemi işaret etmektedir⁸⁷⁴.

Gürpınar ovasının doğu ucundaki Hamurkesen mezarı (EK2 Resim 143) aynı isimli köyün girişinde Zerne ve Hırıs Deresi'nin birleştiği noktadaki kayalık

⁸⁷² Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 202.

⁸⁷³ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, ss. 202–203.

⁸⁷⁴ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 204.

tepenin batı eteğindedir. Olasılıkla tepenin üzerindeki Orta Demir Çağı yerleşimine ait mezar dromoslu ve tek odalıdır. Dikdörtgen planlı dromos 1.00 X 2.30 X 2.60 metre boyutlarındadır. Buradan 0.80 metre genişliğinde, 0.60 metre kalınlığında, 1.30 metre yüksekliğindeki bir geçitle mezar odasına girilmektedir. Oda 2.30 X 1.70 metre boyutlarında ve 1.50 metre yüksekliğinde bir kısım içe doğru 5 cm kazıldıktan sonra düzeltilerek bırakılmıştır⁸⁷⁵.

Lanetlitepe'nin çok yakınındaki Deliktaş ilginç yapısıyla dikkat çekmektedir. Burada orta boy yarı işlenmiş taşlardan yapılmış 85 metre uzunluğunda ve 3 metre kalınlığında bir duvar adeta içindeki alçak kurganları çevirir izlenimi vermektedir. Bu nedenle yerleşimin niteliği tam olarak anlaşılamamıştır. Olasılıkla bir kaleden çok çevre duvarlarıyla kuşatılmış alçak kurganlardan oluşan bir nekropoldür. Geç Kalkolitik Çağ'da bir yerleşim, Orta Demir Çağı'nda bir nekropol olduğu düşünülebilir. Mezarlarda kaçak kazılar nedeniyle yoğun tahribat görülmektedir. Kaçak kazı çukurlarından anlaşılabildiği kadarıyla alçak yığma tepelerin altındaki mezarlar kapak taşlarıyla örtülü tek kişilik taş örgü türündedir⁸⁷⁶.

Şehittepe Kurganı Doğubayazıt'ta Balık Gölü yolu üzerinde alçak kayalık tepe üzerindedir. Yığma tepesi küçük işlenmemiş taşlardan yapılmıştır. Dikdörtgen planlı, 40 X 15 metre boyutlarında, 2 metre kalınlığında bir duvarla çevrilmiştir. Yığma tepenin altındaki mezar konusunda 2006 yılı çalışmalarında herhangi bir bilgi edinilememiştir⁸⁷⁷.

Geç Demir Çağı'na ait merkezler olarak belirlenen yerleşimler şu şekildedir: Şehitlik/Usibiti, Aşağı Mollahasan, Otbiçer, Bağdısan, giriktepe höyükleri; Çetenli, Umuttepe, Çavuşbaşı, Abide tepe/Çaldıran, Dizginkale, Aşağı Mutlu ve Bajergah kaleleri; Su Deposu ve Kümbet nekropolleridir⁸⁷⁸.

Bajergah Kalesi Gürpınar ovasının doğu ucunda Van-Hakkâri yolu üzerinde

⁸⁷⁵ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 204.

⁸⁷⁶ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 205.

⁸⁷⁷ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 205.

⁸⁷⁸ Özfirat, Yüzey Araştırması 2006, s. 206.

oldukça yüksek bir noktada bulunmaktadır. Kalenin yaklaşık olarak 250 metre güneyindeki yamaçta nekropol ve olasılıkla bazı mekân kalıntılarının izlenebildiği aşağı kent bulunmaktadır. Kaçak kazılar sebebiyle açılmış bazı çukurlardan anlaşılabilirdiği kadarıyla nekropolde taş sandık mezarlar bulunmaktadır⁸⁷⁹.

Ağrı il merkezinin doğusunda, Doğubayazıt-Ağrı karayolunun 14. kilometresinden kuzeye çıkan 16 kilometrelik bir yolla ulaşılan Suluçem ilçesi kurgan türü mezarların rastlandığı yerleşimdir (EK3 Plan 33)⁸⁸⁰. Burası Aras Güneyi Dağları'nın güney eteklerinde, Iğdır ve Doğubayazıt halkı için önemli bir otlak alanı olan Sinek Yaylası'nın güney ucunda, denizden 1750 metre yüksekliktedir. Volkanik bir arazide kurulu bulunan Suluçem'de 1995 yılında 6 tane kurgan saptanmıştır. Bunlardan üçü Suluçem ilçe merkezinin içinde, diğer ikisi Güllüce köyüne giden yolun sağında ve solunda, sonuncusu ise Güllüce köyünde bulunmaktadır⁸⁸¹.

İlçe merkezinin içindeki kurganlardan ilki (I) yaklaşık olarak 43.00 metre çapında ve 4.00–5.00 metre yüksekliğindedir (EK2 Resim 144). Bugün üzeri modern bir çit duvarıyla iki kısma ayrılmış bulunan sağlam durumdaki kurganın yüzeyi yoğun bitki örtüsüyle kaplı olmakla birlikte, taş ve topraktan yapıldığı anlaşılmaktadır⁸⁸².

İlçe merkezindeki kurganlardan ikisi (II-III) tarla açmak amacıyla, hiçbir izleri kalmayacak bir biçimde tahrip edilmişlerdir⁸⁸³.

Bu yerleşimde bulunan kurganlardan en ilginç olarak tanımlanan kurgan Güllüce köyüne doğru uzanan yolun 500 metre kadar doğusunda kalmaktadır (IV). Taş ve topraktan yapıldığı belirtilen bu kurganın çapı 60.00 metreyi, yüksekliği ise yaklaşık 10.00 metreyi bulmaktadır. Görülebildiği kadarıyla kurgan, merkezi bir tepe (ana kurgan) ile bunun etekleri üzerindeki küçük taş kurganlardan oluşmaktadır

⁸⁷⁹ Özfiat, Yüzey Araştırması 2006, s. 206.

⁸⁸⁰ Özfiat, Yayla Kùltürleri, s. 71.

⁸⁸¹ Aynur Özfiat, "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları", **TTK Belleten**, Cilt: LXVI, Ağustos 2002, Say: 246, Ankara, 2002, (M.Ö. 2. Binyıl Kurganları), s. 344.

⁸⁸² Özfiat, Yayla Kùltürleri, s. 71.

⁸⁸³ Özfiat, M.Ö. 2. Binyıl Kurganları, s. 344.

(EK2 Resim 145-146);(EK3 Plan 34)⁸⁸⁴. Merkezdeki ana kurganın etrafını kuşatan ve küçük birer kurgan olması gereken bu tepelikler 5.00–6.00 metre çapındadır. Bu kurganlar yapım ve doku olarak merkezi kurganı andırmaktadırlar. Sayılarının ise belirlenebildiği kadarıyla 9 tane olduğu ifade edilmektedir. Bu alanda kazı yapılmadan kesin bir şey söylenmemekle birlikte, büyük tepenin altında tek bir gömmeden çok, fazla sayıda gömme yapılmış olabileceği ihtimali dile getirilmiştir. Bu tür gömme anlayışının varlığını Gürcistan'daki Meskheti kurganlarından da görüyoruz⁸⁸⁵.

Belirlenen V. kurgan yine aynı yolun üzerinde Tutumlu Köyü'nü geçerek geçmez yolun 300–400 metre kadar solunda yer almaktadır. IV. kurgandan daha küçük çaplı olduğu görünen bu kurgan için çok fazla inceleme yapılacak zaman ve fırsat bulunamamıştır⁸⁸⁶.

VI. kurgan Suluçem ilçe merkezinin 6 kilometre kadar kuzeybatısındaki Güllüce köyü içinde bulunmaktadır. 1994 yılında bir define kazısı sırasında büyük çapta tahrip görmüş olan bu kurgan 5.50 metre derinliğinde bir çukur olarak günümüze gelmiştir. Bu çukurdaki kesitler ve dolgunun adeta bir konglomerayı andıran dokusunda yığma tepenin iri çakıl taşları ve toprakla yükseltildiği anlaşılmaktadır (EK2 Resim 147-148)⁸⁸⁷.

VI. kurganda define kazısı sırasında çekilen fotoğraflardan anlaşıldığına göre kurganın altında doğu-batı yönünde uzanan 3.50 X 1.50 metre kadar boyutlarında bir taş sandık mezar bulunmaktadır. Mezarın üstü 3 adet çok büyük sal taşı kapak ile örtülü bir vaziyettedir. İçinde boyalı çömleklerle birlikte tek kişilik bir inhumasyonun bulunduğu mezara tek bir kapak taşının kaldırılmasıyla girilmiştir. Günümüzde defineciler tarafından açılan büyük çukur içinde duran 1.90 X 1.20 X 0.20 metre boyutlarındaki taş levhanın bu kapak taşı ya da bunlardan biri olduğu görüşü ileri sürülmüştür. Çukurun içinde hemen hemen aynı boyutlarda iki adet sal

⁸⁸⁴ Özfirat, Yayla Kùltürleri, s. 71–72.

⁸⁸⁵ Özfirat, M.Ö. 2. Binyıl Kurganları, s. 345.

⁸⁸⁶ Özfirat, Yayla Kùltürleri, s. 72.

⁸⁸⁷ Özfirat, M.Ö. 2. Binyıl Kurganları, s. 345.

taşı görüldüğü bilinmektedir⁸⁸⁸.

VI. kurganın IV. kurgandaki gibi daha küçük tepeciklerin olup olmadığı konusunda bir şey söylenememiştir. Fakat köylüler kazılar başlamadan önce kurgan tepesinin çeşitli yerlerinde 4 ayrı mezar daha açtıklarını ifade etmişlerdir. Açılmış olan çukur içinde duran 2 adet sal taşı levha düşünüldüğü gibi ana mezarı kapatan taşlar değilse bu mezarlardan birine ait olabilir. Suluçem'deki IV. ve VI. kurganlar tek kişiden çok fazla sayıda gömme için kullanılmış görünümü vermektedirler⁸⁸⁹.

3.9.2.2. Bitlis – Muş

1991 yılından itibaren sürdürülen çalışmalarda, Sütey Yaylası nekropolleri, Nurettin ve Suluçem kurganları, Sarıveli Höyüğü ve Nekropolü (EK2 Resim 149) ve Eski Norgüh yerleşimleri saptanmıştır. 1997 yılından başlayarak devam ettirilen çalışmalarda ilk yerleşim, Süphan Dağı'nın eteklerinden Van Gölü'ne akan Uludere'nin sol yamacındaki Eriklik Mevkii işaret edilmektedir⁸⁹⁰.

1997 yılında yapılan çalışmalara ek olarak 1998 yılında üç yeni merkeze ulaşılmıştır. Bunlar: Gümüşpınar Höyüğü, Çaygeldi Nekropolü (EK2 Resim 150) ve Höyüğü ile Haydar Kalesi'dir⁸⁹¹.

Çaygeldi Nekropolü ve Höyüğü, Muş İli Bulanık İlçesi'nin 18 kilometre güneydoğusundaki Çaygeldi Köyü'ndedir. Köyün güneybatısında ve denizden 1750 metre yükseklikteki Kale mevkiinde yer almaktadır. Köye yaklaşık 1.5 kilometre uzaklıktaki bu yüksek yamaçlarda höyük denebilecek tabakalı bir yerleşim ve bunun batı eteklerinde yaklaşık 1 kilometrelik bir alana yayılmış bir halde olan nekropol yer almaktadır. Yüzey buluntularına göre Çaygeldi'nin Orta Tunç Çağı'ndan Geç Demir Çağı'na kadar kullanıldığı saptanmıştır. Bulanık Ovası'na hâkim bir noktada ve

⁸⁸⁸ Özfirat, Yayla Kùltürleri, ss. 72–73.

⁸⁸⁹ Özfirat, Yayla Kùltürleri, ss. 73–74.

⁸⁹⁰ Özfirat, 1997 Yılı, s. 1 vd.

⁸⁹¹ Özfirat, Tunç ve Demir Çağları, s. 194.

Alicacir Deresi vadisine bakan tarafı oldukça yüksek olan höyük, nekropolün yanındaki konumu bakımından önemli ve 1998 yılı çalışmalarına göre tek örnek olarak gösterilmiştir⁸⁹².

Çaygeldi nekropolü, hemen doğusundaki Elmakaya (EK2 Resim 151) gibi, neredeyse tamamen yok olacak şekilde son derece hızlı ve yoğun kaçak kazılara maruz kalmıştır. Orta Tunç ve Erken-Orta Demir Çağlarına ait oldukça fazla sayıda çanak çömlek toplanan nekropolde, sayıları yüzleri bulan kaçak kazı çukurlarına göre, mezarlar toprağa açılmış basit çukur ya da taş örgülü olarak belirlenmiştir⁸⁹³.

1999 yılı yüzey araştırmaları sırasında mezarlardan toplanılan birçok seramik tarihlendirme açısından oldukça önemli rol oynamıştır. Bulanık Ovası'nda yer alan ve yaklaşık 300 X 200 X 20 metre boyutlarındaki Göztepe Höyüğü tıpkı Kırkgöze gibi modern köy tarafından tamamen işgal edildiğinden bu alandan malzeme toplanamamıştır. Ancak höyüğün batısındaki doğal tepenin köye bakan yamacında daha önce kaçak kazılar sırasında açılmış ve daha sonra Van Müzesi uzmanlarınca incelenmiş olan bir mezar tespit edilmiştir. Planı çizilen bu mezar taş örgülü oda-mezardır ve üzeri çok büyük 3 adet sal taşı ile örtülmüştür. Doğu kısa duvarında bir nişi olan mezarın eni 1.75 metre, görülebilen uzunluğu 3.00 metre, yüksekliği ise 1.45 metredir (EK3 Plan 35)⁸⁹⁴.

Malazgirt'in güneybatısındaki araştırmalar sonrasında Hasretpınarı Köyü'nde iki nokta belirlenmiştir; bunlardan ilki köyün güneybatısında Garsa mevkiindeki Ortaçağ'a ait yerleşim ve mezarlık alanıdır. Diğeri ise köyün kuzeydoğusunda, Boğaz Çayı'nın sağ yamacındaki Dereboğazı'ndaki kale ve eteklerindeki nekropoldür⁸⁹⁵.

1999 yılı yüzey araştırmaları sırasında Malazgirt'in 22 kilometre kuzeyindeki Konakkuran Beldesi'nin batısında ve Murat Nehri'nin sol kıyısındaki

⁸⁹² Özfirat, Tunç ve Demir Çağları, s. 194.

⁸⁹³ Özfirat, Tunç ve Demir Çağları, s. 194.

⁸⁹⁴ Özfirat, 1999 Yılı Muş, s. 125.

⁸⁹⁵ Özfirat, 1999 Yılı Muş, s. 125.

Yeniköy Mahallesi'nde varlığı bilinen Yeniköy Kalesi ve Mezarı tekrar incelenmiştir. Burada, yerleşimin doğusundaki kayalıkta yer alan Urartu kaya mezarı tek odalıdır. Üç tarafı sekilerle çevrili ve iki duvarında nişleri bulunmaktadır. Kareye yakın planlı mezarın boyutları 1.85 X 2.30 X 1.15 metredir. Mezarın cephesinde, kapının tam üst kısmında 2.15 X 1.18 metre boyutlarındaki bir nişin içinde, uzun etek giymiş bir figür bulunmaktadır. Özfiyat mezarın tüm öneminin bu kabartmadan kaynaklı olacağını ifade etmektedir⁸⁹⁶.

Yapılan araştırmalarda Muş İli, Malazgirt ilçe merkezinin 19 kilometre kuzeybatısında, Murat'ın kollarından Alagöz deresinin sağ kıyısı üzerindeki aynı isimli köyde kurganlara rastlandığı ifade edilmiştir. 1540 metre rakımlı köyün hemen kuzeyinde, Kale Tepe adını taşıyan yaklaşık 250 X 150 X 40 metre boyutlarında bir höyük ve bunun doğu etekleri üzerinde kurgan olarak adlandırılan 3 tepe mevcuttur. Özfiyat höyükten toplanan parçalarla tabakalaşmayı şu şekilde vermiştir: Erken Transkafkasya Dönemi, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı-Urartu, Ortaçağ⁸⁹⁷.

Nurettin Köyü'nde yapılan araştırmalar sonucunda 1991 yılı kazı çalışmaları sırasında II no'lu tepenin kuzeydoğusunda açılmış bir toprak içinden kaplar gelmiştir ve bunun devamında tepeliklerin doğal görünümüne olduğu ifade edilmiştir. İlk bakışta düzgün konik biçimli tepelikler olarak adlandırılan bu yerler birer mezar tepesi yani kurgan olarak düşünülmüşler ve kaçak kazılara maruz kalan mezarlarda çukurlardan toprak yığma türünde oldukları işaret edilmiştir (EK3 Plan 36);(EK2 Resim 152-153)⁸⁹⁸.

Bahsedilen II no'lu tepede kapı görünümüne alçak bir girişten içeri girilen bir mekân, önce koridorumsu ve alçak, düzensiz, ince, uzun bir geçit, sonra da yine oldukça düzensiz bir oda görünümüne olduğu ifade edilmiştir. Bunlardan yola çıkarak bu mekânın içinde bir mezar olduğuna işaret edebilecek eserlerin elde edilemediği de söylenmiştir (EK2 Resim 154)⁸⁹⁹.

⁸⁹⁶ Özfiyat, 1999 Yılı Muş, s. 126.

⁸⁹⁷ Özfiyat, Yayla Kùltürleri, s. 77.

⁸⁹⁸ Özfiyat, Yayla Kùltürleri, s. 77.

⁸⁹⁹ Özfiyat, Yayla Kùltürleri, s. 78.

Genel hatlarıyla Nurettin Kurganları olasılıkla, sert ana toprak üzerinde yükseltilmiş yapay yığma olarak tanımlanabilen bu tepelerin altında gerçekten bir gömme mekânı olmadığını, tek bir şüpheli örneğe dayanarak söylemek mümkün olmamıştır. Aynı zamanda köylülerin ifadeleri ve boyalı kapların ele geçtiği II no’lu tepedeki kazı çukuru aynı kurganda birden fazla gömmenin yapılmış olabileceğini düşündürmüştür. Bunlardan yola çıkarak Suluçem IV ve VI no’lu kurganları gibi aynı tepenin altında birden fazla gömme anlayışının olduğu Özfırat tarafından söylenmiştir. Bunlara ek olarak Nurettin kurganları yığma tepelerinin topraktan yapılmış oluşuyla Eçmiadzin kurganlarıyla paralellik gösterdiği belirtilmiştir⁹⁰⁰.

Bitlis İli, Ahlat ilçe merkezinin hemen kuzeyindeki Yuvadamı (Ersonk) ve Cemaleddin köylerinin yer aldığı Sütey Yaylası denizden 2200 ile 2300 metre, Van Gölü’nden de 450 metre kadar yüksekte bulunmaktadır. Sütey Yaylası’nda 1992–1998 yılları arasında yürütülen araştırmalarda yaylada birden fazla nekropol ile en azından bir yerleşme yerinin varlığı saptanmıştır⁹⁰¹.

Yuvadamı (Ersonk) nekropol ve yerleşme yeri Ahlat ilçe merkezinin 7 kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Kaş deresiyle birleşerek Van Gölü’ne akan Gaban deresinin iki yanında ve bu derenin küçük kollarınca bölünmüş 5 ayrı yamaçta yer almaktadır. Kaçak kazılarla oldukça tahrip edilen bölgede yüzlerce mezarın bulunduğu ve Erken Transkafkasya Dönemi’nden Demir Çağı’na kadar uzanan izlere rastlanıldığı belirtilmiştir (EK3 Plan 37);(EK2 Resim 155-156-157-158-159)⁹⁰².

Derenin sağ kıyısında ve güney uçtaki yamaçta (IV) yer alan taş sandık mezarlar yüzey malzemelerine göre Erken Transkafkasya Dönemi’ne ait olduğu belirlenmiştir. Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı mezarları oldukça fazla sayıdadır. Bu mezarlardan Demir Çağı’na ait olan ve güneydoğusundaki yamaçlar (III) üzerindeki kaçak kazı çukurlarından anlaşıldığı kadarıyla yumuşak tüf içine oyulmuş ya da taş örgü ve dromoslu oda mezarlar oldukları düşünülmüştür (EK2 Resim 160). Orta Tunç Çağı mezarları ise daha çok kuzeydeki yamaçlar (I, II, V)

⁹⁰⁰ Özfırat, Yayla Kùltürleri, ss. 78–79.

⁹⁰¹ Özfırat, Yayla Kùltürleri, s. 79.

⁹⁰² Özfırat, Yayla Kùltürleri, ss. 79–80.

üzerinde toplanmıştır (EK2 Resim 161-162-163). Mezarların tipleri tahrip edildikleri için çok anlaşılabilir durumda değildir. Buna karşın, tek kişilik görünen bu mezarların bir kısmının taş örgülü alçak duvarlara sahip olduğu ifade edilmiştir. Bir kısım mezarın ise tuf türü yumuşak bir kayaya oyuldukları, çukurların dörtgen bir biçim gösterdiği söylenmiştir. Birçok mezarın üzerinde küçük bir toprak yığını bulunduğu ve bu yığınların içinde ponza taşlarından bir tabakanın varlığının kesitlerden anlaşıldığı belirtilmiştir. Özfirat bunlardan yola çıkarak bu mezarların alçak kurganlar olabileceğini ifade etmiştir⁹⁰³.

3.9.2.3.Hakkâri

1997 yılı kazı çalışmaları öncelikle mezar odasının temizlenmesiyle iki gün sürdürülmüştür. Bu ilk çalışmada inşaat sırasında dökülen moloz kaldırılınca, alttaki oda-mezar tümüyle ortaya çıkartılmıştır (M2). 4.10 X 1.60 metre boyutlarındaki bu oda yöresel yassı taş levhalardan, harç kullanılmaksızın örülü duvarlara sahiptir; yüksekliği 2.10 metre kadardır; üzeri iri sal taşı levhalarla örtülü bir vaziyettir. Yalancı kemer tekniğiyle örülmüş olan mezar odasının tabanında 1.60 metreyi bulan açıklığı tavanda 1 metreye kadar düşürülmüştür. Odaya ayrıca bir giriş olmadığı tespit edilmiştir. Cesetlerin tavandan iri sallardan biri kaldırılarak yerleştirilmiş olduğu belirtilmiştir. Uzun duvarlardan biri üzerine bırakılmış olan bir basamak çıkıntısı büyük olasılıkla inişi kolaylaştırmak amacıyla konulmuştur (EK2 Resim 164-165)⁹⁰⁴.

1998 yılındaki çalışmalar, Hakkâri’de ki girişsiz oda mezarın 15 kadar erişkin iskeleti içerdiğini ve cesetlerin hocker durumda yatırıldığına dair kanıtlar sunarak devam ettirilmiştir. Bu türde, çok sayıda gömme içeren girişsiz oda görünümlü mezarın en yakın benzerine İran’da Urmiye Gölü’nün güneybatısında ve Hakkâri’nin 150 kilometre kadar güneydoğusundaki Dinkhatepe IV’te rastlanıldığı ifade edilmiştir. Fakat M.Ö. XVI. yüzyılın ilk yarısı içlerine tarihlendirilen bu mezar daha eski olarak yorumlanmıştır. Aynı zamanda mezardan bulunan buluntular ve

⁹⁰³ Özfirat, Yayla Kùltürleri, s. 80.

⁹⁰⁴ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 355.

seramik oldukça farklı özellikler yansıtmaktadır⁹⁰⁵.

1999 yılı kazı çalışmalarında önceki yıl ortaya çıkartılan stellerin bulunduğu bölgede ele geçirilen çanak çömlek kırıkları dikkate alınarak kazı alanının 19 metre kuzeydoğusunda temizlik sonucunda yeni bir mekân tespit edilmiştir. Alanda köy evlerinin temelleri saptanmış ve burada yapılan incelemeler sonucunda aynı yerde yıkım görmüş bir mezarın kalıntıları olduğu anlaşılmıştır (M1). Kuzey kısa tarafı daha önce tahrip edilmiş bulunan mezar kuzeybatı güneydoğu yönlerinde uzanır (EK2 Resim 166). Güney ve güneydoğusunda ana kayadan yararlanılmış, doğu duvarı kısmen, batı uzun duvarı ise tümüyle yarı işlenmiş sal taşlardan örülmüştür. Düzenli bir plan vermemekle birlikte, aslında dörtgen bir planın amaçlandığı anlaşılmıştır. 3.00 metre uzunluğundaki mezar güneyde 1.20 metre, kuzey uçta ise 0.70 metre genişliğindedir. Mevcut duvar yüksekliği 2.00 metreyi bulmaktadır. Üzerinin kısmen ana kaya, kısmen de ince sal taşı levhalarla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Böylelikle ilkel bir oda-mezar ile karşı karşıya kalınmıştır. Eğer giriş tümüyle yıkım görmüş kuzey kısa yüzde değilse, bu odaya da ilkindeki (M2) gibi tavandan girilmiş olmalıydı. Mezar odası içinde dağınık durumda çok sayıda iskeletle küçük buluntu ve çanak çömlek ele geçirilmiştir⁹⁰⁶.

2000 yılı çalışmaları ağırlıklı olarak stellerin yakınında bulunan M1 mezarı ve çevresinde yoğunlaştırılmıştır. Kuzeybatı-güneydoğu yönlerinde uzanan bu mezar kabaca dikdörtgen planlıdır. Uzunluğu 3.00 metre, genişliği güneyde 1.20 metre, kuzey uçta ise 0.70 metredir. Kazılar esnasında görülebilen duvar yüksekliği 2.00 metre olarak rapor edilmiştir. Güney ve güneydoğusunda ana kaya kullanılmış, doğu duvarı kısmen, batı uzun duvarı ise tamamen sal taşlarından örülmüştür. Hemen hemen tümü tahrip edilmiş olan kuzey kısa duvarını anlayabilmek amacıyla devam edilen kazılarda yeni bir eklenti belirlendiği ifade edilmiştir. Mezarın kuzeydoğu ucunun tümüyle ortadan kaldırıldığı, buna karşılık batı uzun duvarının kuzey uzantısına ve kuzey kısa tarafına yassı sal taşı levhalarla küçük bir hücre oluşturulduğu anlaşılmıştır. Yaklaşık 1.00 X 1.00 metre boyutlarında ve tek sıra sal taşı kalabilmiş bu küçük alanda, dağınık durumda çok sayıda insan iskeleti parçası ile

⁹⁰⁵ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 356.

⁹⁰⁶ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 358.

çanak-çömlek ele geçirildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, bu uç kesimin çok yıkım görmüş olması yüzünden oda mezarın önünde bir dromosun olup olmadığı anlaşılamamıştır. Oda mezarın batı uzun duvarı batıya doğru yatarak orijinal biçimi kaybetmiş, böylelikle mezarın üzerini örten çamur ve taştan tüm dolgu da aynı yöne doğru meyillenmiştir. Buradaki çalışmalar sırasında çok sayıda insan kemiği ele geçirilmiştir⁹⁰⁷.

Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri Bölgesi'ndeki dağlık alanda saptanmış olan kale ve nekropoller diğer bölgelere oranla daha az sayıda olarak gösterilmiştir. Nekropollerin çok büyük bir kısmı, erozyondan dolayı, kalın bir toprak tabakası altında kaldığı için gömülmüş olduğu tespit edilmiştir. Buna en iyi örnek olarak Hakkâri Mir Kalesi'nin eteğindeki mezar, Bohanis ve Kaletepe nekropollerini ile Müküs'teki nekropoller gösterilmiştir⁹⁰⁸.

Van'ın 55 kilometre güneyinde, Van-Çatak karayolunun hemen güneybatısında yer alan Avzini Kalesinin 26 metre güneyinde bir mezar yer almaktadır (EK3 Plan 38-39);(EK2 Resim 167). Çevrede başka mezarların olma olasılığı yüksek bir ihtimal olarak görülmüştür fakat herhangi bir mezar izine rastlanılmadığı söylenmiştir. Andezitten oluşan bir kayalığın doğu eteğine yapılan mezar, kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Mezar incelediğimiz birçok mezar gibi tahribata uğramıştır. Mezar üzerindeki büyük ve ağır kapak taşları 190 X 210 metre uzunluğundadır ve doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiştir. Mezar odasının yan duvarlarının iri taşlardan bindirme tekniğinde yapıldığı gözlenmiştir. Taşların birbiri üzerine yaptıkları çıkmalar diğer örneklerle oranla daha fazladır. Böylelikle dipte 2.75 metre olan mezar genişliği kapak taşlarının oturduğu bölümde 1.10 X 0.80 metreye kadar indirilmiştir. Mezar odasının içi taş ve moloz ile dolduğu için orijinal yüksekliğini tespit etmek açısından mümkün olmamıştır. Mevcut yüksekliği 1.40 metre olan mezar odasının uzunluğu her iki kısa duvarı söküldüğü için tam olarak tespit edilmemiştir. Bununla birlikte mevcut verilerden yola çıkılarak uzunluğunun yaklaşık 7.50 metreye kadar çıktığı söylenmektedir⁹⁰⁹.

⁹⁰⁷ Özfirat, Hakkâri Kazıları, ss. 297-298

⁹⁰⁸ Belli, Hakkâri Bölgesi, s. 19.

⁹⁰⁹ Belli, Hakkâri Bölgesi, s. 21.

Van'ın yaklaşık 71 kilometre güneybatısında yer Arıhan mezarı Pasandaşt Düzlüğü'nde bulunan Uzuntekne (Kahnımiran) köyünün doğu kısmına düşen Arıhan mezarının 500 metre doğusunda Sorovan mevkiinde yer almaktadır (EK3 Plan 40-41);(EK2 Resim 168-169). Deniz seviyesinden 2350 metre yükseklikteki Arıhan mezarı, kayalık bir tepenin kuzey etekleri üzerindedir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan mezar odasının çevresi yine aynı doğrultuda ve dikdörtgen bir plan veren tek sıra taş dizisi ile çevrelenmektedir. Bu türden mezarların Ernis-Evditepe mezarlarında sıklıkla rastlanıldığı ifade edilmiştir. Mezarın üst örtüsünün kabaca işlenmiş iri ve yassı andezit bloklar ile oluşturulduğu rapor edilmiştir. Birçok mezarda karşılaştığımız kaçak kazılar bu mezarda da karşımıza çıkmaktadır ve Ortaçağ'da bu tahribatın yapıldığı belirtilmiştir. Mezara kuzey uçtaki kapak taşı kaldırılarak girildiği anlaşılmaktadır. Bunlara karşın mezar mimarisinin tahrip edilmediği, ancak mezar odasını oluşturan taşların üzerine haç işaretleri ve Ermenice isimlerin yazıldığı görülmüştür. İçerden, kuzey-güney doğrultusunda 6.30 metre uzunluğunda ve 2.5 metre genişliğinde olan mezar odasının ortalama yüksekliği ise 2 metre civarındadır. Mezar içi taşlarla dolu olduğu için taban kısmı tespit edilememiş ve gerçek yüksekliği saptanamadığı belirtilmiştir. Mezar odasının güney duvarı doğal kayadan oluşturulmuştur. Yan duvarlar ise fazla büyük olmayan taşlardan bindirme tekniğinde inşa edilmiştir. Mezar odalarının dip kısımlarının taş duvarlarla oluşturulması geleneğinin Yoncatepe mezarlarından bilindiği söylenmektedir. Bu mezarlarda genellikle mezar odasının girişinin karşısındaki kısa duvar ana topraktan oluşmaktadır⁹¹⁰.

Kaletepe nekropolü ve kaleleri, Arıhan mezarının 2.5 kilometre ve Uzuntekne (Kahnımiran) köyünün de 1–1.5 kilometre kuzeybatısında yer almaktadır. Nekropole ve kalelere en yakın yerleşim merkezi, 1 kilometre kuzeybatıda bulunan, Uzuntekne köyüne bağlı Şidan mezarıdır (EK3 Plan 42-43);(EK2 Resim 170-171-172)⁹¹¹.

Aşağı Kaletepe yerleşmesinin doğu yamacında nekropol alanı bulunmaktadır. Yüzlerce yıldır yüksek tepelerden yağmur ve sel sularının aşağılara

⁹¹⁰ Belli, Hakkâri Bölgesi, s. 22.

⁹¹¹ Belli, Hakkâri Bölgesi, ss. 22–23.

doğru taşımış olduğu kalın toprak tabakası, mezarların üzerini kapatmıştır. Yerleşmenin doğu eteğinde dozerler tarafından yol çalışmaları sırasında, bazı mezarların varlığı tespit edilmiştir. Mezarlar genellikle doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Yan yana tespit edilen üç mezar odası da aynı doğrultuda saptanmıştır. Mezar odaları işlenmiş iri taş bloklardan bindirme tekniğinde inşa edilmiştir. Bindirme oranının diğer mezarlara oranla oldukça fazla olduğu düşünülmektedir. Böylelikle mezar odasının taban seviyesindeki genişliği, kapak taşlarının oturduğu kısımda oldukça daraltılmış, ağır ve yassı kapak taşlarının oturtulmasıyla oluşturulduğu anlaşılmıştır⁹¹².

Van'ın yaklaşık olarak 71 kilometre güneydoğusunda Bohanis Kalesi yer almaktadır. Kalenin kuzeydoğu eteğinde ise nekropol alanı bulunmaktadır. Mezarların üzeri yüksek tepeden gelen taş ve toprak ile kapatılmıştır. Kaletepe nekropolünde görüldüğü gibi buradaki mezarların da yol çalışmaları esnasında bulunduğu ifade edilmiştir. Yapılan çalışmalar sırasında mezarların kapak taşları tahrip edilmiştir. Açığa çıkan her iki mezarın da içine taş ve toprak doldurulduğu saptanmıştır. Bu yüzden duvar yükseklikleri tam olarak saptanamamıştır. Mezar duvarları, fazla büyük olmayan taşlardan bindirme tekniği ile yapılmıştır. Ön girişsiz olduğu anlaşılan mezarların Erken Demir Çağı'na ait diğer mezarların benzerini oluşturduğu öne sürülmüştür (EK3 Plan 44-45)⁹¹³.

Belli'nin ifade ettiğine göre Hakkâri Bölgesi'ndeki kale ve mezar mimarisi ile ölü gömme gelenekleri konusundaki ilk ve en önemli bilgiler Erken Demir Çağı'ndan öğrenilmektedir. Belli bu görüşünü büyük ve tek odalı aile mezarlığına birden fazla gömmenin yapılması geleneğinin daha sonra Urartu Krallığı döneminde de devam ettiğini söyleyerek desteklemiştir. Bunlara ek olarak tek odalı mezar mimarisinin, Urartu döneminde daha da gelişerek, çok odalı mezar komplekslerine dönüştürüldüğü farkını ortaya koymak istemiştir. Ayrıca Erken Demir Çağı oda mezar mimarisinde görülmeyen ölü armağanlarının konulduğu yan duvarlardaki nişler ile cesetlerin yatırıldığı sekilerin Urartu mezar mimarisinin geliştirdiği bir

⁹¹² Belli, Hakkâri Bölgesi, s. 24.

⁹¹³ Belli, Hakkâri Bölgesi, ss. 28–29.

özellik olduğunu da görüşlerine eklemiştir⁹¹⁴.

Erken Demir Çağı'nda ölümlerin kişisel eşya ve silahları ile birlikte gömülmesi geleneği, Urartu Krallığı döneminde de devam etmiştir. Aynı zamanda mezarların yakınında pişirilen ve ölümlerin ruhlarına sunulan ekmek ve çeşitli yemeklerin kokusu ile ölümlerin yanlarına yolluk olarak çeşitli yiyecek, içecek ve meyve bırakılması geleneğinin, Urartu Krallığı'nın yanı sıra, yer yer günümüze kadar varlığının devam ettirildiği Belli tarafından söylenmektedir⁹¹⁵.

3.9.3. Mezarlarda Bulunan Mezar Buluntuları

3.9.3.1. Van, Ağrı, Iğdır

Yapılan yüzey araştırmalarında mezarlardan ele geçirilen malzemeler oldukça önemli bilgiler elde edilmesini sağlamıştır. Van Gölü çevresinde gerçekleştirilen bu araştırmalarda özellikle seramikler ışığında açıklamalar yapılmıştır. Özfırat Büyük Ağrı Dağı'nın batı kısmındaki Pamuk Dağı'nın yamacında bulunan Suveren'in, Ağrı Dağı'nın eteğindeki diğer merkezlerle farklılık göstermediğini ifade etmiştir. Tepenin yamacındaki bir köy evinin bahçesinde köylüler tarafından kazılmış olan mezarda bulunan çanak çömleklerin Son Tunç-Erken Demir Çağı nekropolünü işaret ettiği söylenmiştir⁹¹⁶.

2002 yılı çalışmalarında büyük oranda mezarlıklardan toplanılan çanak çömlekler az sayıdaki devetüyü-kahverengi mal dışında tamamen gri-siyah açkılı olarak belirlenmiştir. Bezemede yivler, kazınarak yapılmış dalgalı hatlar, kazıma ve derin oluklar olarak oluşturulmuştur. Tip olarak çanak ve çömlekler çoğunluktadır. Çanaklarda yivlerle bezenmiş, kesin karınlı, basit ve dik ya da hafif içe dönük ağız kenarlı formlar daha sık görüldüğü ifade edilmiştir. Çömlekler de ise hareketli formların görülmediği söylenmiştir; genellikle alçak boyunlu ve yuvarlak

⁹¹⁴ Belli, Hakkâri Bölgesi, s. 31.

⁹¹⁵ Belli, Hakkâri Bölgesi, s. 31.

⁹¹⁶ Özfırat ve Marro, 2002 Yılı, s. 19.

gövdelidirler. Çömleklere ait olduğu anlaşılan gövde parçalarından da görülebilen kazıma ve dalgalı hatlarla yapılan bezemelere oldukça sık rastlanıldığı Özfırat tarafından ifade edilmiştir⁹¹⁷.

Son Tunç-Erken Demir Çağı kapsamında 2002 yılı araştırmaları sırasında yapılan çalışmalarda Özfırat Büyük Ağrı Dağı eteklerinde karşılaşılan kale ve nekropollerin hem yapısal özellikleri hem de çanak-çömlekler açısından Lçasen-Metsamor Kültürü merkezleriyle tam bir paralellik içinde ilerlediğini ifade etmiştir (EK4 Çizim 25-26)⁹¹⁸.

Bu çalışmalara ek olarak 2002 yılı çalışmalarında Orta Demir Çağı'na tarihlendirilen mezarlarda ele geçen çanak çömlekler oldukça fazla sayıda karşımıza çıkmaktadır⁹¹⁹.

Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen Mollacem'de az sayıda ve kaba mala sahip parça toplanmıştır (EK4 Çizim 27)⁹²⁰. Mollacem Nekropolü çanak çömlekleri büyük oranda siyah açıkta parçalardan oluşmaktadır. Özfırat bu parçaların içinde nekropolden bulunan biri kazınarak yapılmış çentik dizisiyle oluşturulduğunu ifade etmiştir. Büyük taş kurganlardan ele geçirilen siyah açıkta parçalardan bir tanesinin beyaz enkrüstasyonlu üçgen dizileriyle bezemeli bir çömleğe ait olduğu düşünülmüştür. Diğerleri konsantrik halka ve paralel hatlarla yapılmış kazıma bezemelidir. Orta-Son Tunç Çağı geçiş dönemi özellikleri gösterdiği belirtilen bu siyah açıkta parçaların benzerlerine Güney Gürcistan ve Ermenistan'da birçok merkezde rastlanıldığı raporlarda ifade edilmiştir (EK2 Resim 173)⁹²¹.

2003 yılı araştırma raporlarından öğrendiğimize göre Şorik Nekropolü'nden toplanan az sayıdaki parça Demir Çağı'na aittir ve gri-siyah açıkta mal çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu bölgede klasik Urartu parçaları dışında Erken ve Orta Demir Çağı çanak-çömleklerini birbirinden ayırmanın gri-siyah açıkta maldaki devamlılık

⁹¹⁷ Özfırat ve Marro, 2002 Yılı, s. 19.

⁹¹⁸ Özfırat ve Marro, 2002 Yılı, s. 19.

⁹¹⁹ Özfırat ve Marro, 2002 Yılı, s. 20.

⁹²⁰ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 300 vd.

⁹²¹ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 302.

nedeniyle zor olarak görüldüğü ifade edilmiştir. Bu bölgede tipik kırmızı açkılı Urartu mallarına sadece Subaşları ile Mollacem nekropollerinde birkaç parça halinde rastlanıldığı belirtilmiştir. Aynı zamanda Erciş bölgesindeki birçok kale ve nekropollerde Erken Demir Çağı ve içinde kırmızı açkılı Urartu parçalarının da bulunduğu Orta Demir Çağı malzemesi ile birlikte bulunduğu rapor edilmiştir⁹²².

Özfırat araştırmalarında Erken ve Orta Demir Çağı malzemelerinde Orta Demir Çağı-Urartu mezarlarının ayrımının yapılmasının bir sorun teşkil ettiğini ifade etmiştir. Erken Demir Çağı parçaları pembe-devetüyü arasında değişen renk tonları, hafif açkılar ve yüzeylerinde pişme nedeniyle oluşmuş alacalı renkleriyle Van Gölü Havzası için bu dönemin en yaygın mal grubu içine girdiği belirtilmiştir. Bu parçaların içinde çanakların çoğunluğu keskin karınlı ve ağız kenarları yivli formlardan oluşmaktadır. Bezeme bu mal grubu içinde sıklıkla kullanılmış olan yivlerin arasında kazıma tekniğinde yapılmış çentik ve üçgen dizileridir. Boyunlu ve yuvarlak gövdeli çömlekler yine çoğunlukla yivlerle bezelidir. Bunun yanı sıra yivlerin arasındaki memecikler ve ağız kenarının içindeki yivler bu dönem çömlekleri için tipik bir özellik olarak görülmüştür. Bu parçaların paralellerinin Evditepe, Aliler, Yoncatepe, Karagündüz Höyüğü 5 ve mezarlık, Van Kalesi Höyüğü III, Dilkaya Höyüğü III ve nekropol, Hakkâri yerleşim ve nekropollerinde görüldüğü belirtilmiştir. Aynı zamanda bunlara ek olarak Van Gölü'nün batısında yapılan yüzey araştırmalarında da benzer malzemelerin bulunduğu rapor edilmiştir⁹²³.

2003 yılı yüzey araştırmalarının Orta Demir Çağı sürecini kapsadığı düşünülen Şekerbülak ve Kilise mevkiilerinde yapılan araştırmalarda oldukça az sayıda malzemenin ele geçirilmiş olduğu ifade edilmiştir⁹²⁴.

Özfırat Erciş bölgesinde yaptığı araştırmaları Orta Demir Çağı çanak-çömleği olarak belirlemiştir ve kahve-kiremit renkli aynı zamanda açkılı olarak tanımlamıştır. Yüzey araştırmalarında ele geçmiş olan Orta Demir Çağı ve Urartu kırmızı açkılı mallar, Urartu Devleti sınırları içinde sıklıkla rastlanan mal ve

⁹²² Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 303.

⁹²³ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 305.

⁹²⁴ Özfırat ve Marro, 2003 Yılı, s. 305.

formların tekrarı olarak yorumlanmıştır. Van Gölü Havzası'nda bu türde çanak-çömleklere Van Kalesi Höyüğü IIb, Altıntepe Urartu nekropolü, Karagündüz Höyüğü 4b, Dilkaya Höyüğü II ve nekropol, Anzaf ve Ayanis Urartu kaleleri kazılarında, ayrıca bölgede yapılan yüzey araştırmalarında rastlanıldığı ifade edilmiştir⁹²⁵.

2004 yılı yüzey araştırmalarında Orta Tunç Çağı'nda Van Gölü Havzası'nda rastlanılan Orta Demir Çağı'nda yoğun olarak yerleşim gördüğü anlaşılan Yalçinkaya kale ve nekropolü ile İlk Tunç Çağı ve Orta Demir Çağı ağırlıklı malzemeye sahip olan Zali, Üzerliktepe ile Doğubayazıt ovasındaki Sarıgül ve Ziyarettepe höyüklerinden toplanan parçalar içindeki bir çanak bu dönem için oldukça bilinen keskin karınlı ve kapalı ağızlı formdadır, bu türde çanakların ağızları daima tek yivli olarak tanımlanmıştır. Kapalı ağızlı bir parça yuvarlak gövdeli boyunsuz bir çömleğe ya da keskin karınlı bir çanağa ait olduğu düşünülmektedir. Boyunlu ve oval gövdeli çömleklere ait iki parçadan söz edilmiştir, bunlarda bir tanesi ve bir gövde parçası kiremit astar üzerine siyah boya (monokrom), bir diğer gövde parçası krem astar üzerine kiremit ve siyah (polikrom) boya bezemelidir. İri kaplara ait olduğu anlaşılan diğer iki gövde parçası gri-siyah mala sahiptir ve paralel kazıma hatlarla yapılmış üçgenler, çentik dizileri ve tarak baskı bezemelidirler. Kahve-kiremit hamurlu ve aynı renkte astarlı ya da gri-siyah açıkli maldan yapılmış bu parçalar 'Aras Boyahıları' özellikleri gösterirler. Bu kültürde boyahılarla birlikte siyah açıkli ve tarak baskı ya da kazıma bezemeli çanak-çömleklerinde aynı oranda kullanıldığı ifade edilmiştir⁹²⁶.

Çaldıran Ovası'nda yer alan Çavuşbaşı yerleşimi ya da kalesinin yer aldığı kayalık tepenin eteğinde bulunan nekropolde ele geçen çanak-çömlekler Ağrı-Iğdır bölgesindekiler gibi Son Tunç-Erken Demir Çağı'nda Güney Kafkasya'ya yayılmış bulunan gri-siyah açıkli maldan yapıldığı ifade edilmiştir. Daha az sayıda kahve-kiremit rengi hamurlu ve hamurunun renginde astarlılar ile Van Gölü Havzası Erken Demir Çağı kiremit astarlı malın varlığından bahsedilmiştir (EK4 Çizim 28)⁹²⁷.

⁹²⁵ Özfirat ve Marro, 2003 Yılı, s. 306.

⁹²⁶ Özfirat ve Marro, 2004 Yılı, ss. 7-8.

⁹²⁷ Özfirat, Yüzey Araştırması 2005, s. 147.

2006 yılı yüzey araştırmalarında Van Gölü Havzası'nda mezarlardan toplanılan çanak-çömleklere göre havzanın özellikle doğu kısımda Erken Demir ağı, pembe-devetüyü malla temsil edildiği Özfırat tarafından ifade edilmiştir. Havzanın kuzeyinde Erciş-Patnos-Çaldıran yöresinde pembe devetüyü mal yok denecek kadar az olarak belirlenmiş, yerine kahverengi mal daha fazla sayıda bulunmuştur. Bu mallarla birlikte Van Gölü Havzası'nda Erken Demir ağı'nın ikinci evresini ve Orta Demir ağı'na geçişi temsil ettiği düşünölen kiremit astarlı mal grubunun oldukça fazla sayıda ele geçtiği ifade edilmiştir. Gri-siyah açkılı mal grubunun Son Tunç/Erken Demir ağı'nda tüm güney Kafkasya'ya yayılmış bulunan gri-siyah açkılı malla yakın paralellikler gösterdiği belirtilmiřtir⁹²⁸.

Suluçem nekropolünde IV no'lu kurganın zirvesinde yapılan küçük çaplı bir kaçak kazı çukurundan bazı parçalar ele geçtiği ifade edilmiştir. Bunlar kiremit astar üzerine siyah renkle bezenmiş (monokrom boyalı) iki gövde parçası ile siyah açkılı mala sahip olan içe kapalı ağız kenarlı bir ömlektir. İrice ömleklere ait olan gövde parçalarından biri kalın dalgalı hatlar diğeri ise bu türde bir bandın her iki yanına yapılmış engellerle bezelidir⁹²⁹.

Özfırat 1994 yılında VI no'lu kurganda yapılan define kazısında ele geçirilen ve bugün Erzurum Müzesi'nde bulunan iki adet alçak boyunlu çömleğin, M.Ö. 2. binyıl boyalı çanak-çömlek költürlerine ait Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda konteksi tam olarak anlaşılabilen ilk buluntular açısından önemli olarak ifade etmiştir. Monokrom boyalı olan çömleklerden birinin bezemesi içi dalgalı hatlarla dolu geniş dörtgen diziler şeklindeyir. Özfırat'ın ifade ettiği gibi bu motif Sevan-Üzerlik Költürü'nün en belirgin özellikleri olarak görölmektedir. Diğeri ise kelebek motifleridir. Bu motiflerin içi paralel hatlarla dolu üçgenler ve dalgalı hatlarıyla Tazekent grubuna girdiği belirtilmiştir. Her ikisinin de ağız kenarları paralel kalınca çizgilerle bezeli olduğu belirlenmiştir (EK2 Resim 174)⁹³⁰.

Daha önceki bölümde detaylı bir biçimde incelediğimiz Suluçem

⁹²⁸ Özfırat, Van, Ağrı ve İğdir, s. 36.

⁹²⁹ Özfırat, M.Ö. 2. Binyıl Kurganları, s. 346.

⁹³⁰ Özfırat, M.Ö. 2. Binyıl Kurganları, s. 346.

kurganlarının hem yapısal özelliklerinin hem de çanak-çömlek paralelleriyle Ermenistan'da yoğun olarak görülen Tazekent ve Sevan-Üzerlik kültürleriyle benzer özelliklerinin olduğu ifade edilmiştir⁹³¹.

3.9.3.2. Bitlis – Muş

1997 yılı çalışmalarında Aras Boyalıları adı verilen kültürün, boyalı çanak çömleğin yanında düz ve kazıma bezemeli mallara da sahip olduğu belirtilmiştir. Boyalılar monokrom ve polikrom olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu tür boyalılar Doğu Anadolu nekropollerindeki yoğun kaçak kazılar nedeniyle tüm Türkiye müzelerinde ve özel koleksiyonlarda bol sayıda karşımıza çıkmaktadır⁹³².

1998 yılı yüzey araştırmalarında Gümüşpınar Höyüğü'nde az miktarda Orta-Son Tunç Çağı boyalı çanak-çömleklerinin ele geçirildiğini raporlardan öğrenmekteyiz. Gümüşpınar boyalılarının, bu türde malların yaylalardaki büyük nekropollerin dışında özellikle höyüklerde çok az bulunması sebebiyle önemli olduğu belirtilmiştir. Kırmızımsı kiremit astar üzerine siyah renkte, dalgalı hatlarla doldurulmuş üçgenlerle bezeli bu çömlekler söz konusu dönemin monokrom boyalıları olarak adlandırılan grubuna girmektedir⁹³³.

Aynı yıl içinde yapılan araştırmalarda diğer bir alan Çaygeldi nekropolüdür. Çaygeldi nekropolünün Orta Tunç Çağı monokrom ve polikrom boyalı çanak-çömlekleri bugüne kadar bulunanlar içinde sayı ve kalite bakımından en dikkate değer grup olarak yorumlanmıştır. Bunlar monokrom ve polikrom boyalı parçalardır, ayrıca bu gruplara aynı mal özelliklerine sahip, ancak boyasız kırmızımsı kiremit astarlı parçalar da eklendiği belirtilmiştir. Siyah renkte bezeli monokrom boyalıları içinde; bu türün çanaklarında sıklıkla görülen şekilde dalgalı hatlarla dolu girdanımsı yarım daireler ile yine dalgalı hatlarla doldurulmuş üçgenlerle bezeli çömlekler çoğunluğu oluşturmaktadır. Bezemeli kısmı krem astarla kaplanmış

⁹³¹ Özfiat, M.Ö. 2. Binyıl Kurganları, s. 346.

⁹³² Özfiat, 1997 Yılı, ss. 1–2.

⁹³³ Özfiat, Tunç ve Demir Çağları, s. 194.

polikrom boyalılar ise tek ve çift renkte boyalıdır: Tek renk yani yalnızca siyahla boyalı iki çanak girlandımsı yarım daire dizileriyle bezelidir; açık krem boya ile bezeli ve daha iri olan diğer bir örnekte ise aynı motif kullanılmakla birlikte alt kısmına düz hatlardan bir bant yapılmış ve yarım dairelerin arasına da bir hayvan motifi yerleştirilmiştir. Çift renkte polikrom boyalı çanak siyah ve kiremit renklerde diğerleri gibi bezenmiştir, farklı olarak bu grupta sıklıkla görülen kelebek motifleri yarım dairelerin arasına yerleştirilmiştir (EK4 Çizim 29)⁹³⁴.

1999 yılı yüzey araştırmaları sırasında nekropollerden toplanılan monokrom ve polikrom boyalı bu parçalar hem form hem de mal olarak Van-Urmiye için tanınmış parçalar olarak belirlenmiştir⁹³⁵.

Belirlenen Okçuhan ve Kırkgöze nekropollerini oldukça geniş alanlara yayılmış mezarlık alanlarıdır ve malzemeleri de buna paralel olarak oldukça fazla sayıdadır⁹³⁶.

1999 yılında Kırkgöze sırtlarında yeni bir nekropol bulunmuştur ve bulunan malzeme tamamen Demir Çağı özelliği göstermektedir⁹³⁷.

Göztepe höyüğünün batısındaki doğal tepenin köye bakan yamacında ortaya çıkartılan mezarda Van Müzesi'nde bulunan mezar envanteri arasında Urartu mezar armağanları arasından bilinen ejder başlı tunç bilezikler, cımbız, haşhaş başlı süs iğnesi parçası, bir kemer tokasına ait olabilecek halka, üzeri yivli yüzük, çanak ve iki adet situla, cam ve akik boncuklar ile pişmiş topraktan bir çanak ve 3 tane de çömlek bulunmaktadır. Çanak çömlekler pembeden kiremite kadar değişen renklerde hamurlu ve hamurunun renginde astarlıdırlar. Dışa çekik ağız kenarlı ve keskin karınlı çanak klasik Urartu kapları gibi kahve hamurlu ve kiremit renkte astarlıdır. Orta kum katkılı ve orta pişirilmiş bu kapların yüzeyinde pişme nedeniyle oluşan alacaların görüldüğü belirtilmiştir. Çok parlak olmamakla birlikte açıklandırlar. Mal ve

⁹³⁴ Özfirat, Tunç ve Demir Çağları, ss. 194–195.

⁹³⁵ Özfirat, 1999 Yılı Muş, s. 124.

⁹³⁶ Özfirat, 1999 Yılı Muş, s. 125.

⁹³⁷ Özfirat, 1999 Yılı Muş, s. 125.

biçim özellikleriyle bölgeden tanıdığımız Orta Demir Çağı malzemesiyle paralellik içindedirler. Dışa dönük ağız kenarı dıştan oluklu ve düz dipli çömleğin omuzu üzerinde paralel çizgiler arasına kazınarak yapılmış balık kılçığı motifi ile bunun hemen altında üzeri yine çentikli çıkıntılar görülmektedir. Bu türde bezeme anlayışı, özellikle Van Gölü'nün batısından itibaren Malatya'ya kadar uzanan alanda Erken Demir Çağı'ndan itibaren sık rastlanılan bir özellik olarak görülmektedir. Şişkin karınlı ve boynu üzerinde keskin silme bulunan çömlek bir urnedir. Astarı dökülmüş olmasına rağmen kırmızı astarlı Urartu malı olduğu belirgindir. Bu çömleğin içindeki yanmış kemikler ile bazı tunç parçaları ve boncuklardaki izlerin olması mezarda kremasyonun varlığını gösterdiği şeklinde ifade edilmiştir (EK4 Çizim 30-31)⁹³⁸.

Nurettin höyüğündeki kazılar sırasında ve Adliye kayıtlarına göre boyalı çanak-çömleklerin kurgan olarak adlandırılan tepelerden ele geçirildiği belirtilmiştir. II no'lu tepenin güneyindeki kaçak kazı toprağının arasında bulunan parçaların üçü kiremit üzerine siyah yani monokrom türde boyalı, diğeri ise polikrom boyalı olarak belirlenmiştir. Bunlardan sonuncusu bir çömleğe ait küçük bir ağız parçasıdır. Üzerinde bezemelere rastlanılmamış olmasına rağmen ağzın altındaki açık krem astar bu türde boyalı olduğunu düşündürmüştür. Monokrom boyalı parçalar da küçük olmakla birlikte bezemelerinin basit olduğu ve kalınca çizgilerden yapılmış iç içe üçgenler ile lüle dizileriyle benzediklerini Özfırat yapmış olduğu incelemeler ve araştırmalar sonucunda ifade etmiştir (EK2 Resim 175-176)⁹³⁹.

Kaçak kazılar sırasında II no'lu tepede bulunan kaplar monokrom boyalı büyük bir çanak ve kapalı ağızlı yuvarlak gövdeli çömlekle, bezemesiz ancak mal olarak diğerleriyle aynı olan boyunlu bir çömlekten ibaret olduğu incelemelerle ortaya çıkartılmıştır. Özfırat her iki kabın da müzelerdeki malzemelerden bilinen içi yatay dalgalı hatlarla dolu yarım daire ve üçgen sıralarıyla bezeli şekiller olduğunu belirtmiştir. Bunlara ek olarak çömlekte üçgenlerin arasında ayrıca iki sıra dikey dalgalı hat bulunduğu da kaydedilmiştir. Bütün bu özellikler incelendiğinde Özfırat bu bezemelerin Van-Urmiye Kültürü için tipik bir özellik olduğunu ifade etmiştir⁹⁴⁰.

⁹³⁸ Özfırat, 1999 Yılı Muş, s. 125.

⁹³⁹ Özfırat, Yayla Kültürleri, s. 79.

⁹⁴⁰ Özfırat, Yayla Kültürleri, s. 79.

Sütey Yaylası Yuvadamlı nekropolünün sadece II. binyıla ait olmadığı ifade edilmiştir. İlk Tunç Çağı'na gidebilecek taş-sandık mezarlar ve bunlarla ilgili seramik malzeme sonucunda ilk kullanımın III. binyıla kadar uzanmış olabileceği düşünülmüştür. Seramik malzeme arasında, Karaz ya da Erken Transkafkasya denen türde, kırmızı-siyah alacalı, açık ve yüksek boyunlu çömlek parçaları ile bir Nahçıvan kulbunun dikkat çekici olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde Demir Çağı'na ait olabilecek bazı mezarlıkların varlığı, yine yüzey malzemelerinin bulunmasıyla anlaşılmıştır. Doğu Anadolu'dan çok iyi bilinen ağız kenarı oluk bezemeli bazı örnekler, Sütey Yaylası'ndaki malzemeler arasında en tipik olanları olarak gösterilmiştir. Bunların yanında, yaş hamur üzerine kazı bezemeli olanların da, özellikle Elazığ-Bingöl yöresi, Orta Demir Çağı merkezlerindekiyle paralellik gösterdiği söylenmiştir (EK2 Resim 177-178-179)⁹⁴¹.

3.9.3.3. Hakkâri

1998 yılı kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkartılan M2 mezarındaki buluntular cesetlerin mezar odasına iki farklı tabaka halinde gömüldüğünü gösterir niteliktedir. Alt tabakada ikisi gümüş, biri altından, kolye askısı olarak kullanılmış olabileceği düşünülen, üzeri delikli üç küçük diskin yanında tunçtan ve taştan boncuklar, tunçtan bıçaklar, iki ucu delikli yassı bir levha, iğneler ve benzerlerine fazla rastlanılmayan, silindirik gövdesi boydan boya delikli semboller ile boncuk gibi süs eşyaları ele geçirildiği raporlardan bilinmektedir. Üst tabakada ise çok sayıda demir bilezik ve hançer namlusu bulunmuştur. Yuvarlak ya da dörtgenimsi kesitli bilezikler iki ucu açık veya birbiri üzerine giydirilmiş türdedir. Benzerlerine Van yöresi, Batı Azerbaycan, Orta İran ve Luristan'da rastlanmaktadır. Kordlartepe'den bir C14 analizi bu tür demir bileziklerin bulunduğu IIA tabakası için M.Ö. 1100–1050 yıllarını; Karagündüz'den bir mezar ise K6 kalibrasyonlu M.Ö. 1250–1120 tarihlerini verdiği belirtilmiştir⁹⁴².

⁹⁴¹ Aynur Özfirat, "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmaları", **XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 24-28.05.1993, 1994, (Boyalı Seramik), ss. 361–362.

⁹⁴² Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 356.

M2 mezar buluntuları arasında her iki tabakadan, karışık durumdaki çanak-çömlekler oldukça fazla yer tutmaktadır. Pembe, kiremit ve kahverengindeki hamurlarına zaman zaman saman, zaman zaman da kaba kum katılmış ve kötü pişirme sebebiyle kimi kez siyah alacalı, kimileri de açıkılı olan çanak-çömleklerin homojen bir görünüm sergilendiği ifade edilmiştir. Teknik, biçim ve bezeme açısından birbirlerine yakın oldukları saptanmıştır. En sevilen biçim düz dipli, basit ağız kenarlı küçük bardaklardır. Hamur yaşken yapılmış olan kazı bezeme yaygın bir örnektir. Şevron, üçgen, zikzak ve girland gibi bezemeler buluntular arasında sevilerek kullanılanlar arasındadır. Bunlar genellikle çömleklerin boyun kısımlarına adeta bir metop olarak uygulanmıştır. Bazı boyunlu kapların boyunları üzerinde hafifçe kabartılmış bir silmeye yer verilmiş; birkaç örnekte bu kabarık silmenin üzeri koşut diyagonal çizgilerle bezenmiştir. En dikkat çekici örnek olarak üç ayaklı bir çanak gösterilmektedir. Kırık olan bacaklarından biri eski çağlarda tamir edilmiş bulunan bu kabın dışa çekik, düz ağız kenarı üzerinde iki yiv bulunduğu tespit edilmiştir. Ağız kenarının altından karın keskinliğine kadar uzanan kesimde iki koşut çizgi arasına çift zikzak sırası çizildiği görülmektedir. Kendilerine özgü özellikleri de dikkat çekici olan bu kaplar genel olarak hemen yakınlarındaki doğu komşusu Hasanlu ve Dinkhatepe'dekilerden çok Van yöresi ve Doğu Anadolu'nun Erken Demir Çağı mallarıyla ilişkili olduğu düşünülmüştür⁹⁴³.

M2 mezarının benzerlerine İran'da Urmiye Gölü'nün güneybatısında ve Hakkâri'nin 150 kilometre güneydoğusundaki Dinkhatepe IV'te rastlanıldığı; fakat M.Ö. XVI. yüzyılın ilk yarısı içlerine tarihlenen bu mezarın biraz daha erken olduğu ve bunlara ek olarak buluntular ve seramiklerin oldukça farklı olduğu ifade edilmiştir⁹⁴⁴.

1999 yılı kazı çalışmaları sırasında M1 mezarı incelenmiştir ve mezar odası içinde dağınık durumda çok sayıda iskeletle küçük buluntu ve çanak çömlek ele geçirildiği belirtilmiştir. Madeni buluntular arasında kısa sap demirli, omurgalı iki tunç hançer namlusu, gümüş, altın ve tunç küpeler, saç halkaları, tunçtan süs iğneleri, tel sargı ve yassı tunç levha boncuklar bulunmaktadır. Akik ve kornalinden küresel,

⁹⁴³ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 356.

⁹⁴⁴ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, s. 356.

silindirik ve fiçı biçimli boncuklar da bulunmuştur. Obsidiyen ok uçları, kemik ağırşaklar ve çok sayıda aşık kemiği dikkat çekmektedir. Sayıları yüzlerle ifade edilebilecek çanak çömlekler genellikle kiremit-pembe hamurlu, hamurlarına büyük oranda kum ve bitki katkılıdır. Çoğunluğu çarkta yapılmış olan kapların yüzeyi hafifçe açkılanmıştır. Monokrom ve polikrom olarak iki gruba ayrılmışlardır. Polikrom kaplar Van-Urmiye türü ile Habur türü olarak iki farklı kümeye ayrılmaktadırlar. Kuzey Mezopotamya, Suriye ithal parçaları az denilemeyecek miktardadır. Monokrom kaplardan bazıları dağ keçisi ve yılan gibi hayvan kabartmalarıyla bezelidir. Ağız kenarı üzerine yapıştırılmış yatay tüp biçimli ip delikli tutamaklar sevilerek kullanılmıştır ve yalnızca buraya özgü olduğu ifade edilmiştir. Erken Demir Çağı'nın M2 mezarında yaygın bir kullanım bulmuş olan düz dipli küçük bardaklar biraz daha farklı ağız biçimleriyle bu mezarda da görülmektedir. Uzun bir dönem kullanım görmüş olabileceği ifade edilen mezar M.Ö. II. binyılın ortaları ile ikinci yarısının başlarına tarihlendirilmektedir (EK2 Resim 180-181);(EK4 Çizim 32)⁹⁴⁵.

2000 yılı kazı çalışmalarında yoğunluk olarak M1 mezarı ve çevresi incelenmiştir. Buradaki çalışmalar sırasında çok sayıda insan kemiği, çanak-çömlek parçaları ile akik ve tunç boncuklar bulunmuştur. Kapların tümüyle kırık oluşu ve olması gerekenden daha az sayıda küçük buluntuyla karşılaşılması, mezar odasının daha önce soyulmuş olduğu düşüncesini oluşturmuştur. Mezar buluntularının içinde en büyük grup olarak sayıları yüzleri bulan çanak-çömlekler gösterilmektedir. Çoğunlukla monokrom olan kaplardan sonra, çok daha az sayıda olan Van –Urmiye ve içinde Habur boyalılarının da yer aldığı Kuzey Mezopotamya ve Suriye parçaları ikinci grubu oluşturmaktadır. Çanak-çömleğin büyük bir bölümünü monokrom kaplar oluşturmaktadır. Üzerinde kabartma olarak yapılmış hayvan figürleri, tek ya da ikili üçlü sıralar halindeki hilaller, küçük daireler gibi bezemeler ve tüp şekilli tutamaklar bulunan bu çanak çömlekler bölge için son derece yeni bir özellik olarak görülmektedir. Bu parçalar genellikle kiremit-pembe hamurlu ve hamurun renginde astarlı olarak görülmektedir. Çoğunlukla orta derecede pişirilmiş olan bu kaplarda, daha çok orta kum ve bitkilerin katkı olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Yüzeyleri

⁹⁴⁵ Sevin ve diğerleri, 1997-1999, ss. 358–359.

ise hafifçe açıktır ve çarkta yapılmışlardır (EK2 Resim 182-183)⁹⁴⁶.

M1 mezarında ele geçirilen Van-Urmiye ile Habur boyalıları, aynı mezarda ve yine aynı bölgede bir kazıda sayılarının fazla olmaları açısından önemli olarak görülmektedir. İçinde Habur boyalılarının da yer aldığı Kuzey Mezopotamya ve Suriye çanak-çömleği çoğunlukla krem ve açık pembe hamurlu ve hamurunun renginde astarlı olarak tanımlanmıştır. Daha çok ince kum ve daha az sayıda orta kum katkılı olan bu kaplar genellikle iyi pişirilmiştir ve çark yapımı oldukları belirtilmiştir. Paralel bantlar şeklindeki boya bezeme, kiremit ve kahvenin çeşitli tonlarıdır. Hepsi hafif açıktır. Çoğunluğu çömleklere ait gövde parçalarından oluşan bu grup içinde boyunlu ve yuvarlak gövdeli çömleklerin ilk sırada yer aldıkları belirtilmiştir. Kaideli dipler, bardaklar ve kadehler diğer formlar arasında gösterilmektedir⁹⁴⁷.

Boyalıların ikinci grubunu oluşturan Van-Urmiye çanak-çömleği de mal özellikleri açısından tekdüze olarak nitelendirilmiştir. Riton gibi özel parçaların dışında çarkta yapılmışlardır. Çok az sayıda olmak üzere pembe, büyük çoğunlukla kahve ve kiremit renkte hamurludurlar. Hepsi astarlı olan kaplarda astar rengi, kiremitin çeşitli tonlarıdır. Büyük bir kısmı orta kum katkılıdır ve orta derecede pişirilmiştir. Kapların hepsi az ya da çok açıktır. Biçim olarak çanaklar içe dönük ağız kenarları veya hafifçe dışa çekik ağızlı, yuvarlak ya da keskin karınlıdır. Çömleklerde alçak ve uzun boyunlu vazomsu tipler olarak yorumlanmaktadır. Bunların yanı sıra boyunsuz ve kapalı ağızlılar ikinci sırayı almaktadır. Sayıları daha az olan şişecik, kadeh ve ritonlar diğer formlar arasında yer almaktadır⁹⁴⁸.

Van-Urmiye içindeki bezemeli parçalar monokrom ve polikrom boyalıları olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Monokrom boyalılarda bezemeler kiremit-kahve astar üzerine siyah renkte yapılmıştır. Polikrom boyalılarda ise astarın üzerine uygulanan ikinci bir krem boya, astara siyah renk ya da krem astar olmaksızın doğrudan kabın kendi astarının üzerine krem ve siyahla yapılmış çift renk boya

⁹⁴⁶ Özfiat, Hakkâri Kazıları, s. 298.

⁹⁴⁷ Özfiat, Hakkâri Kazıları, s. 298.

⁹⁴⁸ Özfiat, Hakkâri Kazıları, s. 298.

kullanılmıştır. Bu çanak-çömleklerin bezeme motiflerini Özfirat şu şekilde belirtmiştir: Monokrom boyalılarda içi dalgalı hatlarla taralı yarım daireler, kafesler ve ince bantlar kullanılmıştır. Polikrom boyalıları da ise iç içe çizgilerden yapılmış veya tamamen dolu üçgen sıraları, kafesle taranmış ya da doldurulmuş baklava dizileri ve ince bant grupları vardır. Bu çanak-çömlekler içinde en ilginç olanları hayvan biçimli 3 riton parçası olarak gösterilmektedir. M1 mezarında hayvan biçimli kaplardan üç adet kuş biçimli kap bulunmasının da ilginç olduğu belirtilmiştir. Bu kaplardan biri monokrom, ikiside polikrom boyalı olarak bulunmuştur. Monokrom boyalı olanın sadece baş kısmı bulunabilmiştir. Polikrom boyalı olan diğer ikisi de aslında aynı formda kuşlara ait parçalar olarak düşünülmektedir. Bunlardan biri oval gövdeli, küçük kuyruklu, kısa boyunlu bir kuş biçimindedir. M1 mezarı hayvan biçimli kaplarının kuşlara ait olması Özfirat tarafından Van-Urmiye çanak-çömleğiyle benzerlik taşıması açısından farklı bir biçim olarak görülmemektedir. Van-Urmiye çanak-çömleğinde bezeme elemanları içinde kuş motifleri oldukça sık rastlanan bir özellik olarak görülmektedir. Özellikle polikrom boyalılarda ağırlık su kuşları olmak üzere çok çeşitli kuş türleriyle bezenmiştir⁹⁴⁹.

Van Gölü Havzası genelinde yapmış olduğumuz araştırmalarda Sarıveli, Sütey Yaylası, Ani Nekropolü’de monokrom ve polikrom kaplara örnekler sunmuştur (EK2 Resim 184-185-186).

Bütün verilerden yola çıkılarak Van-Urmiye boyalıları Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Nahçıvan ve İran Azerbaycanı’nda Orta Tunç Çağı’yla birlikte görülmeye başlandığı ve Özfirat tarafından ‘Aras Boyalıları’ olarak isimlendirilen boyalı çanak-çömleklerin kültür gruplarından bir tanesi olduğu ifade edilmiştir. Özfirat bu kültürün kabaca, batıda Erzurum ve Muş arasına çekilecek bir hattan başlayıp doğuya doğru Nahçıvan, Van Gölü Havzası ve Hakkâri yöresini de içine alarak, Kuzeybatı İran’da Urmiye Gölü’nün batı kıyılarına kadar uzanan bir kuşağın içinde yer aldığını belirtmiştir. Buna ek olarak coğrafi konumun son derece uygun olmasıyla birlikte, Hakkâri M1 mezarı buluntularının buraya birer hediye olarak gelmiş olabileceği ihtimalini de söylemektedir. Bu görüşünü ise güney kökenli

⁹⁴⁹ Özfirat, Hakkâri Kazıları, ss. 298–299.

malların varlığıyla desteklemektedir⁹⁵⁰.

3.9.3. Değerlendirme

Van Gölü çevresinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda mezarlık alanlarıyla ilgili olarak yeni bilgiler elde edilmiştir. Yüksek yayla kültürleri olarak adlandırılan bölgede daha önce incelemiş olduğumuz ve kazı çalışmaları yapılan merkezlerde karşılaşmadığımız yeni mezar tipleri raporlardan öğrenilmektedir. İncelemiş olduğumuz merkezlerin yerleşim planlarında dikkatimizi çeken bir özellik olan kale ve nekropollerin varlığıdır. Nekropoller genel olarak kale eteklerinde kurulmaktadır. Bu dönemde halkın yerleşimi yüksek yaylalara taşınmış olduğu görüşü öne sürülmektedir. Kalelerin etraflarını çevreleyen tepeler arasındaki düzlüklerde nekropoller tespit edilmiştir. İlk belirlemelere göre bu nekropollerde iki tür mezarın bulunduğu belirtilmiştir: Alçak yığma tepelere sahip kurganlar ve kromlekli mezarlardır. Mezarlar sık bir şekilde yan yana yapılmış ve düzlüklerin orta kısmından çok, kenarlarına doğru yerleştirilmişlerdir. Mezarlar iki-üç sıralı taş örgü duvarlıdır, üzerleri ise yatay olarak yerleştirilmiş ve sayıları ortalama iki-dört olan iri taşlarla örtülmüştür. Bazılarının çok düzgün olmamakla birlikte kromlekle çevrili olduğu belirgindir. Bu nekropollerde ayrıca taştan yapılmış teraslarla desteklenmiş ve dikdörtgen planlı platformların üzerinde yer alan büyük boyutlu kurganlar bulunmaktadır. Bu kurganların çapları 60–25 metre arasında değişmektedir. Bunların arasında kromlekli küçük kurganlar da bulunmaktadır. Büyük boyutlu kurganlara Doğubayazıt Ovası’nda Barındı Köyü Tavla mevkiinde rastlanılmış olduğu ifade edilmiştir⁹⁵¹.

M.Ö. 3. binyılın sonlarında yerleşik kültürlerin son bulduğu görüşü öne sürülerek Erken Transkafkasya’da görülen yerleşik kültürlerin son bulması durumu Doğu Anadolu içinde söylenmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi’nin tarımdan çok hayvancılığa elverişli coğrafi yapısı Transkafkasya örneklerinde olduğu gibi yüksek yayla yerleşimlerini oluşturmuştur. Erzurum-Kars platosu ve bölgenin

⁹⁵⁰ Özfirat, Hakkâri Kazıları, s. 299.

⁹⁵¹ Özfirat ve Marro, 2002 Yılı, ss. 18–19.

kuzeydoğusuna doğru dizi halinde uzanan Nemrut, Süphan ve Aladağ gibi volkanların lav akıntıları üzerinde yer alan yüksek volkanik platolar geniş ve hafif dalgalı sırtlar halinde uzanır ve ot yetişmesi açısından son derece elverişlidir. Hayvancılığa elverişli bu otlaklarda transhumanizmi gösteren yaylacılık da gelişmiştir. Suluçem kurganlarının bulunduğu Sinek Yaylası, Yuvadamı ve Cemaleddin nekropollerinin bulunduğu, Süphan'ın batı eteklerinde Sütay Yaylası bugün de bölge için yaylacılığın sürdürüldüğü en önemli otlak alanlarıdır. Yöredeki yaşamın, coğrafyanın getirdiği özellikler sebebiyle bugün de pastoral biçimde sürdürülmesi ve bu kültüre ait buluntuların büyük çoğunluğunun yine bu alanlarda ele geçmesi, M.Ö. 2. binyılda da hayvancılık ekonomisinin getirdiği şartlar sebebiyle yarı göçebe bir yaşamın varlığını gösteriyor. Fakat buradaki en önemli sorun kalıntıların çoğunlukla büyük nekropollere ait olmasıdır. Ekonomileri küçükbaş hayvancılığa dayalı görünen bu grupların yarı göçebe bir yaşam tarzını sürdürdüğü kabul edilse bile yine de kışlak türü yerleşimleri olmalıdır. Nurettin, Sarıveli, Eski Norgüh ve Van Havzası höyükleri gibi yerleşim alanları belirlenmişse de bunlar büyük nekropol alanlarının yanında yetersiz kalırlar ve ele geçen çanak-çömlek parçaları nekropollerde bulunanlara kıyasla çok az sayıdadır. Araştırmalar gösteriyor ki kültürler arası etkileşim her alanda karşımıza çıktığı gibi Doğu Anadolu yüksek yayla kültürleri içinde geçerlidir⁹⁵².

Aşağı Kaletepe yerleşmesinin doğu yamacında nekropol alanı bulunmaktadır. Yüzlerce yıldır yüksek tepelerden yağmur ve sel sularının aşağılara doğru taşımış olduğu kalın toprak tabakası, mezarların üzerini kapatmıştır. Mezarlar genellikle doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Yan yana tespit edilen üç mezar odası da aynı doğrultuda saptanmıştır. Mezar odaları işlenmiş iri taş bloklardan bindirme tekniğinde inşa edilmiştir. Bindirme oranının diğer mezarlara göre fazla olduğu düşünülmektedir. Böylece mezar odasının taban seviyesindeki genişliği, kapak taşlarının oturduğu kısımda oldukça daraltılmış, ağır ve yassı kapak taşlarının oturtulmasıyla oluşturulduğu anlaşılmıştır⁹⁵³.

Bohanis Kalesinin kuzeydoğu eteğinde bulunan nekropol alanında

⁹⁵² Özfirat, Yayla Kültürleri, s. 112.

⁹⁵³ Belli, Hakkâri Bölgesi, s. 24.

mezarların üzeri yüksek tepeden gelen taş ve toprak ile kapatılmıştır. Kaletepe nekropolünde olduğu gibi buradaki mezarların da yol çalışmaları esnasında bulunduğu bilinmektedir. Mezar duvarları, fazla büyük olmayan taşlardan bindirme tekniği ile yapılmıştır. Ön girişsiz olduğu anlaşılan mezarların Erken Demir Çağı'na ait diğer mezarların benzerini oluşturduğu öne sürülmüştür⁹⁵⁴.

Hakkâri M2 mezarı planı ve tipi bakımından diğer Erken Demir Çağı mezarlarının tipik bir benzeri olarak görülmektedir. Genelde gördüğümüz gibi bu mezarda da mezar odası bindirme tekniğinde, toprak içine açılmış dikdörtgen planlı bir çukur olarak inşa edilmiştir. Üst örtüsünü yine yassı ve uzun kapak taşları oluşturmaktadır. Mezar odasına giriş diğer örneklerde olduğu gibi kısa duvar tarafındaki sal taşı kaldırılarak oluşturulmuştur. Mezar odasında diğer örneklerde görüldüğü gibi kemikler ile buluntular karışık olarak bulunmaktadır. Odada bulunan mezar eşyaları Karagündüz, Yoncatepe ve Ernis mezarlarından bilinen yuvarlak kesitli demir bileziklerle demir hançer namlusu dikkati çekmektedir⁹⁵⁵.

Yapmış olduğumuz araştırmalarda bölgede ki mezarlık alanlarında bulunan mezarların birbirine oldukça benzediğini ve bölgede etkileşimin belirgin bir biçimde dönem içinde sürdüğünü görmekteyiz. Doğu Anadolu için yüzey araştırmaları sonucunda yüksek yayla kültürü olarak ifade edilen bir süreçten bahsedilmektedir. Halkın yerleşik hayatı terk ederek Doğu Anadolu'nun dağlık kısımlarına taşınmış olabileceği görüşü beraberinde inceleme fırsatı bulduğumuz kurgan türü mezarlarla bizi tanıştırmıştır.

⁹⁵⁴ Belli, Hakkâri Bölgesi, ss. 28–29.

⁹⁵⁵ Belli ve Konyar 2003, ss. 85–87.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜ GÖMME ADETLERİ

4.1. Ölüm Kavramı ve Ölüme Yüklenen Anlamlar

İnsan hayatında çağlar boyunca önemini yitirmeden süre gelen gerçek bir olgudur ölüm. Üzerine yüklenen anlamlar değişip gelişse de sonuç hep aynıdır. Hayatımız boyunca yaşamaktan kaçamadığımız iki önemli geçiş noktasıdır; doğum ve ölüm. Üzerlerine bir sürü adet, ayin, tören, dinsel ve büyüsel işlem yapılmakta ve bu geçişleri anlamlandırmaktadır. Bunların hepsindeki ortak amaç insanın yeni durumunu kutlamak ve kutsamak, aynı zamanda da onu, geçiş sırasında yoğunlaştığına inanılan tehlikelerden ve zararlı etkilere korumaktır⁹⁵⁶.

Ölümün tam açıklaması olarak insanın, hayvanın ya da bir bitkinin yaşamının tam ve kesin olarak sona ermesi hali olarak somut sonuçlara dayanılarak kullanılan ifadeler bulunmaktadır⁹⁵⁷. Cansız varlıklarda ölüm, varlığın varoluş halinin sona ererek, niteliksel ve niceliksel anlamda biçim değiştirmesi şeklinde tanımlanırken; canlı varlıklar söz konusu edildiğinde, en sade ve açık tanımıyla hücrenin, organın veya organizmanın yaşamsal fonksiyonlarını tamamen kaybetmesi veya canlı olma durumunun son bulması anlamına gelmektedir⁹⁵⁸. İnsanların ölümü bile bile yaşaması bu konuda onları araştırmalar yapmaya ve ölüme anlamlar yüklemek adına açıklamalar getirmesine sürüklemiştir. Yapılan araştırmalarla geçiş olarak adlandırılan ölüm olgusuyla yapılan adetler, gelenekler, törenler araştırılan ülkenin, coğrafi bölgenin ve o bölgede yaşayan toplumların folklorlarını bize tanıtmakta ve anlamamız için yol gösterici bir düzen olarak karşımıza çıkarmaktadır⁹⁵⁹. Ölüm, dünya yaşantısının sona ermesi anlamına gelse de aynı zamanda güzel bir olayı simgelemektedir. Ölümle kişiler mistik anlamda “tanrı yanına ulaşmakta, onunla özdeş duruma gelmekteydiler”. Özellikle krallar için kullanılan “tanrı oldu” sözü bu

⁹⁵⁶ Sedat Veyis Örnek, **100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1971, (Din, Büyü), s. 11.

⁹⁵⁷ Pars Tuğlacı, **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Pars Yayınları, İstanbul, 1972, s. 2235.

⁹⁵⁸ Ahmet Uhri, **Anadolu’da Ölümün Tarihöncesi: Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri**, Ege Yayınları, İstanbul, 2010, (Ölümün Tarihöncesi), s. 21; Gürbüz Erginer, “Bir Halk Bilimcinin Gözünden Ölüm”, **Cogito-40 Ölüm: Bir Topografya**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 282.

⁹⁵⁹ Örnek, Din, Büyü, s. 11.

inancı destekler bir sözdür. Ölüler dünyası yaşayan insanların dünyasına karşı oldukça gizemli ve kapalıdır. Değişik birçok inançta olduğu gibi bu deyimın gerçek anlamı, ruhun ölümden sonra bulunduğu gövdeyi terk edip gerçek yeri olan tanrısal varlığa ulaşmak olarak görülmektedir. Genel olarak görmüş olduğumuz mezarlık alanları ve mezarlar dönemin özelliği olarak yerleşim dışına yapılmakla birlikte törenin yapılacağı yere araba ya da hayvanlarla ulaştırılmış ve bahsetmiş olduğumuz törenler burada gerçekleştirilmiştir⁹⁶⁰.

Tez konumuzun ana fikrini oluşturan ölü gömme adetleri; “adet” (custom) kelimesi kurumsallaşmış toplumsal alışkanlık olarak ifade edilmektedir⁹⁶¹. Aynı anlamı ifade ettiği düşünülen ölü gömme geleneklerinde kullandığımız “gelenek” kelimesi ise süreç olarak görülmektedir. Kelimenin kökeni incelendiğinde gelenek anlamına gelen “tradition”, Latince “tradere” kelimesinden gelmekte ve “Traiditio” bir şeyin aktarıldığı sürece, “traditum” ise aktarılan şeye gönderme olarak ifade edilir⁹⁶².

İncelemiş olduğumuz mezarlık alanları ve mezar buluntuları bize çağlar boyunca ölü bedeninin yakarak ya da gömerek veya başka bir şekilde uğurlandığını göstermektedir. Bu süreçte yapılan bütün işlemler tören veya ayin kelimeleriyle ifade edilmektedir. Bu iki sözcük birbirinden farklı anlamlar içermektedir. Tören; seküler bir nitelik taşıyorken ayin ya da ritüelin kutsalla ilintili olması ifade edilmektedir. Tören ya da seremoniyi, özgül olarak teknik ya da oyalayıcı olmayan ve toplumsal ilişkileri ifade eden davranış şekillerinin kullanımını içine alan her türlü insan faaliyeti kompleksi olarak ifade etmek açıklayıcı olacaktır⁹⁶³.

İnsanın ölümü kabul etmesiyle birlikte ölümden sonra yaşam inancını kabul

⁹⁶⁰ Zafer Derin, **Demir Çağ’da Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Gelenekleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir, 1993, s. 70 vd.

⁹⁶¹ Ahmet Uhri, **Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, İzmir, (Ölü Gömme Gelenekleri), 2006, s.Giriş 1; Sibel Özbudun, “Adet”, **Antropoloji Sözlüğü**, (Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, (Adet), s. 12.

⁹⁶² Uhri, Ölü Gömme Gelenekleri; Sibel Özbudun, “Gelenek”, **Antropoloji Sözlüğü**, (Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, (Gelenek), s. 331.

⁹⁶³ Uhri, Ölü Gömme Gelenekleri; Sibel Özbudun, “Ayin”, **Antropoloji Sözlüğü**, (Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, (Ayin), s. 101.

etmesi de paralellik göstermiştir. Yapılan kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkan mezarlık alanları, mezarlar ve mezar buluntuları bu konuda bize çok önemli bilgiler vermektedir. Ölümün varlığı insanları ölü gömme adetleriyle tanıştırmış ve öteki dünya inancını kabul etmesini sağlamıştır. Ölüm esasında bir son değil başlangıç olarak görülmüştür. Yapmış olduğumuz araştırmalar gösteriyor ki insanlar gömülmeyi taşınma olarak anlamlandırıyor ve ölüme farklı anlamlar yükleyerek sonsuzluk için hazırlıklar yapmayı adet haline getiriyorlar. Bu adetler eşliğinde yaşanan coğrafyaya ve kültürlere bağlı olarak çeşitli ritüeller uygulamışlar ve bunun bir görev halini almasını sağlamışlardır.

Günümüz toplumlarının adetleriyle tarih öncesi toplumların ölüm anlayışlarını karşılaştırdığımızda farklılıklar dikkati çekmektedir. Tarih öncesi toplumlarda ölüm çok daha güncel bir olgu olarak karşımıza çıkıyor. Mezarlık alanlarını ve mezarları incelediğimizde karşılaştığımız sonuç günümüzden farklı olarak ölümün o günün toplumlarında daha fazla önemsendiği bunun sebebinin de ölüme karşı olan savunmasızlık ve çaresizlik olduğu açıkça gördüğümüz gerçek bir sonuçtur. Küçük bir soğuk algınlığının tedavi edilemeyişi ölümcül bir tehlike olarak varlık göstermiştir. Buna örnek olarak Elmalı yakınlarındaki Karataş-Semayük'te insanların % 40'ı 10 yaşına erişmeden ölmüş olmaları verilebilmektedir. Kadınların ortalama yaşam süreleri 30 yıl, erkeklerin ise 35 yıl olduğu saptanmıştır. Günümüz yaşam süresiyle kıyaslanacak olursa 1935–1940 döneminde 49,5 yıl olarak saptanan Türkiye yaş ortalaması, 1975–1980 döneminde kadınlar için 61,6 erkekler için 60,3 olarak yükselmiştir⁹⁶⁴ ve bu da cümlelerin başında söylediğimiz gibi tarih öncesi toplumların ölümü bir kaderden çok tıbbi imkânsızlıklarla açıklamamızı sağlamaktadır.

Ölümün bir son olarak görülmemesi bedenin öldükten sonra bir sınırın aşılması, benliğin bir boyuttan başka bir boyuta geçişi şeklinde yorumlanması elde edilen veriler sayesinde anlam kazanmaktadır. Sınırı aşma, beklèmeler, sınavlar ve hatta mücadelelerle dolu uzun bir yolun sonudur. Hem bu uzun yolculuğa çıkan kişiye yardım etmek, hem de geride kalanların acılarını hafifletmek amacıyla bazı

⁹⁶⁴ Jürgen Seeher, “Tod und Bestattung in der vorgeschichte/Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü”, çev. S. Gülçur, **Arkeoloji ve Sanat**, Sayı: 59, 1993, s. 9.

dini törenlere gereksinim duyulması ölümle ilgili bütün ritüelleri açıklar nitelik taşımaktadır. İnsanların birçok olaya anlam yüklemesiyle birlikte gelen ölümün anlamı ve ölü gömme insan hayatında yeni bir dönem açmaktadır. Braidwood ölümle birlikte gelen mezarın insanlar için artık “sınırlandırılmış dolaşım (göçerlik) evresinin” başlangıcı olduğunu ifade etmektedir⁹⁶⁵. Öldükten sonra beden esir olmuştur.

Ölümle birlikte gelen mezara gömmeler yapılması işleminin ilk olarak nasıl ve nerede ortaya çıktığı konusunda kesin bir söyleme rastlanmamakla birlikte bilinen en eski gömmelerin günümüzden 80.000–90.000 yıl önce, Mousterien dönemi Neanderthal insanına aittir. Anadolu için en eski gömme olarak Antalya dolaylarında Karain ve İstanbul dolaylarında Yarımburgaz mağaralarında saptanan insan dişleri ve kemiklerinin olasılıkla Paleolitik Çağ gömmelerinden günümüze kadar ulaşılabilen parçalar olabileceği düşünülmektedir⁹⁶⁶. 1957 yılında Solecki tarafından yapılan araştırmalarla kazı çalışmaları başlatılmış ve bahsettiğimiz yaşlı Neanderthal insana ait gömme bulunmuştur. Bu gömmeye “çiçek gömme” adı verilmiş ve 1960 yılında Mousterien seviyenin B7 karesinde ortaya çıkarılmıştır. İskeletin üzerinde olduğu düşünülen tibia ve fibula 7,5 metre derinlikte bulunmuştur. İskeletin sol tarafına yatırılmış olduğu ve sağ kolu ve bacaklarının kıvrılmış bir şekilde olduğu ifade edilen önemli bilgilerdir⁹⁶⁷

Gömme pratikleri, Ön Asya neolitikinde yaygın bir olgu olarak görülmektedir. İntamural (yerleşim içi) gömmelerin yanı sıra, daha protoneolitik evrede (M.Ö. 9.-7. bin) konut alanlarının dışında ektramural (yerleşim dışı) mezarlık alanlarına rastlanılmaktadır⁹⁶⁸. Ölülerin gömülüşünde belirli bir tarz öne çıkmamakla birlikte; gömme buluntularındaki iskeletlerden bazıları hocker bazıları ise sadece uzatılmış biçimdedir. Gömme armağanları (takı, boncuk, silah ve avadanlıklar, deniz kabukları, çeşitli yiyecekler, hatta içecekler) oldukça yaygındır.

⁹⁶⁵ Robert J. Braidwood, **Tarih Öncesi İnsan**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995, s. 40 vd.

⁹⁶⁶ Seeher, ss. 9–10.

⁹⁶⁷ Solecki, ss. 880-881; Arlette Leroi-Gourhan, “The Flowers found with Shanidar IV, A Neanderthal burial in Iraq”, **Science** **190**, 1975, ss. 562-564.

⁹⁶⁸ James Melaart, **Yakındoğu’nun En Eski Uygarlıkları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 18–25.

Farklı bir ritüel olarak ölünün gömülmeden önce bir süre açık havada bırakılıp etlerinin akbabalarca parçalandığı, iskeletin bunun ardından gömüldüğü ikincil gömmeler, Çatalhöyük'te belirgin bir biçimde gözlemlenen yaygın bir uygulama olarak görülmektedir⁹⁶⁹. Anadolu için çok önemli bir yeri olan Çatalhöyük'te bulunan “kafataslı yapı” ile aynı tabakaya ilişkilendirilen “tapınak” yapısı hem ata kültü ile olan bağlantıyı hem de ölü kültü ile ilgili bilgileri vermektedir. Tapınak yapısının altındaki gömmeler Mellaart tarafından ata kültüyle ilişkilendirilmiştir⁹⁷⁰.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ölü gömme adetleri ışığında yapmış olduğumuz araştırmalar bölgeyle ilgili önemli bilgileri yansıtmaktadır. Mezarların konumları, ölümlerin mezarlara gömülüş-konuluş biçimleri, mezarlarda ele geçen ölü hediyeleri bölge genelinde büyük bir etkileşimin olduğu fikrini destekler nitelikler taşımaktadır. Eski Önasya'da ölü ruhlarının “Ölümler Ülkesi”nde yaşamaya devam ettiği inancı çerçevesinde mezarlara yiyecek ve içecek bırakılmış, tütsü yakılmış ve ölenlerin adları belirli dini törenlerde anılmıştır⁹⁷¹. “Ölü Kültü” olarak adlandırılan bu işlerin yapımından ölen kişilerin varislerinin sorumlu oldukları belirtilmektedir. Aile bireylerinin atalarının mezarlarına bıraktıkları hediyeler ve sunular mezar kültü olarak adlandırılmaktadır⁹⁷².

Daha öncede bahsettiğimiz gibi ölüsünü ilk gömen canlı olan Neanderthal olduğunun diğer kanıtı olarak La Chapelle-aux Saints, Le Moustier, La Ferrassie, Deşik-Taş ve Regourdou mağaralarındaki iskeletler gösterilmektedir⁹⁷³. Önemli bir örnek olan Fransa'daki Le Moustier'de 13–19 yaşları arasında olduğu düşünülen bir erkek çocuk gömmesi bulunmuştur. Gömme başı ön kolunun üzerine gelecek şekilde

⁹⁶⁹ Sibel Özbudun, **Ayinden Törene-Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri**, Anahtar Kitapları, İstanbul, 1997, s. 42.

⁹⁷⁰ Mehmet Özdoğan, Aslı Özdoğan, Isabella Caneva, Michael Davis, Alpaslan Koyunlu, “1991 Yılı Çayönü Kazısı”, **XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 25-29.05.1992, 1993, ss. 107-108; James Mellaart, **Çatal Höyük: a Neolithic Town in Anatolia**, McGraw-Hill Book Company, New York, 1967, s. 204.

⁹⁷¹ Akio Tsukimoto, “Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien”, **Alter Orient und Altes Testament**, Cilt: 216, Butzon&Brecker, 1985, ss. 51; 146; 228.

⁹⁷² Tuba A. Ökse, “Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı: 5, (Ölü Gömme), 2005, s. 1.

⁹⁷³ Roger Lewin, **Modern İnsanın Kökeni**, çev. N. Özüaydın, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1998, s. 236; Güven Arsebük, “Evrimi Kendine Özgü Bir Canlı: İnsan”, **Colloquium Anatolicum-I**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2002, s. 11; Uhri, Ölümün Tarihöncesi, s. 29.

sağ tarafına yatar biçimde bir çukura gömülü olarak bulunmuştur. Mezarda çok sayıda çakmaktaşı, ellerinin arasında taş bir balta ve sığır kemikleri tespit edilmiştir⁹⁷⁴.

Ölüm fikrinin kabul görmesi ve çeşitli ritüellerle gömülmüş olması Rusya’da günümüzden 28.000 yıl öncesine ait olan 60 yaşında bir adam, bir kadın ve bir erkek çocuğundan oluşan Sungir gömmelerindeki çok sayıdaki süs eşyasının varlığı incelemiş olduğumuz bölgedeki mezarları da içine alarak öteki dünya inancıyla gelen dini inanışların temelleri olarak adlandırılmaktadır⁹⁷⁵. Bahsetmiş olduğumuz Sungir gömmesi olan yaşlı erkek üzerinde çok sayıda tilki dişi ve boncuk bulunan bir şapka (kep) giydirilmiş başından başlayarak bütün vücudu saracak şekilde diziler halinde düzenlenmiş 2936 tane boncuk süs için kullanılmıştır. Buluntular incelenmeye devam edildiğinde kollarının alt ve üst kısımları cilalı mamut dişinden yapılma ve bazıları siyah boya izi taşıyan 25 bilezik dikkati çekmektedir. İskeletin buluntu açısından zenginliğini boynunda ki düz sist, tamamı kırmızı olarak ifade edilen sadece küçük bir siyah noktaya sahip olan kolyeyle devam ettirdiğini öğreniyoruz. Bu mezarda bulunan diğer bir iskeletin küçük bir erkek çocuğuna ait olduğu rapor edilmiştir. Bu iskelet 4093 tane boncuktan oluşan dizilerle kaplanmış bir biçimdedir. Belinin etrafında süslü bir kemer olduğu düşünülen kutup tilkisine ait 250’den fazla kesici diş bulunmaktadır. Göğsünün üstünde hayvan biçiminde fildişi bir kolye ve sol tarafında bir insan kemiğinin oldukça iyi boyanmış ve cilalanmış şekilde bulunduğu bilinmektedir. Çocuğun sağ tarafında tüylü bir mamut dişinin düzleştirilmesiyle yapılan büyük ebatlarda bir silah ve yanında toprağa dik olarak bırakılmış fildişinden yapılmış bir tane disk mevcuttur. Aynı mezarda bir genç kız iskeleti varlığını göstermektedir. Gövdesinin üzerinde 5274 adet boncuk ve parçacıktan söz edilmektedir. İlk iskelette anlattığımız gibi bu iskelette de şapka (kep) ve boğazında fildişi bir iğne bulunmaktadır. Genç kız iskeletinin yanında küçük ebatlarda fildişi silahlar, parçalanmış boynuzdan yapılmış bir tanesi delikli noktalarla süslenmiş iki tane bastonun varlığı bilinmektedir. Bu iskeletin yanında ortasında deliği olan, hasır

⁹⁷⁴ Hüseyin Türk, “Neanderthal İnsanda Törensöl Ölü Gömme”, **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 36, İstanbul, 1997, s. 43.

⁹⁷⁵ Lewin, s. 177.

örgülü üç tane fildişi disk bulunmaktadır⁹⁷⁶. Tezimizde işlemiş olduğumuz gibi mezarlardan elde edilen buluntuların varlığı ölümden sonraki hayat inancının varlığını göstermektedir. Buluntuların zenginliği veya fakirliği ölümden sonra hayat düşüncesinin sosyal, ekonomik ve siyasal statülere göre farklılık gösterse de her dönemde aynı inancın varlığını ispatlar bir nitelik taşıdığını görmekteyiz.

Bahsettiğimiz gibi eski çağlardan itibaren ölü bedeninin bir ritüel sıralamasıyla gömülmesi, ritüel içinde ölünün yanına mezar hediyeleri olarak adlandırdığımız kullanması için konulan eşya ya da yiyecek-içeceğin bırakılması; ölünün süslenerek tekrar dirildiğinde ya da başka bir dünya olan “ölüler ülkesine” geçtiğinde oradaki yaşama adapte olabilmesi için yapılan işlemlerdir. Eskiçağlarda yapılan bu seremoniler; çok tanrılı, şamanik ya da pagan kültürlerinde ölümden sonra gidilen yer genellikle bu dünyanın benzeri ya da paraleli olarak algılanırken, tek tanrılı dinlerde bu paralel dünya kavramı, cennet, cehennem ve araf gibi kısımların olduğu öteki dünya olarak tanımlanmıştır⁹⁷⁷.

Ölümlle ilgili yapılan herşey bize insanın yaşamdan ayrılarak öteki dünyaya geçmeye hazırlıklı olduğunu gösteriyor. İnsanın hayatında yaşadığı evrelerden olan; doğum, erginlik, evlilik ve ölüm ele alındığında her bir evrede, ayrılma/geçiş veya eşiksellik/bütünleşme olarak ortak ayinsel noktalarda buluşmaktadırlar. Konumuz olan ölüm içinde bu aşamalar söz konusudur:

Ayrılma = Ölümün Gerçekleşmesi,

Geçiş veya Eşiksellik = Ölünün Öteki Dünyaya Geçiş (Liminaliti Evresi),

Bütünleşme = Öteki Dünyaya Ulaşma.

Ölümlle ilgili olarak ifade edilen bu evrelerden Geçiş veya Eşiksellik evresi mezar armağanlarını açıklayan kısımdır. Bu süreçte ölünün artık bir statüsü olmadığı

⁹⁷⁶ Mike P. Pearson, **The Archaeology of Death and Burial**, Texas A&M Univ.Press, 2002, ss. 150-153; R. White, “Technological and social dimensions of ‘Aurignacian-Age’ body ornaments across Europe”, **Before Lascaux: The Complex Record of the Early Upper Palaeolithic**, (Ed. H. Knecht, A. Pike-Tay, R. White), Boca Raton: CRC Press, 1993, ss. 289-292.

⁹⁷⁷ Uhri, Ölü Gömme Gelenekleri; Şenel, s. 211; Yaşar Çoruhlu, “Eski Türklerde Ölüm”, **Cogito-40 Ölüm: Bir Topografya**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 251; Abdürrahim Özmen, “Ahiret”, **Antropoloji Sözlüğü**, (Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 18.

ve yeniden doğuş olabileceği düşüncesi kendini göstermektedir. Bu dünyadan ayrılmış bir kişinin, öteki dünyada yeniden bir toplumsal düzen içine gireceği ve ata ruhlarıyla birleşeceği inancıyla ölü için yapılan bütün seremoninin tam olarak bütün kurallara uyularak yapılması gerekmektedir. Ölünün mezarına konulan mezar hediyeleri arasında süs eşyalarının yanı sıra çeşitli araç- gereçler bulunmaktadır. Bu eşyalardan bazıları öteki dünyada kullanması için bazıları ise geçiş sırasında ihtiyacı olabileceği düşünülen eşyalardır⁹⁷⁸.

Uhri ölü gömme ritüelini daha iyi canlandırabilmemiz için günümüz ölü gömme biçimiyle açıklamalar yapmıştır. İlk olarak günümüzde ölünün uğurlanma evresi gözlerinin kapatılması ile gerçekleştirilmektedir. Bu işlemi çenesinin bağlanması, başın yönlendirilmesi, üzerindeki giysilerin çıkarılması, yattığı yerin değiştirilmesi, karnına metal bir kesici alet konması, bulunduğu yerin havalandırılması ve aydınlatılması, ölünün baş ucunda dua okunması şeklinde ilerler. Daha sonra ölünün yıkanması, kefenlenmesi, tabuta konması, dini tören, mezarlığa taşıma ve gömme işlemleri takip eder. Bu bilgilerle M.Ö. II. Bin’de veya Demir Çağı’nda yapılan seremonileri birebir örnekleyemesek de benzerliklerden yola çıkarak mezarlardan bulunan iğne, kulak tıkacı ve idol türü buluntuları göstererek ayrılma evresi buluntuları olarak adlandırabiliriz⁹⁷⁹. İğnelerin mezarlarda çok sayıda bulunmasını ölen kişinin kıyafetleriyle gömüldüğü düşünüldüğünde fibula görevi gördüğünü ya da kefen iğnesi olabileceğini düşünebiliriz. İğneler metalden yapıldığı gibi kemiklerden de çok sayıda yapılmaktadır. Diğer bir buluntu örneği olan kulak tıkaçları, ruhun bedenden ayrılmasından sonra geri dönmemesi ve geçiş ritüelleri sayesinde, öteki dünya ve ata ruhlarıyla bütünleşmenin sağlanması için kullanılan bir obje olarak görülmektedir. Diğer buluntular arasında yer alan kült nesnesi olarak adlandırılan idol farklı maddelerden yapılırken; amulet, kişiyi üstünde taşıdığı sürece dış etkilerden ve zararlardan koruyan, büyü veya dinsel gücü bulunduğu inanılan nesnedir. Son olarak figürin çeşitli işlevleri olduğunu; sunak üzerinde ise ilahi bir durumun varlığı, çöpe atılmışsa dünyevi bir açıklamanın olacağı, bazılarının ise

⁹⁷⁸ Uhri, Ölü Gömme Gelenekleri; Sibel Özbudun, “Geçiş Ritleri”, **Antropoloji Sözlüğü**, (Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, (Geçiş Ritleri), ss. 325-326.

⁹⁷⁹ Uhri, Ölü Gömme Gelenekleri; Sedat Veyis Örnek, **Anadolu Folkloründe Ölüm**, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 218, Ankara, 1979, (Ölüm), ss. 44-47-48-58.

ritüel parçası olarak bilinçli olarak kırıldığından bahsedilir⁹⁸⁰.

Anadolu’da yaşamış olan Urartu ile ilgili birçok araştırmalar yapılmıştır. Bahsetmiş olduğumuz birçok mezar, mezar buluntusu ve ölünün mezara yatırılış biçimi Urartu’da görülen özelliklerin proto tipi yani etkilendiği biçimler olarak ifade edilmiştir. Aynı gizlilik Urartu ölü kültü içinde geçerli olmakla birlikte “ölünün hazırlanması aşaması” da bu bilinmezliğin içindedir. Bunların dışında “ölü gömmenin başlangıç aşaması” olarak adlandırılan kısım mezarın iç ve dış mimarisi dahilinde bulunan mezar hediyeleri (buluntuları) ile tamamen olmasada kısmen açıklanmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgulardan yola çıkılarak günümüzde olduğu gibi bireyin ölme anından mezara konulması anına kadar süregelen törensel işlemler yapılmakta ve bu aşamaların anlaşılması için yapılan araştırmalar bize yol gösterici nitelikler taşımaktadır⁹⁸¹

Bahsetmiş olduğumuz Çatalhöyük mezarları için bütün ölülerin tapınağa gömülmemiş olduğunu da belirtmek gerekir. Aynı zamanda bu tapınakların dini amaçlı özel yapılar olmadığı sadece ev olarak varlık göstermiş olabileceği de söylenmektedir. Hodder bu düşünceden yola çıkarak ölüler ve evler arasında bir bağ olduğunu ifade etmiştir. Orta Doğu’da çok erken evrelerde, M.Ö. 12. ve 10. Binyıllarda Doğu Akdeniz’deki Natuf kültüründen başlayarak, evlerinin tabanlarının altına ölülerin gömüldüğü ve Çatalhöyük örneklerinin bunların geç örnekleri olarak yorumlandığını bilmekteyiz. Bahsedilen bu düşünceden yola çıkılarak Çatalhöyük’ün hem yerleşim yeri hem de nekropol olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Hodder Çatalhöyük için bazı evlerde fazla sayıda gömme olduğundan bahsetmiş ve bu evlerin daha büyük ve gösterişli olduğunu ifade etmiştir. Buradan yola çıkarak insanların daha önce yaşamış olan atalarına erişme düşüncesiyle yapılar farklılık

⁹⁸⁰ Uhri, Ölü Gömme Gelenekleri; Kudret Emiroğlu, “Liminilati (Geçiş Evresi)”, **Antropoloji Sözlüğü**, Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, ss. 555-556; Ian Hodder, “Figürinler Üzerine Düşünmek-Thinking About Figurines”, **Tunç Çağının Gizemli Kadınları-Mysterious Women of the Bronze Age**, çev. D.Ç. Valente, (Ed. Ş. Şentürk-Ş. Aydıngün), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 8.

⁹⁸¹ Nevzat Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, VI. Dizi, Sayı: 58, Ankara, 2002, s. 82.

göstermiştir⁹⁸²

Zamanla gelişen ölü gömme adetleri Eski Önasya’da ölü ruhunun bedenden ayrılıp “Ölüler Ülkesi”ne gidebilmesi için cesedin gömülmesi gerektiği aksi takdirde ruhun acı çekeceği inancının benimsenmesiyle devam etmiştir. Hatta bir Orta Asur kudurrusu üzerinde “Cesedi gömülemesin, ruhu atalarının ruhuna kavuşmasın” şeklinde bir beddua yer almaktadır⁹⁸³. Savaşlarda düşmanlar birbirlerinin atalarının ruhlarını rahatsız etmek amacıyla mezarlarını yağmalayıp onları huzursuz etmişlerdir⁹⁸⁴. Fenike Kralı Tabnit, mezarını tahrip edecek kişilerin ruhlarını lanetlemiştir ve huzur bulamamalarını dilemiştir⁹⁸⁵.

Daha sonraki dönemlerde insanlar gömmeleri çeşitli biçimlerde yapmaya başlamışlardır. Bu farklı gömme anlayışı ölümlerin yakılıp küllerinin gömülmesi âdeti olarak Anadolu’da M.Ö. 3. binyılda yapılmaya başlanmıştır⁹⁸⁶. Yakarak gömmeyi ayrıntılı bir şekilde Hitit krallarının cenaze törenlerine ilişkin metinlerden öğrenmekteyiz⁹⁸⁷.

Gömme biçimlerinin gelişmesiyle ölünün mezara konma biçimi de farklılıklarla ortaya çıkmıştır. Bahsetmiş olduğumuz hocker, dorsal ve çoklu gömmeler toplumların inanış biçimlerine göre farklılık göstermiştir. Bunların içerisinde en yaygın olarak hocker gömme şeklini görmekteyiz. Hockerin Kuzey, Orta, Doğu ve Batı Anadolu’da değişik çeşitleri görülmektedir. Dizlerin hafif şekilde büküldüğünü gösteren örneklerin yanı sıra; karna, göğüse ve çeneye kadar çekildiğini gösteren örneklerde mevcuttur. Anadolu’da tam hocker ve yarım hocker olarak gömmeleri görebilmekteyiz. Genel olarak hocker şeklindeki gömmeler sağ veya sol

⁹⁸² Uhri, Ölümün Tarihöncesi, s. 51; Ian Hodder, **Çatalhöyük-Leoparın Öyküsü**, çev. D. Şendil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, ss.110,123-124, 152.

⁹⁸³ Ignace J. Gelb ve A. Leo Oppenheim, **The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago**, Vol: 4, The Oriental Institute/Glückstadt, Augustin, 1958, ss. 398–399.

⁹⁸⁴ Miranda Bayliss, “The Cult of the Dead Kin in Assyria and Babylonia”, **Iraq** 35, 1973, s. 117.

⁹⁸⁵ Marvin Hoyle Pope ve Wolfgang Röllig, “Syrien, Die Mythologie der Ugariter and Phönizier”, Götter und Mythen im Vorderen Orient, **Wörterbuch der Mythologia I**, (Ed. H. W. Haussig), Stuttgart, 1965, s. 275.

⁹⁸⁶ William Orthmann, **Das Gräberfeld bei Ilca**, Wiesbaden, 1967, s. 64; Metin İ. Akyurt, **M.Ö. II. Binde Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, No: VI-49, Ankara, 1998, s. 153.

⁹⁸⁷ Heinrich Otten, **Hethitische Totenrituale**, Akademie Verlag, Berlin, 1958, s. 143

yanlarına yatırılırlar; az sayıda da sırtüstü şekilde bırakılırlar. Yaygın olarak görülen bu gömme biçiminin varlığı çeşitli sebeplerle ilişkilendirilebilir:

-Ölümün uyku durumu olarak düşünülmesi ve hockerin de bu uyku durumunu temsil ettiğinin düşünülmesi,

-Yemek yeme durumunu andırmasının düşünülmesi,

-Ölüye karşı korkunun olması ve canlanma ihtimaline karşı bağlandığının ve bağlanma için en uygun vaziyetin hocker olduğunun düşünülmesi,

-Hockerin ana rahmindeki duruma benzediği ve Öteki Dünya'ya doğduğu gibi gideceğinin düşünülmesi,

-Ölünün küçük bir alana gömüleceği düşünülerek şekilsel olarak hocker kalıbının uygun olduğunun düşünülmesi,

-Son olarak da insanların ölmeyi istirahat, dinlenme durumu gibi görmesi ve ölünün son istirahatine de hayatındaki gibi bırakıldığının düşünülmesi inancıyla ilişkilendirilebilir⁹⁸⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mezarlardan da gördüğümüz gibi ölüler kişisel eşyaları ile birlikte gömülüyor ve öteki dünya inancına uygun olarak orada ölülerin dirilip bu eşyalarını kullanacaklarını düşünüyorlardı⁹⁸⁹. Mezarlara belirli aralıklarla su ve yiyecek bırakılması yeraltı dünyasıyla ilişkilendiriliyor ve mezarlara çukurlar açılıyordu. Bu çukurlar “libasyon çukurları” olarak kullanılmıştır. Bu gelenek III. Ur kral mezarlarından Urartu Çağı'na kadar süregelmiştir⁹⁹⁰. Yapmış olduğumuz araştırmalarda mezarlardan ele geçen çanak-çömlek, çeşitli mutfak eşyaları ve hayvan kemiklerinin ölen kişi için yiyecek ve içecek bırakılmasıyla ilişkilendirilmesini sağlamaktadır. Ölü gömme ve anma törenleri sırasında yenen yemeğin ölen kişi ve o yemeğe katılan kişilerin katıldığı ortak “Ölü Yemeği” olarak

⁹⁸⁸ Tahsin Özgüç, **Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII. Seri-No: 17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, s. 69 vd.

⁹⁸⁹ Paul Albert Deimel, “Die Listen über den Ahnenkult aus der Zeit Lugalandas und Urukaginas”, **Orientalia** 2, 1920, s. 32; Marvin Hoyle Pope, “The Cult of the Dead at Ugarit”, **Ugarit in Retrospect: Fifty Years of Ugarit and Ugaritic**, (Ed. By G. D. Young), Winona Lake, Eisenbrauns, 1981, s. 160.

⁹⁹⁰ Ökse, Ölü Gömme, s. 1.

görüldüğü tespit edilmiştir⁹⁹¹. Günümüzde Anadolu’da defin sırasında mezarlıkta yiyecek dağıtma geleneği de bilinmektedir. Örnek olarak Gaziantep’te mezar başında bir tarafta defin işi yapılırken diğer tarafta bir heybe içinde tuz, ekmek, tahin helvası, genel olarak şire adı verilen üzüm, incir, pestil gibi yiyeceklerin o anda orada bulunan kişilere dağıtıldığını gösterebiliriz⁹⁹². Hakkârî’de ölünün gömülmesi sırasında mezarlıkta bulunan çocuklara şeker dağıtmak bir gelenek halini almıştır⁹⁹³. Benzer olarak görülebilecek diğer bir gelenek Tahtacılar’da mezarın baş kısmına dikilen bayrağın altına şeker bırakılmasıdır. Ölen kişinin en yakın akrabaları veya kendi çocukları her gün bayrağın altından birer şeker alıp giderek bu ritüelin uygulandığı bilinmektedir⁹⁹⁴. Ordu’nun Ünye ilçesinde yine eski dönem adetleriyle ilişkilendirebileceğimiz mezara yemek bırakma olayıyla karşılaşırız⁹⁹⁵. Benzer uygulamaları İzmir’de mezara testi ile su bırakılmasıyla görmekteyiz⁹⁹⁶.

Mezarların yanında ateş yakılması çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Ruhun bedenden ayrılması sırasında kötülüklerden korunması ve korkmaması için ışık olarak düşünülmüş ve çağlar boyunca bu gelenek sürdürülmüştür⁹⁹⁷. Günümüzde Harput’ta ölünün mezarında ateş yakılmasının sebebi olarak bedeni yırtıcı kuşlardan korumak maksadı gösterilmiştir⁹⁹⁸. Anadolu için bu düşünce yaygın gibi görünse de esas amacın Türkler tarafından kutsal olarak kabul edilen ateşe olan tapınımdır. Şamanist Türklerde ateşin her şeyi temizlediğine, kötü ruhları kovduğuna inanılmaktaydı. Ateş ruhuna hitaben okunan şaman ilahilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı ile ateş kültü birbirinden ayırt edilemeyeceği gibi ocak kültü de atalar

⁹⁹¹ Tsukimoto 1985, s. 231; Jean-Jaques Glassner, “Mahlzeit in Mesopotamien”, **RLA** 7, 1987–1990, s. 264.

⁹⁹² Nilgün Çıblak, “Anadolu’da Ölüm Sonrası Mezarlık Çevresinde Oluşan İnanç ve Pratikler”, **Türk Kültürü**, Y.X.L, Sayı: 474, 2002, s. 610.

⁹⁹³ Kalafat, s. 134.

⁹⁹⁴ Ali Rıza Yalman (Yalçın), **Cenupta Türkmen Oymakları I**, (Hazırlayan: Sabahat Emir), Kültür Bakanlığı Yayınları: 256, Kültür Eserleri: 14, Ankara, 1977, s. 269.

⁹⁹⁵ Örnek, Din, Büyü, s. 73.

⁹⁹⁶ Yaşar Kalafat, “Anadolu ve Yakın Çevresi Türk Halk İnançlarında Ölüm veya Halk İnançlarına Göre Yatır Ziyareti”, **Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu**, İstanbul, 18-20.12.1998, 1999, (Yatır Ziyareti), s. 251.

⁹⁹⁷ Kalafat, Yatır Ziyareti, s. 258; Ali Çelik, “Trabzon-Şalpazarı Çepni Türklerinde Ölümle İlgili Gelenek, Görenek ve İnanmalar, **Mezarlık**, 1999, s. 297; Hüseyin Tuğcu, “Alevi ve Bektaşî Türk Kültüründe Ölüm ve Mezar Kavramları”, **Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu**, 1999, s. 236.

⁹⁹⁸ Rıfat Araz, **Harput’ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995, s. 124.

kültüyle ilişkilendirilmektedir⁹⁹⁹. Ocağın tütmesi, ateşin sürekli olarak yanması, ataların o ocakta, o yurttaki sürekli bulunması anlamına gelmektedir. Ataların canlarının ateşin içinde tecelli ettiğine inanıldığı için Türkler, ocağı ve ateşi kutsal saymışlardır¹⁰⁰⁰. Aynı şekilde mezarın başında ateş yakma geleneği Altay ve Yenisey Türk boylarında da rastlanılan bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁰¹.

Ölüm ve mezarlarla ilgili yapmış olduğumuz birçok araştırma sonucunda geldiğimiz nokta geleneklerin sürekli olarak çok az da olsa değişime uğrayarak devamının sağlanmış olduğu ve bu şekilde adetlerin yaşatıldığı şeklinde olmuştur. Tezimizin ana konusu olan ölü gömme adetleri başlığı altında arkeolojik verilerle kanıtlanmış olan benzerlikler çağlar öncesinden günümüze bu bilgileri aktarmamızı sağlamıştır.

⁹⁹⁹ Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, ss. 68.

¹⁰⁰⁰ Mehmet Eröz, **Türkiye’de Alevilik-Bektaşilik**, Otağ Matbaacılık, İstanbul, 1977, (Bektaşilik), s. 327.

¹⁰⁰¹ İnan, ss. 189–190.

SONUÇ

“M.Ö. II. Bin’de Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri” konu başlığını verdiğimiz bu çalışmamızda Anadolu coğrafyasının tarihi açıdan en önemli bölgelerinden olan Doğu Anadolu Bölgesi’nin M.Ö. II. Binde gelişip değişen coğrafi konumunu ve sürekli birbiriyle etkileşim halinde olan kültürlerini aydınlatmaya çalıştık. Çalışmalar sonucunda görmüş olduk ki anlamlandırmaya çalıştığımız ölüm ve ölümlle ilgili adetler bize o dönemin yaşamı ve yaşantısı hakkında bilgiler sunmaktadır. Çeşitli arkeolojik verilere dayanarak kapsamlı bir araştırmayla birlikte bölge tarihi önemini bir kez daha göstermiş ve gerçek önemini bize hatırlatmıştır. İlk insanın ölümü görüp tanışmasıyla başlayan yolculuk çağlar boyunca içine yeni adetler ve anlamları da katarak hızını kesmeden süregelmıştır. Tez konumuzun coğrafi konumu olarak belirlemiş olduğumuz Doğu Anadolu Bölgesi belki de kültür birleşmesi bakımından bulunduğu konum itibarıyla çok önemli bir yerde olma özelliğiyle bu konuda tarihi yönlendirecek bilgileri bize sunmaktadır.

Bölge tarihi incelendiğinde M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çivi yazılı Asur kaynakları, Nairi ve Uruatri gibi beyliklerinin Urartu Krallığı’nın proto tarihini oluşturduğundan bahsedilmektedir. Buradan yola çıkarak bölgenin önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Yapmış olduğumuz çalışmalarda bu önemli bilgiyi göz önünde bulundurarak bölgenin coğrafi yapısına paralel olarak, bölge halkının yaşamış olduğu merkezleri tanıyıp anlatmaya çalıştık. Coğrafi koşullara bağlı olarak bu merkezlerin yerleşim mimarisi ve biçimiyle ilgili yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları sonucunda ortaya koymuş olduğu sonuçları detaylı bir biçimde vermeye çalıştık. Özellikle yerleşmelerin bulundukları bölgenin su kaynakları, maden yatakları ve ulaşımı sağlayacak yolları yaşam standartlarına uygun hale getirilerek kullanımının sağlanmış olduğu dikkati çeken önemli bir noktadır.

Toplamış olduğumuz bütün bilgiler sonucunda Doğu Anadolu Bölgesi’nin o dönemdeki komşu kültürlerle olan ilişkilerini anlamak adına elde edilen çanak-çömlek özellikleri, mezar mimarisi ve mezar buluntuları araştırmacılar tarafından incelenmiş ve dönemin aydınlatılması adına çok önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırma konumuz içerisinde bu konu üzerinde detaylı bir biçimde durarak kültür kaynaşmalarını sunmaya çalıştık.

Bölgeyi genel olarak ele aldığımızda merkezlerin savunmaya yönelik düzenlenmiş yerleşim planı içerisinde kurulmuş olmaları dikkati çeken bir özelliktir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi konumu bakımından yüksek dağlık kesimlerinden yararlanılarak doğal bir savunma sisteminin oluşturulmuş olması bölgenin avantajlı bir özelliği olarak görülmektedir. Özellikle doğal kaynakların olduğu yerlerde yerleşimin kurulması da bölgenin savunma mimarisini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Van Gölü Havzası'nda yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda kale ve nekropol alanlarının sürekli olarak birlikte çıkmış olması hem savunma mimarisi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır hem de ölü gömme adına bilgiler sunmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi için sıkça belirtilen etkileşim Transkafkasya Kültürünü de içine almaktadır. Bütün bölgeler için geçerli olan kavramlar bu kültür içinde geçerli olmakla birlikte yaşanmış olan coğrafyanın belirleyici bir unsur olduğu ifade edilmektedir. Erken Transkafkasya Kültürü yerleşimleri incelendiğinde Doğu Anadolu için benzerlikler ve etkiler görebilmekteyiz. Coğrafi olarak yükseklik ve bu yükseltilerin arasına serpiştirilmiş düz ve alçak alanlar, yaşamak için en uygun alanlar olarak görülmektedir. Buradan yola çıkarak benzerliklerin olduğu ve Transkafkasya Kültüründen etkilenmiş olduğunu söylemek hem yerleşim hem de yaşam biçimi bakımından yanlış bir söylem olmayacaktır¹⁰⁰².

Bölgede yerleşim coğrafi özelliklerin yanı sıra iklim ve siyasi koşullarıyla da ilişkilendirilebilir. Bölgede siyasi koşullar insanları daha fazla korunmak ve güvende olmak için yüksek kesimlere taşımıştır. Özellikle bölgede kurgan olarak karşımıza çıkan mezar mimarisi insanların konar-göçer bir hayat sürdüğü konusunda bilgiler vermekle birlikte sivil yapılanma hakkında da yorumlar yapmamızı sağlamıştır. Ayrıca ovalarda kurulan höyük yerleşimlerinde halkın tarımla bağlantılı

¹⁰⁰² Mehmet Işıklı, **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir, 2005, ss. 41 vd-55vd.

olarak yerleşimler kurduğunu göstermektedir. Böylelikle bölge halkının tarımcılıkla uğraştığını ve tarımı geçim kaynağı olarak kullandıklarını arkeolojik verilere dayanarak söyleyebiliriz.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin günümüz iklim şartları ve bitki örtüsünü de göz önünde bulundurarak dönemin yerleşim planı ve geçim kaynaklarıyla ilgili detaylı bilgileri ilk bölümde bölgenin coğrafi yapısını ve jeopolitik konumunu anlattığımız başlık altında karşılaştırma imkânı bularak somut bir hal almasını sağladık. Bu bölgedeki merkezleri tek tek incelediğimizde yapılan kazı çalışmalarının düzenli olarak rapor edilmesiyle daha sonraki dönemlerde devamlılık gösteren ve proto Urartu süreci olarak adlandırılan dönemi içeren bir kronolojiye sahip olduğunu söyleyebilecek bilgilere ulaşmış bulunmaktayız.

Bölge kültürünü ve mimari düzenini anlamamızda önemli bir yol gösterici olarak görülen mezarlık alanları ışığında mezar mimarisi ve ölü gömme adetleri hakkında yapılan araştırmalarda bölgenin tarihi sürecini netleştirecek sonuçlara ulaşılmıştır. Mezar mimarisinde genel bir yapı olmamakla birlikte birbirlerine olan benzerlikleriyle bölgeler arası etkileşim kendinden söz ettirmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'ni coğrafi olarak bölümlere ayırarak incelediğimizde bölgenin kendi içerisinde farklı özelliklere sahip olmasından kaynaklı olarak farklı mimari bir düzenin olduğu önemli bir özellik olarak fark edilmektedir. Bundan yola çıkarak mezar mimarisinin her bölüm için aynı olmadığını söylemek mümkün görünmektedir. Benzer özellik olarak söylenebilecek mezar odası şeklindeki mimari genel olarak bütün merkezler içinde yer almaktadır.

M.Ö. II. Bin'den itibaren oluşturulan mezarlık alanları için söylemiş olduğumuz mezar odaları farklı boyutlarda olmakla birlikte toprağa bir çukur açılması ve taşlarla yapılan bir örgü duvarın oluşturulmasıyla meydana getirilmiştir. Duvarı oluşturan taşların boyutlarının farklı ebat ve şekillerde olduğu ayırt edilebilir özelliklerdir. Hemen hemen bütün merkezlerde bahsettiğimiz oda mezara rastlanılmıştır. Kùltürler arası etkileşimin etkisi olarak yorumlayabileceğimiz bu

özellik zaman içerisinde gelişerek oluşumunu devam ettirmiştir.

M.Ö. II. Binde Doğu Anadolu ölü gömme adetlerinde ölüler mezara büzülmüş (hocker) biçimde bırakılıyorlardı. Bu gelenek Anadolu'nun en eski ölü gömme geleneklerinden biridir. Seramiksiz neolitik (PPN) evrelerinde, gerek Urfa-Diyarbakır, gerekse Niğde-Konya bölgesinde ölüler döşeme altlarına nerdeyse daima büzülmüş (zaman zaman “katlanmış”) olarak bırakılıyordu. Mezara ölü bırakmada yönlendirme ise genel olarak doğu-batı şeklinde benimseniyordu. Ancak kimi hallerde yönlendirmelerde ara yönlerle açıklanabilecek uygulamalar olabilmekteydi; bunun da nedeni mevsim farklılıklarıyla açıklanmaktadır. Bunun dışında, yönlendirmeleri kuzey-güney ya da kuzeybatı-güneydoğu şeklindeki mezarlarla da karşılaşılmıştır.

Mezar odalarının kare ve dikdörtgen planlı olmasıyla mimari düzen bu doğrultuda geliştirilmiştir. Genel yapısıyla duvarlar bindirme tekniğiyle yapılmıştır. Bu da üstten yapılacak ağırlık baskısını en iyi şekilde kaldırabilmek adına kurulan bir düzendir. Oda mezarların üstünü kapatırken de sal taşı olarak adlandırılan iri taşların kullanılmasıyla da odanın kapatılması sağlanmıştır. En üst kısmı da toprak dökülerek örtülü bir biçimde bırakılmış ve mezar oluşumunu tamamlamıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi içinde yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda ulaştığımız bir bilgi mezarların çoğunun tek kullanım için tasarlanmamış olması şeklinde olmuştur. Sebebinin tam olarak neden olduğu konusunda yazılı bir bilgi ulaşamadığımız bu gömme şekli büyük bir olasılıkla yeni bir mezar yapmak yerine tekrar kullanımı sağlamak ve alanı çok amaçlı kullanmak düşüncesiyle ilişkilendirilebilir.

Sonraki dönemlerde kullanılmasını sağlamak amacıyla, bazı mezarlarda “ön giriş” olarak adlandırabileceğimiz dromoslar görülmektedir. Dromosları, kimi mezarlık alanlarda oda, kimilerinde ise toprağa açılmış bir kuyu şeklinde görebiliyoruz. Yapılan ilk gömmelerden sonra dromosun önüne yerleştirilen taş kaldırılıp ikinci gömmelerin yapılması sağlanmıştır. Dromos, mezara girişi

hazırlayan bir bekleme odası olarak da görülebilir. Dromoslu mezarların yanı sıra yaygın olan diğer bir mezar dromossuz mezarlardır. Bu mezarlarda sıklıkla kullanılmış ve yine bu mezarlarda da birden fazla sayıda kullanılmış olduğunu düşündüren iskeletlere rastlanılmıştır. Dromossuz mezarlara üstten kapak taşının kaldırılmasıyla giriş sağlanmıştır.

Mezar odalarının üstünü kapatma tekniği olarak karşımıza beşik kemer denilen kapak çıkmaktadır. Bu kemer düzeneğinin Urartu mezar mimarisinde geliştirilmiş şekilde kullanıldığını söylemek yanlış bir çıkarım değildir. Yine Urartu gömmelerinde görülen bir özellik olan mezarın birden fazla kez gömme için kullanılmasının temellerini Karagündüz mezarlarında görebiliyoruz. Mezarda ilk gömme yapıldıktan sonra ikinci gömünün yapılabilmesi için ilk gömülen iskeletlerin kafatasları mezarın arka kısmında toplanılmış ve diğer gömmeler yapılmıştır. Urartu mezarlarında nişlere yapılan bu işlemlerin proto tipi olarak gösterebileceğimiz türde mezarlara ulaşarak bu konuya açıklık getirebilmekteyiz.

Mezarlık alanlarında yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda çeşitli mezar tipleriyle karşılaşyoruz. Bunlar;

- basit toprak mezar,
- taş sandık mezar,
- oda mezar ve
- urne,

şeklinde sıralanabilir. Bu mezar çeşitlerinin bulunmuş oldukları merkezlerin anlatıldığı başlıklar altında “Ölü Gömme” kısmında detaylı olarak incelenip anlatılması sonucunda Doğu Anadolu Bölgesi için önemliliği vurgulanmıştır.

Mezar mimarisinden sonra önemli olarak görülen diğer bir konu gömmelerin mezara yatırılış biçimleri olmuştur. Her mezar için aynı yön verilemese de yüz kuzeye, baş batıya gelecek biçimde doğu-batı doğrultusunda yatırıldıklarını görebilmekteyiz. Ölüler genel olarak hocker dediğimiz türde büzülmüş olarak

yatırılmıştır. Ölüler, dizleri ve dirsekleri karına çekilmiş ve genel olarak sağ taraflarına doğru toprağa yatırılmışlardır, ama yine de bu durum her mezar için aynı değildir. Gömmeler mezara genel olarak giyimli bir şekilde bırakılmaktadır. Arkeolojik veriler bize bu konuda yol göstermektedir. Bu özelliğin günümüzdeki “kefen”le özdeşleştiği düşünülebilir. Pulur mezarlarında bulunan ölünün çene kısmından ayaklarına kadar ulaşan kumaş bakiyesi bunun göstergesidir.

Mezarlarda bulunan hayvan kemikleri ölü yemeğinin varlığına işaret etmektedir. Gömme yapılırken mezara ölü için kurban edilen hayvanın kemikleri ve kısmen de uzuvları bırakılmıştır. Ölüm sonrası yaşam inancının bir özelliği olarak incelemiş olduğumuz bütün mezarlık alanlarında bu uygulamaya rastlamaktayız. Aynı zamanda ölen kişi ve yakınlarının bir arada yediği yemek olarak düşünülen ölü yemeği için mezarın başında yemekler pişirilip buralarda yenmesi geleneği mezarların yanında bulunan ocaklarla ve buralardaki hayvan kemiklerine rastlanmasıyla düşünülmüş ve gerçekliği ispatlanmıştır. Mezarlarda ele geçen çok sayıda çanak-çömlek bir bakıma bunun göstergesi olarak da düşünülebilir.

Doğu Anadolu Bölgesi’nin maden yatakları bakımından zengin olmasını ve madenciliğin gelişmiş olmasını mezarlardan ele geçirilen mezar buluntularıyla ispat edebilmekteyiz. Özellikle demir süs eşyalarının fazlaca ele geçmesi bu konuda açıklayıcı olmaktadır. Başka bir anlamda süs eşyalarından dolayı cinsiyet ayrımı yapılabileceği de düşünülmektedir. Demirden dövme tekniğiyle yapılmış birçok silahın ele geçirilmesiyle birlikte yine cinsiyetin belirlenebileceği fikri akla yakın gelmektedir. Ernis, Karagündüz ve Hakkâri mezarlarından ele geçirilen çok sayıda süs eşyası da bu yorumu destekler niteliktedir.

Doğu Anadolu Bölgesi M.Ö. II. Bin tarihlemesine yardımcı olacak unsur olarak gösterilen çanak-çömlekler mezarlardan çok fazla sayıda ele geçirilmiştir. Bunlar kap tiplerine, bezemelerine ve hamurlarına göre çeşitli sınıflara ayrılarak incelenmiştir. Özellikle Van Gölü Havzası için yapılan araştırmalar Karaz çanak-çömlek örnekleriyle çok önemli mezarlık alanlarını ve buluntularını karşımıza çıkarmıştır. Daha öncede bahsettiğimiz kültürler arası etkileşim açık bir şekilde bu

bölgede kendini göstermiştir.

Van Gölü Havzası yüksek yaylasında karşımıza çıkan ve konuyu araştıranlarca “kurgan” diye adlandırılan mezarlar bölgenin yerleşik kültürleri içinde farklı bir “kültürel oluşum” olarak değerlendirilmektedir. Bu mezarlar, araştırmacılara göre MÖ II. binde yerleşme yerlerini terk ederek yaylalara çıkan yerli halklara aittir. Van Gölü Havzası genelinde yapmış olduğumuz araştırmalarda bahsetmiş olduğumuz “kurgan” mezarları bu kültürle birlikte varlık göstermeye başlamıştır¹⁰⁰³. Bu konu ile ilgili olarak bazı sorularla karşılaşmakta ve bu sorular Güneri tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

Burada sarf edilen “yaylalara çekilme”den anlamamız gereken “göçebe hayat tarzına dönüş”ten başka bir şey değildir. Kökleri M.Ö. altıncı binyılların koyu yüzü açkılı mallar kültürüne uzanan yerleşik Karaz kültürlerinin etnik egemenliğindeki topraklarda, belli bir tarihten itibaren birden ve top yekûn bir “göçebe hayata” geçişin mantığını anlayabilmek zordur. Bölgenin, M.Ö. dördüncü binden itibaren Kafkasya üzerinden ve/veya Kafkasya’dan gelen Avrasyalı göçebe kültürlerin baskılarına, istilalarına, kalıcı yerleşmelerine tanık olduğu şüphe götürmeyebilir ancak, burada Avrasya tipi bir göçebe hayat tarzının temel anlamda yaşandığından söz etmek için, iklim-çevre koşulları bakımından da köklü geleneksel sosyo-kültürel yapılanmaların değişimlerine/dönüşümlerine kanıt sayılabilecek ciddi veriler, izler, işaretler ve en önemlisi kayıtlar elimizde en azından şimdilik yoktur. Daha önce de değinildiği gibi, M.Ö. ikinci binyıllarda bölgeye ilişkin bir “çevre felaketi” eğer söz konusu değilse, itici ve zorlayıcı nedenlerin türü ve şiddeti her ne olursa olsun, tarımcı toplulukların, neredeyse “bin yıl” gibi uzunca bir süreyle, top yekûn göçebe modele, “geri sıçraması” tezi ki yapılan açıklamalardan anlaşılacak olan budur, sosyal-ekonomik genel yasalarla genel almamda çelişir. Söz konusu tez, saldırılar karşısında Protourartulu halkların, Van Gölü’nün kuzeyi ile Erzurum-Kars yaylası arasında uzanan yurtlarını, kalelerini savunduklarıyla ilgili zengin bilgiler içeren Asur kayıtlarının reddini gerektirir. Yazılı kaynaklarda, ne Hayaşa halkının ne de Uruatri ve Nairi beylikler sisteminin göçebeliliğine işaret eden herhangi bir atıf bulmak mümkündür. “Göçebe halkların”, üç yüzyıl boyunca savunulacak kentleri/kasabaları olmaz. Göçebe çoban toplulukları geçici olarak yurtlarını kurdukları otlaklarını en fazla beş yıl kullanırlar ve sonra terk ederler, sonra tekrar dönerler ya da kendilerine başka otlaklar ararlar; ancak onların savunacakları ne kaleleri ne de sarayları vardır. O nedenle, Hayaşa’dan Uruatri-Nairi beylikler sistemine uzanan Protourartu sürecinin, yani Geç Karaz evresinin göçebelikle açıklanmasına yazılı kaynaklar da izin vermez¹⁰⁰⁴.

¹⁰⁰³ Özfirat, Yayla Kültürleri, s. 110.

¹⁰⁰⁴ Semih Güneri, **Erzurum I, Son Tunç-Erken Demir Çağı Yerleşmeleri**, Anadolu&Avrasya Enstitüsü, Arkeoloji, Anadolu&Avrasya, 7-8/2008, İzmir, 2008, (Erzurum I), ss.11-12-13.

Özfırat tarafından belirtilen yerli Doğu Anadolu halkların “yaylalara çekilmesi”yle ilişkili görülen kurgan mezarlar ve buluntular söz konusudur. Van Gölü Havzası başlığı altında incelemiş olduğumuz bölge yüzey araştırmalarıyla detaylı bir biçimde incelenmiş ve anlatılmıştır. Özfırat yerli halkın yurtlarını terk ederek yüksek yaylalara yerleşmesiyle ilgili olarak bahsetmiş olduğumuz “kurgan” mezarlara dikkati çekmektedir¹⁰⁰⁵. Konu ile ilgili olarak Güneri kurganlara dair bilgiler vermektedir. Bulunan kurgan mezarlardan gelen boyalı kaplar Özfırat tarafından incelenmiştir. Güneri bu mezarların kurgan olarak ifade edilmesine karşılık yaşayan halkın göçebe olup olmadığına bakılması gerektiğini ifade etmektedir. Burada yaşayan halk göçebe ise mezarların kurgan olarak adlandırılabilmesi belirtilmiştir. M.Ö. birinci binde Anadolu’daki tümülüs geleneğinden bahsederken Altay dağlarındaki göçebe Pazırık kurganlarıyla karşılaştırılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu ifadeden yola çıkılarak Anadolu’da ki mezarların kökenlerinin Avrasya bozkırları olmasına ve yapısal benzerliklere karşın Anadolu’dakiler, göçebe halklara ait olmadıkları düşünüldüğünden kurgan olarak ifade edilemeyeceği; fakat tümülüs denebileceği söylenmiştir¹⁰⁰⁶.

Van Gölü Havzası’nda yapmış olduğumuz araştırmalarda elde edilen mezar buluntuları Özfırat tarafından detaylı bir biçimde incelenmiştir¹⁰⁰⁷. Güneri yapılan bu araştırmalara karşılık “kurgan” diye ifade edilen mezarlarda bulunan boyalı kapların Karaz kaplarıyla bir benzerlik içermediğini ve bu kapların hepsinin çarkta yapıldığını söylemiştir. M.Ö. IV. binden II. binin sonuna kadar çark kullanılmamış olduğu belirtilmiştir. Güneri bu boyalıların bölgeye Merkezî Güney Kafkasya’nın doğusundan, belki de İran’dan sızan, Karaz kültürü içinde sadece kısa bir süre varlık gösterdikten sonra güçlü kültür içinde asimile olarak eriyen yabancı etnik unsurlarla ilişkilendirmektedir¹⁰⁰⁸.

Görüldüğü gibi, kazılar ve yüzey araştırmalarından gelen bilgiler, Doğu Anadolu’da MÖ II. bin yıl ölü gömme adetleriyle ilgili yol gösterici, net ve anlaşılır

¹⁰⁰⁵ Özfırat, 1997 Yılı Muş, s. 194.

¹⁰⁰⁶ Güneri, Erzurum I, s. 14.

¹⁰⁰⁷ Özfırat, Yayla Kültürleri, s. 67 vd.

¹⁰⁰⁸ Güneri, Erzurum I, s. 16.

sonuçlara ulaşabilmemizi sağlamıştır. Bölgedeki mezarların tipleri, ölülerin mezara konulma biçimleri ve mezardaki seramik ve madeni buluntuların tipleri stilleri ve tüm diğer özellikleri bize, araştırma alanımızdaki kültürel yapının ve buna bağlı olarak ölü gömme adetlerinin, Anadolu içleriyle ya da Mezopotamya'yla değil, temel anlamda Kafkasya kültürleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, “kurgan” diye anılan Van gölü havzasındaki mezarların, bölgemizin ölü gömme adetleri ile ilgili bilinenlerine neler katacağını şimdilik bilmemiz mümkün değildir. Çünkü gerçekten de Güneri'nin de bildirdiği gibi, bu mezarların sahiplerini yerli Doğu Anadolu halkları olarak tanımlamamız için yeterli bilgi birikimine sahip değiliz. Van gölü havzasının “kurgan” mezarlarında Karaz kültürünü temsil eden malzemeye rastlanmamıştır. MÖ IV. binden II. binin sonuna kadar Doğu Anadolu'nun etnik bütünlüğüne egemen olmuş Karaz (*Hurri*) etnik kökenli halk yığınlarına ait arkeolojik malzeme tespit edilemediyse, burada farklı bir etnik varoluştan söz etmek zorundayız. Zaman içine yapılacak kazılarla birlikte bu konudaki sorunların çözüm bulacağından emin olmamız gerekir, ancak en azından bu gün şunu biliyoruz ki, Van gölü havzasındaki bu “kurgan” mezarların gerçek sahipleriyle, “MÖ II. bini sonunda yaylalara çıkan” yerli Doğu Anadolu halkları arasında etnik kültürel her hangi bir bağlantı kurmamız söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Yavuz. “Altın Elbiseli Adam”, **Kaynaklar-I/Güz (Eylül, Ekim, Kasım)**, Şekerbank Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1983, ss. 28-31.

Akurgal, Ekrem. “Karanlık Çağ”, **Phrygische Kunst**. Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1955.

Akurgal, Ekrem. **Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander**. Gruyter, Berlin, 1961.

Akyurt, İ. Metin. **M.Ö. II. Binde Anadolu’ da Ölü Gömme Adetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, No: VI-49, Ankara, 1998.

Araz, Rifat. **Harput’ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.

Arsebük, Güven. “Evrimi Kendine Özgü Bir Canlı: İnsan”, **Colloquium Anaticum-I**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 1-24.

Atila, Akan İ. “Likya Lahitleri”. **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı: 8-9, 1980, ss. 22-29, İstanbul.

Barnett, R. David. “The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van Addendum”, **Iraq**, Vol: XVI, 1950, ss. 1-43.

Barnett, R. David. “More Addenda From Toprak Kale”, **Anatolian Studies**, Vol: XIII, 1972, ss. 163-178.

Bayliss, Miranda. “The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia”, **Iraq** 35, 1973, ss. 115-125.

Belck, Waldemar ve Carl Friedrich Lehmann. “Reisebrief der Armenischen Expedition”, **Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft**, Vol: XV, No: 1-23, 1898, ss. 189-221.

Belck, Waldemar ve Carl Friedrich Lehmann. “Entdeckungen in Armenien”, **Zeitschrift für Ethnologue**, 1898, ss. 568-592.

Belck, Waldemar ve Carl Friedrich Lehmann. “Armenische Expedition”, **Zeitschrift für Ethnologie**, 1899, ss. 193-194.

Belck, Waldemar ve Carl Friedrich Lehmann. “Forschungsreise unserer Armenischen Expedition Belck-Lehmann”, **Zeitschrift für Ethnologie**, 1899:4, ss. 411-420.

Belli, Oktay. “Untersuchungen zur Eisenmetallurgie in Hubuşkia”, **Anadolu Araştırmaları 10**, 1986, ss. 271–308.

Belli, Oktay. “Demir Çağ’da Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi”, **Anadolu Demir Çağları/Anatolian Iron Ages**, Ed. Altan Çilingiroğlu, İzmir, 1987, ss. 89-107.

Belli, Oktay. “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron”, **Urartu, A Metalworking Center in the First Millenium B. C. E.**, Ed. R. Merhav, Jerusalem, 1991, ss. 16-41.

Belli, Oktay. “Çekiç Başlı Urartu Demir Baltaları”, **Anadolu Araştırmaları 14, Prof. Dr. Afif Erzen’e Armağan**, İstanbul, 1996, ss. 161–182.

Belli, Oktay. “Van Bölgesi’nde Bir Erken Demir Çağı Mezarlığı: Ernis-Evditepe”, **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932–1999)**, Ed. Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Araştırmaları, İstanbul, 2000, ss. 175–180.

Belli, Oktay. “An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evditepe”, **Istanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey (1932–2000)**, Ed. Oktay Belli, İstanbul, 2000, ss. 145–149.

Belli, Oktay. “Erken Demir Çağı’nda Hakkâri Bölgesi”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu- Hakkâri**, Ankara, 06-08.06.2007, 2008, ss. 19 vd.

Belli, Oktay ve Erkan Konyar. “Excavations of Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis (1997–1999)”, **Istanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey (1932–2000)**, Ed. Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Araştırmaları, 2000, İstanbul, ss. 150–156.

Belli, Oktay ve Erkan Konyar. “Excavation at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis”, **Tel Aviv** **28**, 2001, ss. 169–212.

Belli, Oktay ve Erkan Konyar. “Karagündüz Nekropolü”, **Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 60-64.

Bingöl, Akın. **En Eski Çağlardan Urartu’ nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2003.

Braidwood, Robert J. **Tarih Öncesi İnsan**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995.

Brennan, Peter V. “Obsidian in the Bayburt-Erzurum Area Eastern Anatolia”, **Abr-Nahrian Supplement Series** **5**, 1995, ss. 27-36.

Brinkman, John A. “Mesopotamien Chronology of the Historical Period”, in A. L. Oppenheim, **Ancient Mesopotamia, Portrait of Dead Civilization**, Chicago, 1964, ss. 335-352.

Buluç, Sadettin. “**Şamanizm (Türk Amacı)**”, I-Sayı: 1-6, İstanbul, 1942, ss.1-8.

Burney, Charles. “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze”, **Anatolian Studies VIII**, 1958, ss. 157-209.

Burney, Allen Charles ve David Marshall Lang. **The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus**, London, 1971.

Chernykh, Evgeny N. **Ancient Metallurgy in the USSR**, Cambridge, 1992.

Curzon, Robert. **Armenia: a year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia**, (John Murray), London, 1854.

Çelik, Ali. “Trabzon-Şalpazarı Çepni Türkleri’nde Ölümle İlgili Gelenek, Görenek ve İnanmalar”, **Geçmişten Günümüze Mezarlık kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu**, 1999, 297 vd.

Çevik, Nevzat. **Urartu Kaya Mezarlıkları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, VI. Dizi, Sayı: 58, Ankara, 2000.

Çıblak, Nilgün. “Anadolu’da Ölüm Sonrası Mezarlıklar Çevresinde Oluşan İnanç ve Pratikler”, **Türk Kültürü**, Cilt: YXL, Sayı: 474, 20002, ss. 605-614.

Çiğdem, Süleyman. **Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1996.

Çilingiroğlu, Altan. “Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları”, **II. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, İzmir, 16-20.04.1984, 1984, ss. 159-162.

Çilingiroğlu, Altan. “Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları”. **VII Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 20-24.05.1985, 1986, ss. 151 – 162.

Çilingiroğlu, Altan. “Van – Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985”, **VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 26-30.06.1986, 1987, ss. 81 – 94.

Çilingiroğlu, Altan. “Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi”, **Anadolu Demir Çağları – Anatolian Iron Ages**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1987, ss. 108-115.

Çilingiroğlu, Altan. “Van Dilkaya Höyüğü Kazısı”. **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 6-10.04.1987, 1988, ss. 229 – 247.

Çilingiroğlu, Altan. “Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazıları”. **X. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 23-27.05.1988, 1989, ss. 261 – 272.

Çilingiroğlu, Altan. “Van Dilkaya Höyüğü 1988 Kazıları”, **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Antalya, 18-23.05.1989, 1990, ss. 247 – 254.

Çilingiroğlu, Altan. “Yeni Urartu Kazılarına Doğru”. **XI. Türk Tarih Kongresi I**, Ankara, 5-9.09.1990, ss. 279–286.

Çilingiroğlu, Altan. “Van Dilkaya Höyüğü 1989 Kazıları”, **XII Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 28.05.1990-01.06.1990, 1991, ss. 271 – 292.

Çilingiroğlu, Altan ve Zafer Derin. “Van Dilkaya Höyüğü 1990 Kazıları”. **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 27-31.05.1991, 1992, ss. 403 – 422.

Çilingiroğlu, Altan. “Van Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış”. **XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 25-29.05.1992, 1993, ss. 469 – 489.

Çilingiroğlu, Altan. **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997.

Çoruhlu, Yaşar. “Eski Türklerde Ölüm”, **Cogito- 40 Ölüm: Bir Topografya**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 244-268.

Deimel, Paul Albert. “Die Listen über den Ahnenkult aus der Zeit Lugalandas und Urukaginas”, **Orientalia 2**, 1920, s. 32 vd.

Derin, Zafer. **Demir Çağ’ da Doğu Anadolu’ da Ölü Gömme Gelenekleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, İzmir, 1993.

Doğanay, Hayati. **Erzurum’un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları**, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum Üniversitesi, Erzurum, 1983.

Drahor, Mahmut G. ve Erkan Altay. “Van-Karagündüz Köyü Erken Demir Çağı Nekropolü ve Burgaz Datça Arkeolojik Alanından Jeofizik Özdirenç Sonuçları”. **XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 27-31.05.1996, 1997, ss. 139–161.

Eberhard, D. Wolfram, **Çin’in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1942.

Emiroğlu, Kudret, “Limnileri (Eşik Evresi)”, **Antropoloji Sözlüğü**, Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, ss. 555-556.

Erinç, Sırrı. **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1953.

Erginer, Gürbüz. “Bir Halk Bilimcinin Gözünden Ölüm”, **Cogito-40 Ölüm: Bir Topografya**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 286-292.

Eröz, Mehmet. **Türkiye’de Alevilik-Bektaşılık**, Otağ Matbaacılık, İstanbul, 1977.

Eröz, Mehmet, “Türk Topluluklarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme”, **ATATÜRK, Milliyetçilik, Doğu Anadolu**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, ss. 281-296.

Erzen, Afif, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal, Baki Öğün, “Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu (1962)”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı: XII-1, Ankara, 1962, ss. 19-20.

Erzen, Afif. “Toprakkale Kazısı”, **TTK Belleten**, Cilt: XXVII, Sayı: 107, Haberler, 1963, ss.541-542.

Erzen, Afif. “Ünseli (Ernis) Mezarlığı”, **TTK Belleten**, Sayı: 111, 1964, ss. 570-572.

Erzen, Afif. **Doğu Anadolu ve Urartular**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1992.

Gambaschidze Irina, Andreas Hauptmann, R. Slotta, Ü. Yalçın. “**Schatze aus dem Land des Golden Vlies: Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museum Bochum in Verbindung mit dem Zentrum für Archäologische Forschungen der Geotgischen Akademie der Wissen-schaften Tbiliddi vom 28 October 2001 bis 19. Mai 2002**”, Bochum, 2001.

Gelb, Ignace J. ve A. Leo Oppenheim. **The Assyrian Dictionary of the Oriental Insstitute of the Universtiy of Chicago**, Vol: 4, The Oriental Institute/Glückstadt, Augustin, 1958.

Glassner, Jean-Jaques. “Mahlzeit in Mesopotamien”, **RLA 7**, 1987-1990, s. 264.

Goetze, Albrecht. **Kleinasien**, Kulturgeschichte des alten Orients, München, 1957.

Günay, Selçuk. “Ondokuzuncu Yüzyılda Bazı İngiliz Seyyahların Gözüyle Erzurum ve Çevresi”. **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Ed. Bilimleri Araştırma Dergisi 20**. Erzurum, 1992.

Güneri, Semih. **Erzurum Çevresinin Ön Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1987.

Güneri, Semih. “Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması”, **V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 6-10.04.1987, 1988, ss. 45-76.

Güneri, Semih. “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı: XXX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1992, ss.149-195

Güneri, Semih. **Erken Demir Çağı’nda Doğu Anadolu ile Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1995.

Güneri, Semih. “1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985 – 1997 yılları arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç – Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler”, **Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM) Yayınları – V**, Mersin, 2002, ss. 1-57.

Güneri, Semih, Mustafa Erkmen, Bülent Gönültaş. “Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları”, **24. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, 27-31.05.2002, 2003, ss. 249-258.

Güneri, Semih, Mustafa Erkmen, Bülent Gönültaş. “Erzurum Bulamaç Kazıları 2002 Yılı Çalışmaları”, **25. Kazı Sonuçları Toplantısı 1.Cilt**, Ankara, 26-31.05.2003, 2004, ss. 207-214.

Güneri, Semih. “Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 – 2002 Yılı Çalışmalarına Ait Raporlar”, **Arkeoloji, Anadolu&Avrasya I**, Anadolu&Avrasya Enstitüsü Yayınları, İzmir, 2005/1, ss. 99-139.

Güneri, Semih. “Erzurum Bulamaç Höyük 2003–2004 Yılı Kazılarının Sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları”, **Arkeoloji, Anadolu&Avrasya 2**, Akademik Süreli Yayın, 2005/2, ss. 15-72.

Güneri, Semih. “Erzurum, Karaz, Pulur ve Güzelova’ da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşimleri ile İlgili Arkeolojik Keşifler”, **Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı**, Ed. Birol Can ve Mehmet Işıklı, Atatürk Üniversitesi, İstanbul, 2007, ss. 267-324.

Güneri, Semih. **Erzurum I; Son Tunç-Erken Demir Çağı Yerleşmeleri**, Anadolu&Avrasya Enstitüsü, Arkeoloji, Anadolu&Avrasya, 7-8/2008, Anadolu&Avrasya Enstitüsü Yayını, İzmir, 2008.

Güngördü, Ersin. **Türkiye’ nin Coğrafyası**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2003.

Hooder, Ian. “Figürinler Üzerine Düşünmek-Thinking About Figurines”, **Tunç Çağı’nın Gizemli kadınları-Mysterious Women of the Bronze Age**, çev. D. Ç. Valente, Ed. Ş. Şentürk-Ş. Aydıngün, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 7-10.

Hodder, Ian. **Çatalhöyük-Leoparın Öyküsü**, çev. D. Şendil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Howell-Meurs, Sarah. "2001 Archaeozoological Evidence for Pastoral Systems and Herd Mobilty: the Remains from Sos Höyük and Büyüktepe Höyük", **International Journal of Osteoarchaeology**, 11, 2001, ss. 321-328.

Howell-Meurs, Sarah. "Early Bronze and Iron Age Animal Exploitation in Northeastern Anatolia: the faunal remains from Sos Höyük and Büyüktepe, **BAR International Series 945**, Archaeopress, Oxford, England, 2001.

Işık, Fahri. "Uygarlığın Kökeni, Erken Demir Çağ Doğu – Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", **Türk Arkeoloji Dergisi (Türk AD)**, Sayı: XXVIII:1, 1989, ss. 1-39.

Işıklı, Mehmet. **Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemeleri Işığında Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Tekrar Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir, 2005.

Işıklı, Mehmet. "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Keramiği Üzerine Gözlemler", **Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi**, Sayı: VII, 2006, ss. 13 – 31.

Işıklı, Mehmet. "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi", **Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı**, Ed. Birol Can ve Mehmet Işıklı, Atatürk Üniversitesi, İstanbul, 2007, ss. 325-350.

Işıklı, Mehmet. "Metal Objects From Karaz, Pulur and Güzelova Excavations: General Observation About Ancient Mining and Metallurgy in Northeast Anatolia", **Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean**, Eds. Ü. Yalçın, H. Özbal, A.G. Paşamehmetoğlu, Ankara, 2008, ss.99–118.

İplikçioğlu, Bülent. **Eskiçağ Tarihinin Anahatları-I**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990.

İplikçioğlu, Bülent. **Eski Batı Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

İnan, Abdülkadir. **Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

İnandık, Hamit. **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş**, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayın No: 42, İstanbul, 1965.

Jenny, Wilhelm A. “Schirmalti”, **Praeshistorische Zeitschrift**, XIX: 45-54, 1928, ss. 280-304.

Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Bozkır Kültürü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

Kalafat, Yaşar. **Doğu Anadolu’da Eski İnançların İzleri**, Ebabel Yayıncılık, Ankara, 1990.

Kalafat, Yaşar. “Anadolu ve Yakın Çevresi Türk Halk İnançlarında Ölüm veya Halk İnançlarına Göre Yatır Ziyareti”, **Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu**, İstanbul, 18-20.12.1998, 1999.

Karaosmanoğlu, Mehmet, Mehmet Işıklı, Birol Can. “2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması”, **20. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 27-31.05.2002, 2003, ss. 345-356.

Kınal, Füzuran. “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ da Tetkik Gezisi Raporu”. **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: XII, Sayı: 1 – 2, 1954, ss. 77-89.

Kınal, Füzuran. **Eski Anadolu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Kiguradze, Tamaz ve Antonio Sagona. “On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex”, **Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond**, Ed. A.T. Smith and K.S. Robinson, Los Angeles, 2003, ss. 38-94.

Konyar, Erkan. **Doğu Anadolu Erken demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2004.

Korfmann, Manfred. “Die Ausgrabungen von Kirsopp und Silva Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Burgfelsen Von Van (Tuspa) und in Kalecik”, **Berytus**, 25, 1977, ss. 173-200.

Koşay, Hamit Zübeyr. “Karaz Sondajı”, **III. Türk Tarih Kongre Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943, ss.165–169.

Koşay, Hamit Zübeyr ve Turfan, Kemal. “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, **Belleten XXIII**, 1959, ss. 349–413.

Koşay, Hamit Zübeyr ve Hermann Vary. “**Pulur Kazısı. 1960 Mevsimi Çalışma Raporu**”, Atatürk Üniversitesi Yayınları Nr. 24 Fen-Edebiyat Fakültesi – Arkeoloji Serisi nr, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964.

Koşay, Hamit Zübeyr ve Hermann Vary. “**Güzelova (Turfanç) Erzurum Kazısı, 1961**”, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, Seri No: 20, Ankara,1967.

Kozbe, Gülriz. “Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği”, **VII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 18-23.05.1989, 1990, ss. 533-554.

Kökten, Kılıç. “1952 Yılında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, Ankara Üniversitesi, **Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 11/2–4, Ankara, 1953, ss. 177–211.

Köroğlu, Kemalettin. “Doğu Anadolu Kaya Mezar Gelenekleri”, Doğu Anadolu Demir Çağı, **Arkeo – Atlas**, Sayı: 4, İstanbul, 2005, ss. 120-121.

Kuftin, Boris A. **Arheologiceskie raskopki v Trialeti**, Tbilisi, 1941.

Kuşnareva, Karine Khristoforovna. “Nekotorye pamyatniki epohi pozdnei bronzy nagornom Karabahe”, **Sovetskaya Arheologiya**, Vol: XXVII, 1957, ss. 135-177.

Kuşnareva, Karine Khristoforovna. **“The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.”**, Translated by. H.N. Michael, Philadelphia, 1997.

Lehmann, Carl Friedrich. “Weiterer Bericht über den Fortgang der Armenischen Expedition”, **Zeitschrift für Ethnologie**, 1899, ss. 281-290.

Lehmann-Haupt, Carl Friedrich. **Materialien zu alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens**, Berlin, 1906.

Lehmann-Haupt, Carl Friedrich. **Armenien Eist und Jetzt II**, 1910-1926-1931, Berlin, 1926.

Leroi-Gourhan, Arlette. “The Flowers found with Shanidar IV, a Neanderthal burial in Iraq”, **Science** **190**, 1975, ss. 562-564.

Lewin, Roger. **Modern İnsanın Kökeni**, çev. N. Özüaydın, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1998.

Luckenbill, David. D. **“Ancient Records of Assyria and Babylonia I (Historical 1927 Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon), II (Historical Records of Assyria from Sargon to the end.)**), Chicago, 1926.

Mansel, Arif Müfit. “Urartu Tarihi ve Medeniyeti”, **Beşinci Üniversite Haftası: Van**, İstanbul, 1945, ss. 113-139.

Marr, N. Ya. ve İ. Orbel. **Arheologiceskaya ekspeditsiya 1916 goda va vana**, Leningrad, 1922.

Mc Niven, Ian J. “The Technological Analysis of Obsidian Artifacts: A Preliminary Report”, **Anatolica XXIV**, 1998.

Mellart, James. **Çatal Höyük: a Neolithic Town in Anatolia**, McGraw-Hill Book Company, New York, 1967.

Mellart, James. “The Second Millennium Chronology of Beycesultan”, **Anatolian Studies**, XX, 1970, ss. 56-67.

Mellaart, James. **Yakındoğu’ nun En eski Uygarlıkları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1988.

Nissen, Hans J., **The Early History of the Ancient Near East 9000-2000 B.C.**, Translation by E. Lutzey ve K. J. Norholt, Chicago, 1998.

Orthmann, William. **Das Gräberfeld bei Ilca**, Wiesbaden, 1967.

Otten, Heinrich. **Hethitische Totenrituale**, Akademie Verlag, Berlin, 1958.

Otto, Heinz. “Die Amerikanischen Ausgrabungen am Burgfelsen von 1944 Van”, **Archiv für orientforschung**, XIV, 1941, ss. 87-95.

Ökse, A. Tuba. “Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı: 5, 2005, ss. 1 – 8.

Örnek, Sedat Veyis. **100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1971.

Örnek, Sedat Veyis. **Anadolu Folkloründe Ölüm**, Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 218, Ankara, 1979.

Özbudun, Sibel. **Ayinden Törene- Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri**, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1997.

Özbudun, Sibel. “Adet”, **Antropoloji Sözlüğü**, Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, ss. 12-13.

Özbudun, Sibel. “Geçiş Ritleri”, **Antropoloji Sözlüğü**, Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, ss. 325-326.

Özbudun, Sibel. “Gelenek”, **Antropoloji Sözlüğü**, Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, ss. 329-332.

Özbudun, Sibel. “Ayin”, **Antropoloji Sözlüğü**, Ed. K. Emiroğlu ve S. Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, ss.100-103.

Özdoğan, Mehmet. “The Neolithic and the Highlands of Eastern Anatolia”, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney, Ed A. Sagona, **Ancient Near Eastern Studies Supplement 12**, Peeters Pres, 2004, ss. 23–34.

Özdoğan, Mehmet, Aslı Özdoğan, Isabelle Caneva, Michael Davis, Alpaslan Koyunlu, “1991 Yılı Çayönü Kazısı”, **XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt**, Ankara, 25-29.05.1992, 1993, ss. 81-105.

Özfırat, Aynur. “M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar”. **XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 24-28.05.1993, 1994, ss. 359–378.

Özfırat, Aynur. “1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları”. **XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II. Cilt**, Tarsus, 25-29.05.1998, 1999, ss.1-22.

Özfırat, Aynur. “1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları”, **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Ankara, 24-28.05.1999, 2000, ss. 193–210.

Özfırat, Aynur. “1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları”. **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Ankara, 22-26.05.2000, 2001, ss. 123–139.

Özfırat, Aynur. **Doğu Anadolu Yayla Kùltürleri (M.Ö. II. Binyıl)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001.

Özfırat, Aynur. “2000 Yılı Hakkâri Kazıları”, **23. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Ankara, 28.05.2001-01.06.2001, 2002, ss. 297–310.

Özfırat, Aynur. “Doğu Anadolu Yüksek Yaylası’ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları”, **TTK Belleten**, Cilt: LXVI, Ağustos 2002, Sayı: 246, Ankara, 2002, ss. 343–356.

Özfırat, Aynur ve Catherine Marro. “2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, 26-31.05.2003, 2004, ss. 15–32.

Özfırat, Aynur ve Catherine Marro. “2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”. **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Ankara, 24-28.05.2004, 2005, ss. 299–316.

Özfırat, Aynur. “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2005”, **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, 29.05.2006-02.06.2006, 2007, ss. 143–160.

Özfırat Aynur. “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2006”, **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, 28.05.2007-01.06.2007, 2008, ss. 197–220.

Özfırat, Aynur. “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması–2006”, **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, Mayıs, Sayı:24, 2007, ss.35–36.

Özfırat, Aynur ve Catherine Marro “2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı: 7, Ankara, 2007, ss. 1–20.

Özfırat, Aynur. “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2007”, **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, Mayıs, Sayı: 26, 2008, ss. 30–31.

Özgüç, Tahsin. “Karaz Sondajı”, **III. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943, ss.168-169.

Özgüç, Tahsin. **Öntarih’te Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII. Seri-No. 17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948.

Özmen, Abdürrahim. “Ahiret”, **Antropoloji Sözlüğü**, Ed.K. Emiroğlu ve S. Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, ss. 17-19.

Pamay, Besalet. “Doğu Anadolu Orman Durumu”, **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, XVI/2, 1966, ss. 1-12.

Paroda, Edith, Donald P. Hansen, Sunham Dunham, Sidney H. Babcock, “The Chronology of Mesopotamia, ca 7000-166-00 B.C.”, **Chronologies in Old World Archaeology I-II**, Editör R.W. Ehrich, Chicago, 1923, ss. 77-121; 90-124.

Pearson, Mike P. **The Archaeology of Death And Burial**, Texas A&M Univ. Pres, 2002.

Pfeifter, Robert H. “The Excavations at Van in. 1939”, **Bulletin of the American School of Oriental Research**, 78, 1940, ss. 31-32.

Pope, Marvin Hoyle. “The Cult of the Dead at Ugarit”, **Ugarit in Retrospect: Fifty Years of Ugarit and Ugaritic and Ugaritic**, Ed. By G. D. Young, Winona Lake, Eisenbrauns, 1981, s. 160 vd.

Pope, Marvin Hoyle ve Wolfgang Röllig. “Syrien, Die Mythologie der Ugariter und Phönizier”, Götter und Mythen im Vorderen Orient, **Wörterbuch der Mythologia I**, Ed. H. W. Haussig, Stuttgart, 1965, ss. 217-312.

Reilly, Edward B. “Tilkitepedeki İlk Kazılar, 1937”, **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, IV, 1940, ss. 147-155.

Sagona, Antonio. “An Archaeological Survey of The Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The pre Claassical Period”, **Araştırma Sonuçları Toplantısı VII**, Ankara, 18-23.05.1989, 1990, ss. 425-433.

Sagona, Antonio. “Bayburt Survey 1991”, **Araştırma Sonuçları Toplantısı X**, Ankara, 25-29.05.1992, 1993, ss.261-268.

Sagona, Antonio. “Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük”, **Mediterranean Archaeology** 11, 1998, ss. 13-25.

Sagona, Antonio. “The Bronze Age-Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük”, **Anatolian Studies** 49. **Anatolian Iron Ages** 4, 1999, ss. 153 – 164.

Sagona, Antonio. “Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, in **Chronologies des Pays du Caucase par l’ Euphrate aux IV – III Millenaires**, Ed. By C. Marro and H. Hauptmann, l’ Institut Français d’ Etudes Anatoliennes d’ İstanbul and de Boccard, Paris, 2000, ss. 329-373.

Sagona, Antonio. “Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans – Caucasus and Anatolia”, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney, Ed. Antonio Sagona, **Ancient Near Eastern Studies**, Supplement Vol. 12, Peeters, Leuven, 2004, ss. 475-538.

Sagona, Antonio, Claudia Sagona, Hilmi Özkorucuklu. "Excavations at Sos Höyük–1994: First Preliminary Report", **Anatolian Studies** 45, London, 1995, ss. 93–218.

Sagona, Antonio, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona. "Excavations at Sos Höyük, 1995", **XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 27-31.05.1996, 1997, ss. 137-144.

Sagona, Antonio, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, Sarah Howells. "Excavation at Sos Höyük, 1996: Third Preliminary Report", **Anatolica** 23, 1997, ss. 181–226.

Sagona, Antonio, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, I. Mc.Niven, Sarah Howells. "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report", **Anatolica** 24, 1998, ss. 31–64.

Sagona, Antonio, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona. "Excavations at Sos Höyük 1996", **XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 1998, ss. 245-250.

Sagona, Antonio ve Claudia Sagona. "Excavations at Sos Höyük, 1998–2000 Fifth Preliminary Report", **Ancient Near Eastern Studies**, Volume 37, 2000, ss. 56-127.

Sagona, Antonio ve Claudia Sagona. "The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of the 1987 Campaign", **Anatolia Antiqua** XI, 2003, ss. 101-109.

Saraçoğlu, Hüseyin. **Doğu Anadolu Bölgesi, Cilt 1, Türkiye Coğrafyası Üzerine Etüdler**, Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul, 1956.

Saraçoğlu, Hüseyin. "**Doğu Anadolu**", Öğretmen Kitapları Dizisi, no: 175, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.

Seeher, Jürgen." Tod und Bestattung in der Vorgeschichte/ Tarihöncesi Çağlarda Ölüm ve Gümü", çev. S. Gülçur, **Arkeoloji ve Sanat**, Sayı: 59, 1993, ss. 2 – 15.

Sevin, Veli. “Urartu Oda – Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler”, Mezar Mimarisi II, **Anadolu Demir Çağları I**, 1987, ss. 35-55.

Sevin, Veli. “Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1986”, **V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II**, Ankara, 6-10.04.1987, 1988, ss. 1-44.

Sevin, Veli. “Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağı Çanak Çömlekleri”, **Anadolu Araştırmaları XIV. Prof. Dr. Afif Erzen’e Armağan**, Ankara, 1996, ss. 439–467.

Sevin, Veli ve Ersin Kavaklı. “Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992–1993”, **XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 30.05.1994-03.06.1994, 1995, ss. 331–350.

Sevin, Veli ve Ersin Kavaklı. “Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları”, **XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 29.05.1995-02.06.1995, 1996, ss. 337–362.

Sevin, Veli ve Ersin Kavaklı. **Bir Erken Demirçağı Nekropolü Van – Karagündüz**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1996.

Sevin, Veli. “Van/Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Çanak Çömleği”, **Karatepe’deki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazılar**, Ege Yayınları, İstanbul, 1998.

Sevin, Veli, Ersin Kavaklı ve Aynur Özfirat. “Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995–1996 Yılı Kurtarma Kazıları”, **XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 1998, ss. 571–589.

Sevin, Veli, Aynur Özfirat ve Ersin Kavaklı. “Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları 1997 Yılı Çalışmaları”, **Belleten**, Cilt: LXIII, Aralık 1999, Sayı: 238, Ankara, 1999, ss. 847–880. Ankara.

Sevin, Veli, Ersin Kavaklı ve Aynur Özırat. “Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kurtarma Kazıları”, **XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 24-28.05.1999, 2000, ss. 409-420.

Sevin, Veli ve Aynur Özırat. “Van-Karagündüz Kazıları”, **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932–1999)**, Ed. Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Yayınları 4242, İstanbul, 2000, ss. 168-173.

Sevin, Veli, Özırat, Aynur, Kavaklı, Ersin. “1997–1999 Hakkâri Kazıları”. **22. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, İzmir, 22-26.05.2000, 2001, ss. 355–365.

Sevin, Veli. “Urartu Devleti”. Doğu Anadolu Demir Çağı, **Arkeoatlas**, Sayı:4, İstanbul, 2005, ss. 1–162.

Solecki, Ralph S. “Shanidar IV, a Neanderthal flower burial in Northern Iraq”, **Science** **190**, **4217**, 1975, ss. 880-881.

Şenel, Alaeddin. **İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995.

Şenyürek, Muzaffer. “Anadolu’ da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”, Ankara Üniversitesi, **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2/2, 1944, ss. 349 – 352.

Tarkan, Tevfik. “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi”, **50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi**, C:1, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1974, ss. 7-21.

Tsukimoto, Akio. “Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien”, **Alter Orient und Altes Testament**, Cilt: 216, Butzon&Bercker, 1985.

Tuğcu, Hüseyin. “Alevi ve Bektaşi Türk Kültüründe Ölüm ve Mezar Kavramları”, **Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu**, 1999, ss. 231-238.

Tuğlacı, Pars. **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Pars Yayınları, İstanbul, 1972.

Turan, Mustafa. “Kars’ta Ölüm ile İlgili Gelenekler”, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi (Bildiriler)**, Cilt: C. IV, Ankara, ss.54–57.

Türk, Hüseyin. “Neanderthal İnsanda Törenselleşme”, **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 36, İstanbul, 1997, ss. 40-45. (ss. 40 – 45).

Uhri, Ahmet. **Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, İzmir, 2006.

Uhri, Ahmet. **Anadolu’da Ölümün Tarihöncesi: Bir Gelenegin Oluşum Süreçleri**, Ege Yayınları, İstanbul, 2010.

Ünsal, Veli. **Yukarı Çoruh Havzasının Tarihi ve Arkeolojisi Bayburt Yöresi**, Bayburt Valiliği, Bayburt, 2006.

White, Richard. “Technological and social dimensions of ‘Aurignacian-Age’ body ornaments across Europe”, **Before Lascaux: The Complex Record of the Early Upper Palaeolithic**, Ed. H. Knecht, A. Pike-Tay, R. White, Boca Raton: CRC Press, 1993, ss. 247-299.

Yakar, Jak. “The Chalcolithic and Early Bronze Age”, **BAR International Serie 268 (ii)**, 1985, ss. 301–302.

Yalman (Yalgin), Ali Rıza. **Cenupla Türkmen Oymakları I**, Hazırlayan: Sabahat Emir, Kültür Bakanlığı Yayınları: 256, Kültür Eserleri: 14, Ankara, 1977.

Yaylalı, Serap. "Doğu Anadolu'da Erken Tunç Çağ Kültürü", **Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı**, Ed. Birol Can ve Mehmet Işıklı, Atatürk Üniversitesi, İstanbul, 2007, ss. 165-187.

Zimansky, Paul E. **Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State**, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, 1985.

Yorumlanet. <http://www.yorumla.net/ilkogretim-lise/1078080-turkiye-bolgeler-haritasi.html>, (25.03.2012).

Turkey Arena. <http://www.turkeyarena.net/turkeyarena/cografya/15701-dogu-anadolu-bolgesi-haritasi.html>, (25.03.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/395514-erzurum_haritasi_2.htm, (25.03.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/395374-interaktif_erzurum_haritasi.htm, (25.03.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/397770-van_siyasi_haritasi.htm, (27.03.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/397649-van_haritasi_1.htm, (27.03.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/397902-interaktif_van_haritasi.htm, (27.03.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/394646-Ağrı_Karayolları_Haritasi.htm, (27.03.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/394611-Ağrı_Haritasi_1.htm, (27.03.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/396031-İğdır_haritasi_2.htm, (01.04.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/395980-interaktif_İğdır_haritasi_.htm, (01.04.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/394862-Bitlis_Haritası_1.htm, (01.04.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/394819-Bitlis_Siyasi_Haritası.htm, (01.04.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/394702-İnteraktif_Bitlis_Haritası_.htm, (01.04.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/396889-muş_haritası_1.htm, (05.04.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/396836-muş_siyasi_haritası.htm, (05.04.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/396753-interaktif_muş_haritası.htm, (05.04.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/395643-hakkari_haritası_2.htm, (05.04.2012).

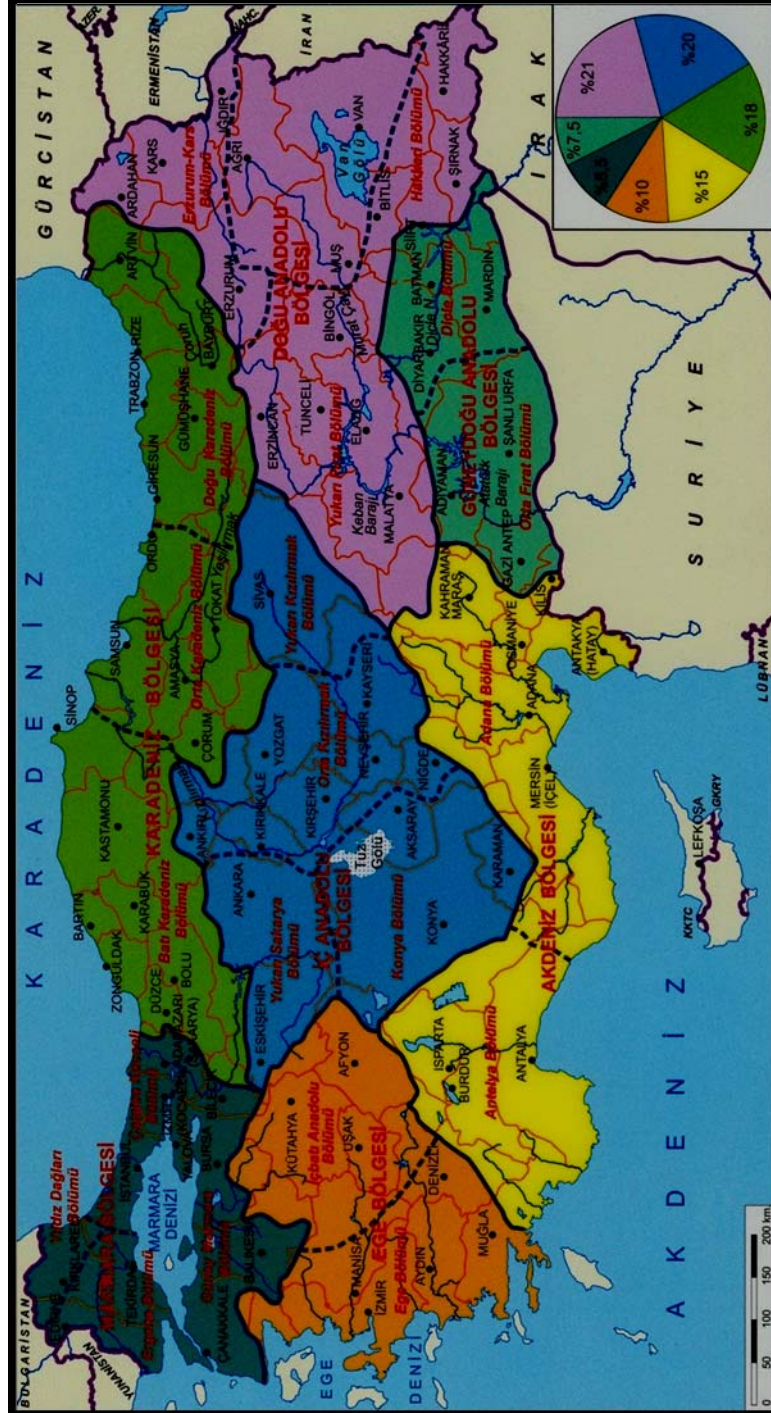
Loadtr. http://www.loadtr.com/395383-hakkari_siyasi_haritası.htm, (05.04.2012).

Loadtr. http://www.loadtr.com/395311-interaktif_hakkari_haritası_.htm,
(05.04.2012).

EKLER

EK1: Haritalar

Harita 1: Türkiye Haritası

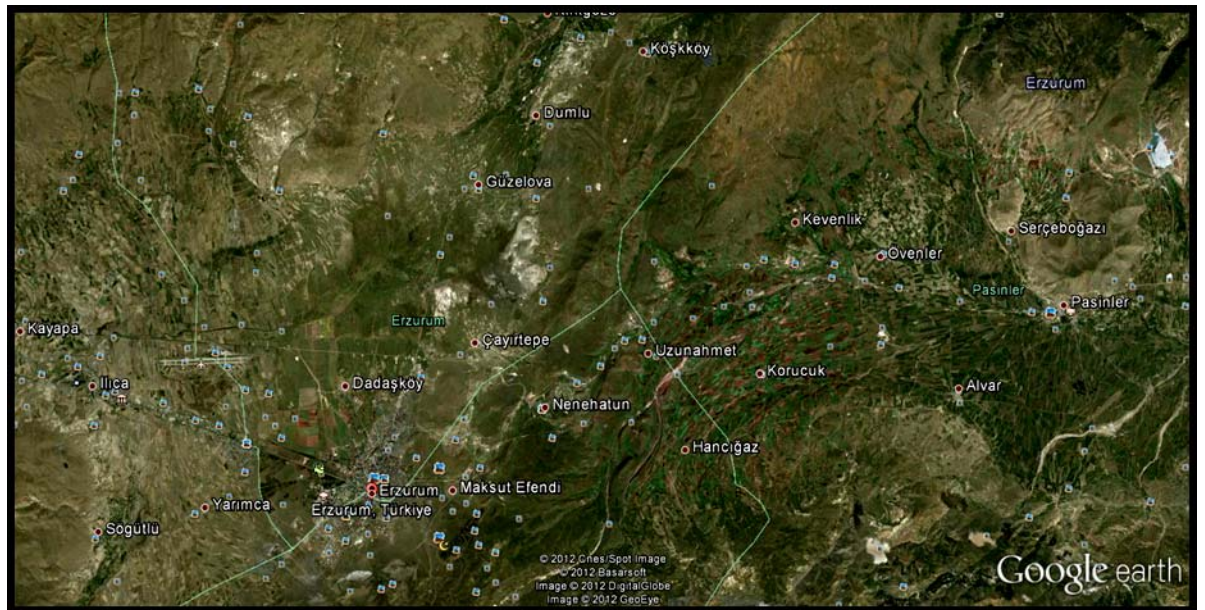
Kaynak: <http://www.yorumla.net/ilkogretim-lise/1078080-turkiye-bolgeler-haritasi.html>.

Harita 2: Doğu Anadolu Bölgesi Haritası

Kaynak: <http://www.turkeyarena.net/turkeyarena/cografya/15701-dogu-anadolu-bolgesi-haritasi.html>.

Harita 3: Erzurum Uydu Görüntüsü

Kaynak: Google earth.

Harita 4: Erzurum

Kaynak: http://www.loadtr.com/395514-erzurum_haritasi_2.htm.

Harita 5: Erzurum

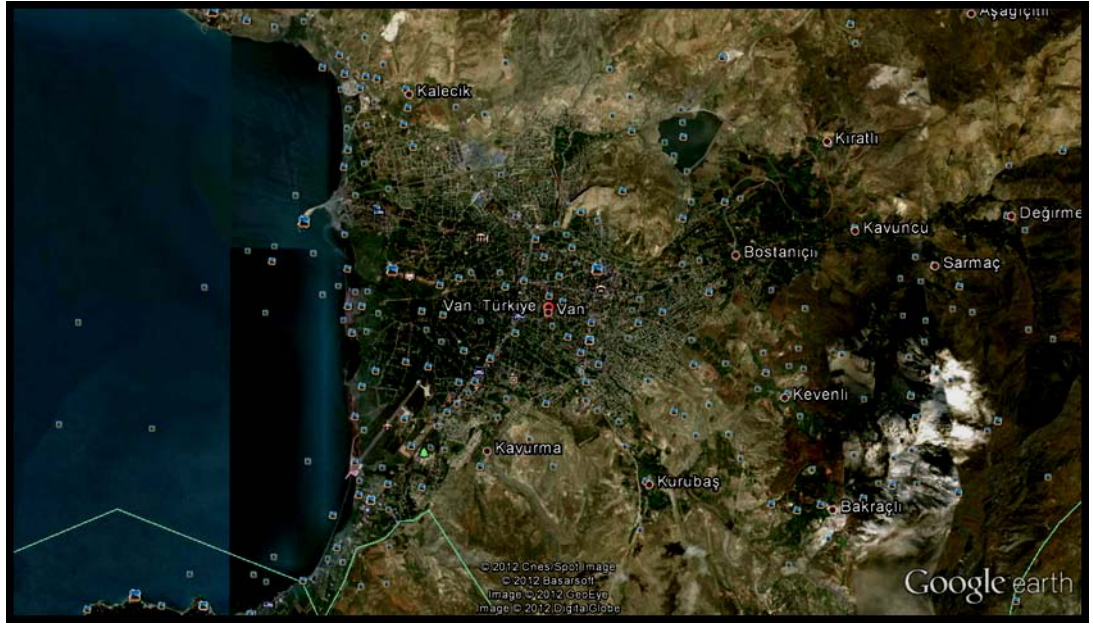
Kaynak: http://www.loadtr.com/395374-interaktif_erzurum_haritasi.htm.

Harita 6: Van Gölü Havzası Uydu Görüntüsü

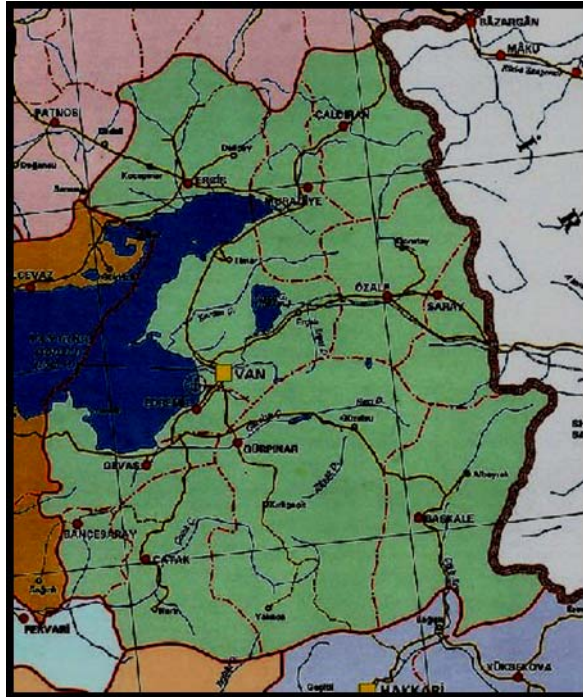
Kaynak: Google earth.

Harita 7: Van Uydu Görüntüsü

Kaynak: Google earth.

Harita 8: Van

Kaynak: http://www.loadtr.com/397770-van_siyasi_haritasi.htm.

Harita 9: Van

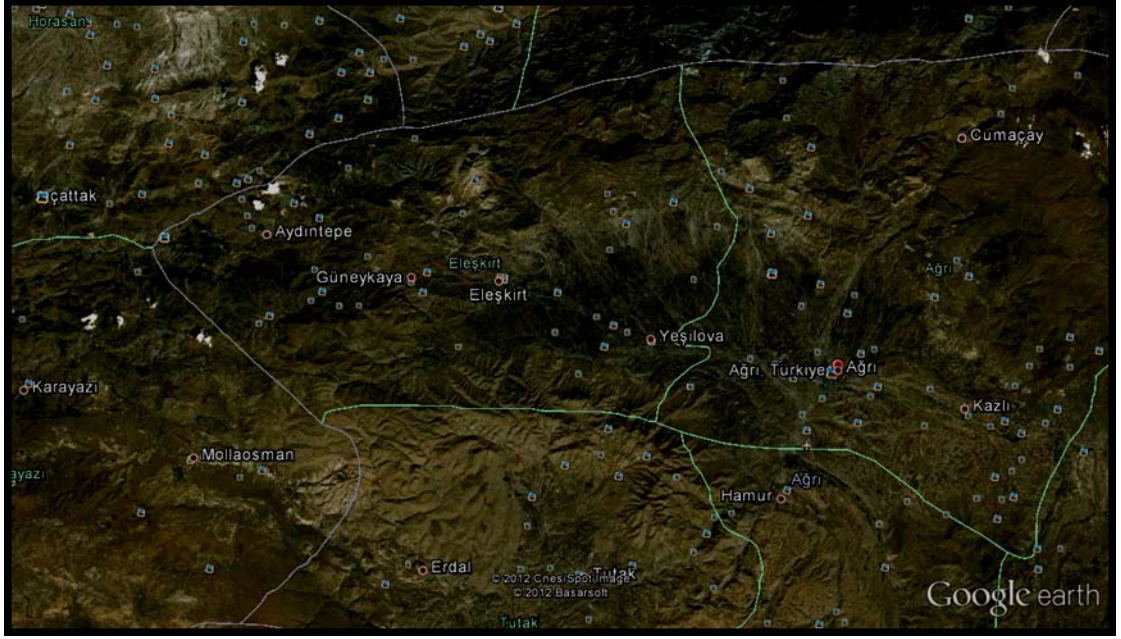
Kaynak: http://www.loadtr.com/397649-van_haritasi_1.htm.

Harita 10: Van

Kaynakça: http://www.loadtr.com/397902-interaktif_van_haritasi.htm.

Harita 11: Ağrı Uydu Görüntüsü

Kaynak: Google earth.

Harita 12: Ağrı

Kaynak: http://www.loadtr.com/394646-Ağrı_Karayolları_Haritası.htm.

Harita 13: Ağrı

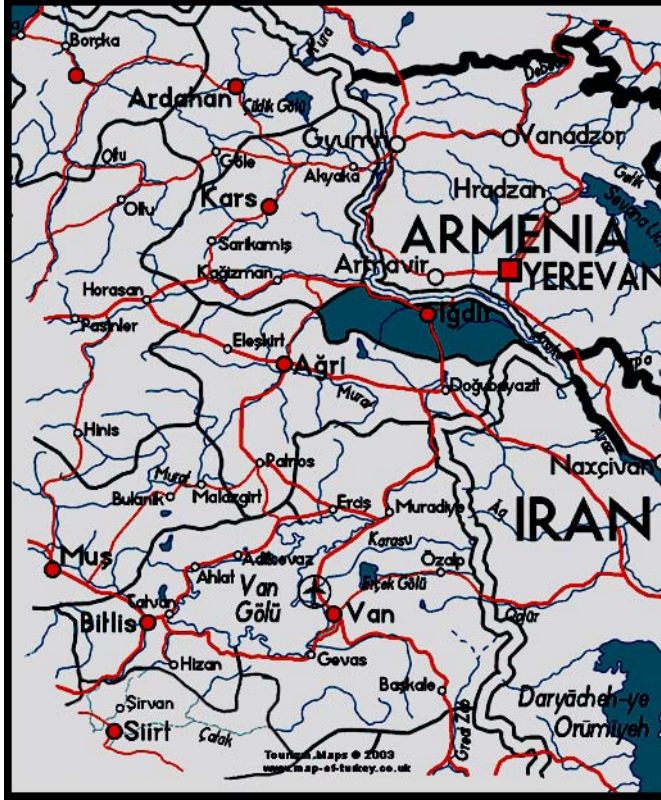
Kaynak: http://www.loadtr.com/394611-Agri_Haritasi_1.htm.

Harita 14: Iğdır Uydu Görüntüsü

Kaynak: Google earth.

Harita 15: Iğdır

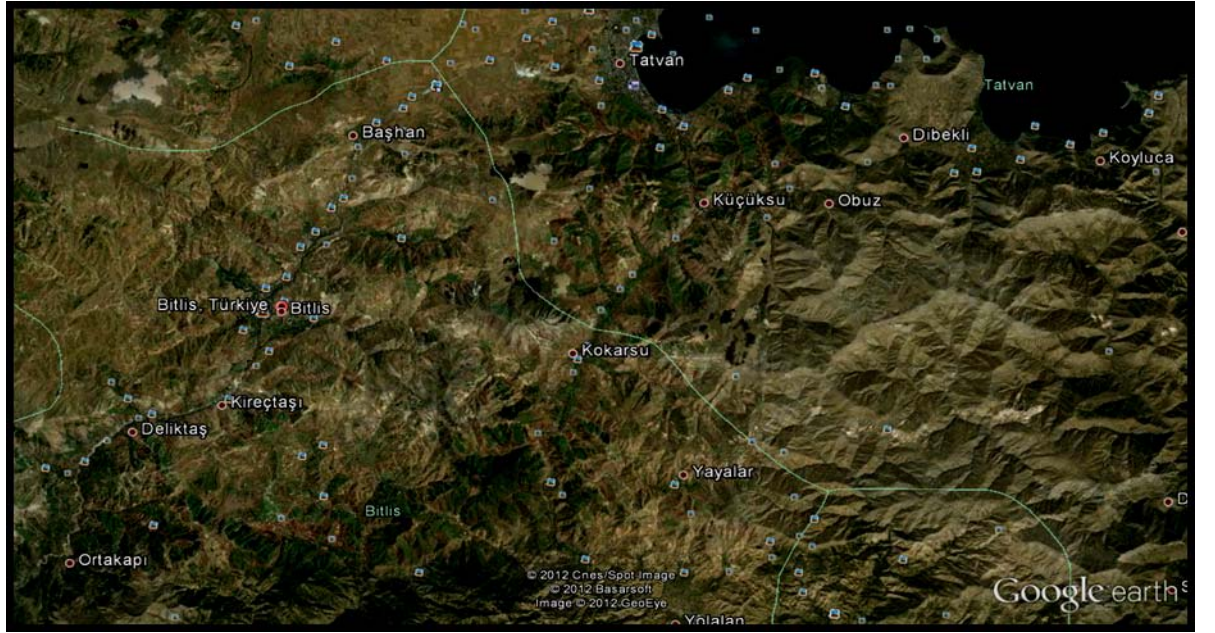
Kaynak: http://www.loadtr.com/396031-ığdır_haritası_2.htm.

Harita 16: Iğdır

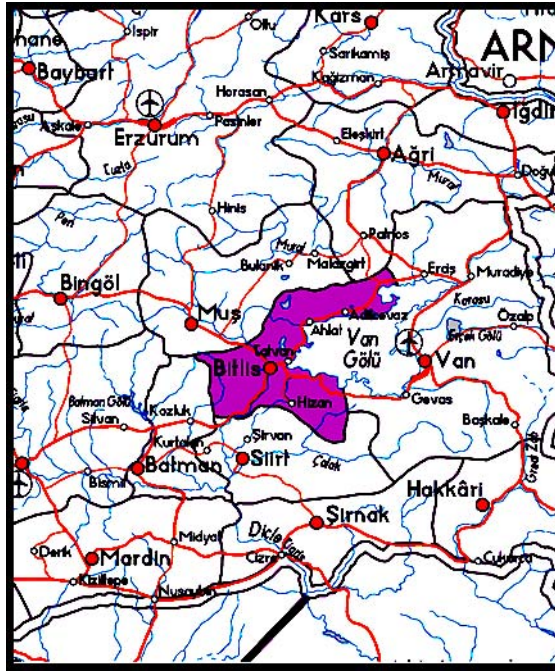
Kaynak: http://www.loadtr.com/395980-interaktif_ığdır_haritası_.htm.

Harita 17: Bitlis Uydu Görüntüsü

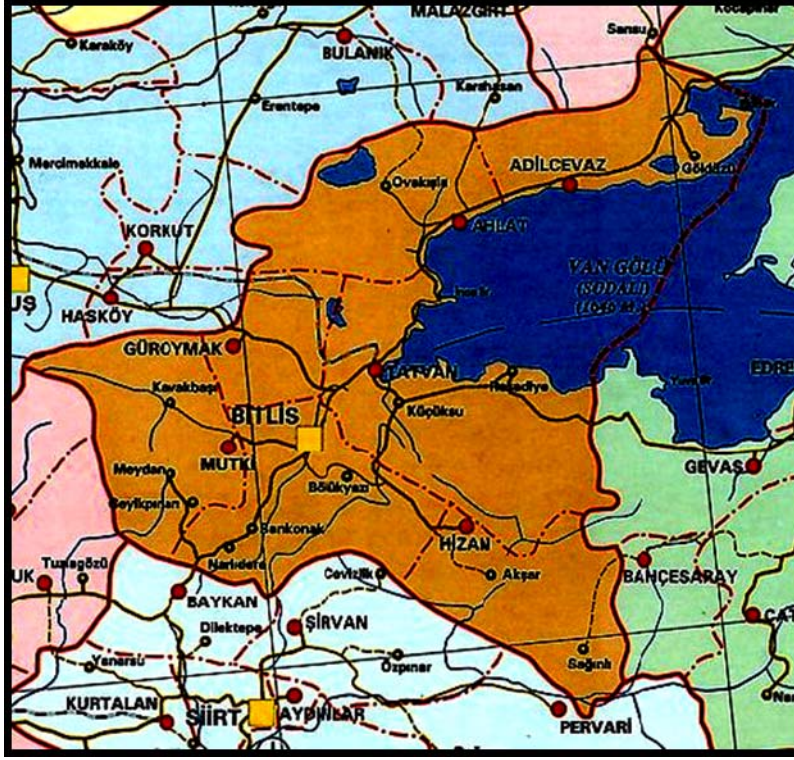
Kaynak: Google earth.

Harita 18: Bitlis

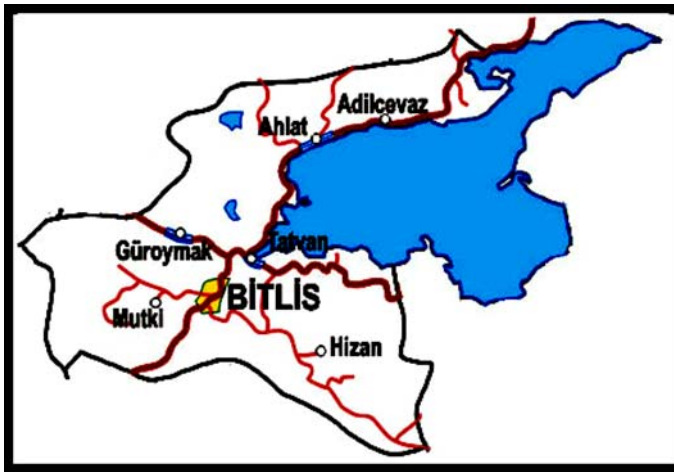
Kaynak: http://www.loadtr.com/394862-Bitlis_Haritasi_1.htm.

Harita 19: Bitlis

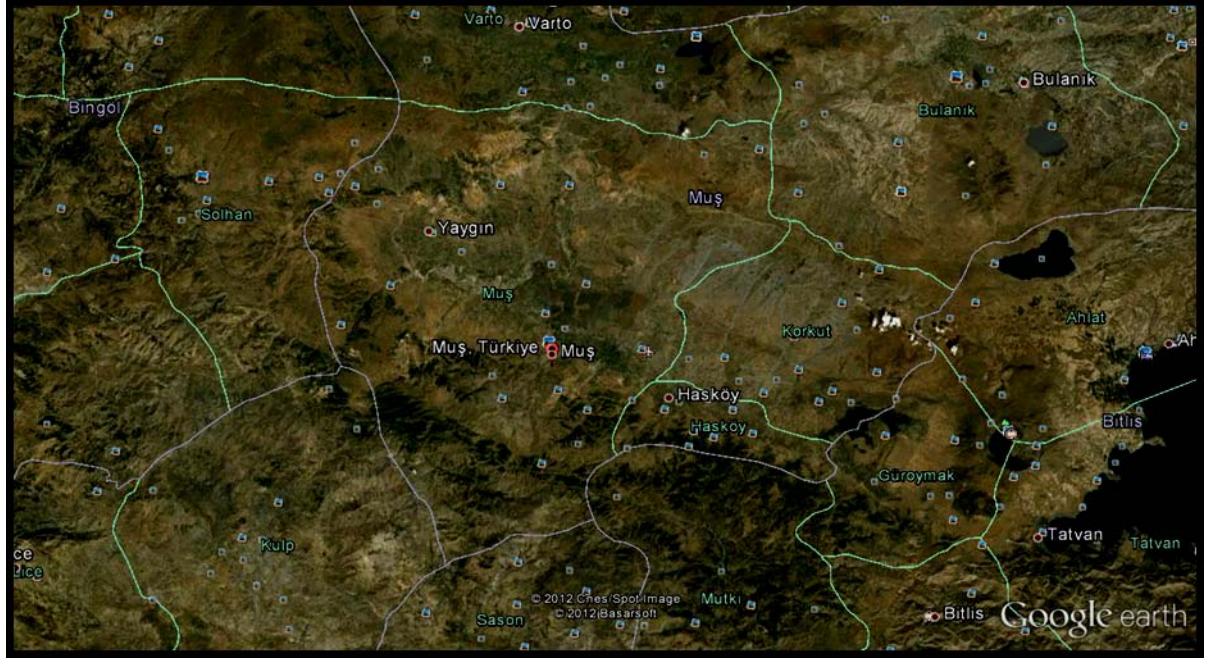
Kaynak: http://www.loadtr.com/394819-Bitlis_Siyasi_Haritası.htm.

Harita 20: Bitlis

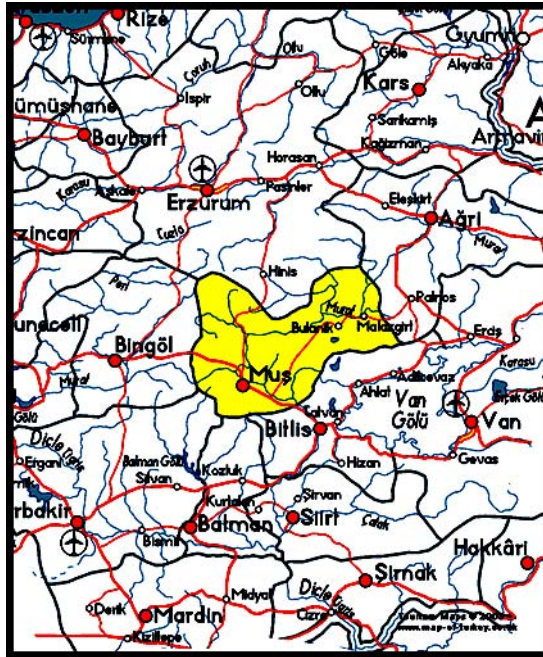
Kaynak: http://www.loadtr.com/394702-İnteraktif_Bitlis_Haritası_.htm.

Harita 21: Muş Uydu Görüntüsü

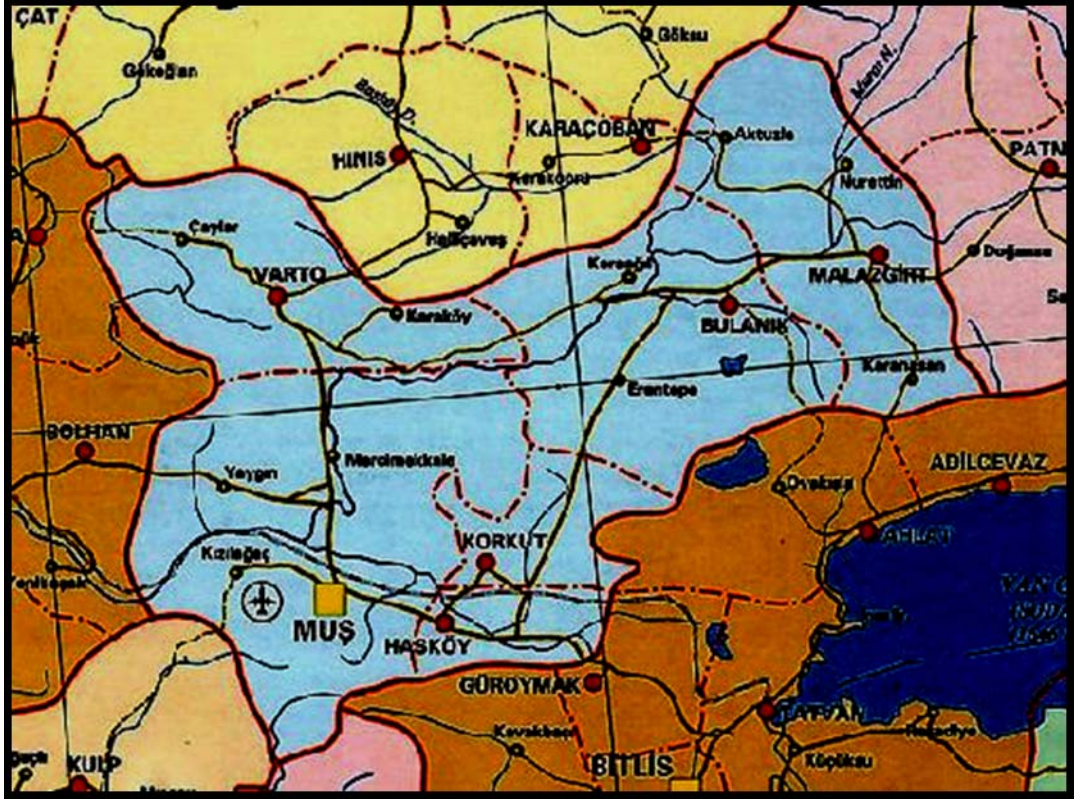
Kaynak: Google earth.

Harita 22: Muş

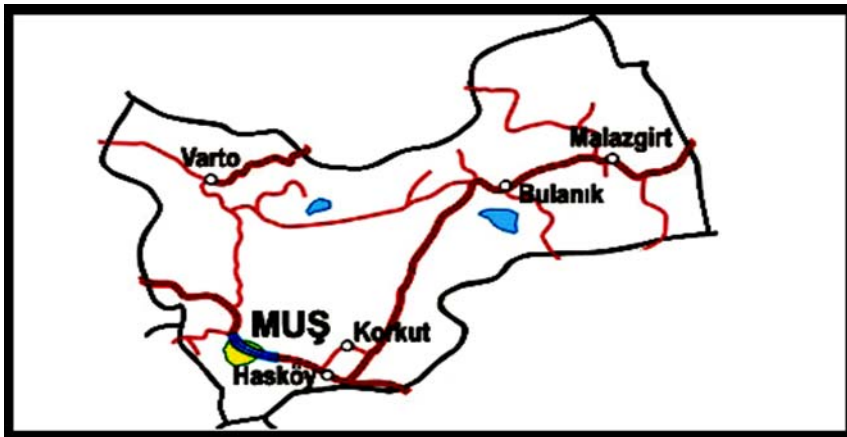
Kaynak: http://www.loadtr.com/396889-muş_haritası_1.htm.

Harita 23: Muş

Kaynak: http://www.loadtr.com/396836-muş_siyasi_haritası.htm.

Harita 24: Muş

Kaynak: http://www.loadtr.com/396753-interaktif_muş_haritası.htm.

Harita 25: Hakkâri Uydu Görüntüsü

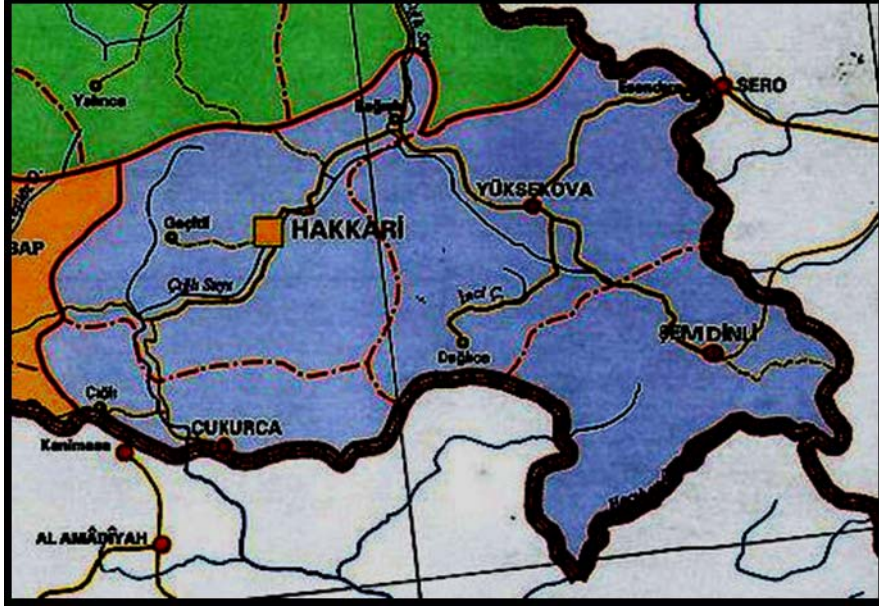
Kaynak: Google earth.

Harita 26: Hakkâri

Kaynak: http://www.loadtr.com/395643-hakkari_haritasi_2.htm.

Harita 27: Hakkâri

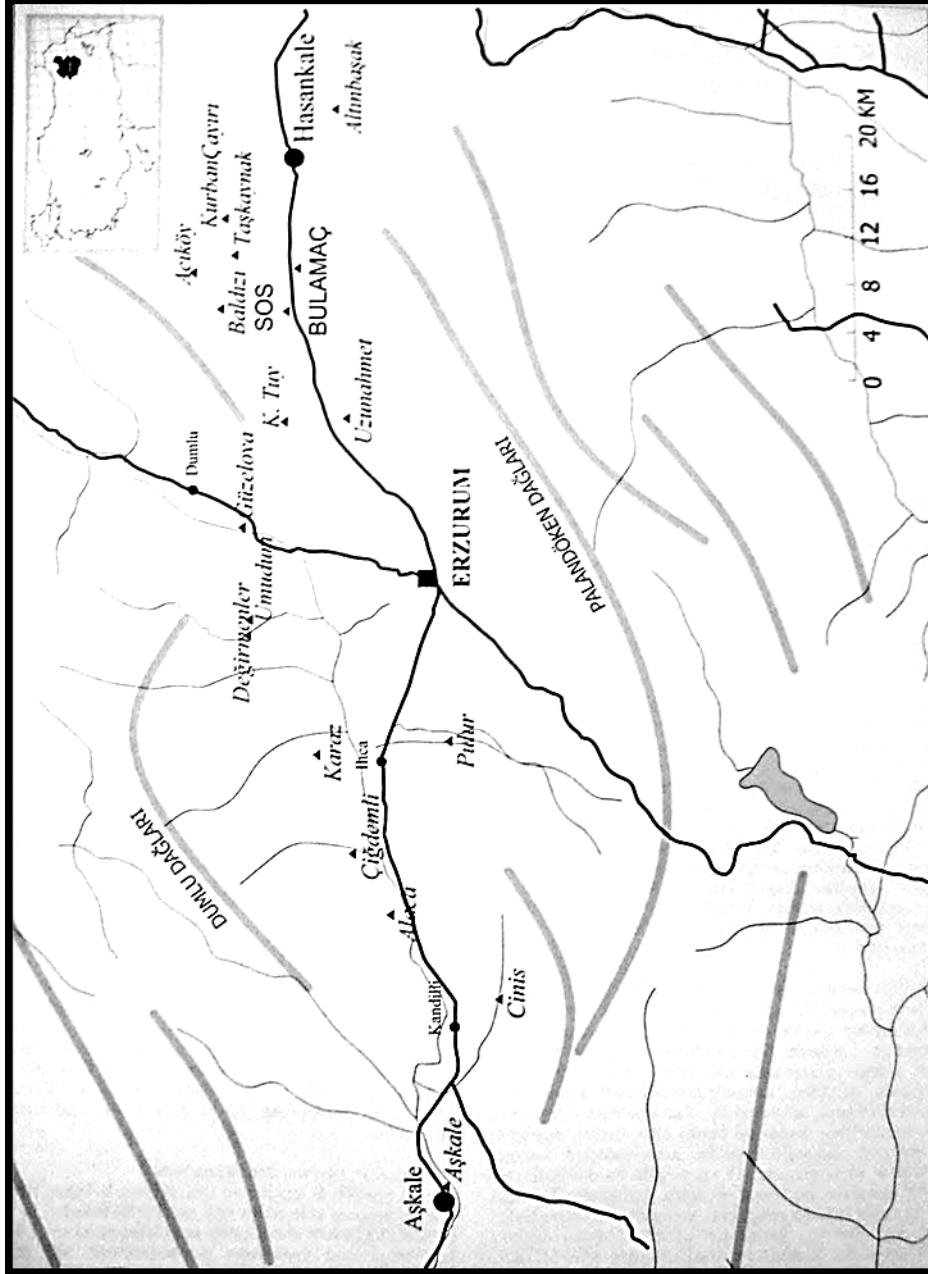
Kaynak: http://www.loadtr.com/395383-hakkari_siyasi_haritasi.htm.

Harita 28: Hakkâri

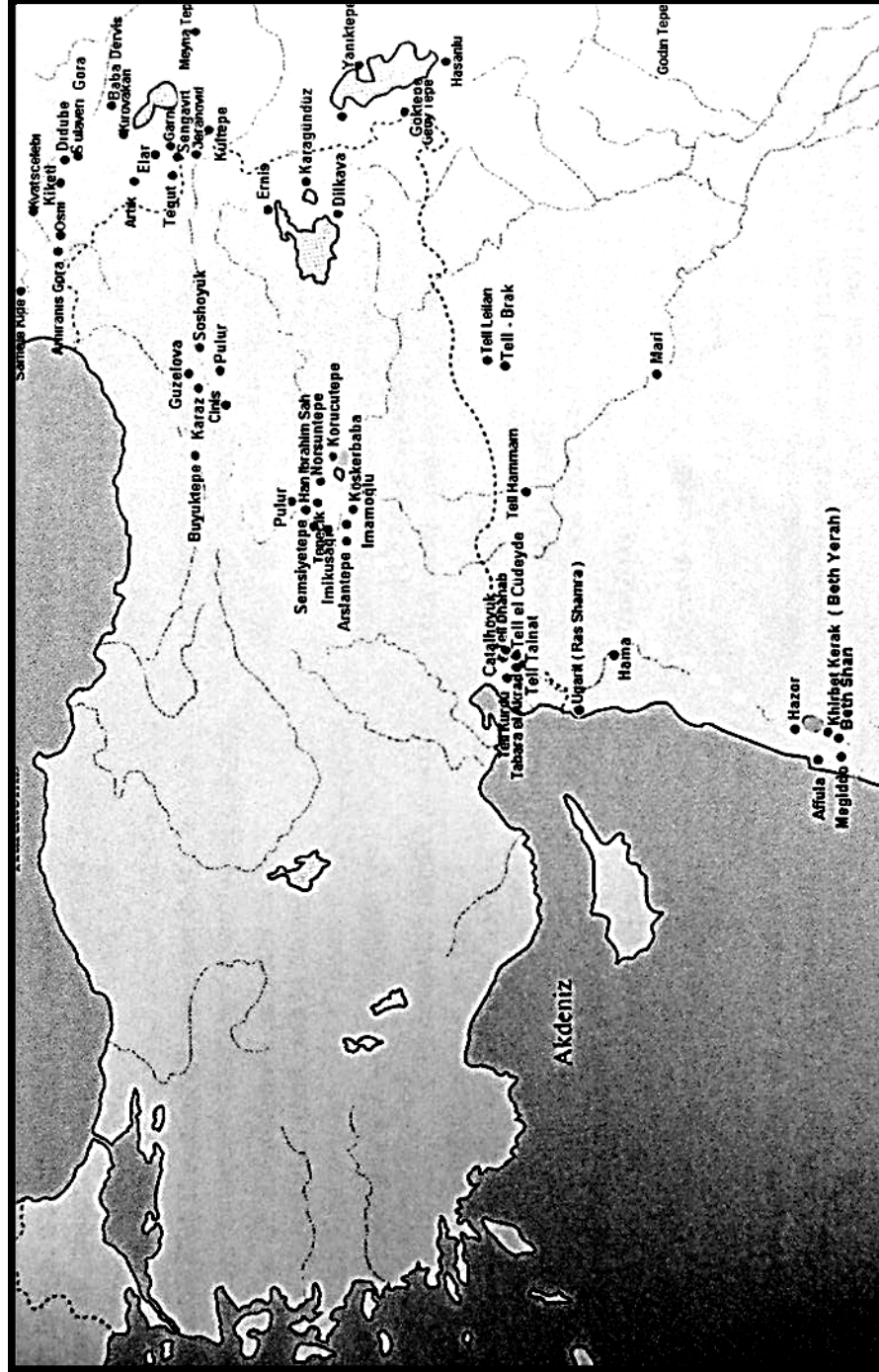
Kaynak: http://www.loadtr.com/395311-interaktif_hakkari_haritasi_.htm.

Harita 29: Sos Höyük

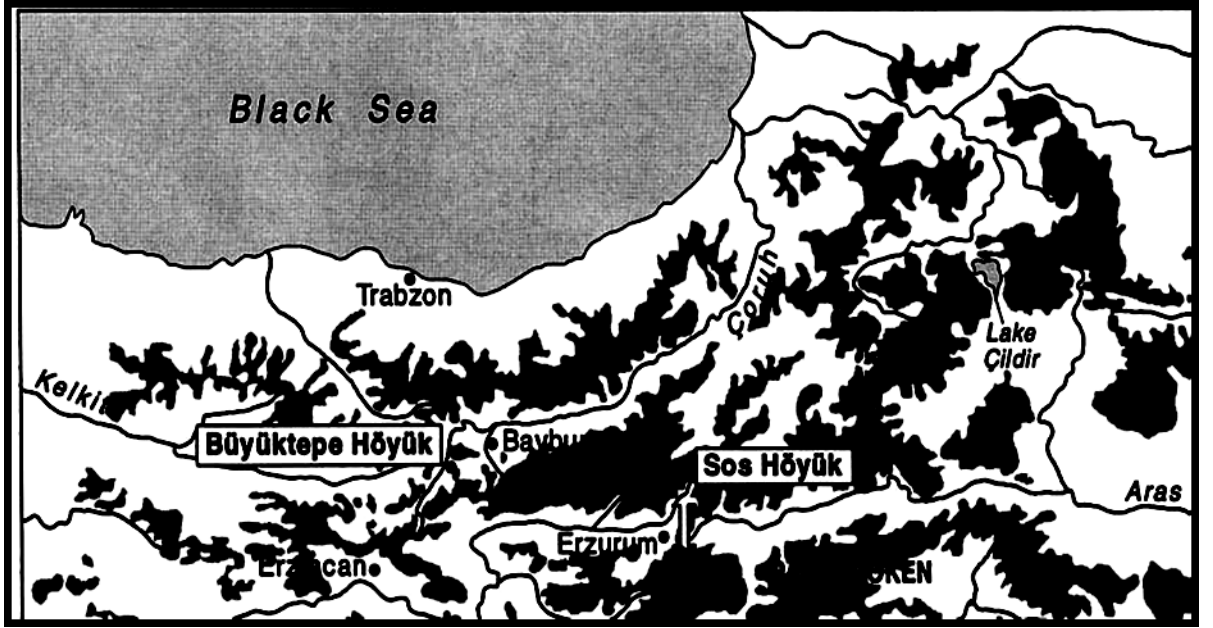
Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 16.

Harita 30: Sos Höyük

Kaynak: Yaylalı, 2007, s. 186.

Harita 31: Erken Bronz Çağ Sos Höyük Haritası

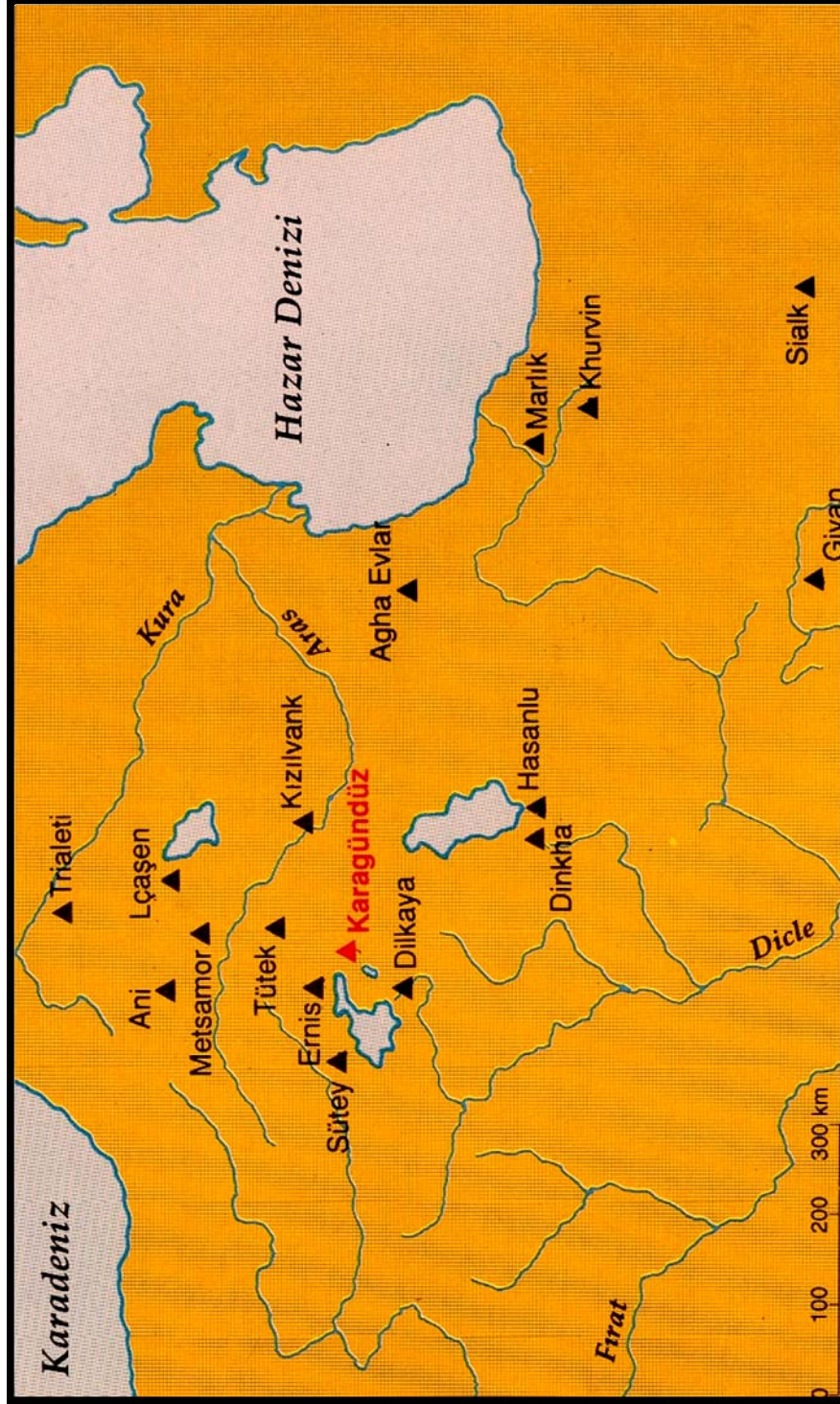
Kaynak: Howell-Meurs , 2001a, 2001b.

Harita 32: Dilkaya Höyüğü Uydu Görüntüsü

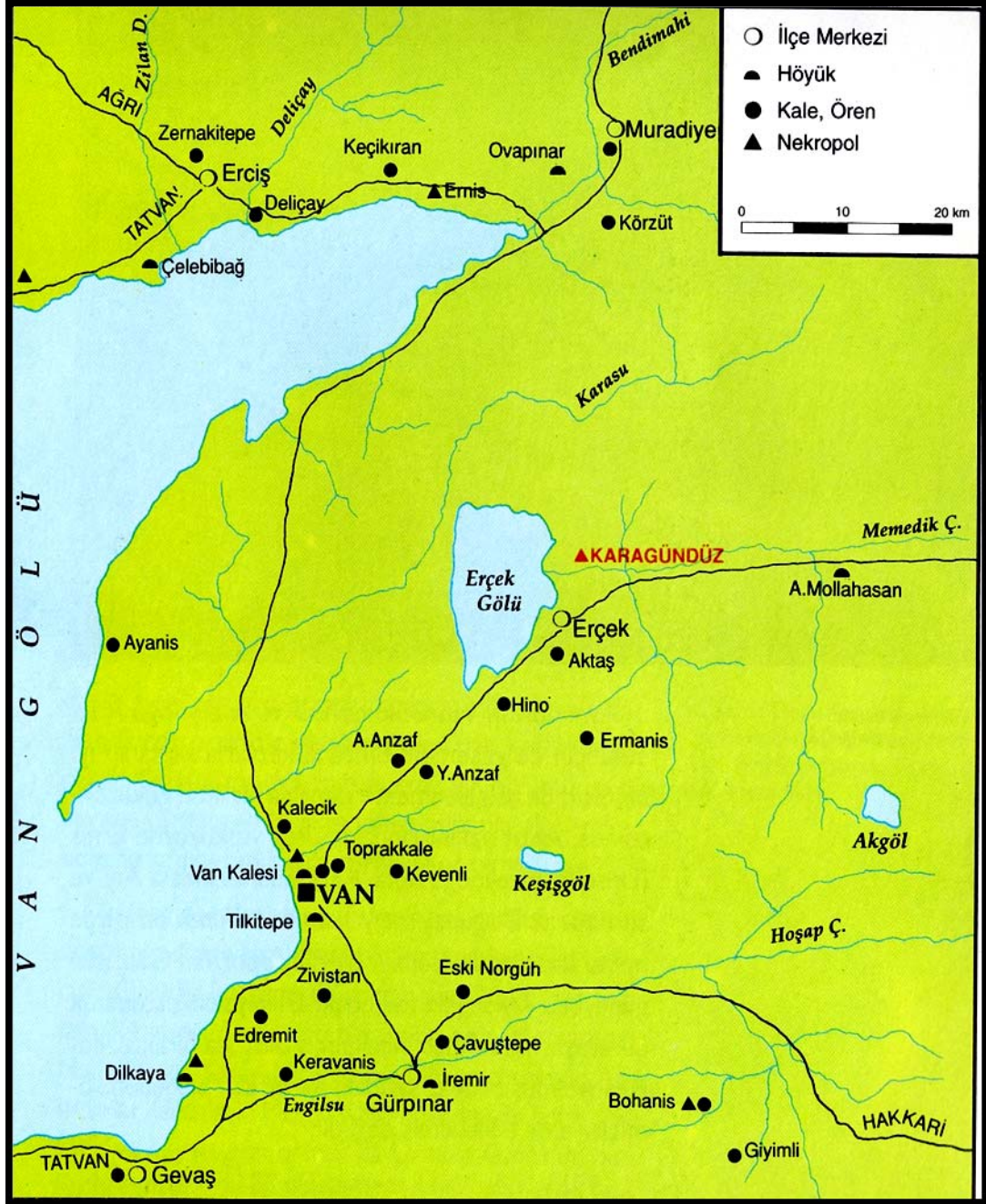
Kaynak: Google earth.

Harita 33: Doğu Anadolu ve Çevresindeki, M.Ö. II. Binyıla ve M.Ö. I. Binyılın Başlarına İlişkin Ünlü Mezarlıklar

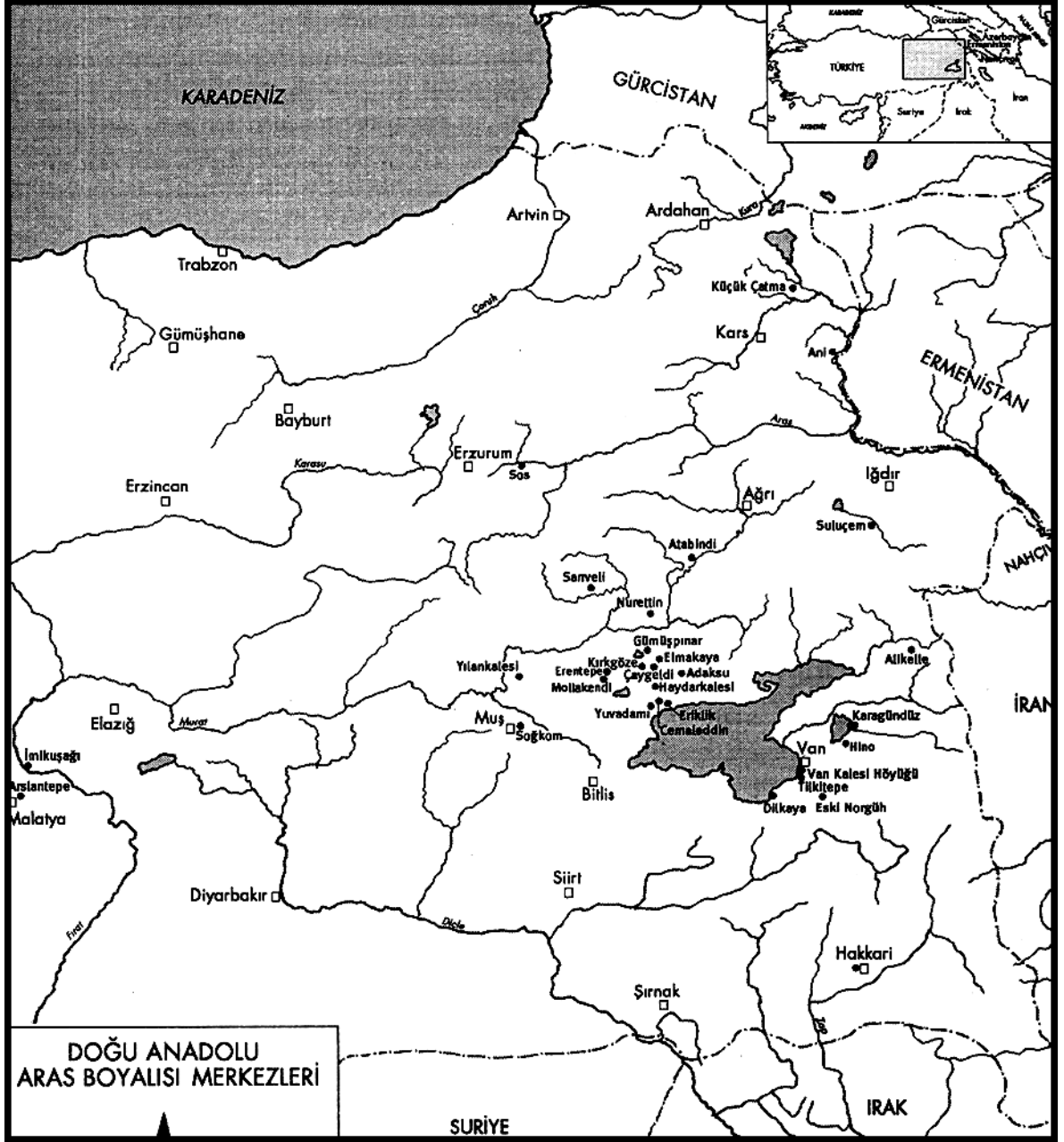
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1996, s. 10.

Harita 34: Van Gölü Havzasının Doğu Kesimi. Erçek Gölü ve Karagündüz'ün Havzadaki Konumu

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1996, s. 12.

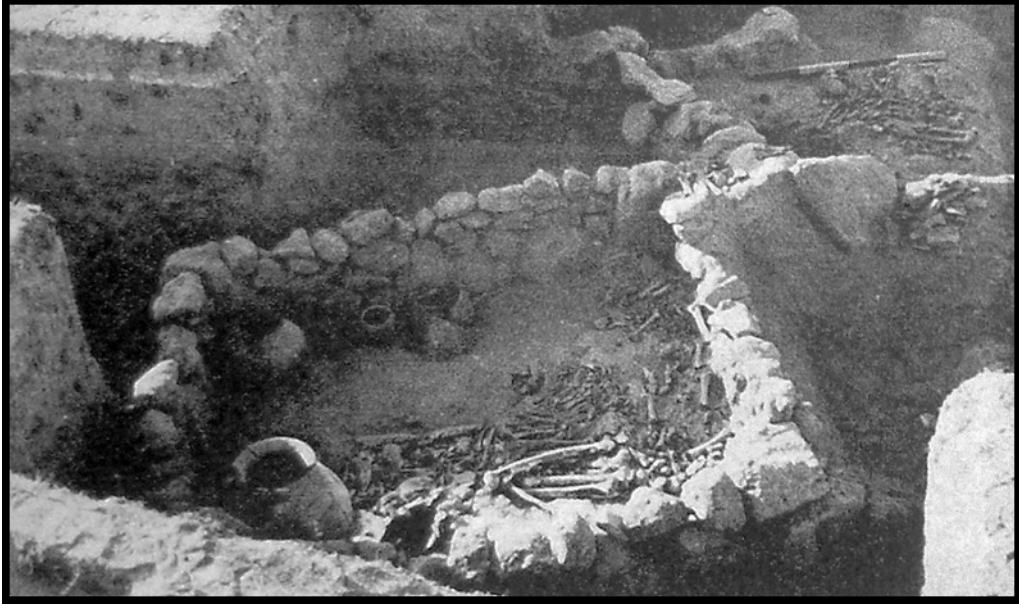
Harita 35: Doğu Anadolu Bölgesi, Van Gölü Havzası Mezarlık Alanları

Kaynak: Özfirat, 2001, s. 66.

EK2: Resimler

Resim 1: Pulur, Oda Mezar

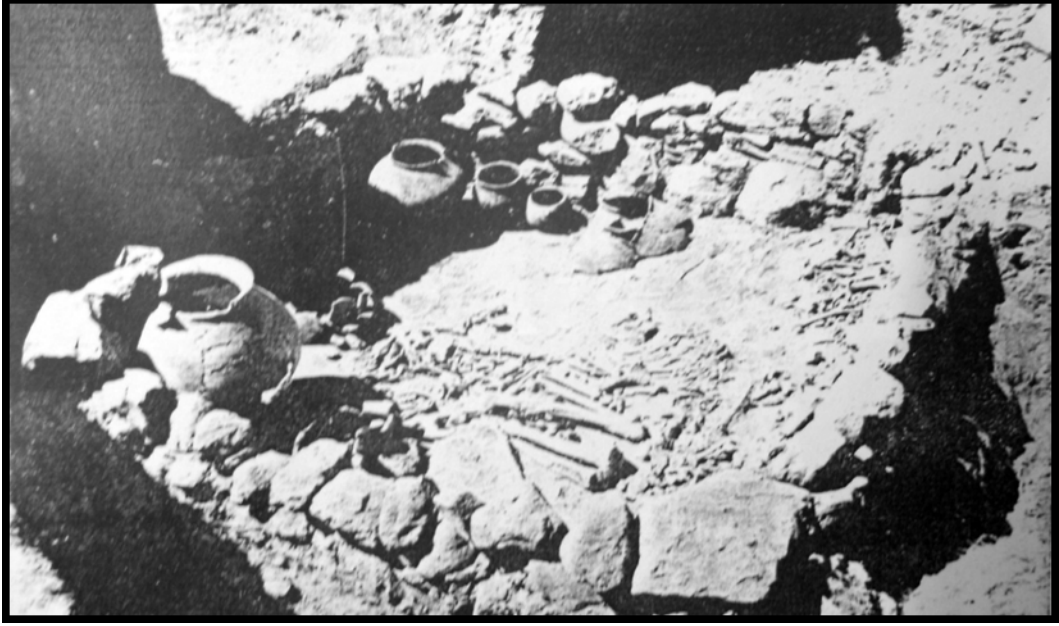
Kaynak: Güneri, 2007, s.317.

Resim 2: Pulur, Oda Mezar

Kaynak: Güneri, 2007, s.317.

Resim 3: Pulur, Oda Mezar

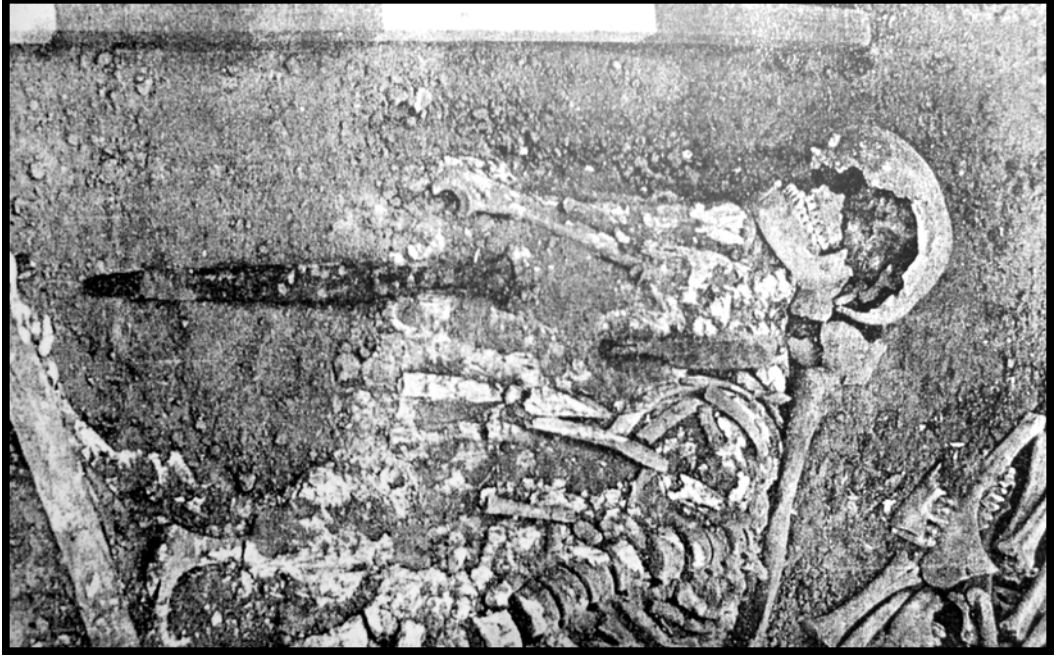
Kaynak: Güneri, 2007, s.317.

Resim 4: Pulur, İskelet ile Birlikte Mezar Buluntuları

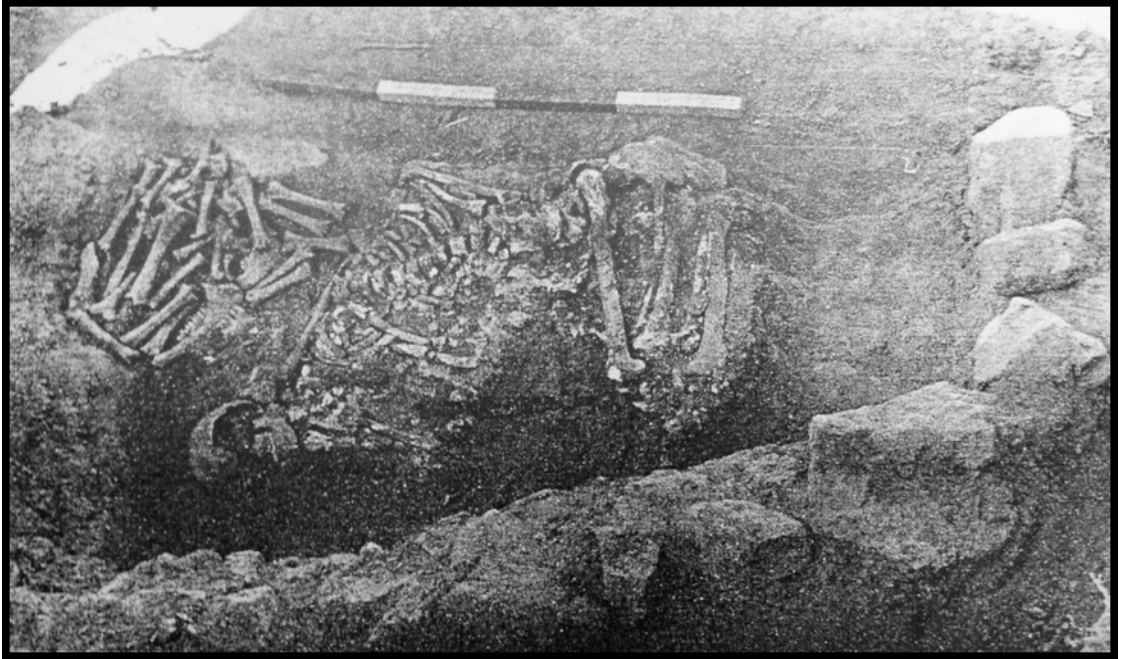
Kaynak: Güneri, 2007, s.317.

Resim 5: Pulur, Mezar II Hocker Pozisyonundaki İskelet, Tunç Kama ve Mızrak Ucu

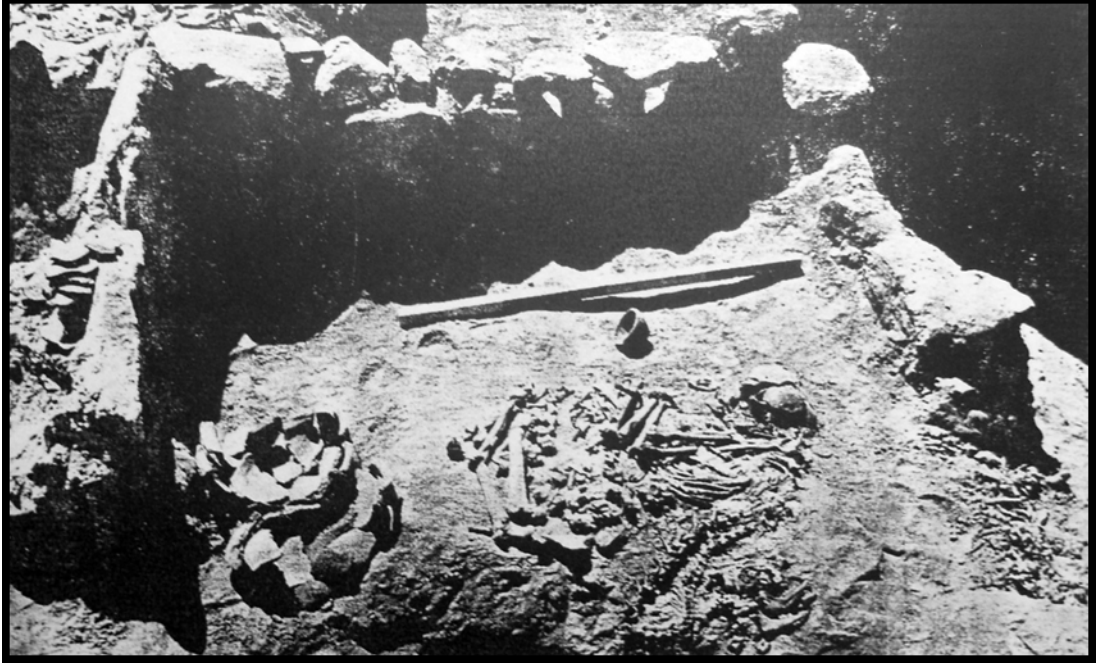
Kaynak: Koşay ve Vary, 1964, Lev. XCIII.

Resim 6: Pulur, Mezar II Hocker İskelet Tunç Kama ve Mızrak Ucu

Kaynak: Koşay ve Vary, 1964, Lev.XCIV.

Resim 7: Pulur, Mezar III

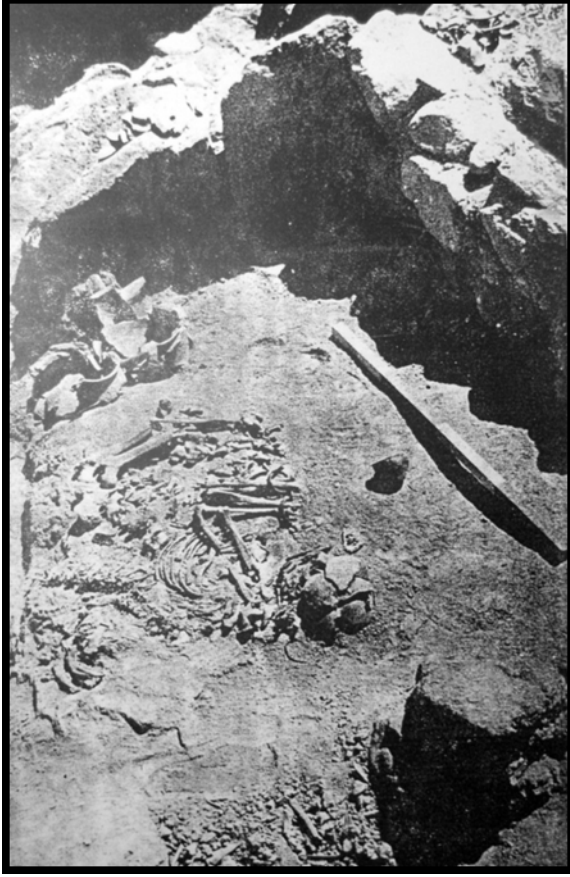
Kaynak: Koşay ve Vary, 1964, Lev. CIII

Resim 8: Pulur, Bilezikli Kadın

Kaynak: Koşay ve Vary, 1964, Lev. CIII.

Resim 9: Pulur, Mezar III

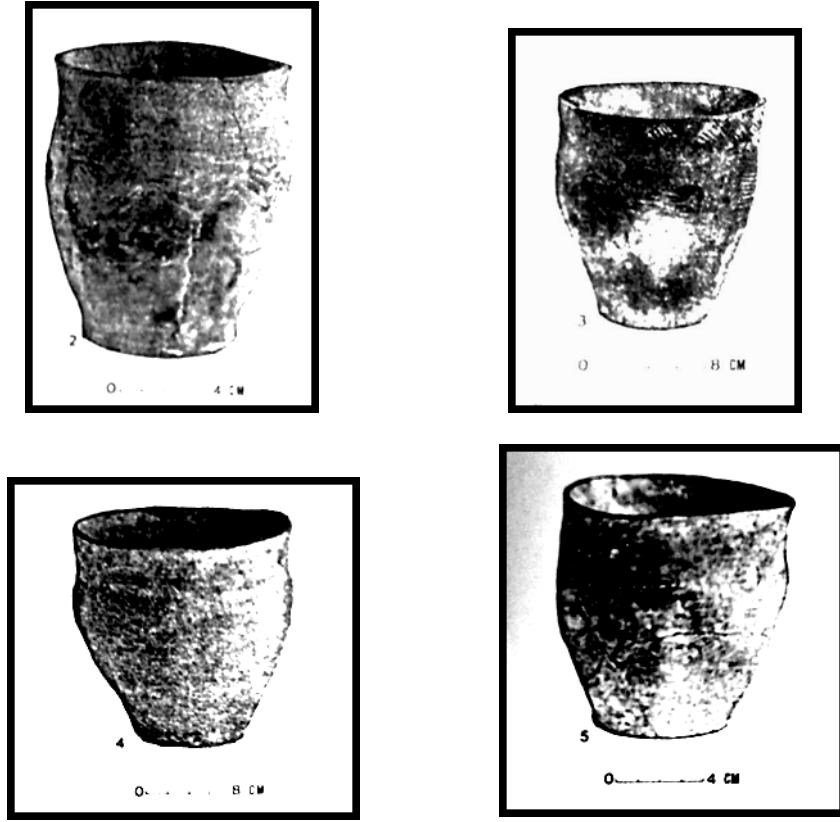
Kaynak: Koşay ve Vary, 1964, Lev. CV.

Resim 10: I No'lu Mezardan Çömlek

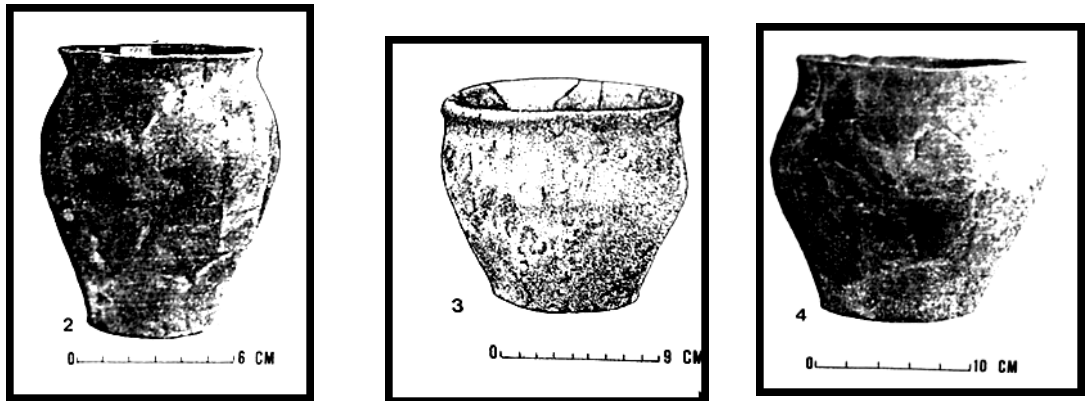
Kaynak: Güneri, 2007, s. 319.

Resim 11: Tastı-Butak Mezarlarından Örnekler

Kaynak: Güneri, 2007, s. 319.

Resim 12: Muranska Örnekleri

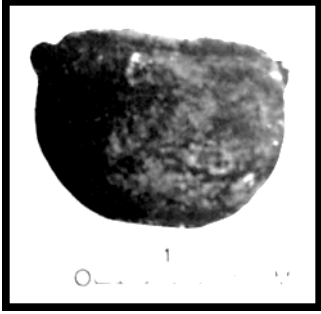
Kaynak: Güneri, 2007, s. 319.

Resim 13: Güzelova G.315 Envanter No'lu Çömlek

Kaynak: Güneri, 2007, s. 319.

Resim 14: I No'lu Mezarda İskelet Yanında Bulunan Çömlek

Kaynak: Güneri, 2007, s. 319.

Resim 15: Güzelova Çömleği

Kaynak: Güneri, 2007, s. 319.

Resim 16: I No'lu Mezarda İskelet Yanında Bulunan Çömlek

Kaynak: Güneri, 2007, s. 319.

Resim 17: Tarki Mezarlarından Bir Çömlek

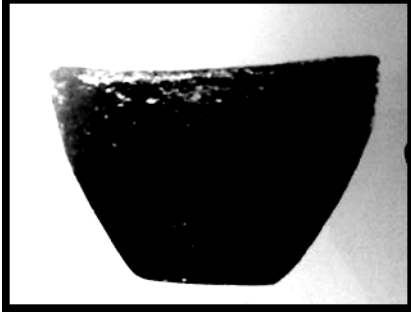
Kaynak: Güneri, 2007, s. 319.

Resim 18: I No'lu Mezarda İskelet Yanında Bulunan Çömlek

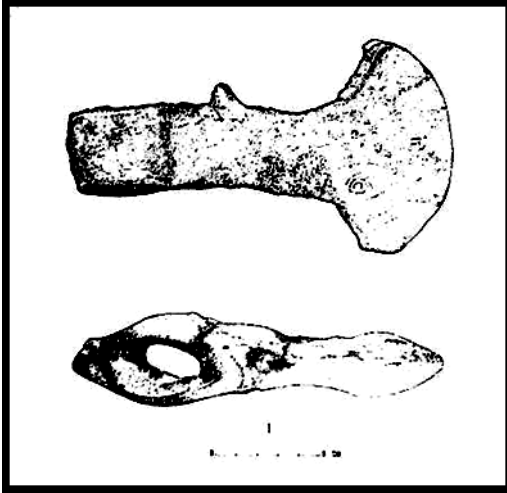
Kaynak: Güneri, 2007, s. 319.

Resim 19: I No'lu Mezarda Bulunan Elde Yapılmış Çanak

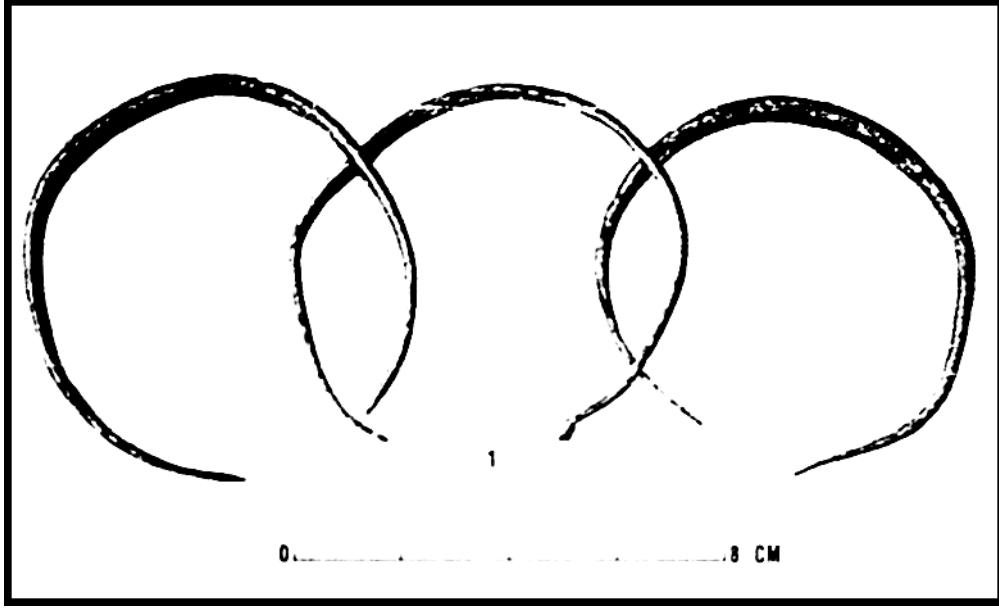
Kaynak: Güneri, 2007, s. 320.

Resim 20: Sap Delikli Bronz Balta

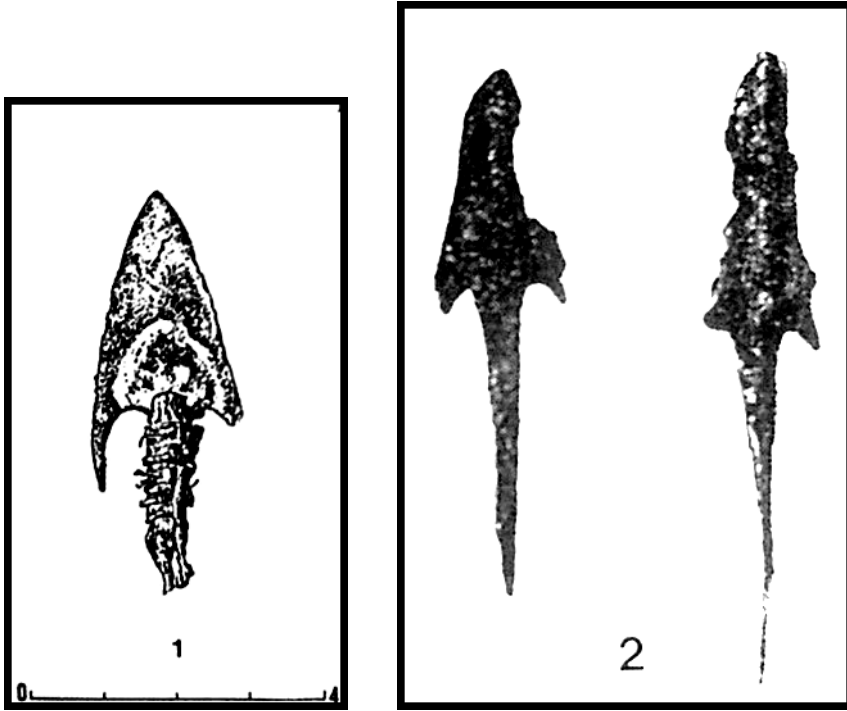
Kaynak: Güneri, 2007, s. 321.

Resim 21: Güney Kafkasya Mezarlarından Bronz Bilezikler

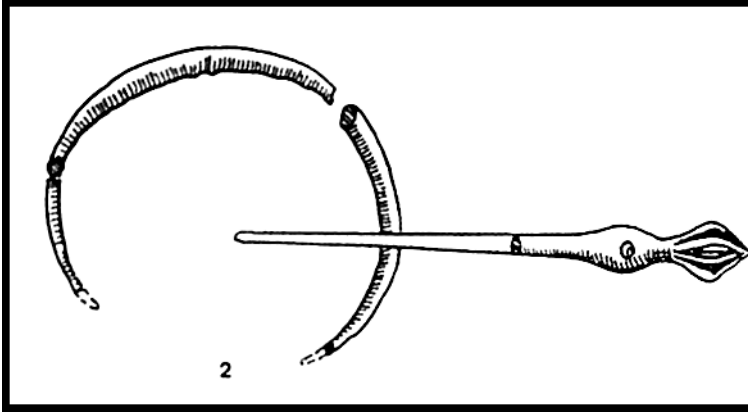
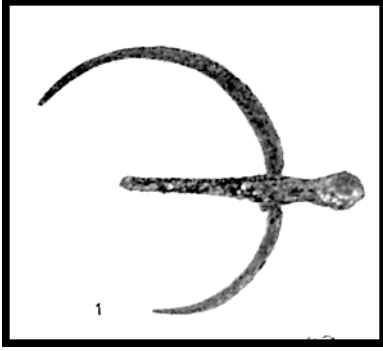
Kaynak: Güneri, 2007, s. 323.

Resim 22: Güney Kafkasya'dan Kancalı Ok Uçları

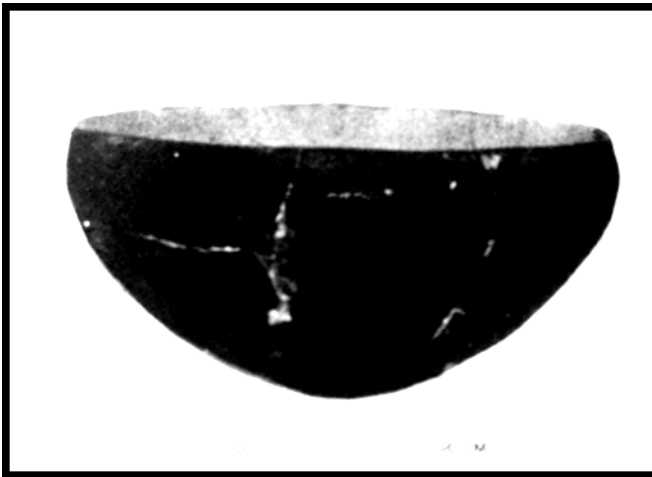
Kaynak: Güneri, 2007, s. 323.

Resim 23: III No’lu Mezardan Gümüş Pandantif

Kaynak: Güneri, 2007, s. 323.

Resim 24: Kafkasya ve Batı İran’dan Düz Kaideli Kap

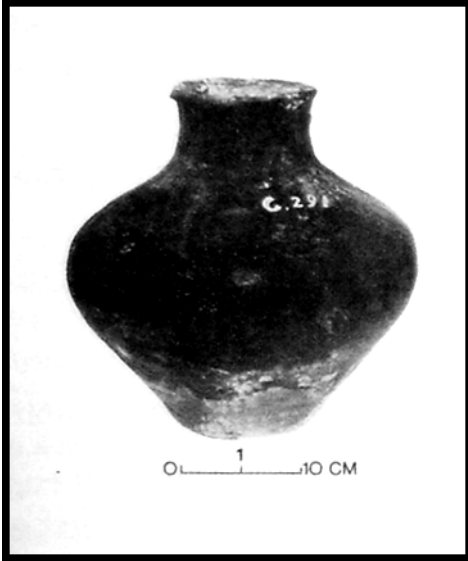
Kaynak: Güneri, 2007, s. 320.

Resim 25: Güzelova Höyüğü

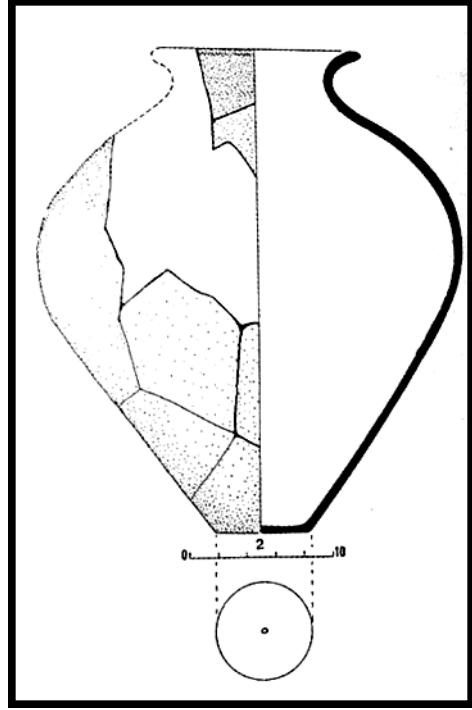
Kaynak: Karaosmanoğlu ve diğerleri, 2003, s. 355.

Resim 26: Güzelova, Çömlek

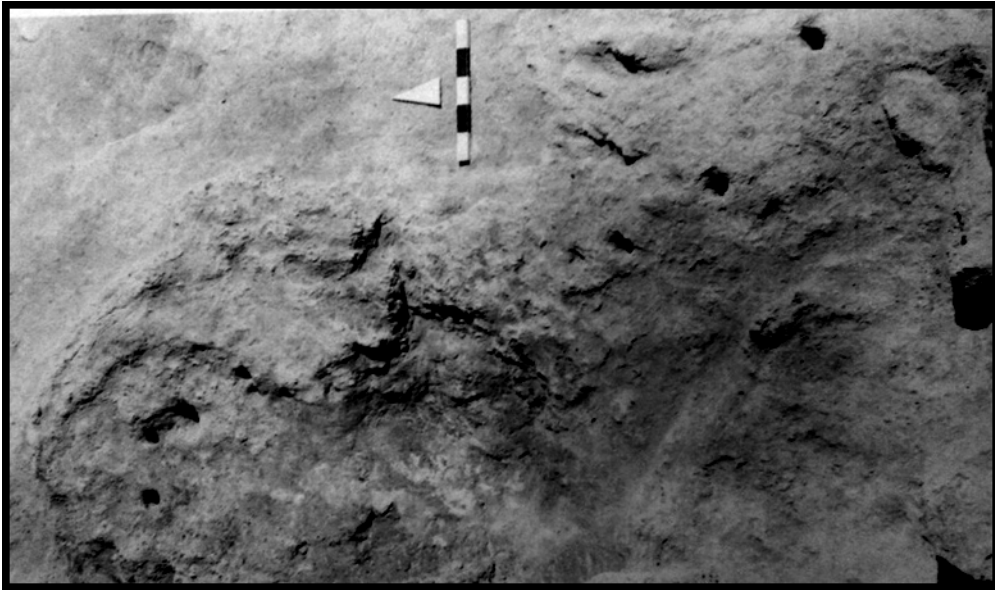
Kaynak: Güneri, 2007, s. 323.

Resim 27: Güzelova, Altı Delik Kap

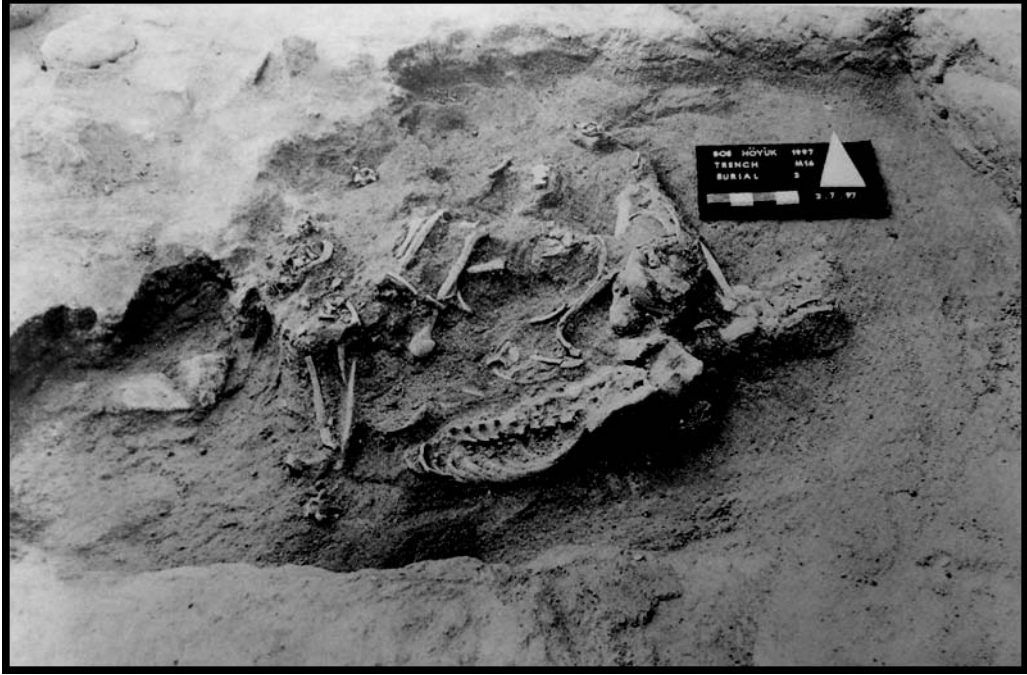
Kaynak: Güneri, 2007, s. 324.

Resim 28: Sos, L16

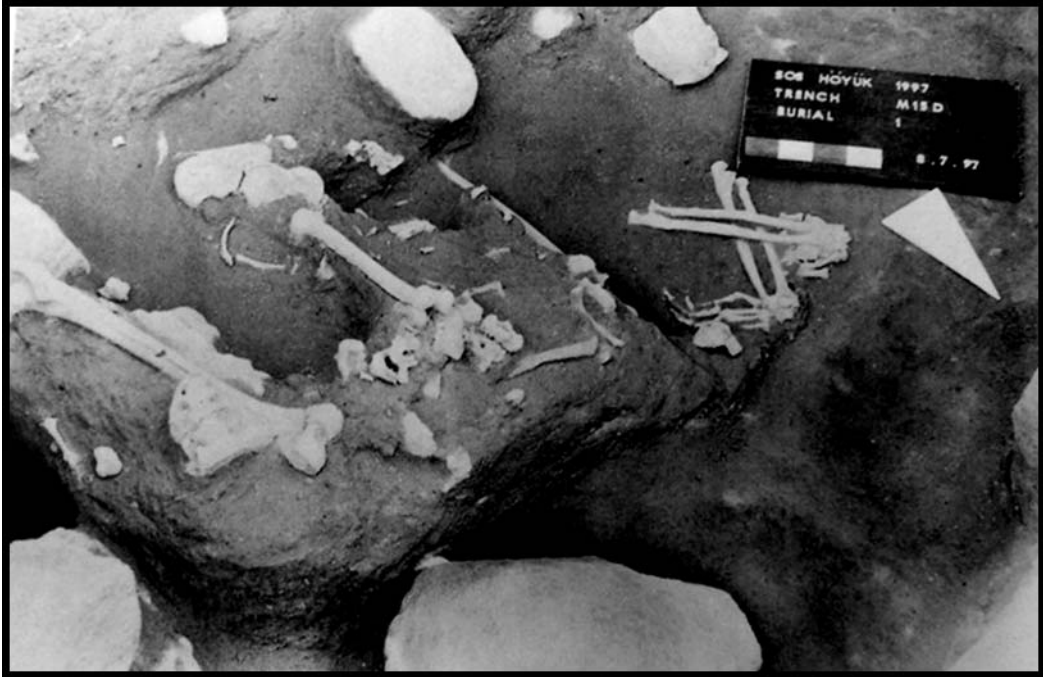
Kaynak: Sagona, 1998, s. 62.

Resim 29: Sos, M16

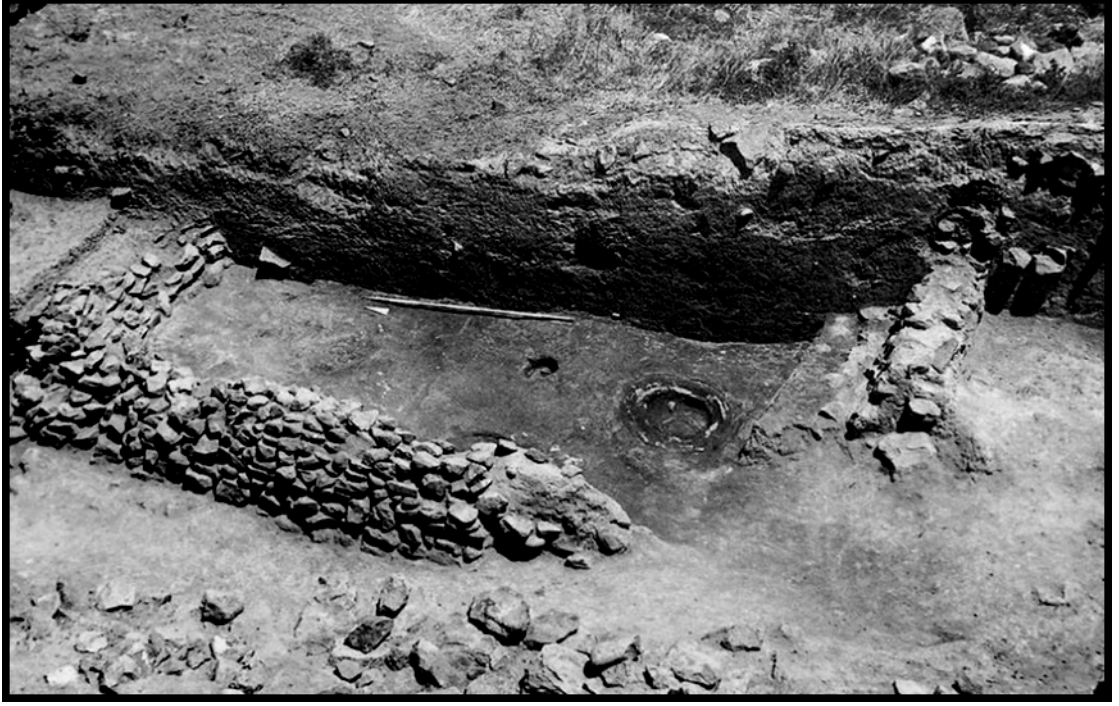
Kaynak: Sagona, 1998, s. 63.

Resim 30: Sos, M15d

Kaynak: Sagona, 1998, s. 64.

Resim 31: Sos, Evin Köşesinde Vc Mezar

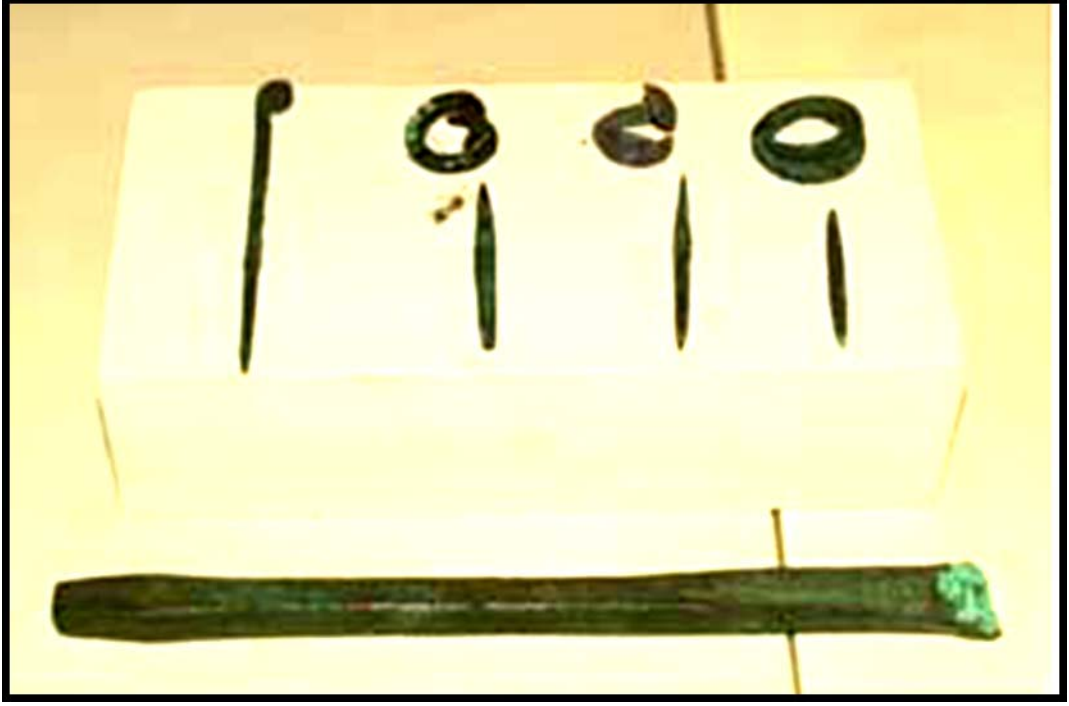
Kaynak: Sagona, 2004, s. 344.

Resim 32: Sos, Çömlek

Kaynak: Sagona, 1998, s. 63.

Resim 33: Sos, Madeni Eserler

Kaynak: Sagona ve diğeri, 1995, Fig. 12.1; Sagona ve diğeri, 1996, fig. 12.7.

Resim 34: Sos, Bronz Bilezik

Kaynak: Sagona ve diğeri, 1995, fig. 15.5.

Resim 35: Sos, İğne

Kaynak: Sagona ve diğerleri, 1996, fig. 12.7.

Resim 36: Sos, Pişmiş Toprak Pota Parçası

Kaynak: Sagona ve Sagona, 2000, fig-48-49.

Resim 37: Bulamaç, I No'lu Mezar

Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 53.

Resim 38: Bulamaç, I No'lu Mezar

Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 59.

Resim 39: Bulamaç, I No'lu Mezar

Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 60.

Resim 40: Bulamaç, I No'lu Mezar

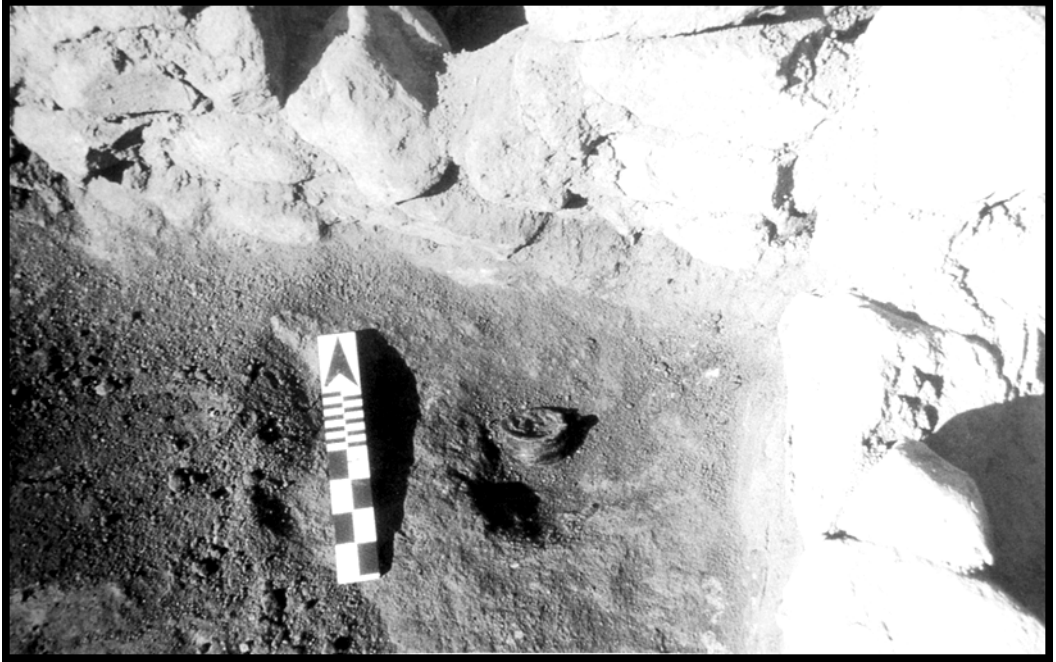
Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 60.

Resim 41: Bulamaç, I No'lu Mezar

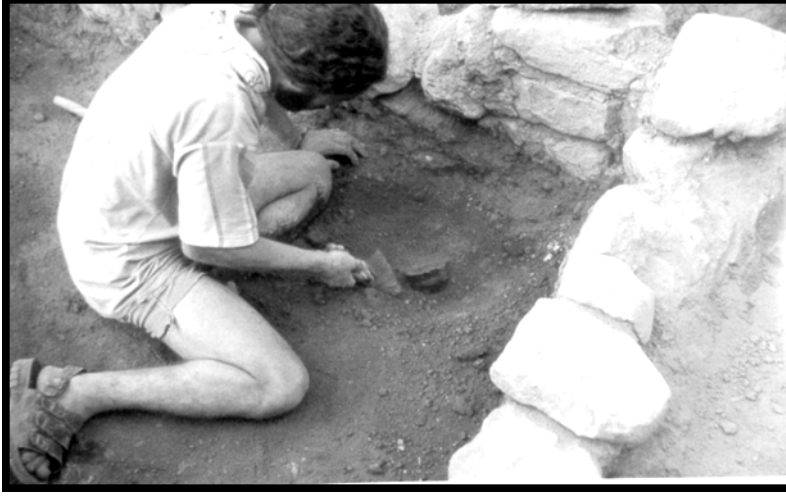
Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 60.

Resim 42: Bulamaç, I No'lu Mezar

Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 61.

Resim 43: Bulamaç, I No'lu Mezar

Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 62.

Resim 44: Bulamaç, II No'lu Mezar

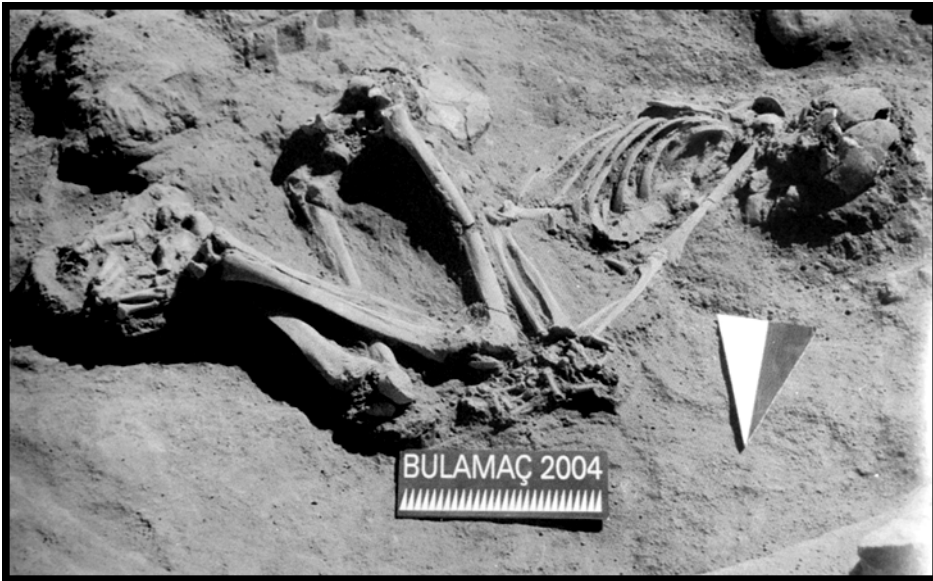
Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 64.

Resim 45: Bulamaç, II No'lu Mezar

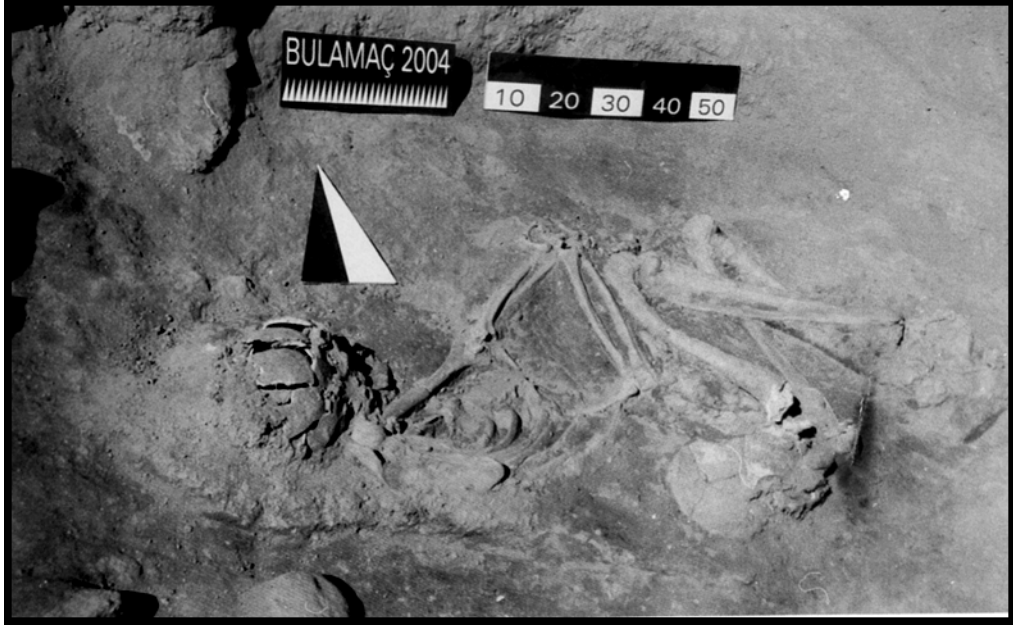
Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 64.

Resim 46: Bulamaç, II No'lu Mezar

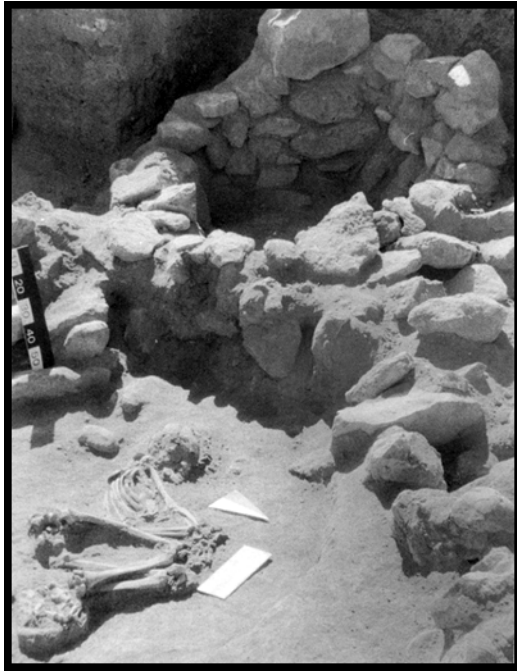
Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 64.

Resim 47: Bulamaç, II No'lu Mezar

Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 65.

Resim 48: Bulamaç, II No'lu Mezar

Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 65.

Resim 49: Bulamaç, II No'lu Mezar

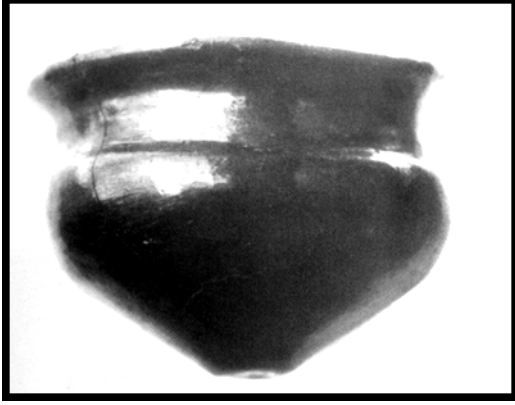
Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 65.

Resim 50: Bulamaç, I No'lu Mezardan Gudul

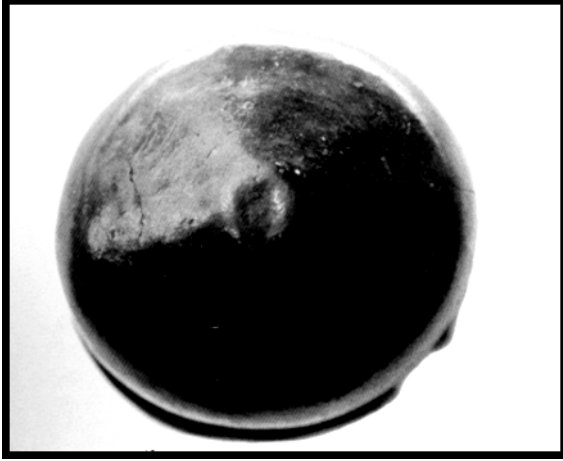
Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 63.

Resim 51: Bulamaç, I No'lu Mezardan Gudul

Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 63.

Resim 52: Bulamaç, I No'lu Mezardan Gudul

Kaynak: Güneri, 2005/2, s. 63.

Resim 53: Dilkaya Höyüğü

Kaynak: Çilingiroğlu, 1990, s. 247.

Resim 54: Dilkaya Mezarlık Alanı İlk Çalışmalar

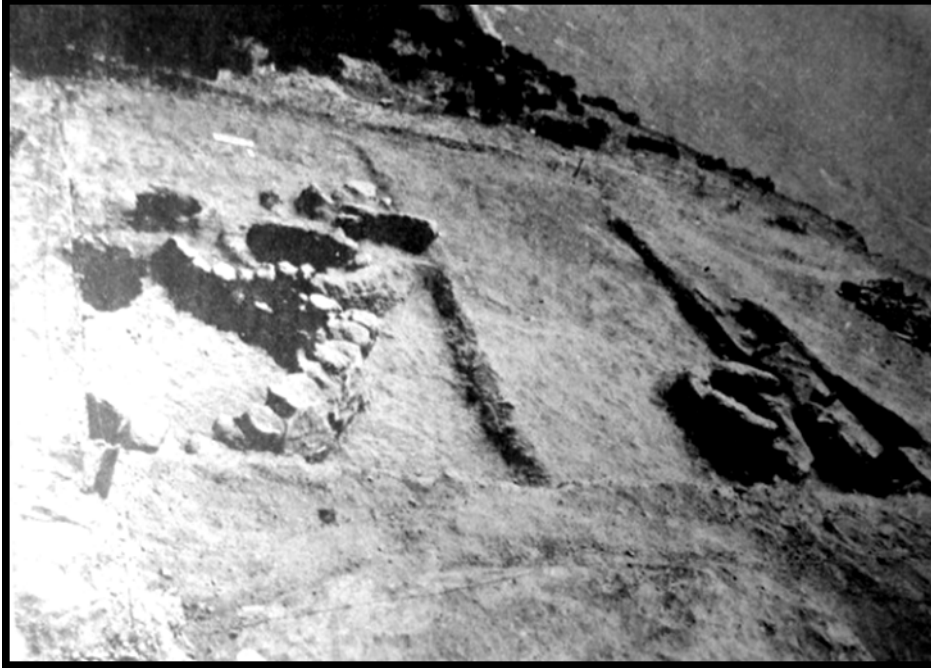
Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s.157

Resim 55: Dilkaya Mezarlık Alanı İlk Çalışmalar

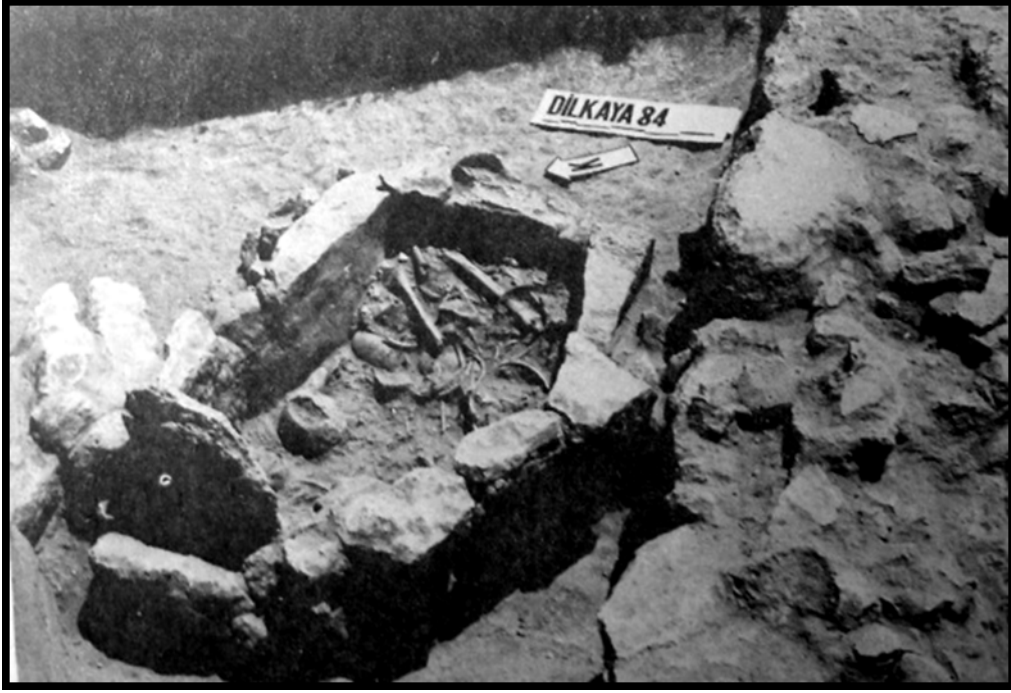
Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s.157

Resim 56: Dilkaya, Mezar

Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s. 158.

Resim 57: Dilkaya, Mezar

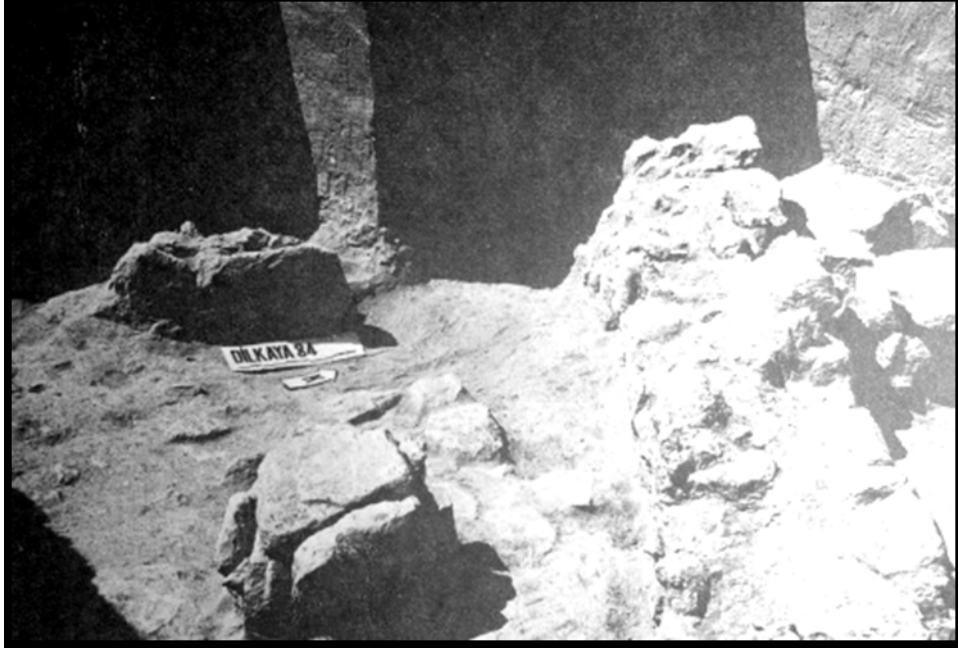
Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s. 158.

Resim 58: Dilkaya, Mezar

Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s. 159.

Resim 59: Dilkaya, Mezar

Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s. 159.

Resim 60: Dilkaya, 1986 Yılı

Kaynak: Çilingiroğlu, 1987, s. 93.

Resim 61: Dilkaya, 1986 Yılında Bulunan Mezardan Çıkan İskeletlerin Duruşları

AMU-1

AMY-3

ANH-12

86 ANP-22

90 II 45-46

86 ANF-10

Kaynak: Çilingiroğlu, 1988, s. 244.

Resim 62: Dilkaya, Büyük Oda Mezar

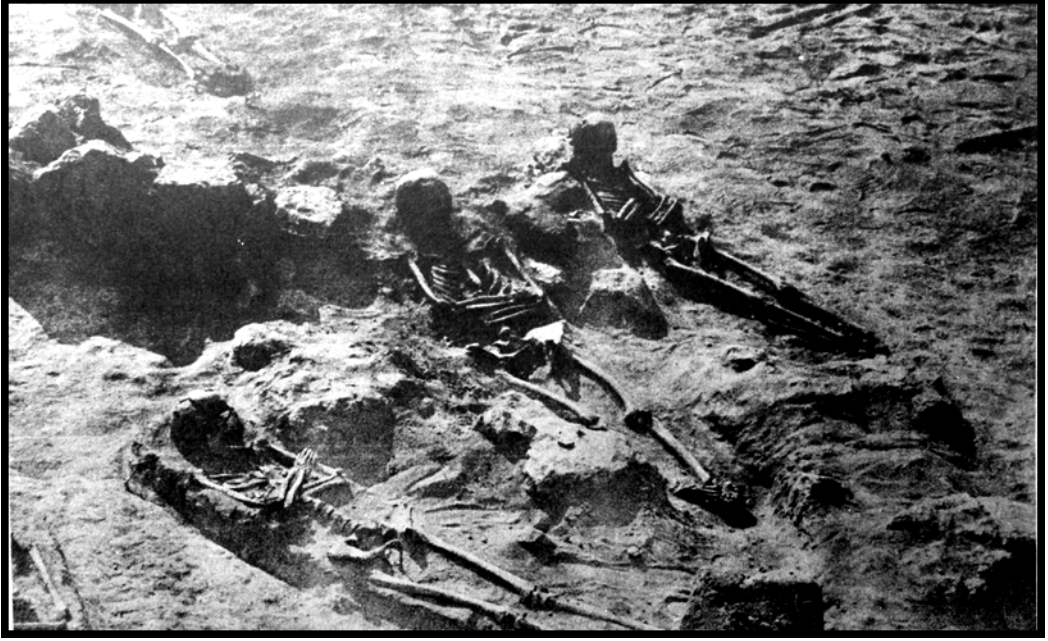
Kaynak: Çilingiroğlu, 1988, s. 244.

Resim 63: Dilkaya, Taş Mezarlar

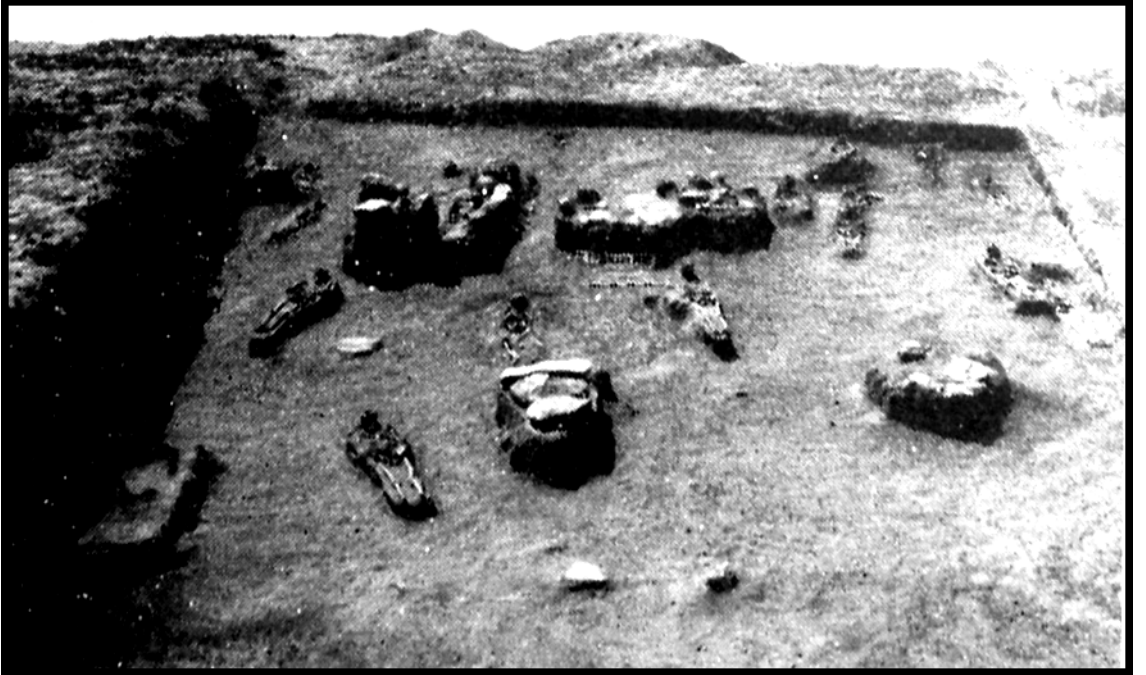
Kaynak: Çilingiroğlu, 1988, s. 245.

Resim 64: Dilkaya, Kum Gömmeler

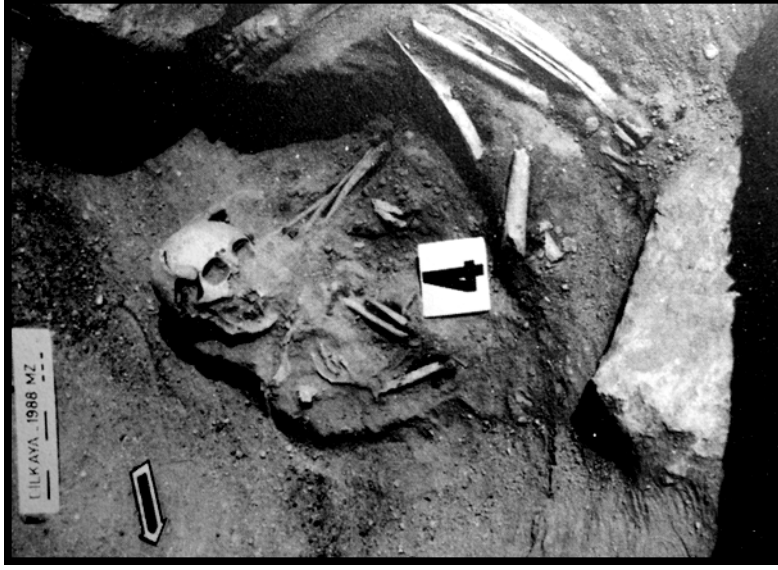
Kaynak: Çilingiroğlu, 1989, s. 272.

Resim 65: Dilkaya, Kum Gömmeler

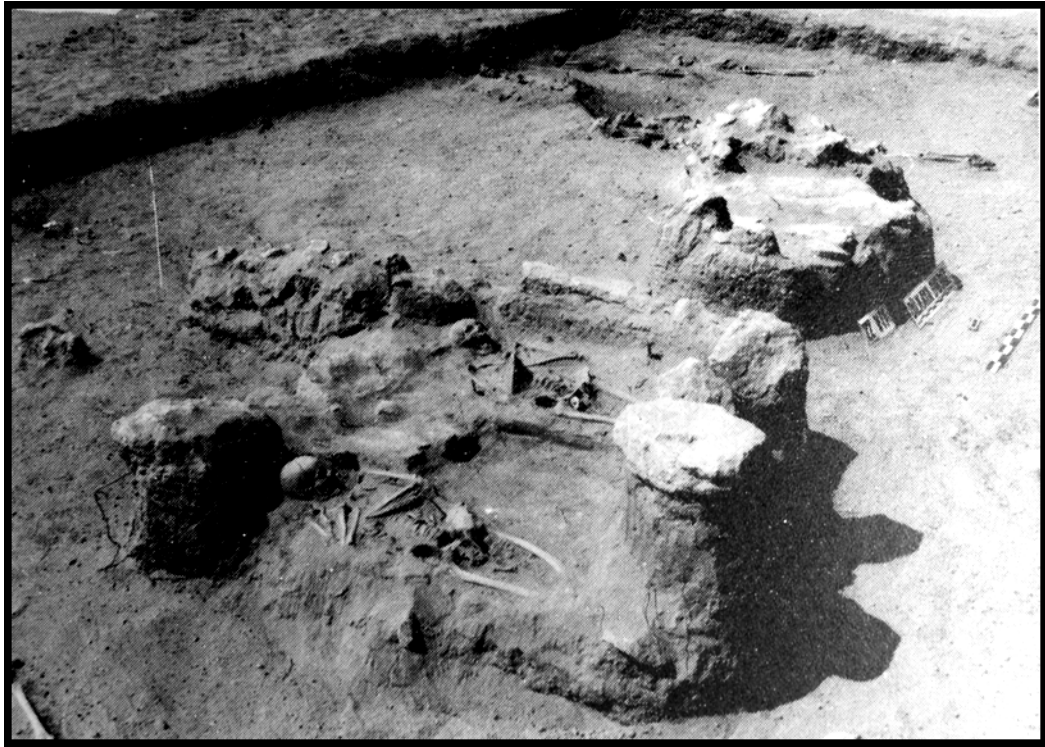
Kaynak: Çilingiroğlu, 1990, s. 253.

Resim 66: Dilkaya, Kum G6mme

Kaynak: ilingiroğlu, 1990, s. 254.

Resim 67: Dilkaya, Kum G6mmeler

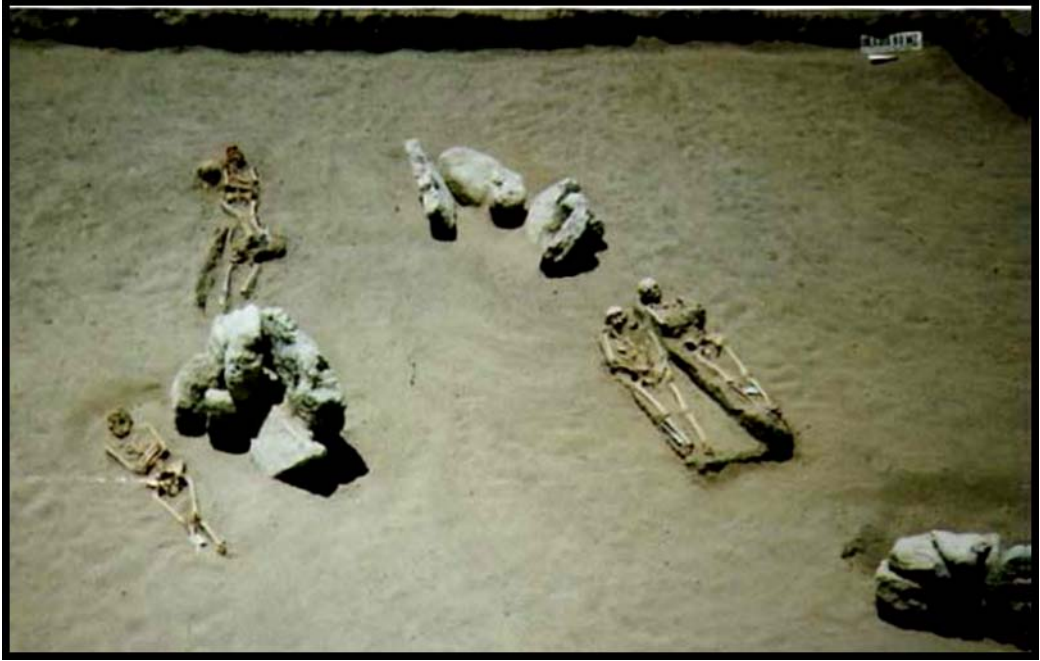
Kaynak: ilingiroğlu, 1990, s. 254.

Resim 68: Dilkaya, Mezar

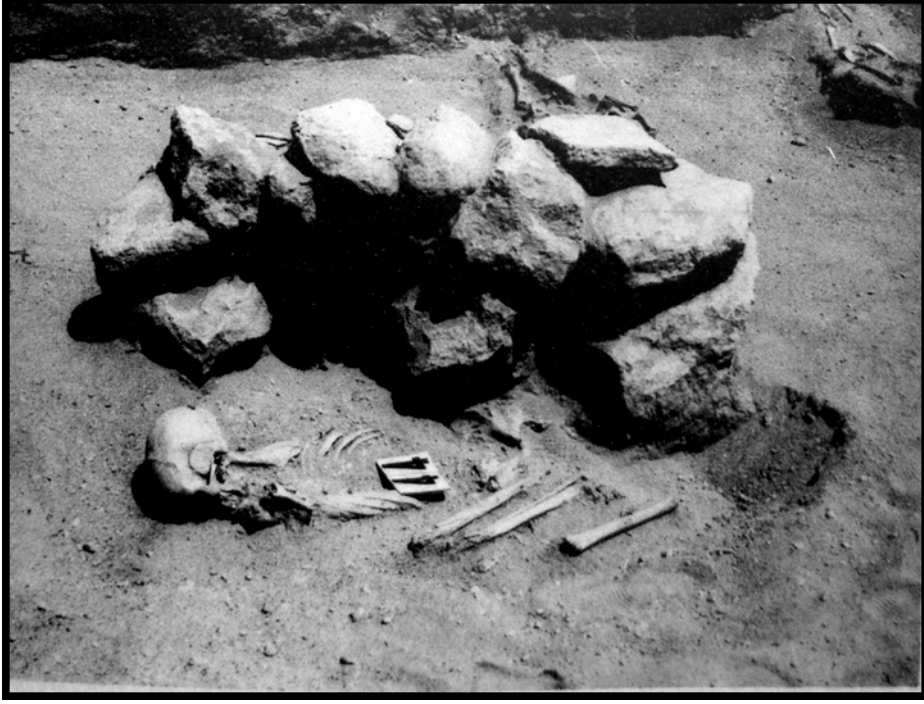
Kaynak: Çilingiroğlu, 1991, s. 276.

Resim 69: Dilkaya, Kum Gömmeler

Kaynak: Çilingiroğlu, 1992, s. 419.

Resim 70: Dilkaya, Kum G6mme

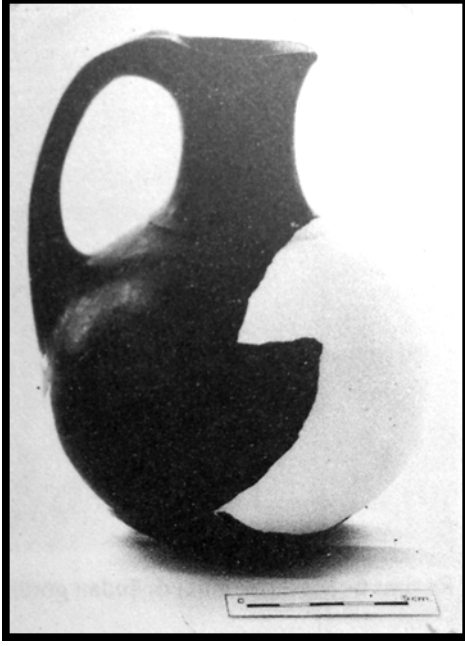
Kaynak: ilingiroğlu, 1992, s. 419.

Resim 71: Dilkaya, Urne

Kaynak: ilingiroğlu, 1992, s. 420.

Resim 72: Dilkaya, Urne

Kaynak: Çilingiroğlu, 1992, s. 420.

Resim 73: Karagündüz, Nekropol Alanı

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1995, s. 349.

Resim 74: Karagündüz, Nekropol Alanı

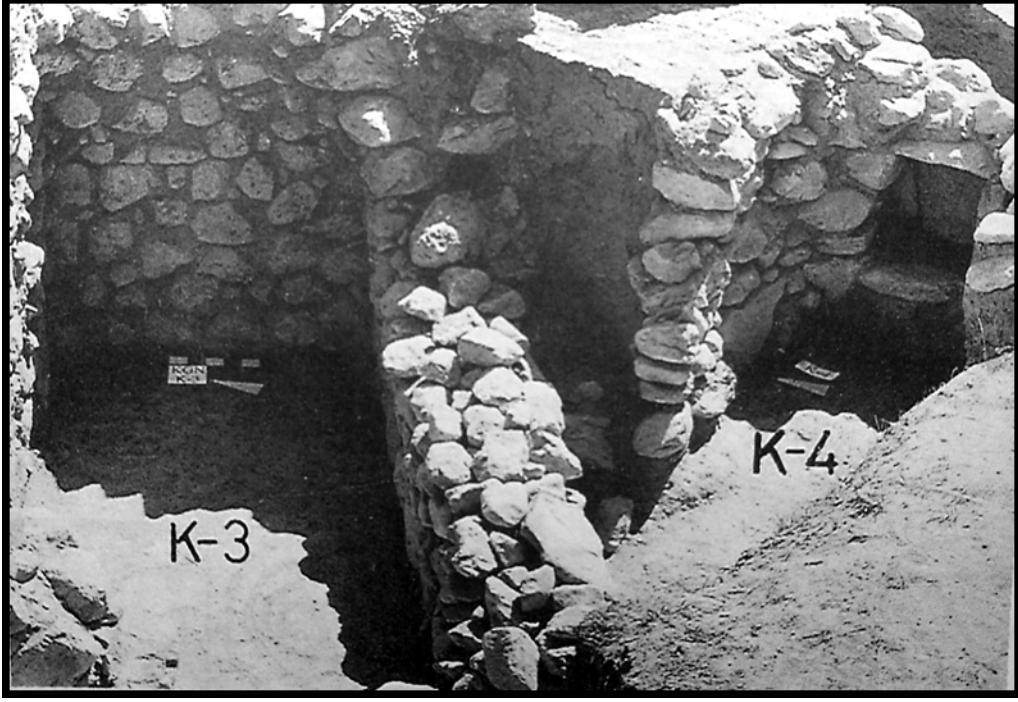
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1995, s. 349.

Resim 75: Karagündüz, M1 ve M2 Mezarları

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 155.

Resim 76: Karagündüz, K3-K4 Mezarları

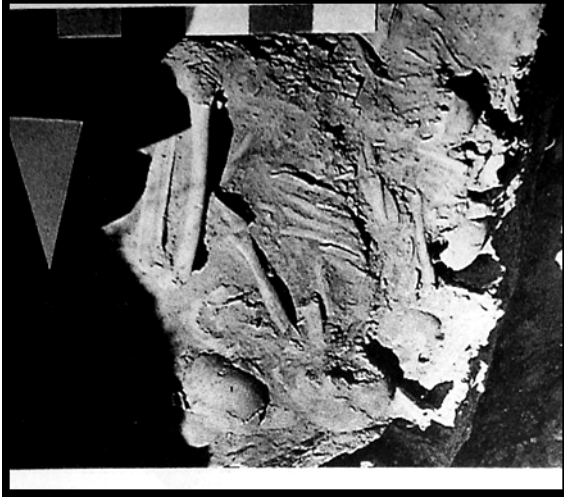
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1996, s. 356.

Resim 77: Karagündüz, K4 Mezarı

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1996, s. 356.

Resim 78: Karagündüz, K3 Mezarı

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1996, s. 357.

Resim 79: K6-7 Mezarı Kuzeyden Genel Görünüm

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 21.

Resim 80: Karagündüz, M 6-7 Mezarı

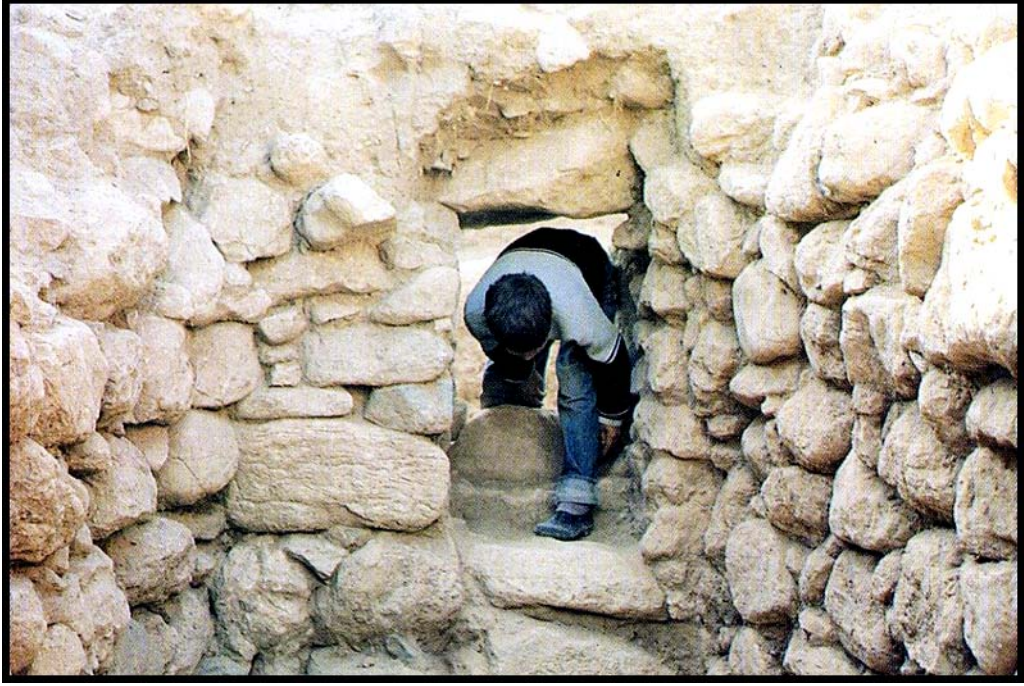
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 156.

Resim 81: Karagündüz, K8 Mezarının Batı Ucundaki Dromos ve Mezar Odasına Giriş

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 17.

Resim 82: Karagündüz, K8 Mezar Odası

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 17.

Resim 83: Karagündüz, K 8 Mezarı

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 18.

Resim 84: Karagündüz, K8 Mezar Odası

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 24.

Resim 85: Karagündüz, K5 Mezarı Genel Görünümü

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 16.

Resim 86: Karagündüz, K5 Mezarı Kuzeyden Genel Görünüm

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 20.

Resim 87: Karagündüz, K10 Oda Mezarı

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1998, s. 587.

Resim 88: Karagündüz, K10 Mezarı

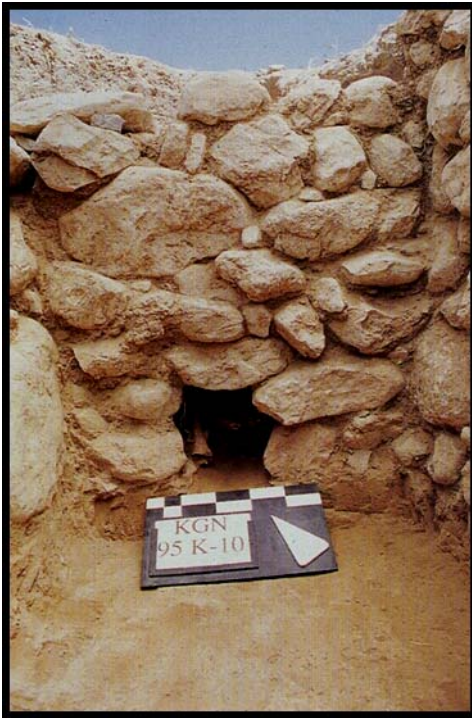
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1998, s. 587.

Resim 89: Karagündüz, K10 Mezarı İskelet ve Buluntular

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1998, s. 588.

Resim 90: Karagündüz, K10 Mezarının Kuzey Duvarına Açılmış Olan Niş Görünümlü Geçit

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 18.

Resim 91: Karagündüz, K7 Mezar Odasından Kemikli Koyun-Oğlak Eti Konan Tutamaklı Çanak

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 25.

Resim 92: Karagündüz, K 1 Mezarından İslî Kandil

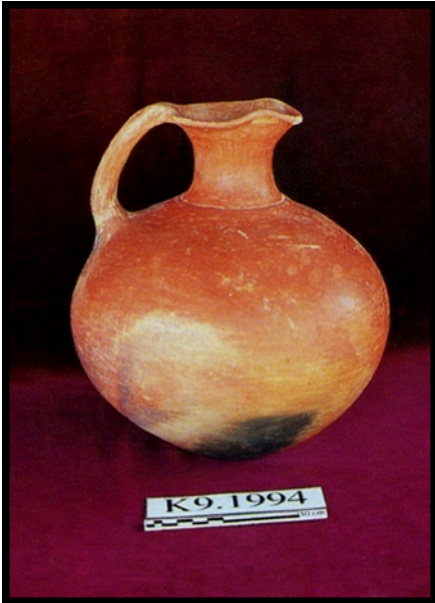
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 26.

Resim 93: Karagündüz, İçlerinde Ölü Yemeği Bulunan Çanaklar

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1996, s. 358.

Resim 94: Karagündüz, K9'dan Yonca Ağızlı Testi

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 45.

Resim 95: Karagündüz, İçlerine Ölü Yemeği Konan İp Delikli Çanaklar

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 46.

Resim 96: Karagündüz, İçlerine İçecek Konarak Ölüye Sunulmuş Küçük Çömlekler

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 46.

Resim 97: Karagündüz, Her Ölü İçin Bırakılan Çanak Çömleklerden İki Çift

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 47.

Resim 98: Karagündüz, K2 Mezarından Üç Demir Bilezik

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 29.

Resim 99: Karagündüz, K2 Mezarından Demir Kabzalı Hançer

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 34.

Resim 100: Karagündüz, K2 Mezarından Sap Demirli, Boğumlu Mızrak Ucu

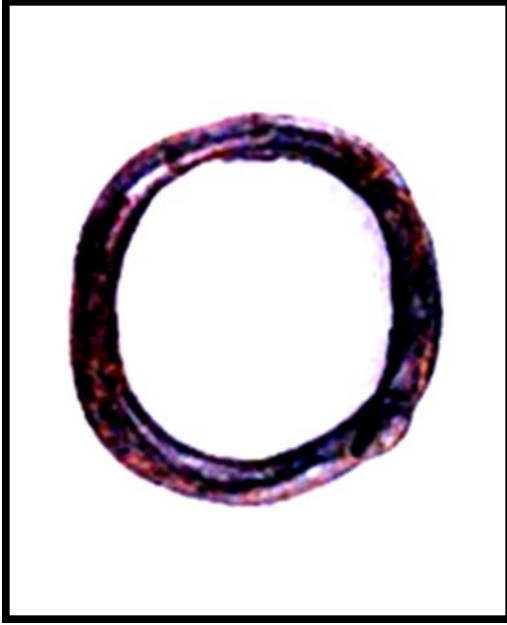
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 35.

Resim 101: Karagündüz, K2 Mezarından Kornalin Taşlı Altın Küpe

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 40.

Resim 102: Karagündüz, M6 Mezarından Yılan Başlı Bilezik

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 28.

Resim 103: Karagündüz, M6 Mezarından Halka Bilezik

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 29.

Resim 104: Karagündüz, K10 Mezarından Demir Hançer Namluları

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 34.

Resim 105: Karagündüz, K9 Mezarından Baş Kısmı Tomurcuklu İğne ve Sarkacı

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 39.

Resim 106: Karagündüz, K9 Mezarındaki İğnenin Sarkacında Bulunan Alçı Taşından Amulet-Mühür

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 41.

Resim 107: Karagündüz, Oda Mezarlarından Bulunmuş Çeşitli Demir Bilezik, Halhal ve Halkalar

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 30.

Resim 108: Karagündüz, Dövülerek Yassı Şerit Haline Sokulmuş Demir Bilezikler

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 31.

Resim 109: Karagündüz, Dövölerek Yassı Şerit Haline Sokulmuş Demir Yüzükler

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 32.

Resim 110: Karagündüz, Demir ve Tunç Yüzükler

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 32.

Resim 111: Karagündüz, Dövülerek Yassılaştırılmış Demirden Süs İğneleri

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 33.

Resim 112: Karagündüz, Demir İğneler

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 33.

Resim 113: Karagündüz, Dövölerek Yapılmış Çeşitli Bıçak-Hançer Türleri

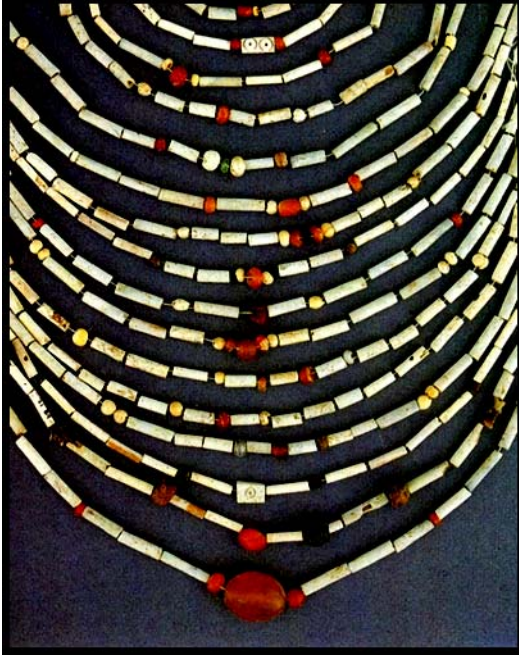
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 35.

Resim 114: Karagündüz, Tunç İğneler

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 37.

Resim 115: Karagündüz, K 8 Mezarından Bulunan Bir Kısım Boncuk

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 42.

Resim 116: Karagündüz, K8 Mezarından Cam Boncuk Kolye

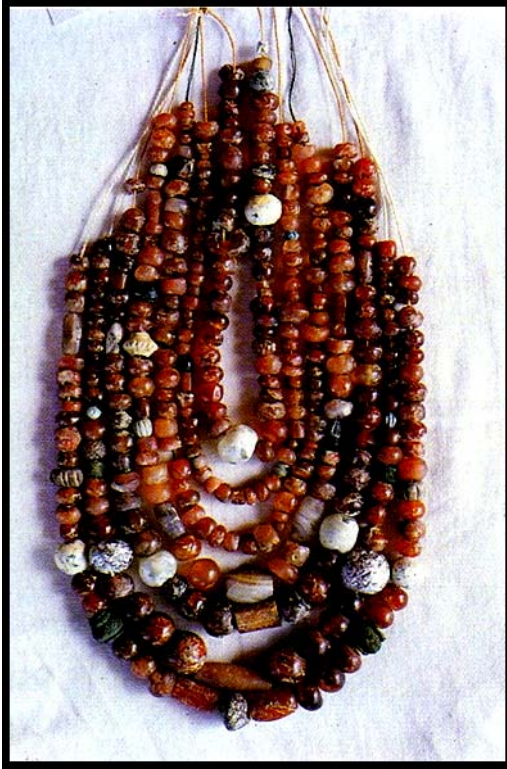
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 42.

Resim 117: Karagündüz, K5 Mezarından Boncuk Bilezik

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 44.

Resim 118: Karagündüz, Mezardan Ele Geçen Çeşitli Boncuklar

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 42.

Resim 119: Karagündüz, Mezardan Ele Geçen Çeşitli Boncuklar

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 43.

Resim 120: Karagündüz, Mezardan Ele Geçen Çeşitli Boncuklar

Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 43.

Resim 121: Ernis-Evditepe Kale, Nekropol ve Aşağı Yerleşme, Güneyden

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 151.

Resim 122: Ernis, M4 Mezarı

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 151.

Resim 123: Ernis, M6 Mezarı

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 151.

Resim 124: Ernis, Tek Odalı Dromossuz Mezar

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 152.

Resim 125: Ernis, Mezar

Kaynak: Belli, 2000, s. 175.

Resim 126: Ernis, Demir Balta

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 151.

Resim 127: Ernis, Demir Hançer ve Kamalar

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 151.

Resim 128: Ernis, Demir Topuz Başları

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 151.

Resim 129: Ernis, Demir İğneler

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 151.

Resim 130: Ernis, Demir Bilezik ve Yüzükler

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 151.

Resim 131: Kasım Tığı

Kaynak: Özfırat ve Marro, 2003, s. 31.

Resim 132: Kasım Tığı

Kaynak: Özfırat ve Marro, 2003, s. 32.

Resim 133: Kasım Tığı

Kaynak: Özfirat ve Marro, 2003, s. 32.

Resim 134: Mollaçem

Kaynak: Özfirat ve Marro, 2005, s. 314.

Resim 135: Meydan – Gele Tepe

Kaynak: Özfirat ve Marro, 2005, s. 313.

Resim 136: Meydan, Gele Tepe Mezar

Kaynak: Özfirat ve Marro, 2005, s. 315.

Resim 137: İt Kalesi Mezar

Kaynak: Özfirat ve Marro, 2005, s. 315.

Resim 138: Siyahtaş Nekropolü

Kaynak: Özfirat, 2007, s. 156.

Resim 139: Harabe Kale

Kaynak: Özfirat, 2007, s. 156.

Resim 140: Çavuşbaşı Nekropolü

Kaynak: Özfirat, 2007, s. 159.

Resim 141: Şaban Bulanıkları

Kaynak: Özfirat, 2007, s. 161.

Resim 142: Yukarı Mutlu

Kaynak: Özfirat, 2008, s. 219.

Resim 143: Hamurkesen Mezarı

Kaynak: Özfirat, 2008, s. 220.

Resim 144: Suluçem, I No'lu Kurgan

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res.3.

Resim 145: Suluçem, IV No'lu Kurgan

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 4.

Resim 146: Suluçem, IV No'lu Kurgan

Kaynak: Özfirat, 2001, s. 73.

Resim 147: Suluçem, VI No’lu Kurgandaki Mezarın Kapak Taşları

Kaynak: Özfirat, 2001, s. 74.

Resim 148: Suluçem, VI No’lu Kurgandaki Mezar

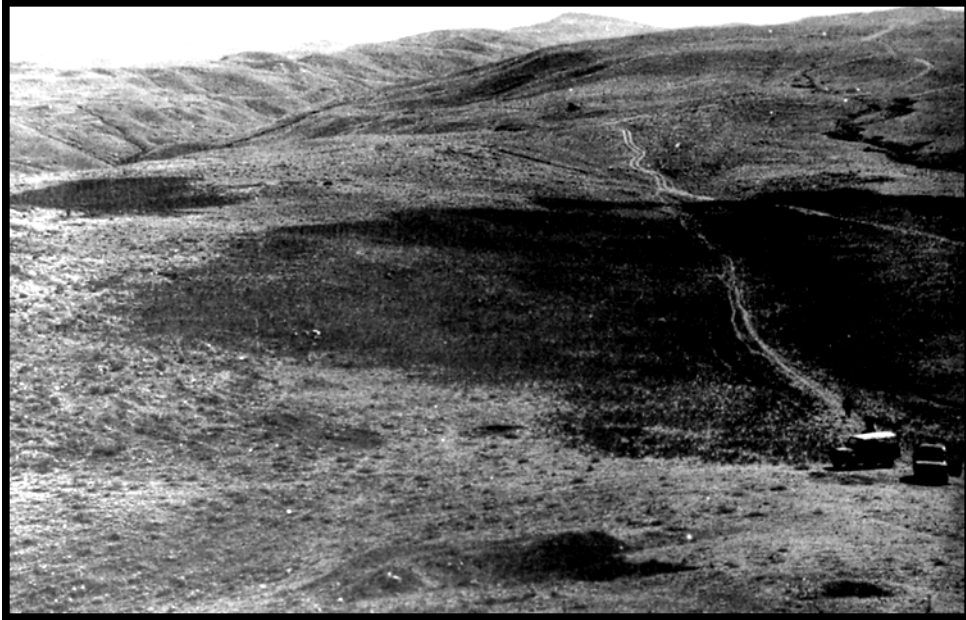
Kaynak: Özfirat, 2001, s. 74.

Resim 149: Sarıveli, Nekropolden Höyüğün Görünümü

Kaynak: Özfirat, 2001, s. 75.

Resim 150: Çaygeldi Nekropolü

Kaynak: Özfirat, 2000, s. 210.

Resim 151: Elmakaya Nekropolü

Kaynak: Özfirat, 2001, s. 15.

Resim 152: Nurettin Höyüğü

Kaynak: Özfirat, 2001, s. 78.

Resim 153: Nurettin Höyüğü'nden Kurganlar

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 2.

Resim 154: Nurettin, II No'lu Kurgan

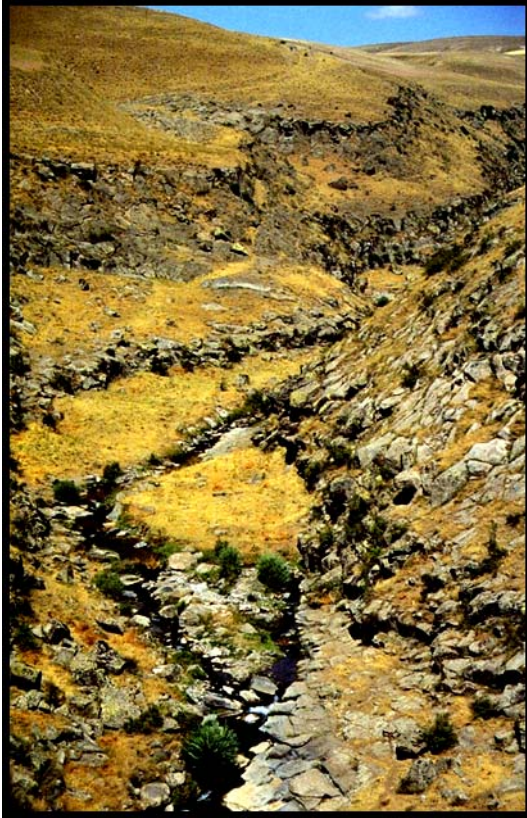
Kaynak: Özfirat, 2001, s. 78.

Resim 155: Sütay Yaylası, Cemaleddin Köyü ve Süphan Dağı

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 8.

Resim 156: Sütay Yaylası, Eriklik'den Uludere

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 10.

Resim 157: Yuvadamı Nekropolü (Sütey Yaylası)

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 11.

Resim 158: Sütey Yaylası, Eski Yol (Gaban)

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 12

Resim 159: Sütay Yaylası, Yuvadamı'ndan Gaban Deresi

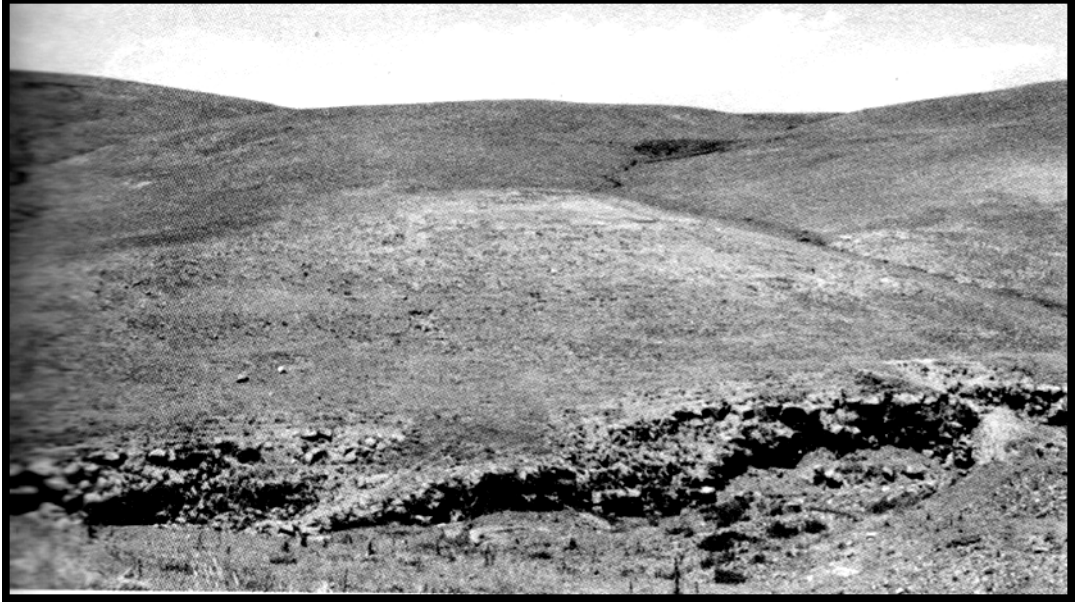
Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 13.

Resim 160: Sütay Yaylası-Yuvadamı, III No'lu Yamaç

Kaynak: Özfirat, 2001, s. 81.

Resim 161: Sütey Yaylası-Yuvadamı, V No'lu Yamaç

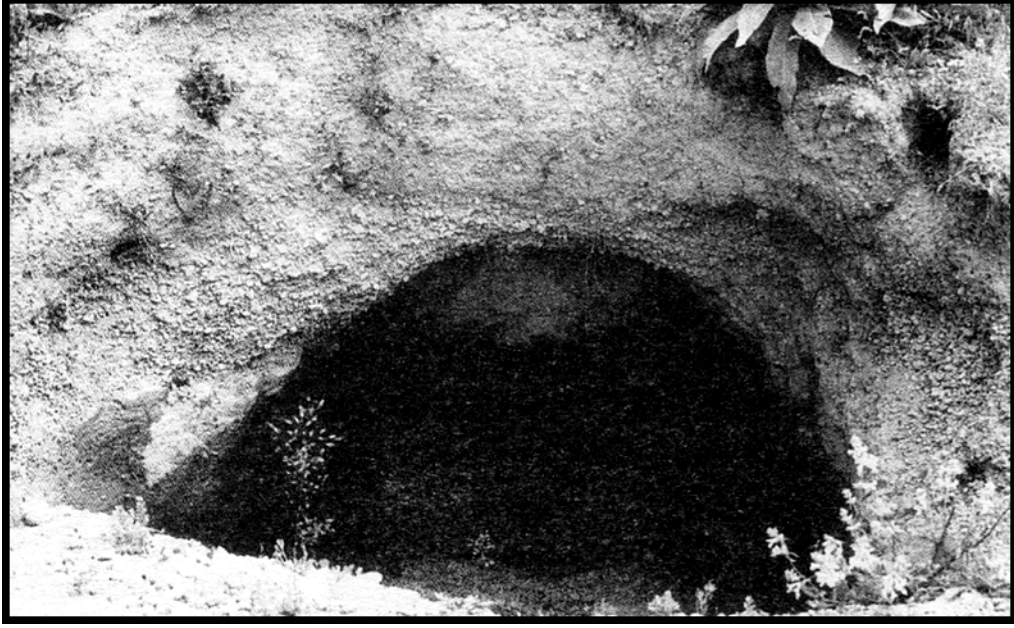
Kaynak: Özfirat, 2001, s. 81.

Resim 162: Sütey Yaylası-Yuvadamı, V No'lu Yamaçtan Taş Örgü Bir Mezar

Kaynak: Özfirat, 2001, s. 81.

Resim 163: S tey Yaylası-Yuvadamı, II No'lu Yamaçtan Bir Mezar

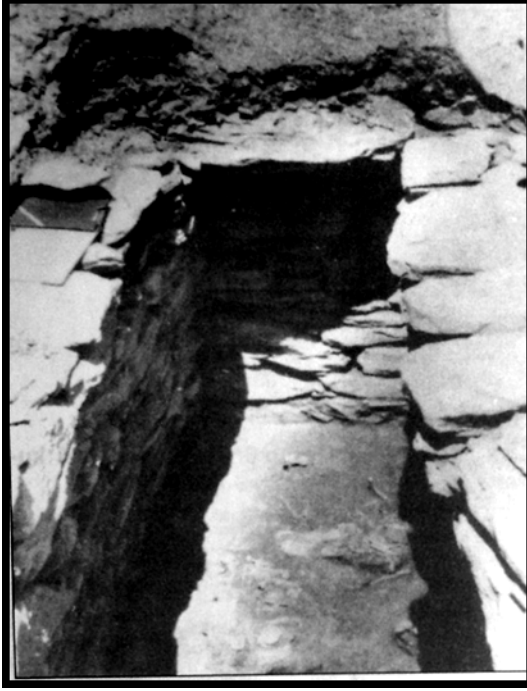
Kaynak: Özfirat, 2001, s. 82.

Resim 164: Hakkâri M2 Mezarı

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, R. Res. 48.

Resim 165: Hakkâri M2 Mezarı

Kaynak: Sevin ve diğ erleri, 2001, s. 363.

Resim 166: Hakkâri M1 Mezarı

Kaynak: Sevin ve diğ erleri, s. 367.

Resim 167: Avzini Mezarı, Güneyden

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, R. Res. 47.

Resim 168: Arıhan Mezarı

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, R. Res. 42.

Resim 169: Arıhan Mezarını Çevreleyen Taş Dizisi

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, R. Res. 41.

Resim 170: Kaletepe Nekropolü, Mezar Odasını Örtten Kapak Taşları, Doğudan

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, R. Res. 43.

Resim 171: Kaletepe 2 Mezarı, Bindirme Tekniğinde Yapılan Yan Duvarlar ve Kapak Taşları

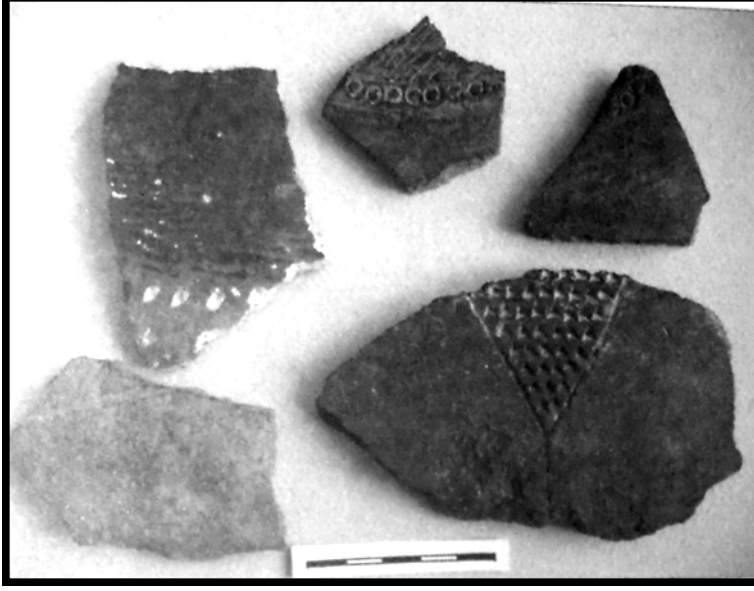
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, R. Res. 44.

Resim 172: Kaletepe 2 Mezarı, Kısa Duvarı Üzerinde Yer Alan Niş

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, R. Res. 45.

Resim 173: Mollaçem OTÇ Çanak Çömlekleri

Kaynak: Özfirat ve Marro, 2005, s. 315.

Resim 174: Suluçem VI No'lu Kurgan, Monokrom Boyalı Çömlek

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 24.

Resim 175: Nurettin II No'lu Kurgan, Monokrom Boyalı Çanak Parçası

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 19.

Resim 176: Nurettin II No'lu Kurgan, Monokrom Boyalı Çömlek Parçası

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 22.

Resim 177: Yuvadamı Nekropolü, Bezemesiz Çanak Parçaları

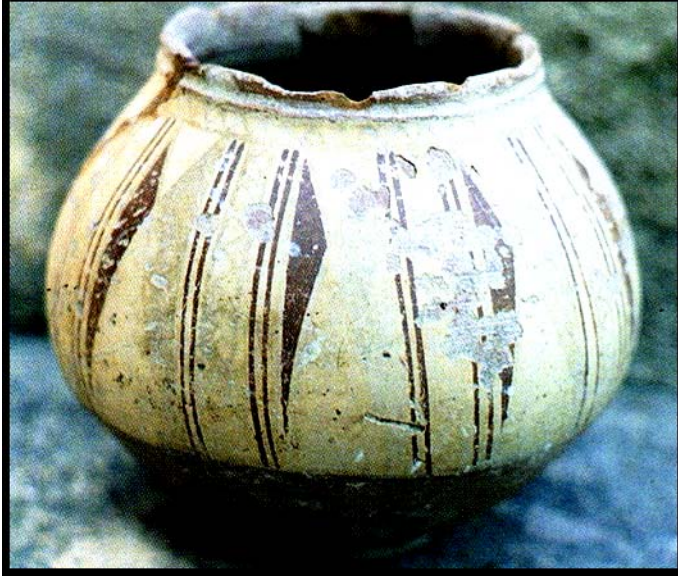
Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 14.

Resim 178: Yuvadamı Nekropolü, Monokrom Boyalı Çömlek Parçası

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 21.

Resim 179: Yuvadamı Nekropolü, Polikrom Boyalı Çömlek

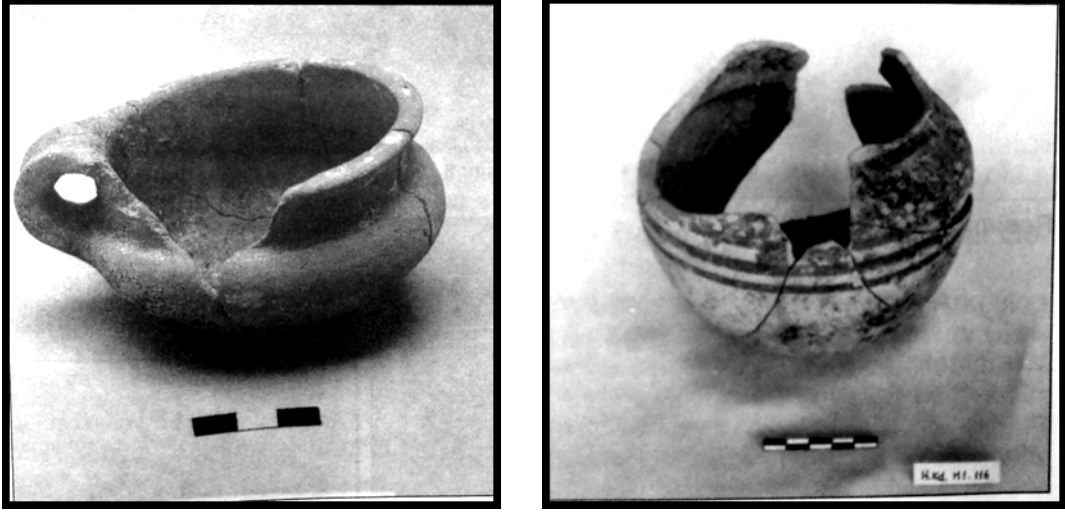
Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 39.

Resim 180: Hakkâri Mezarı Demir Haçer ve Bilezikler

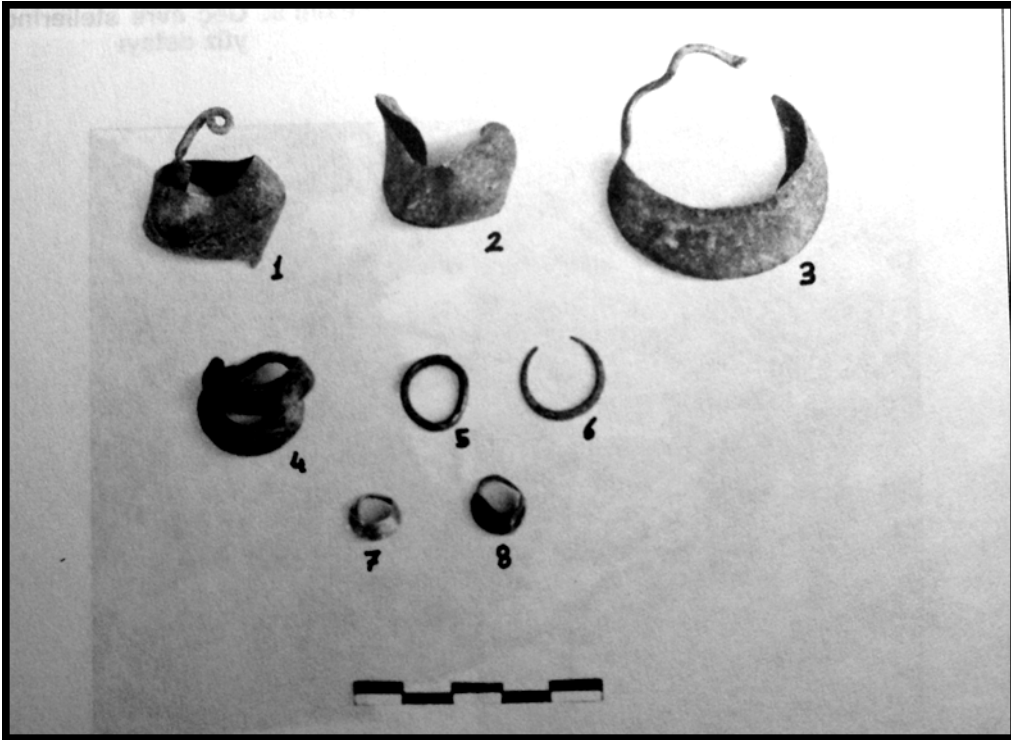
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, R. Res. 49.

Resim 181: Hakkâri M2 Mezarı Buluntular

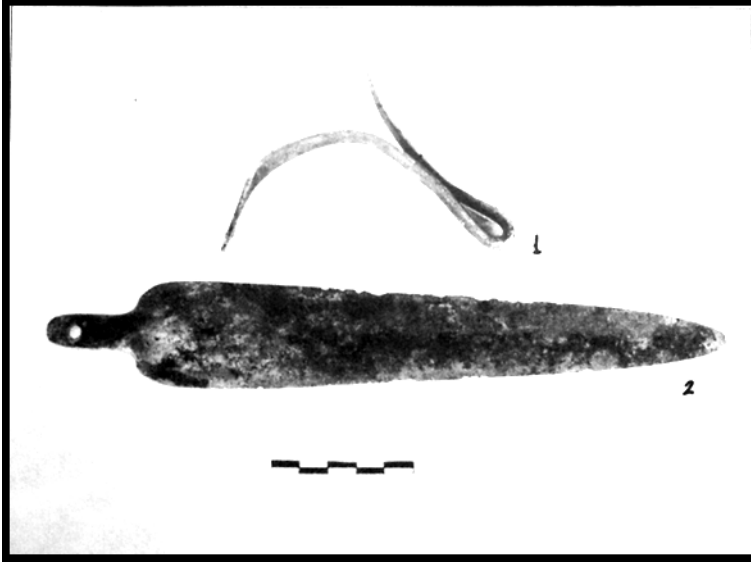
Kaynak: Özfirat, 2002, s. 305.

Resim 182: Hakkâri M1 Mezarından Küçük Buluntular

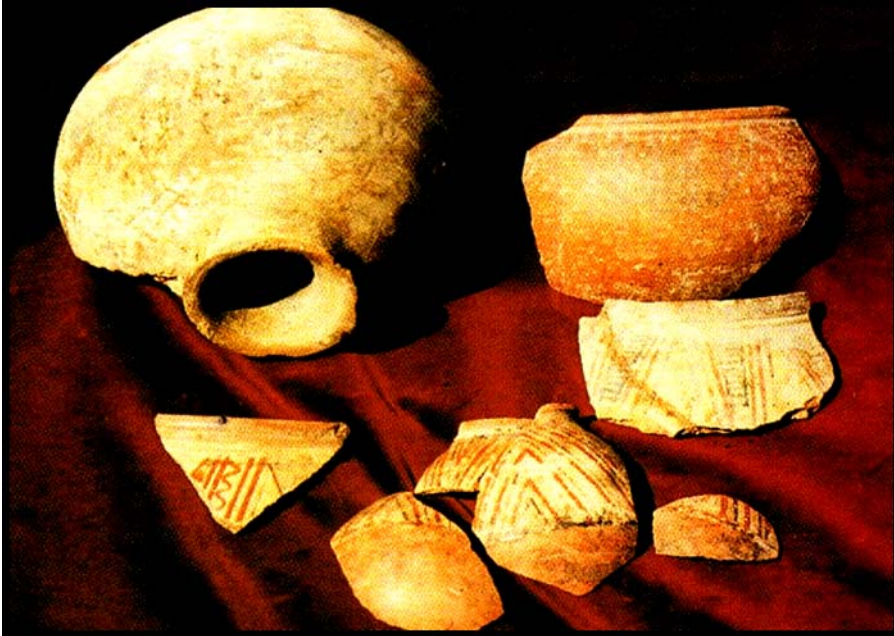
Kaynak: Sevin ve diğerleri, 2001, s. 368.

Resim 183: Hakkâri M1 Mezarından Tunç Haerler

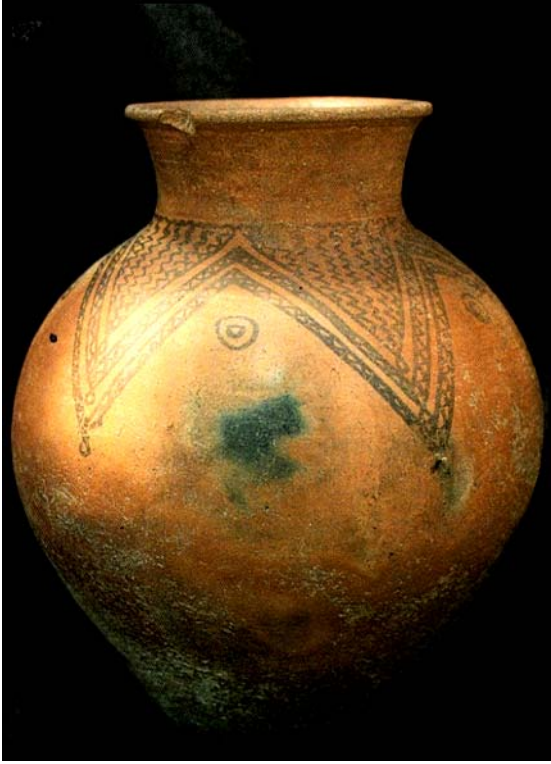
Kaynak: Sevin ve diğerkleri, 2001, s. 368.

Resim 184: Stey Yaylası, Monokrom ve Polikrom Boyalı anak mlek Parçaları

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 31.

Resim 185: Ani Nekropolü, Monokrom Boyalı Çömlek

Kaynak: Özfırat, 2001, R. Res. 20.

Resim 186: Sarıveli, Polikrom Boyalı Çömlek Parçası

Kaynak: Özfırat, 2001, R. Res. 40.

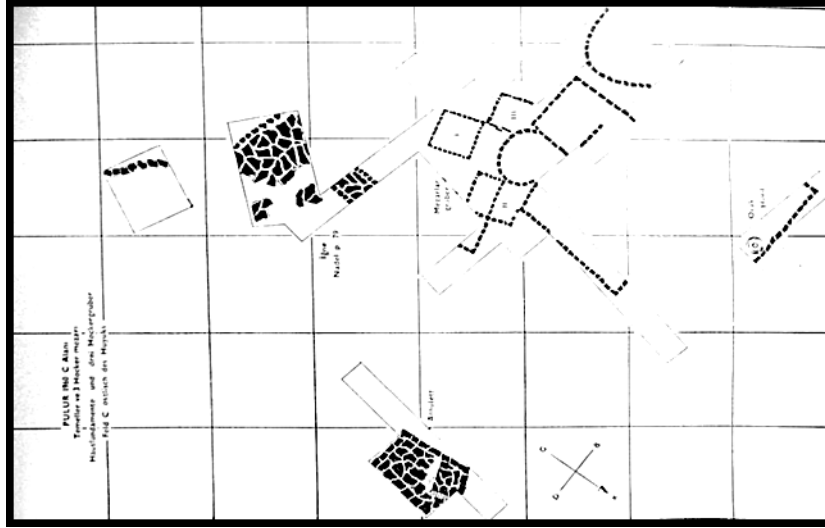
Resim 186: Sarıveli, Polikrom Boyalı ömlek

Kaynak: Özfirat, 2001, R. Res. 50.

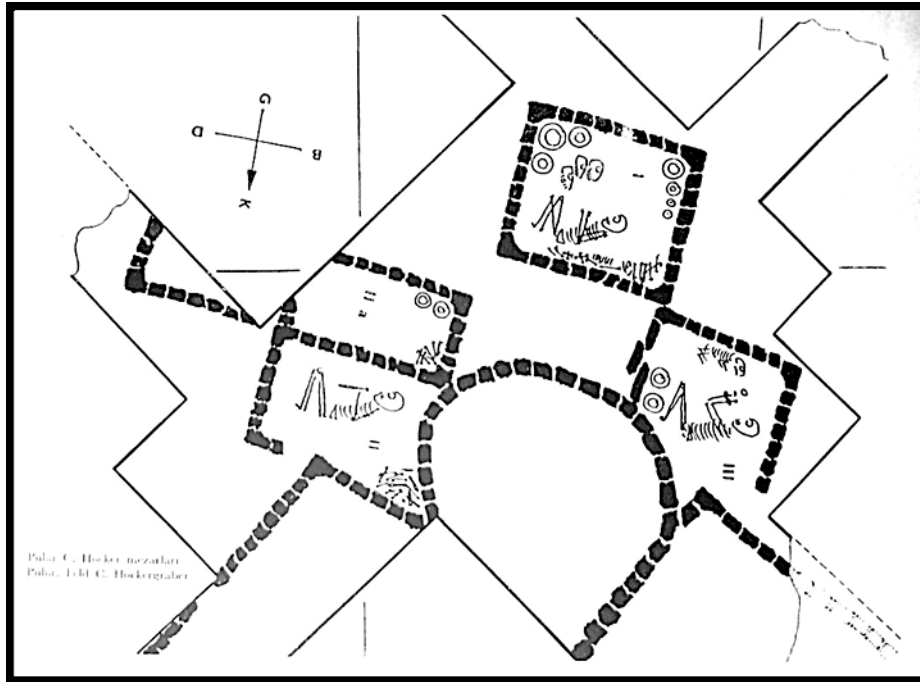
EK3: Planlar

Plan 1: Pulur C Alanı

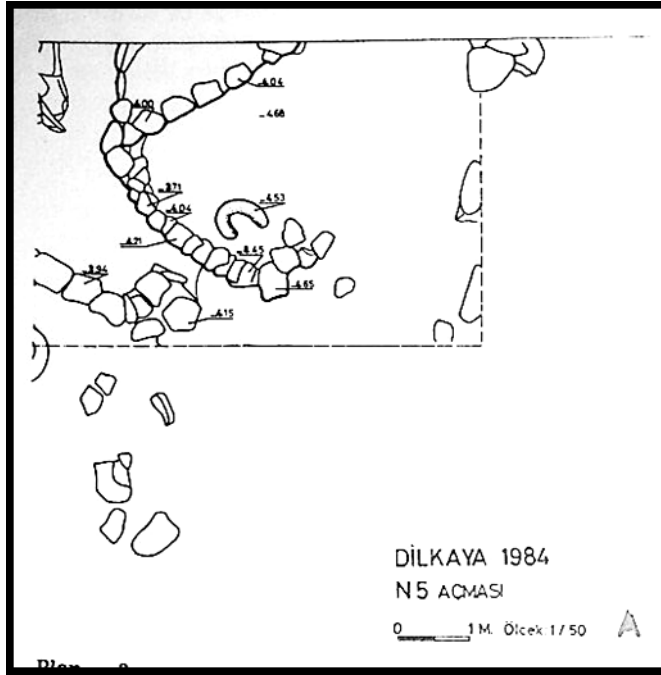
Kaynak: Koşay ve Vary, 1964, Lev. LXXXVI.

Plan 2: Pulur, Hocker Mezarlar

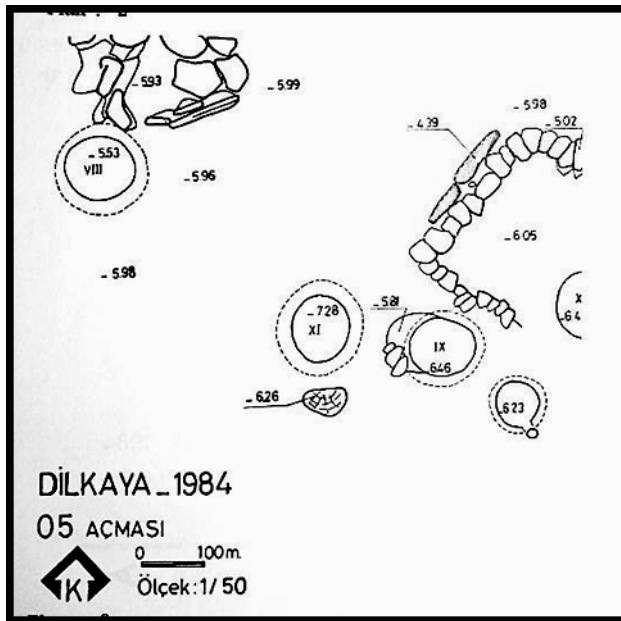
Kaynak: Koşay ve Vary, 1964, Lev. LXXXVII.

Plan 3: Dilkaya, N5 Açması, 1984

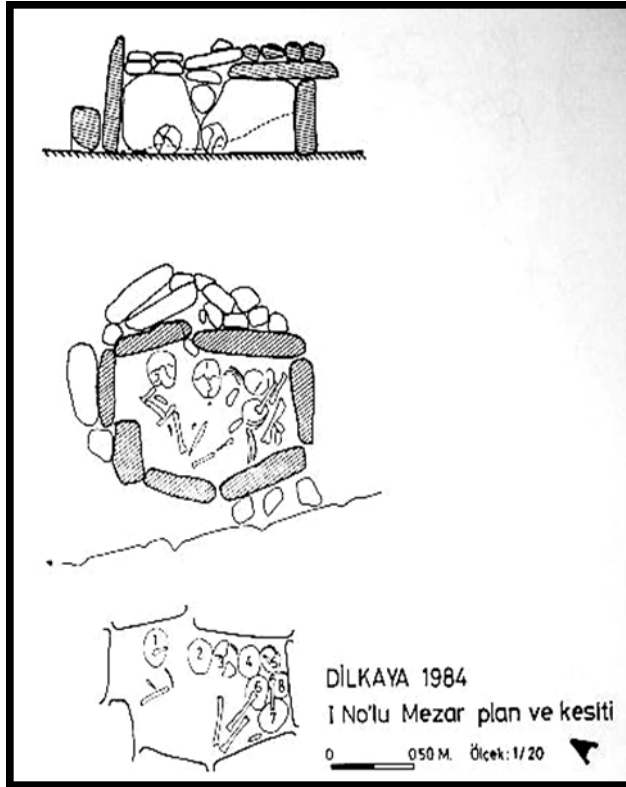
Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s. 161.

Plan 4: Dilkaya, O5 Açması, 1984

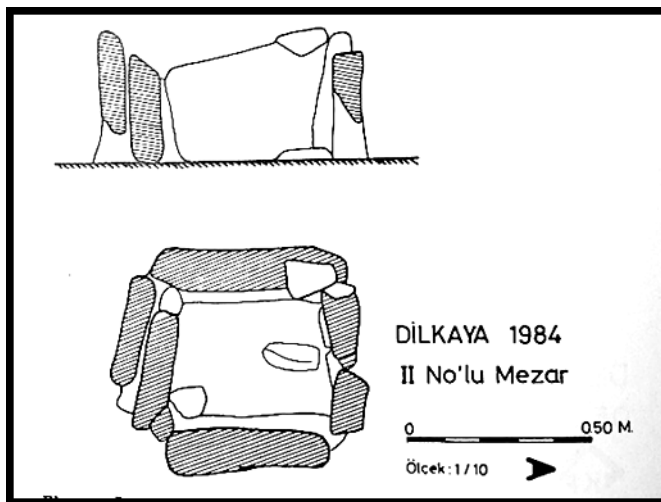
Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s. 161.

Plan 5: Dilkaya, 1 No'lu Mezar, 1984

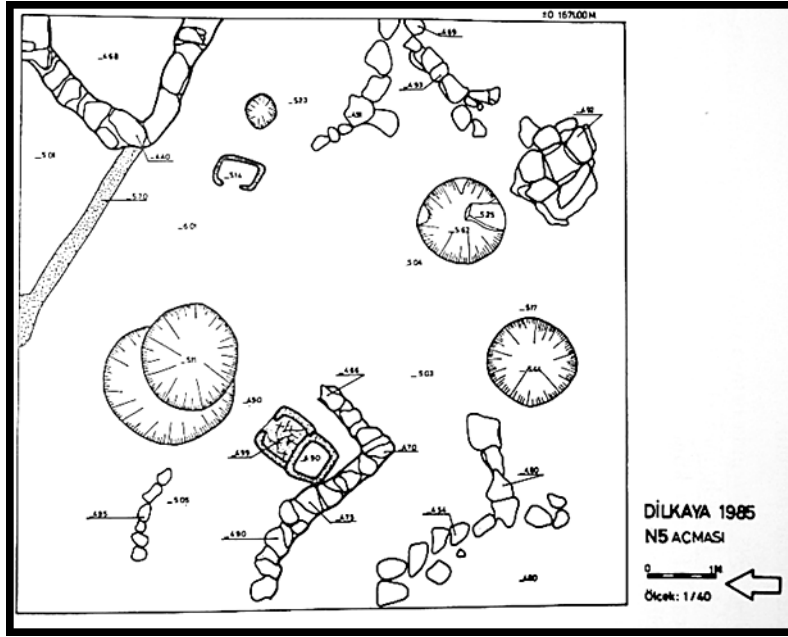
Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s. 162.

Plan 6: Dilkaya, II No'lu Mezar, 1984

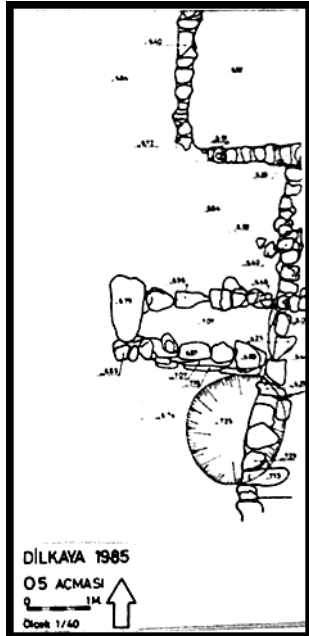
Kaynak: Çilingiroğlu, 1986, s. 162.

Plan 7: Dilkaya, N5 Açması, 1985

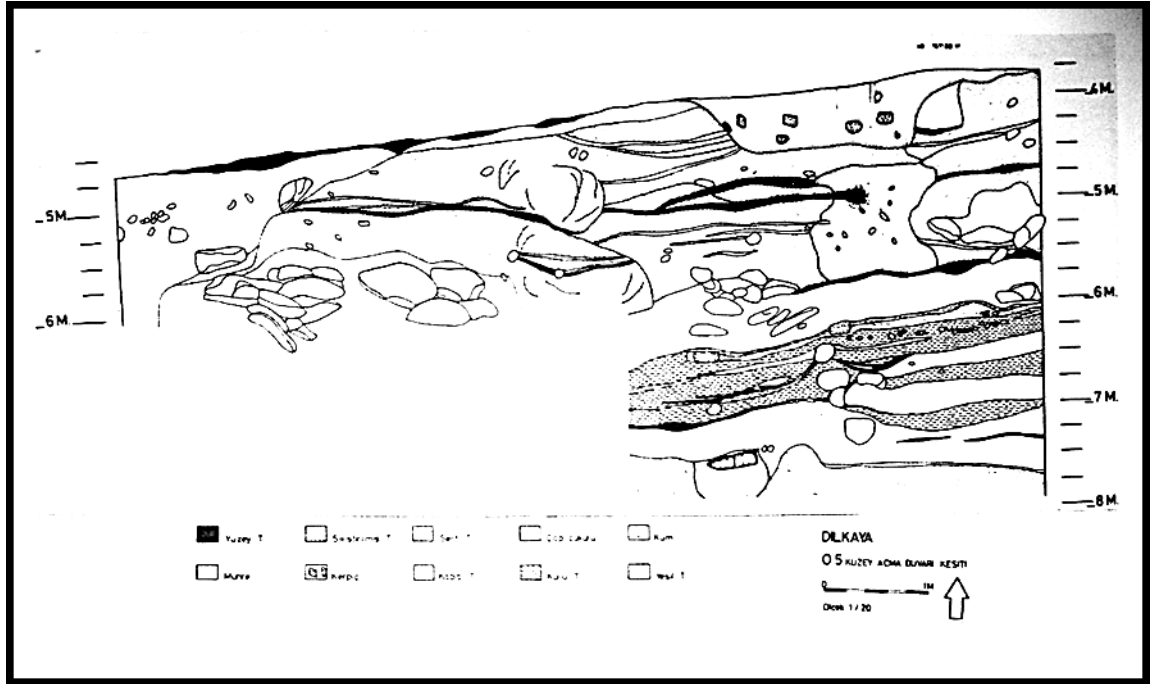
Kaynak: Çilingiroğlu, 1987, s. 86.

Plan 8: Dilkaya, O5 Açması, 1985

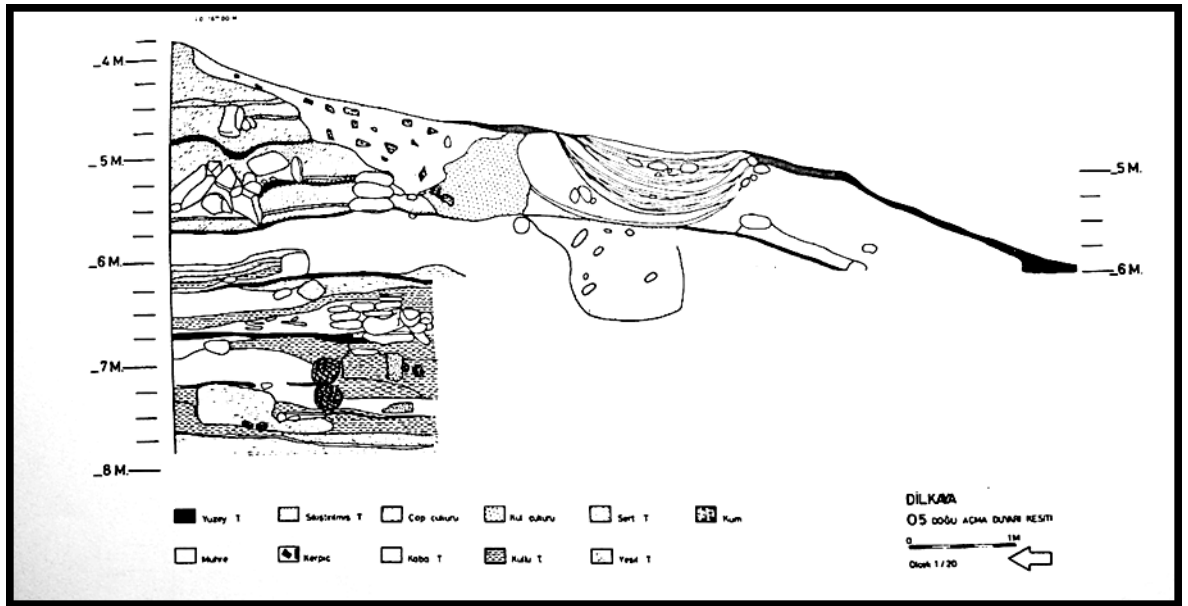
Kaynak: Çilingiroğlu, 1987, s. 86.

Plan 9: Dilkaya, O 5 Kuzey Açma Duvarı Kesiti

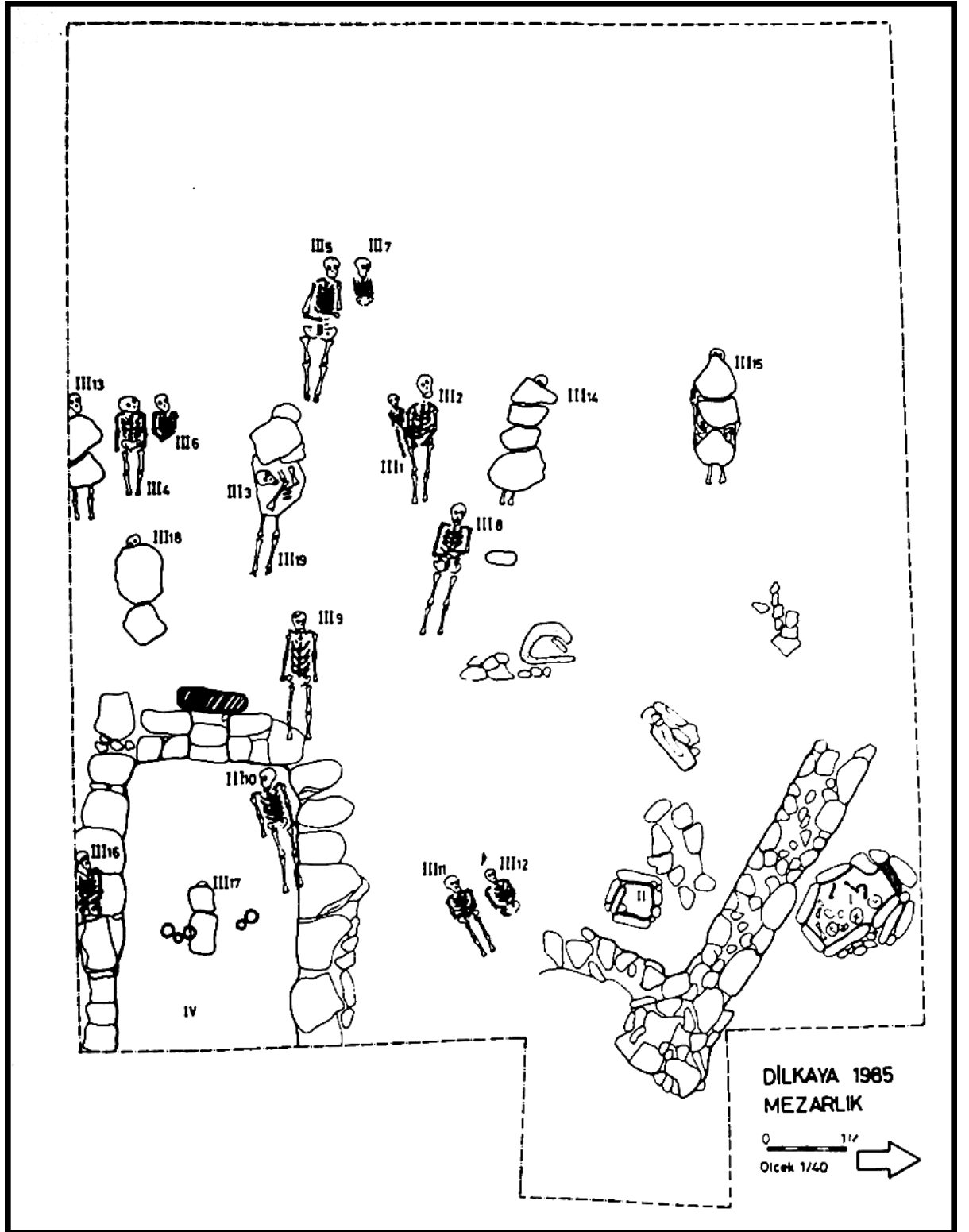
Kaynak: Çilingiroğlu, 1987, s. 87.

Plan 10: Dilkaya, O5 Doğu Açma Duvarı Kesiti

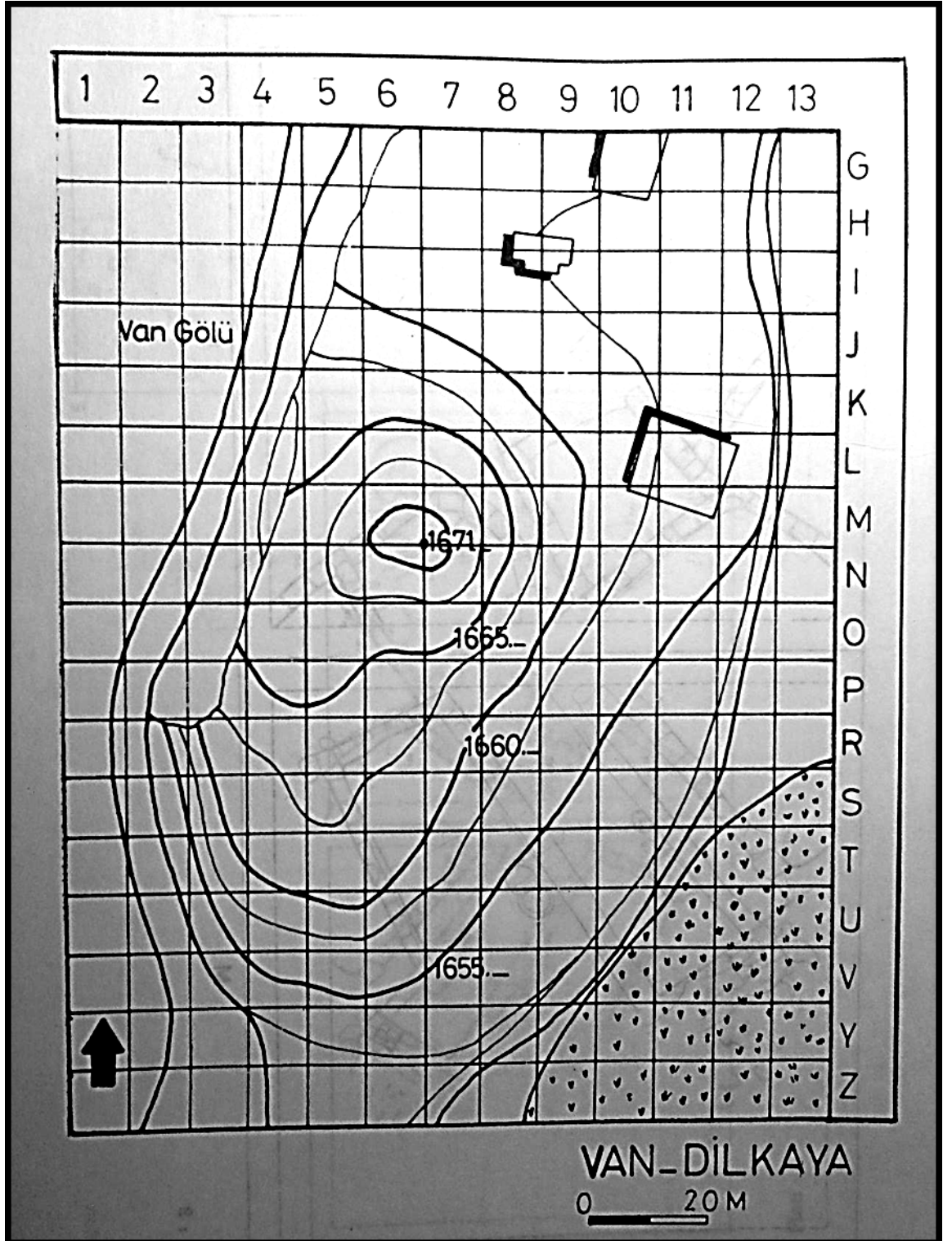
Kaynak: Çilingiroğlu, 1987, s. 88.

Plan 11: Dilkaya Mezarlık Alanı Planı, 1985

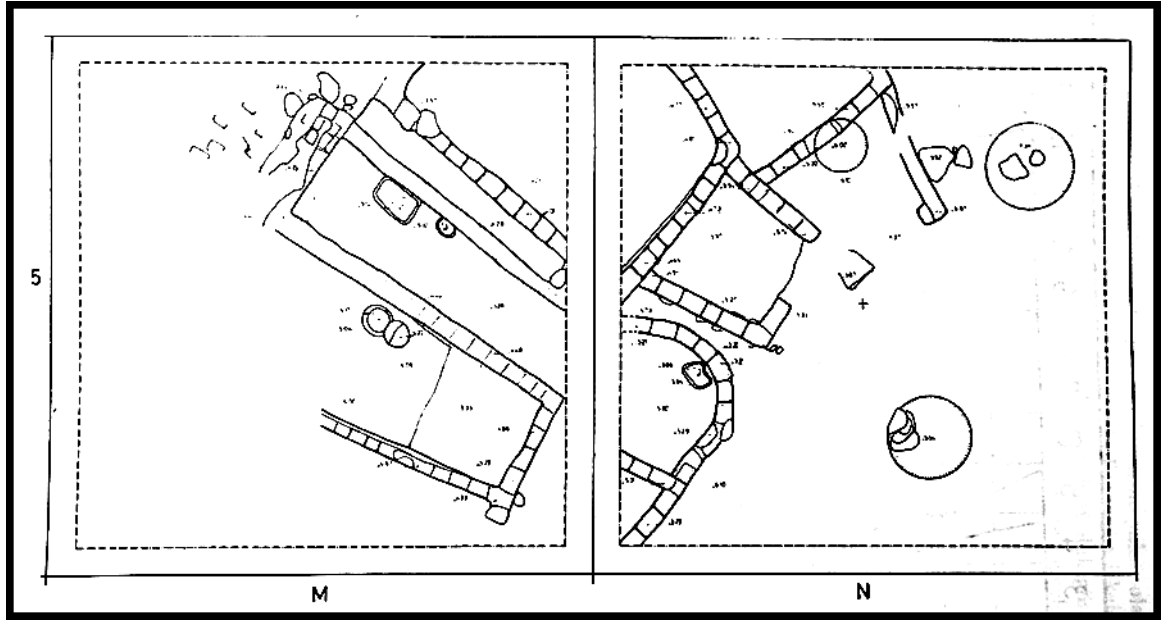
Kaynak: Çilingiroğlu, 1987, s. 89.

Plan 12: Dilkaya Topoğrafi

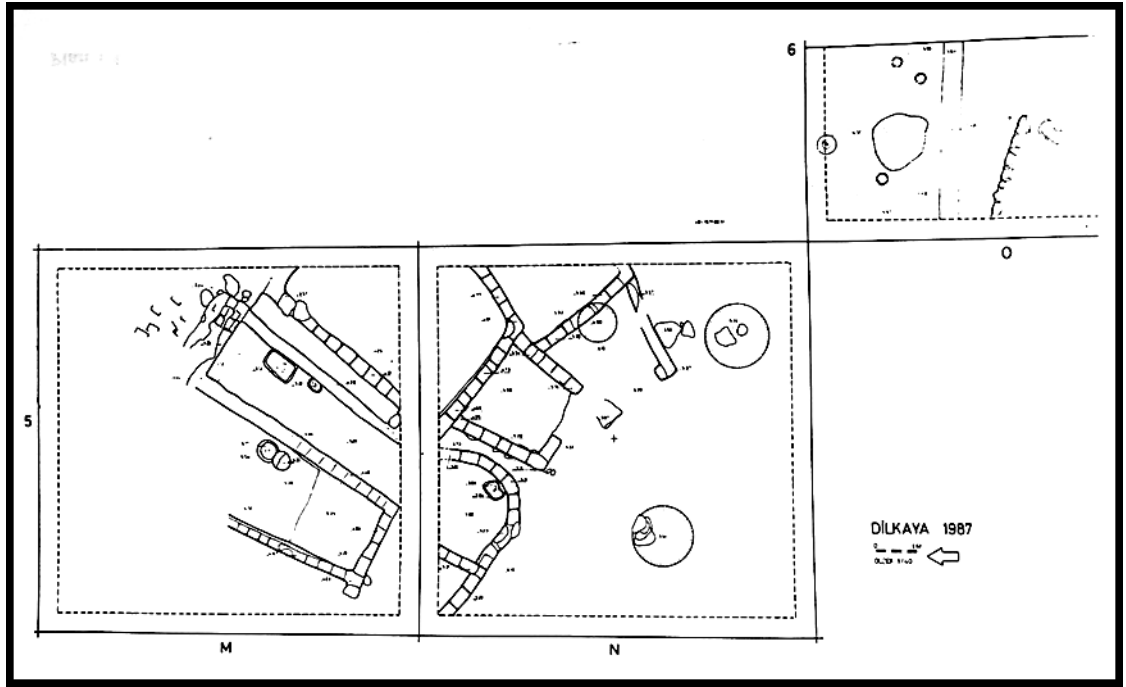
Kaynak: Çilingiroğlu, 1989, s. 265.

Plan 13: Dilkaya 1987 Yılı Kuzey-Güney Doğrultulu Çalışma Planı

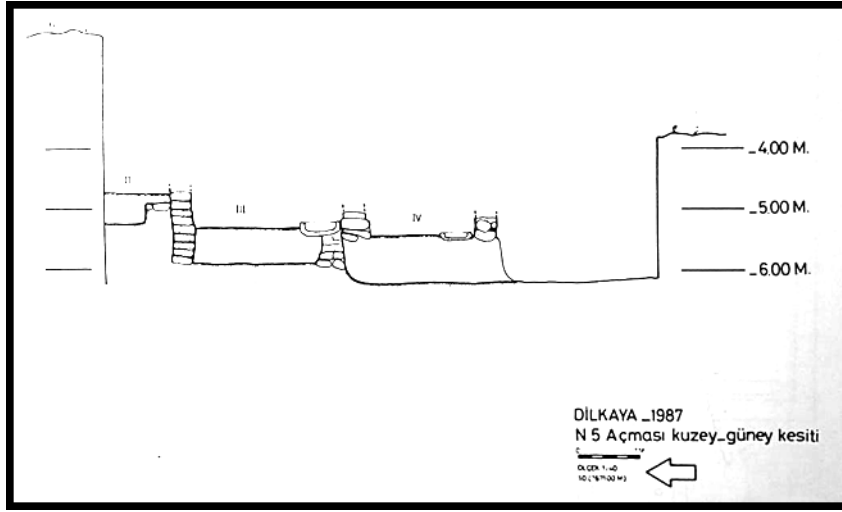
Kaynak: Çilingiroğlu, 1989, s. 266.

Plan 14: Dilkaya 1987 Yılı Kuzey-Güney Doğrultulu Çalışma Planı

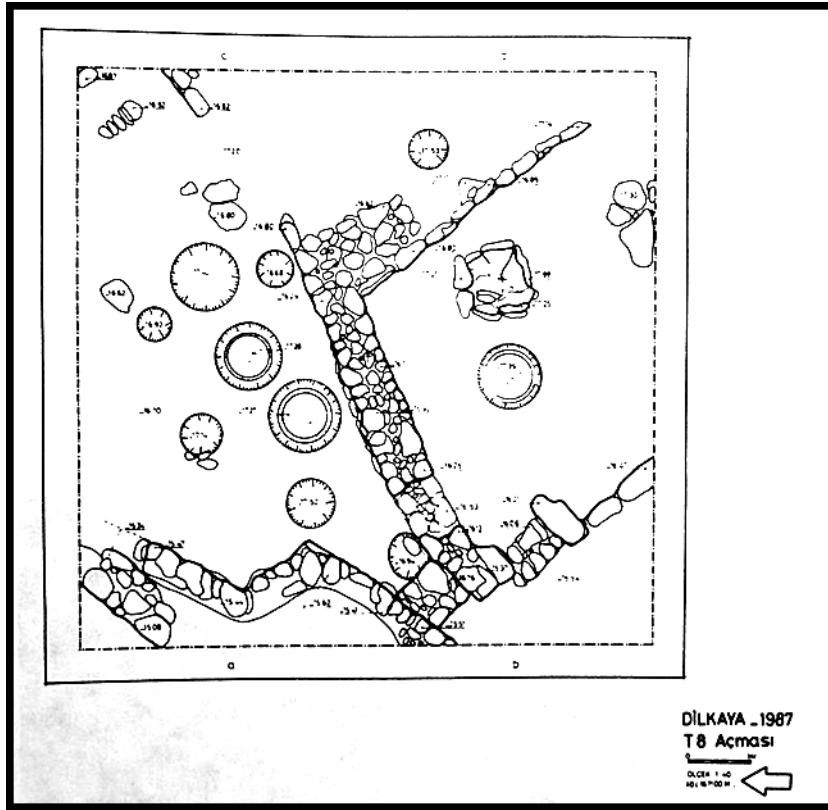
Kaynak: Çilingiroğlu, 1989, s. 267.

Plan 15: Dilkaya, 1987, N5 Açması Kuzey-Güney Kesiti

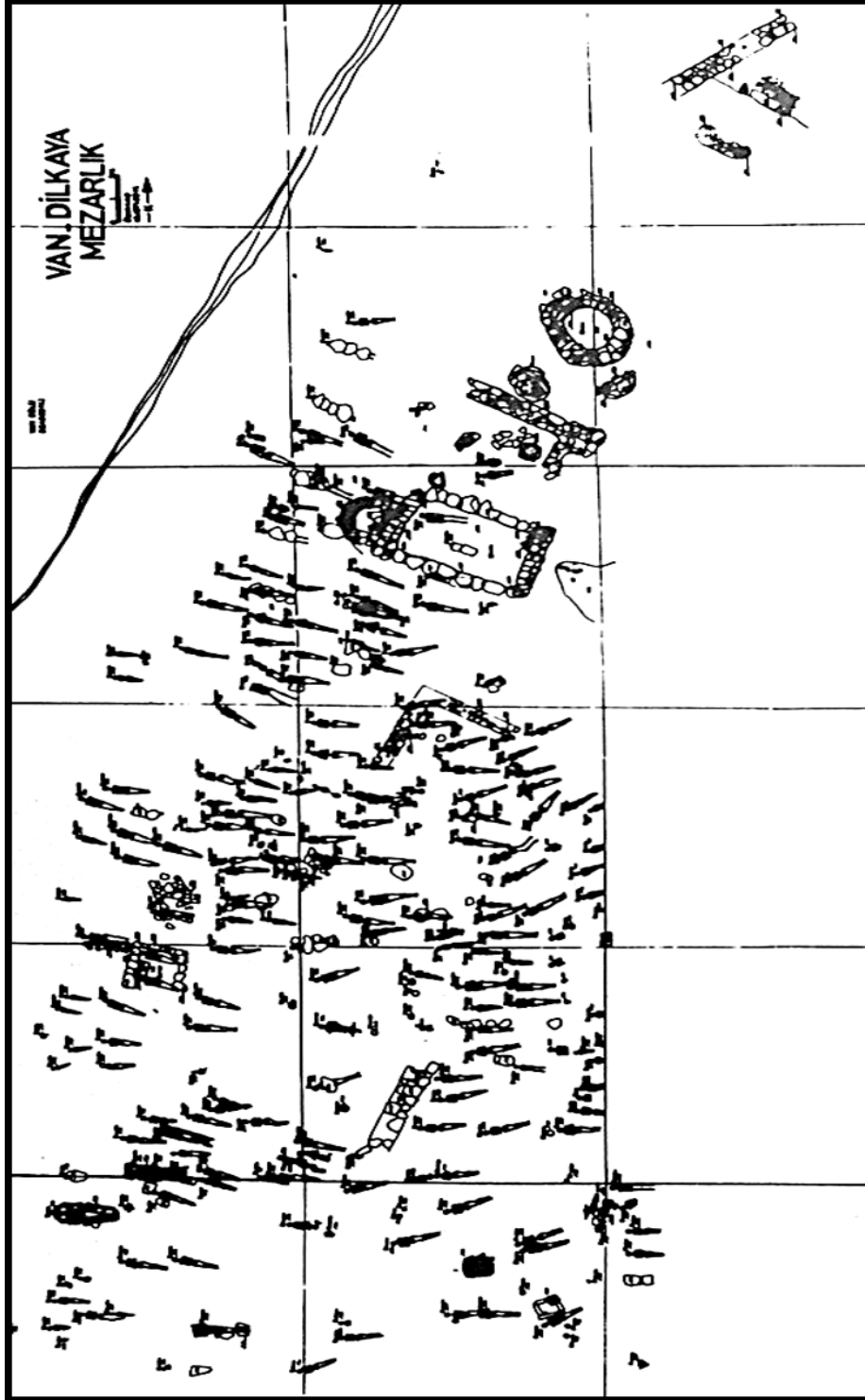
Kaynak: Çilingiroğlu, 1989, s. 268.

Plan 16: Dilkaya, 1987, T8 Açması

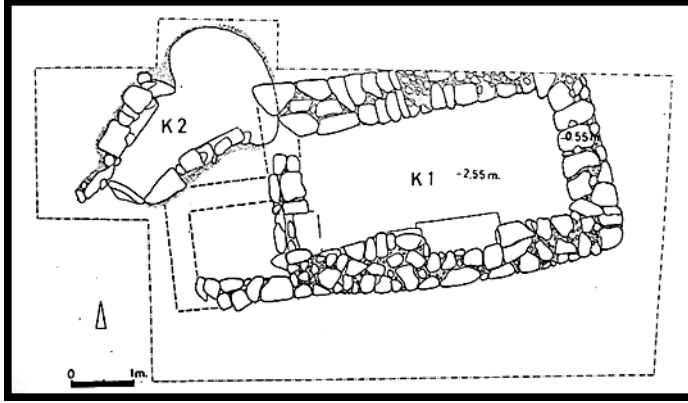
Kaynak: Çilingiroğlu, 1989, s. 269.

Plan 17: Dilkaya, Mezarlık Alanı Planı

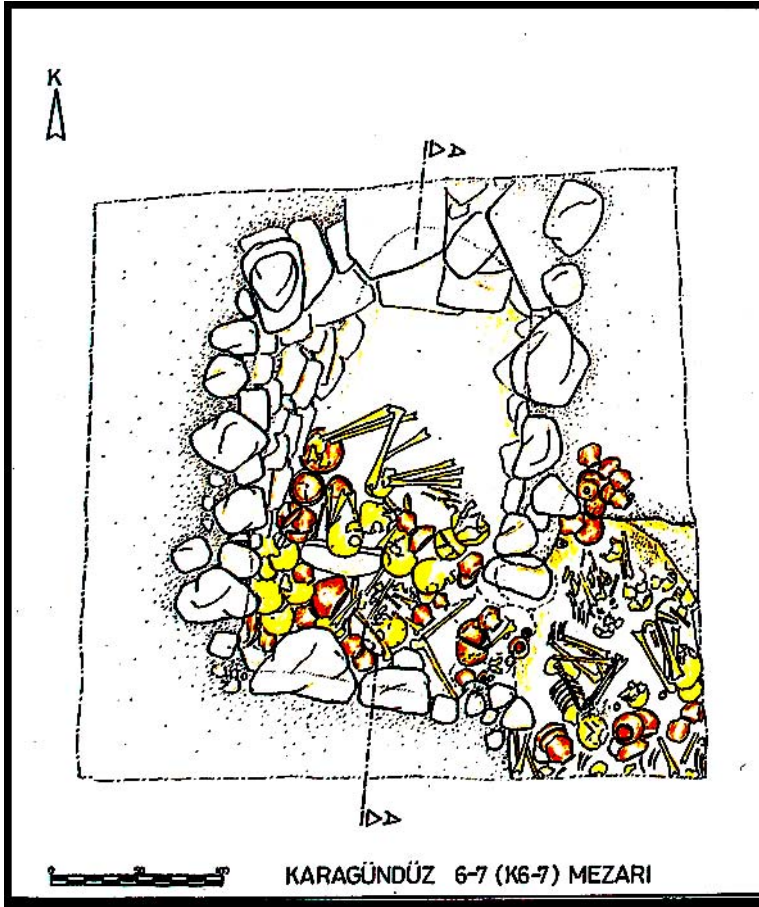
Kaynak: Çilingiroğlu, 1992, s. 418.

Plan 18: Karagündüz, K 2 Mezarı

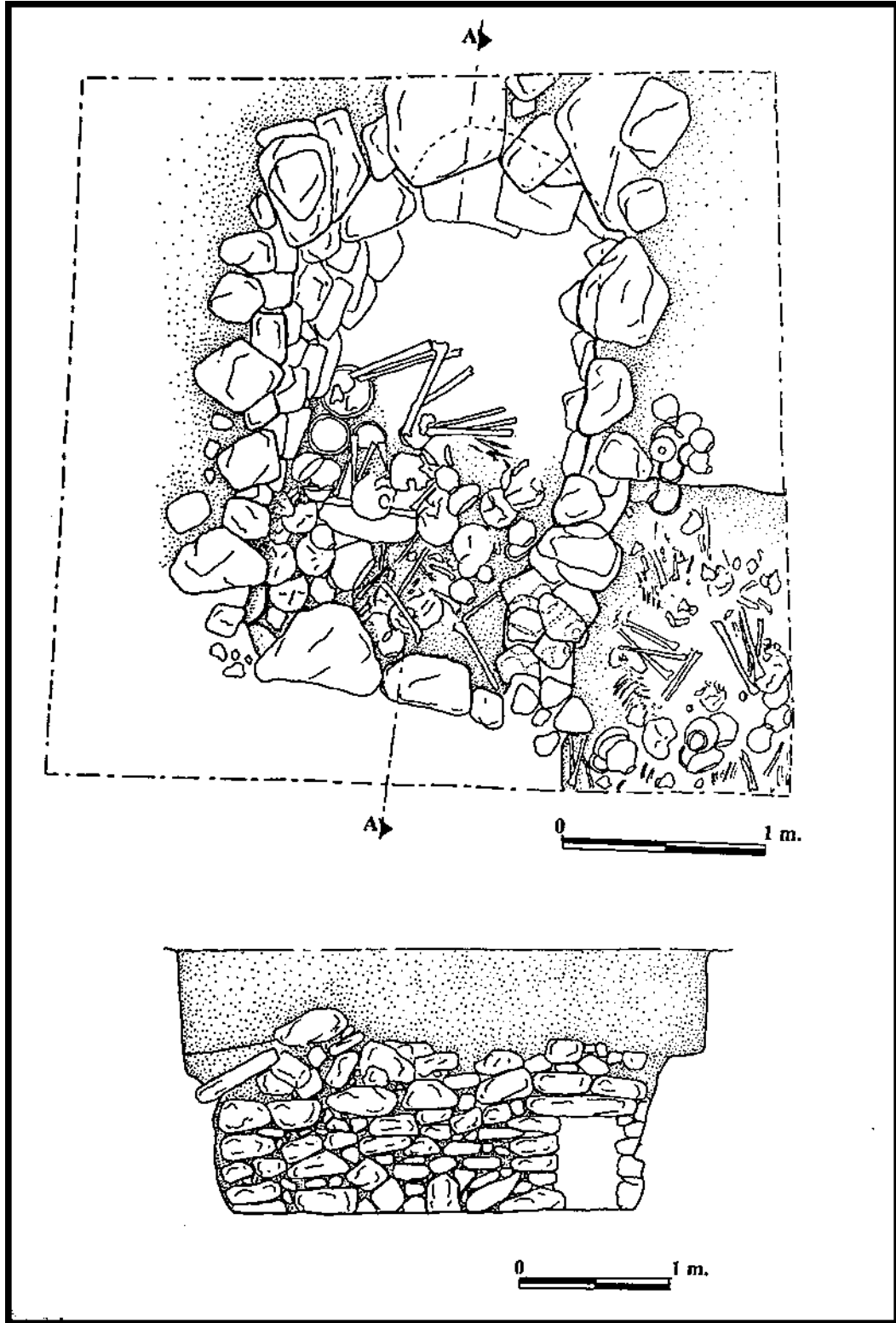
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1995, s. 345.

Plan 19: Karagündüz, K 6-7 Mezarı Planı

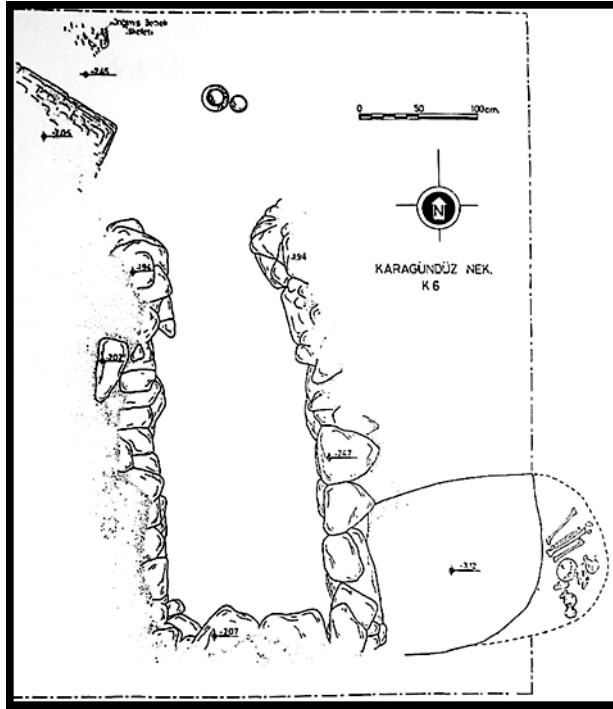
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1993, s. 22.

Plan 20: Karagündüz, M6 Mezarı Plan ve Kesiti

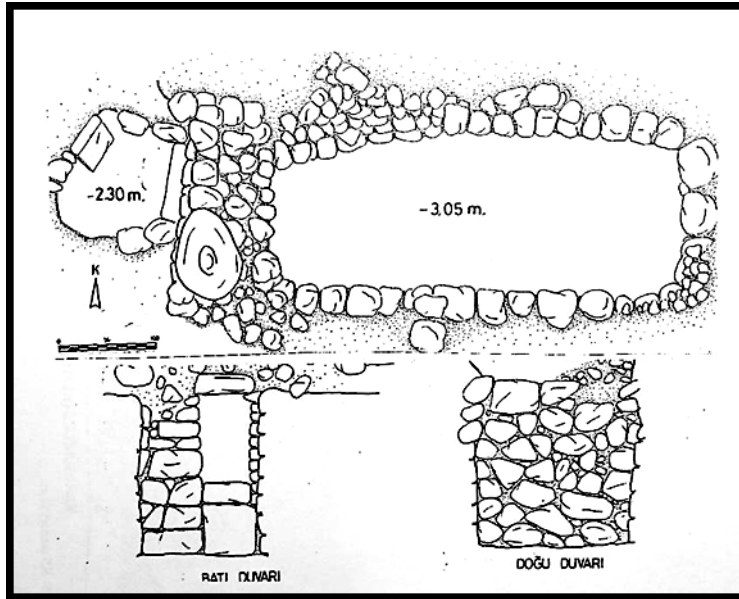
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 63.

Plan 21: Karagündüz, K6 Mezar Planı

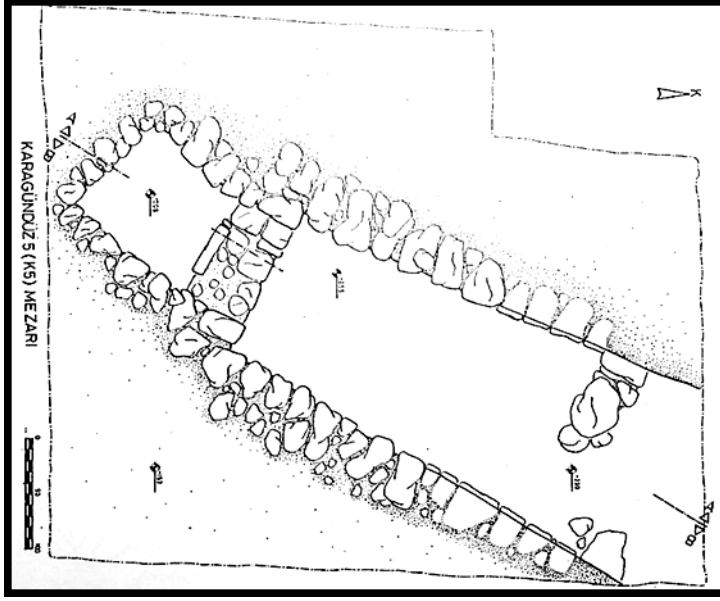
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1998, s. 589.

Plan 22: Karagündüz, K8 Mezarı Plan ve Kesiti

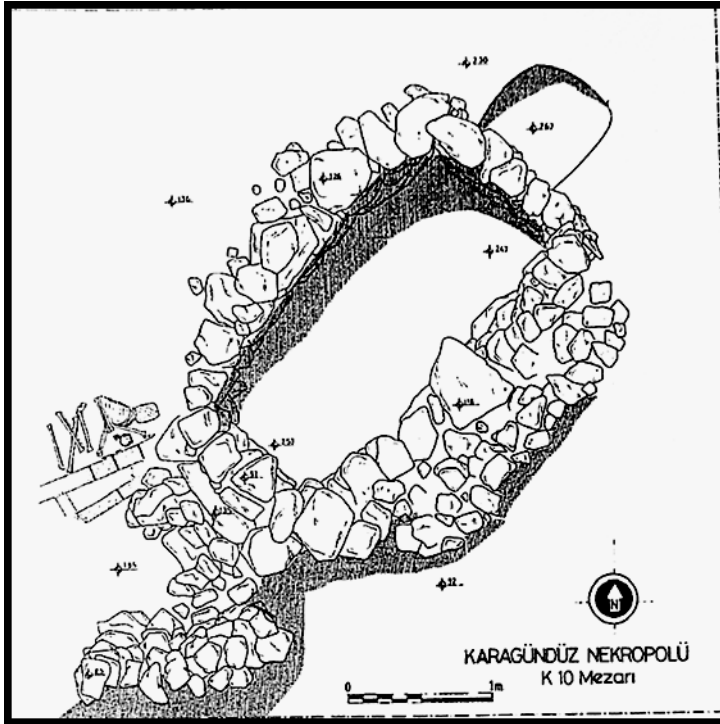
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1995, s. 347.

Plan 23: Karagündüz, K5 Mezar Planı

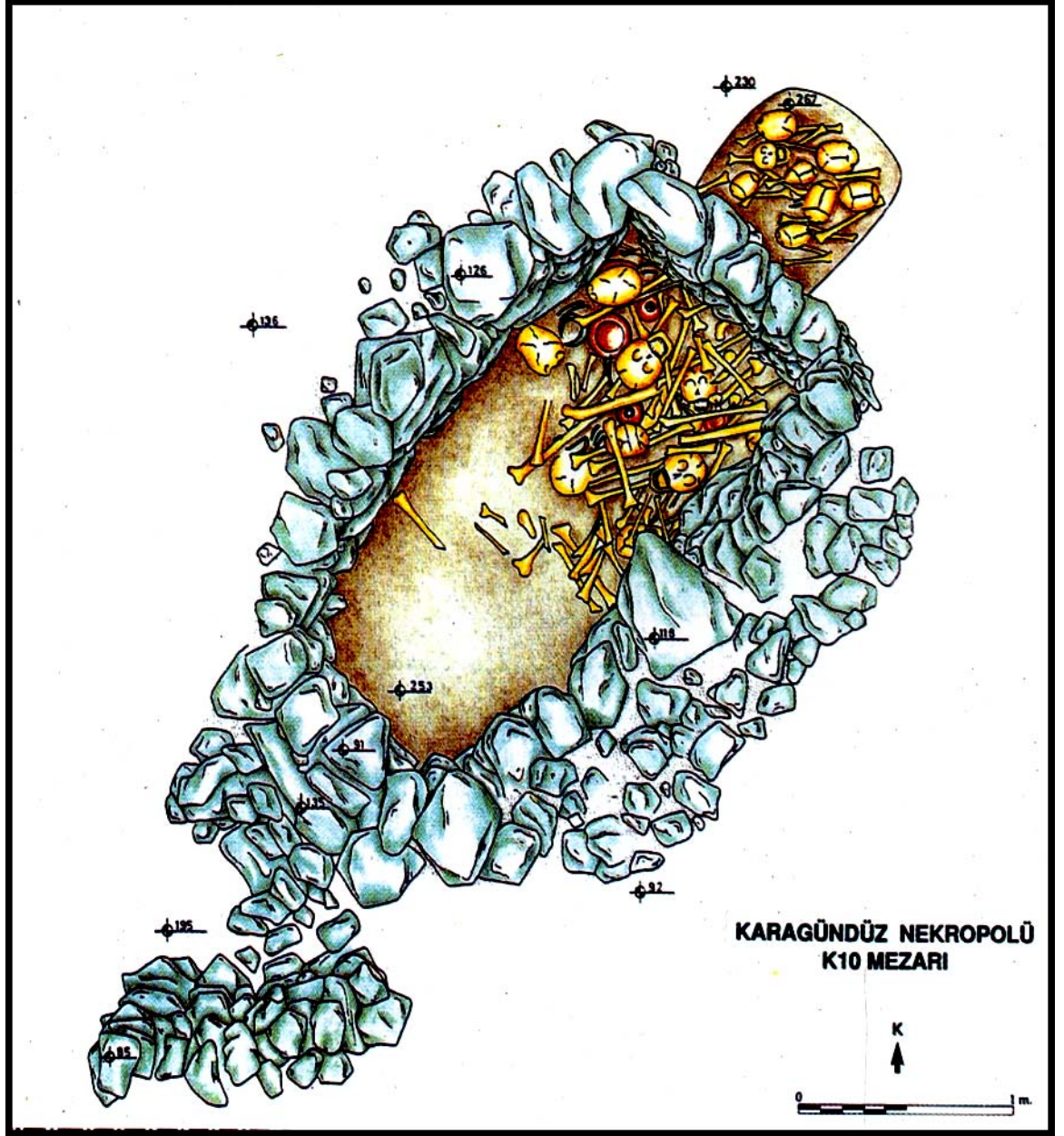
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1995, s. 348.

Plan 24: Karagündüz, K10 Mezarı Plan ve Kesiti

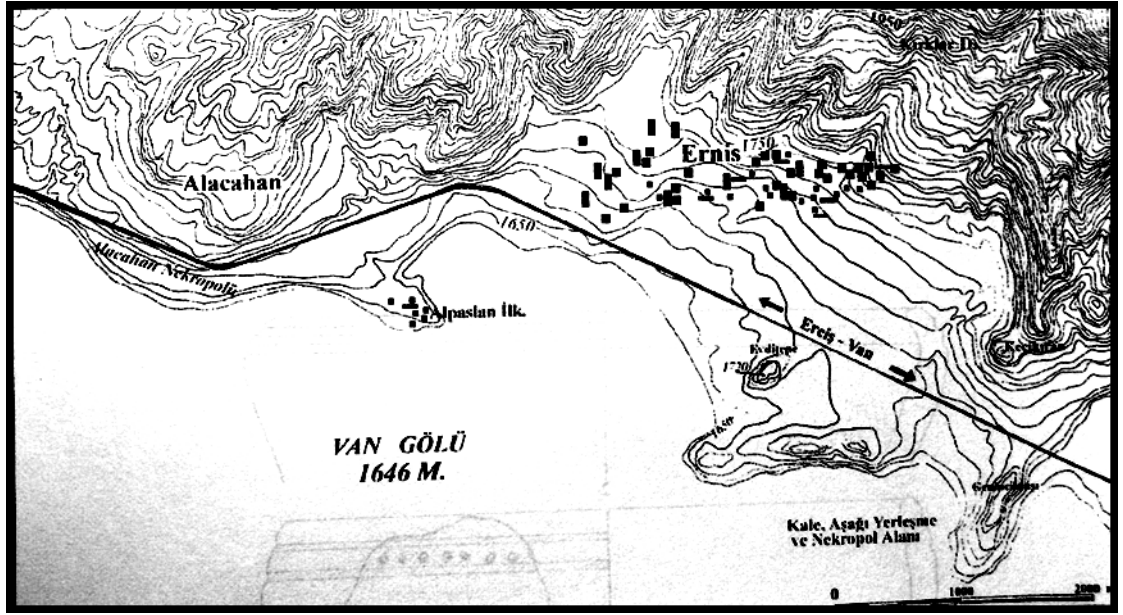
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1998, s. 588.

Plan 25: Karagündüz, K10 Mezarı Planı

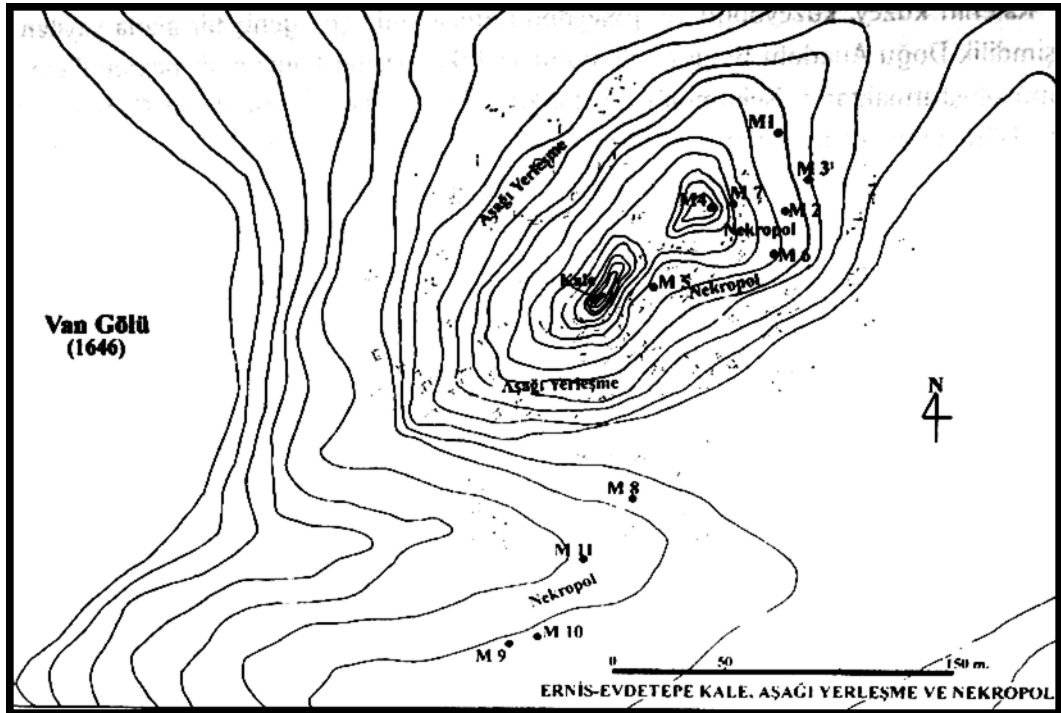
Kaynak: Sevin ve Kavaklı, 1996, s. 14.

Plan 26: Ernis Evditepe ve Yakın Çevresinin Topoğrafyası

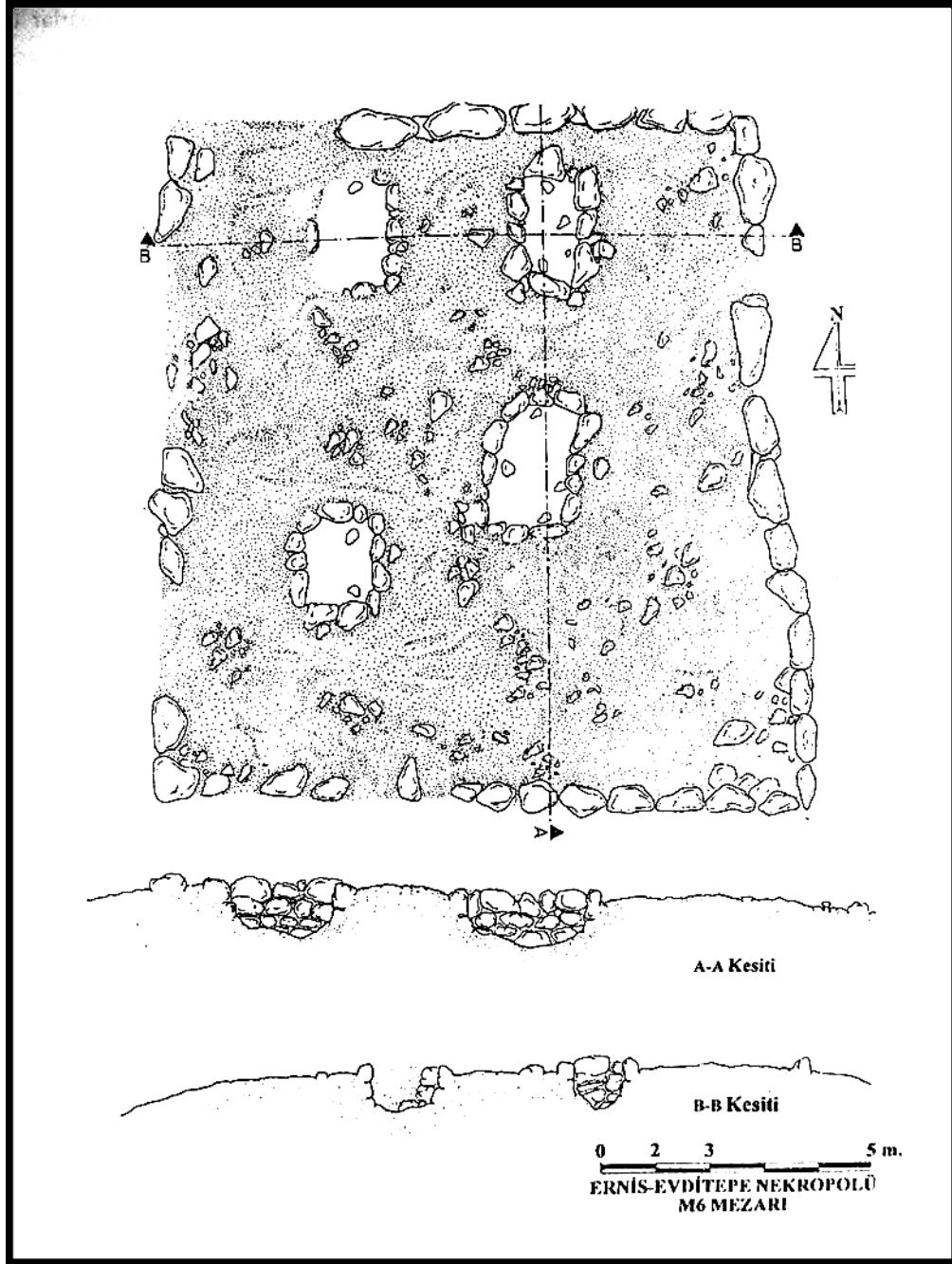
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 38.

Plan 27: Ernis-Evditepe, Kale, Aşağı Yerleşme ve Nekropol Alanları

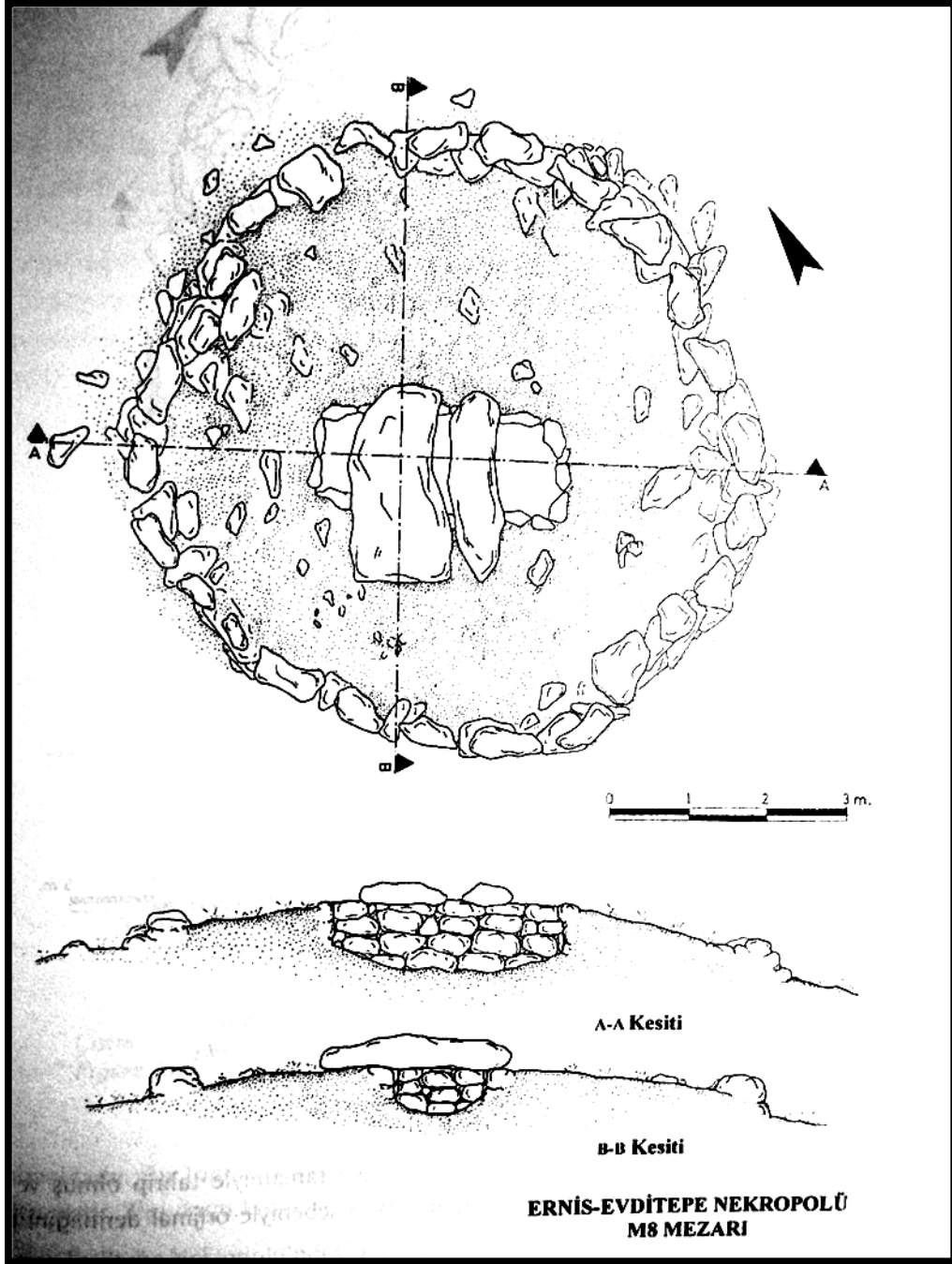
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 39.

Plan 28: Ernis, M6 Mezarı Plan ve Kesitleri

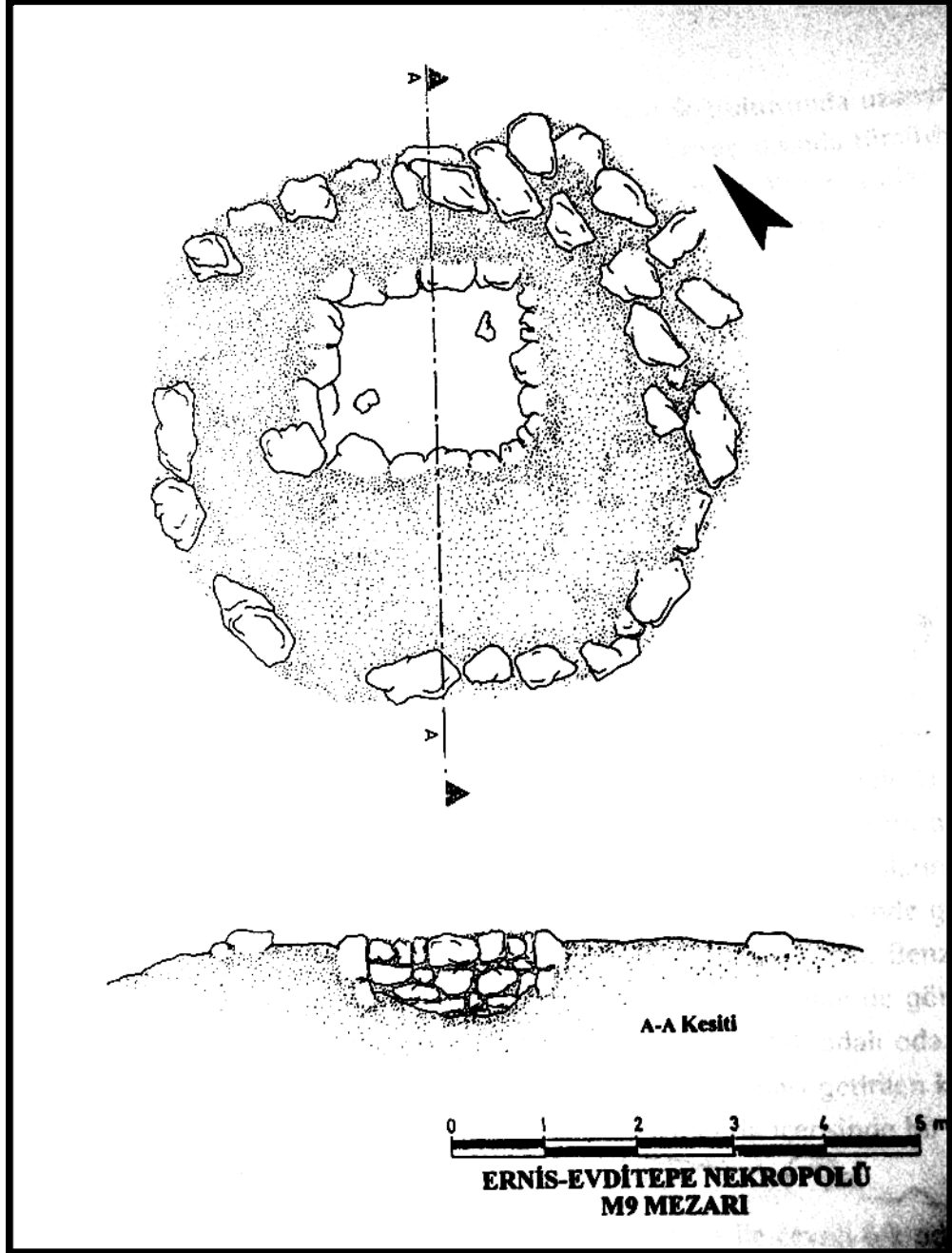
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 41.

Plan 29: Ernis, M 8 Mezarı Plan ve Kesitleri

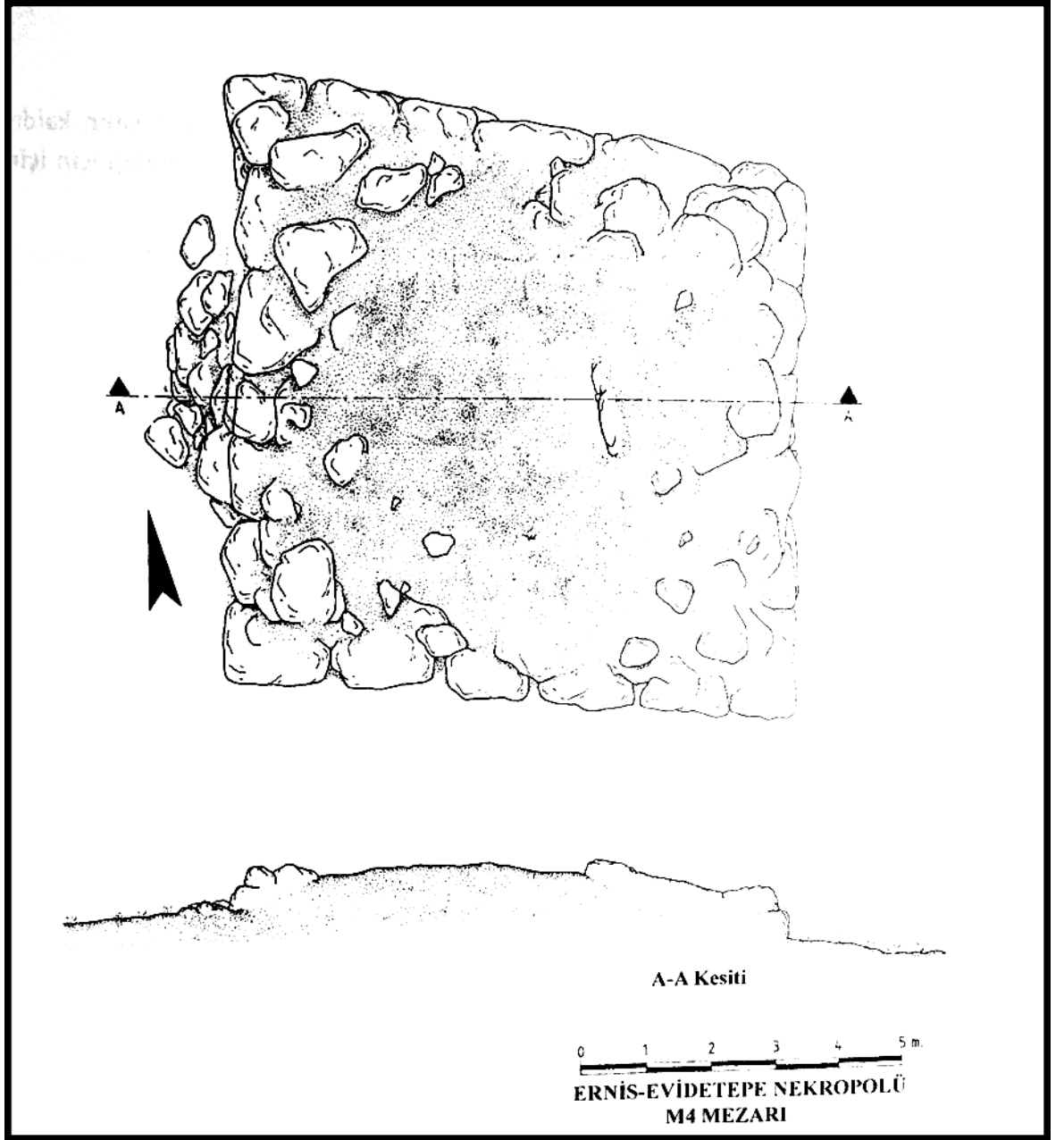
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 43.

Plan 30: Ernis, M9 Mezarı Plan ve Kesitleri

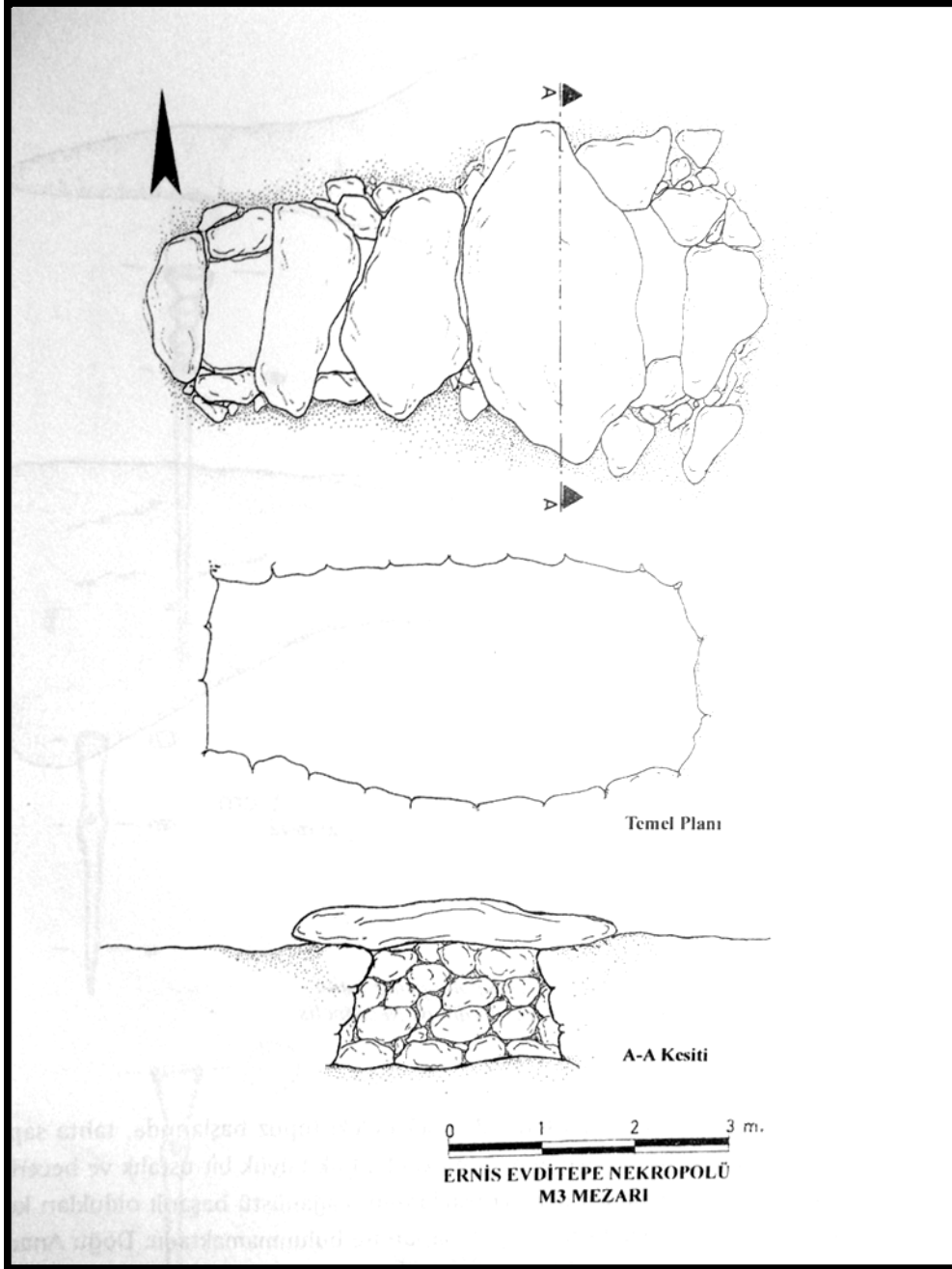
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 44.

Plan 31: Ernis, M4 Mezarı Plan ve Kesitleri

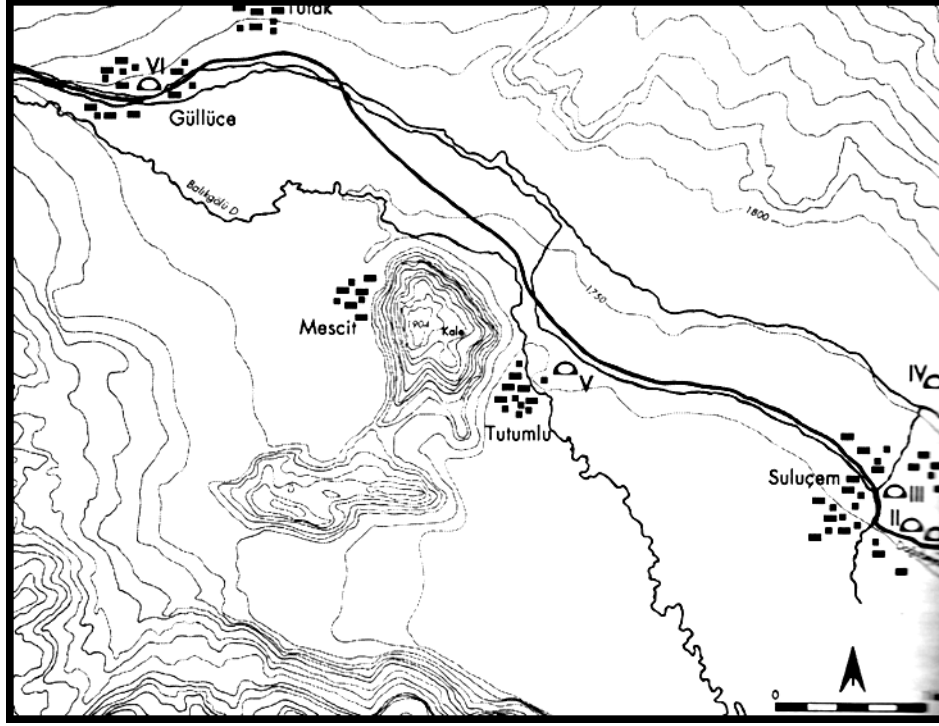
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 45.

Plan 32: Ernis, M3 Mezarı Plan ve Kesiti

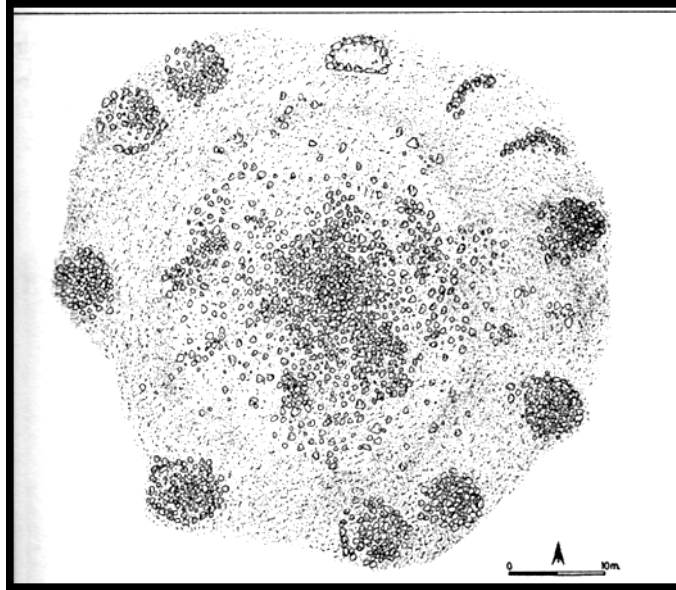
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 47.

Plan 33: Suluçem Kurganları

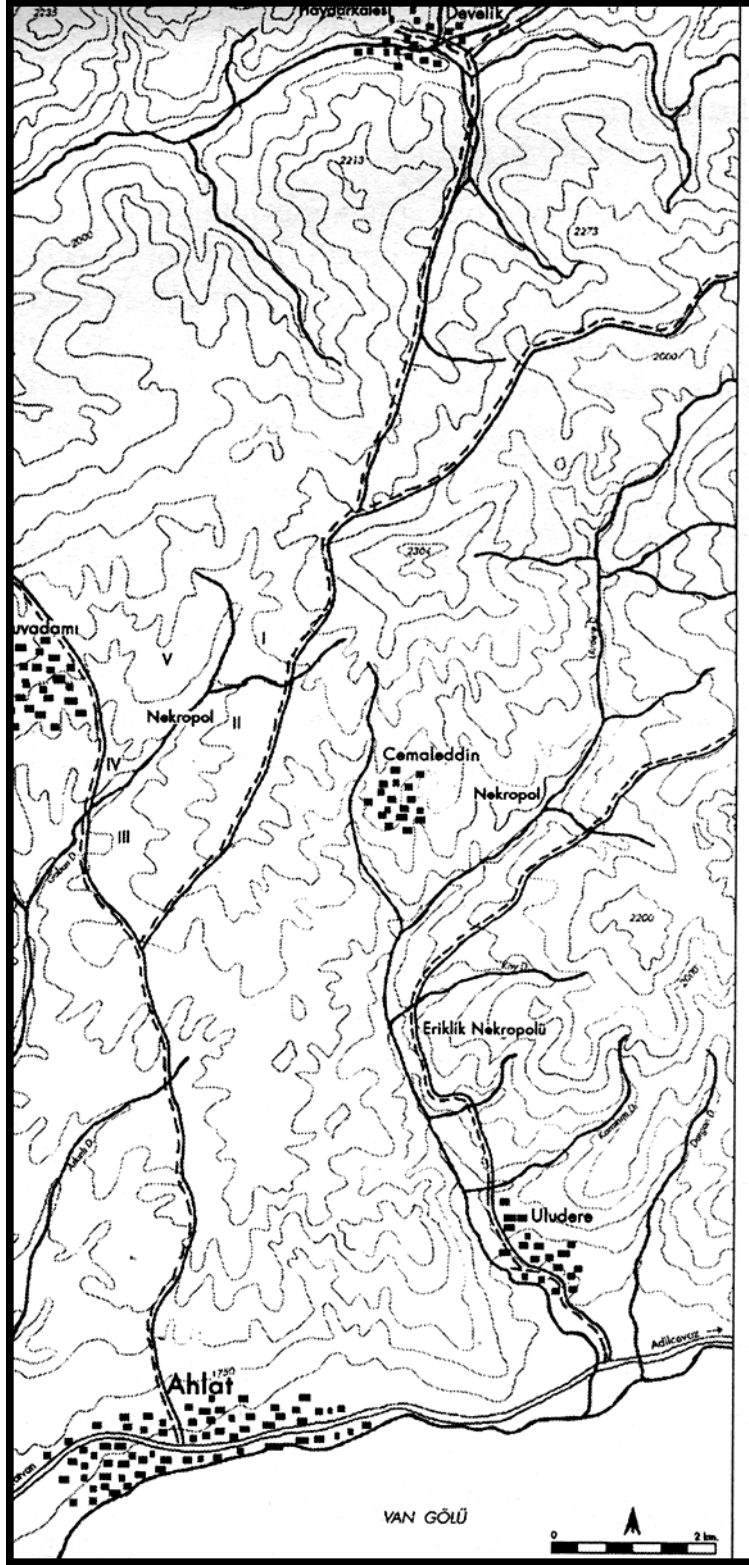
Kaynak: Özfirat, 2001, s. 72.

Plan 34: Suluçem, IV No'lu Kurgan

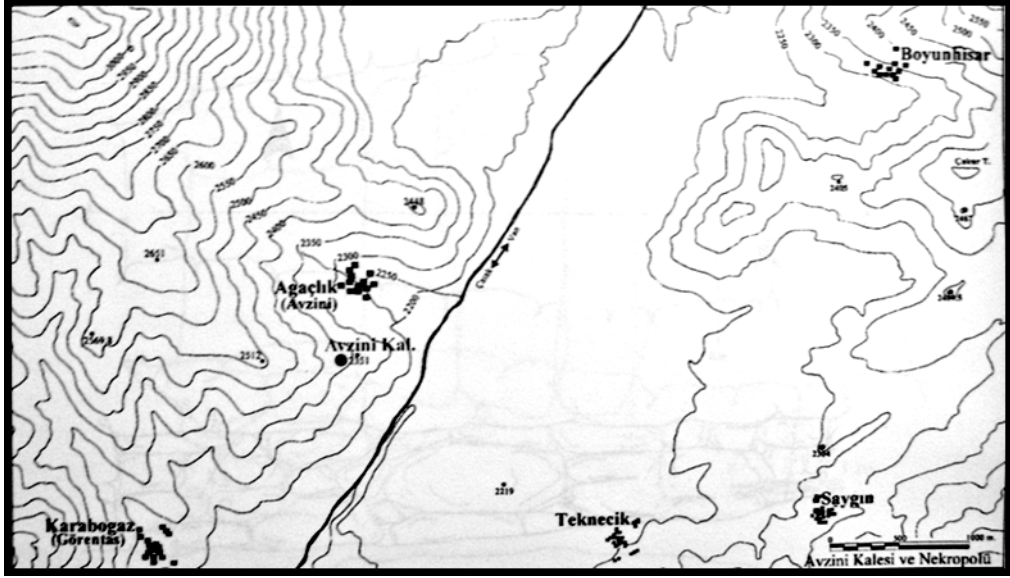
Kaynak: Özfirat, 2001, s. 73.

Plan 37: Sütey Yaylası Yerleşim Ve Nekropoller: Haydarkalesi, Yuvadamlı, Cemaleddin ve Eriklik

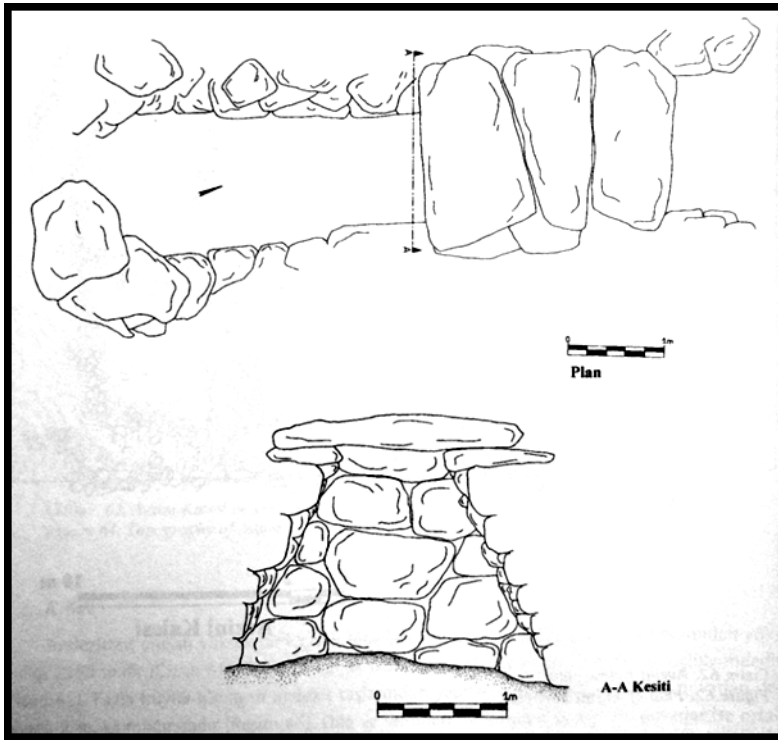
Kaynak: Özfirat, 2001, s. 80.

Plan 38: Avzini Kalesi ve Yakın Çevresinin Topoğrafyası

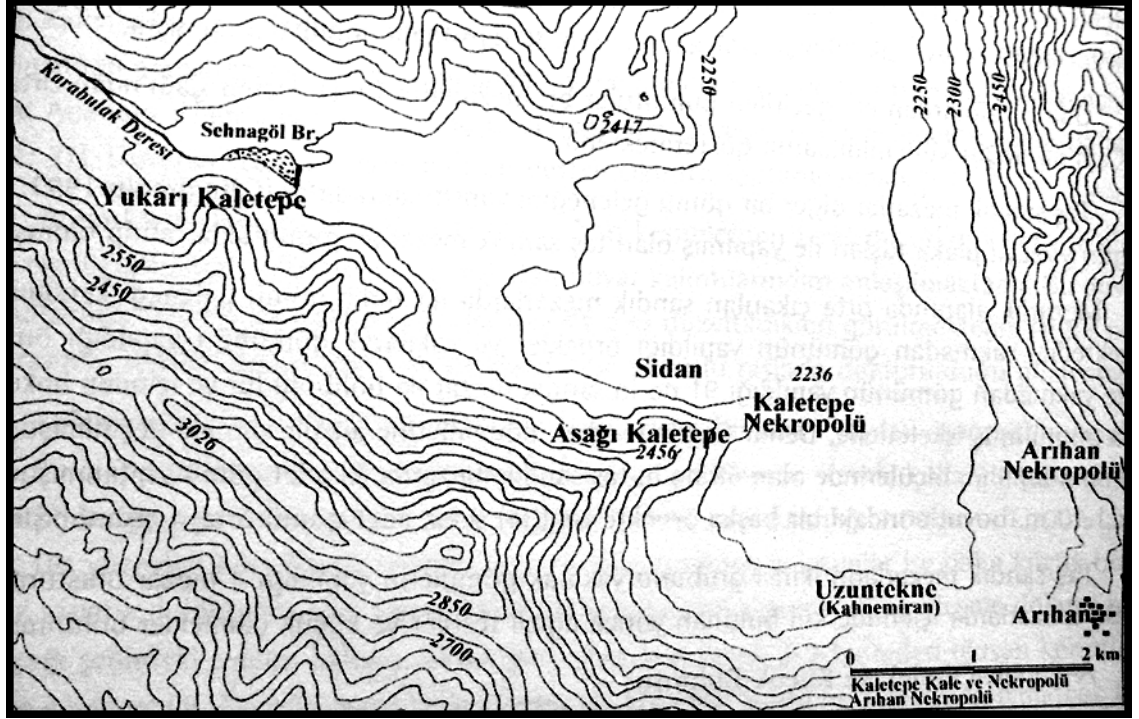
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 84.

Plan 39: Avzini Mezarı Plan ve Kesiti

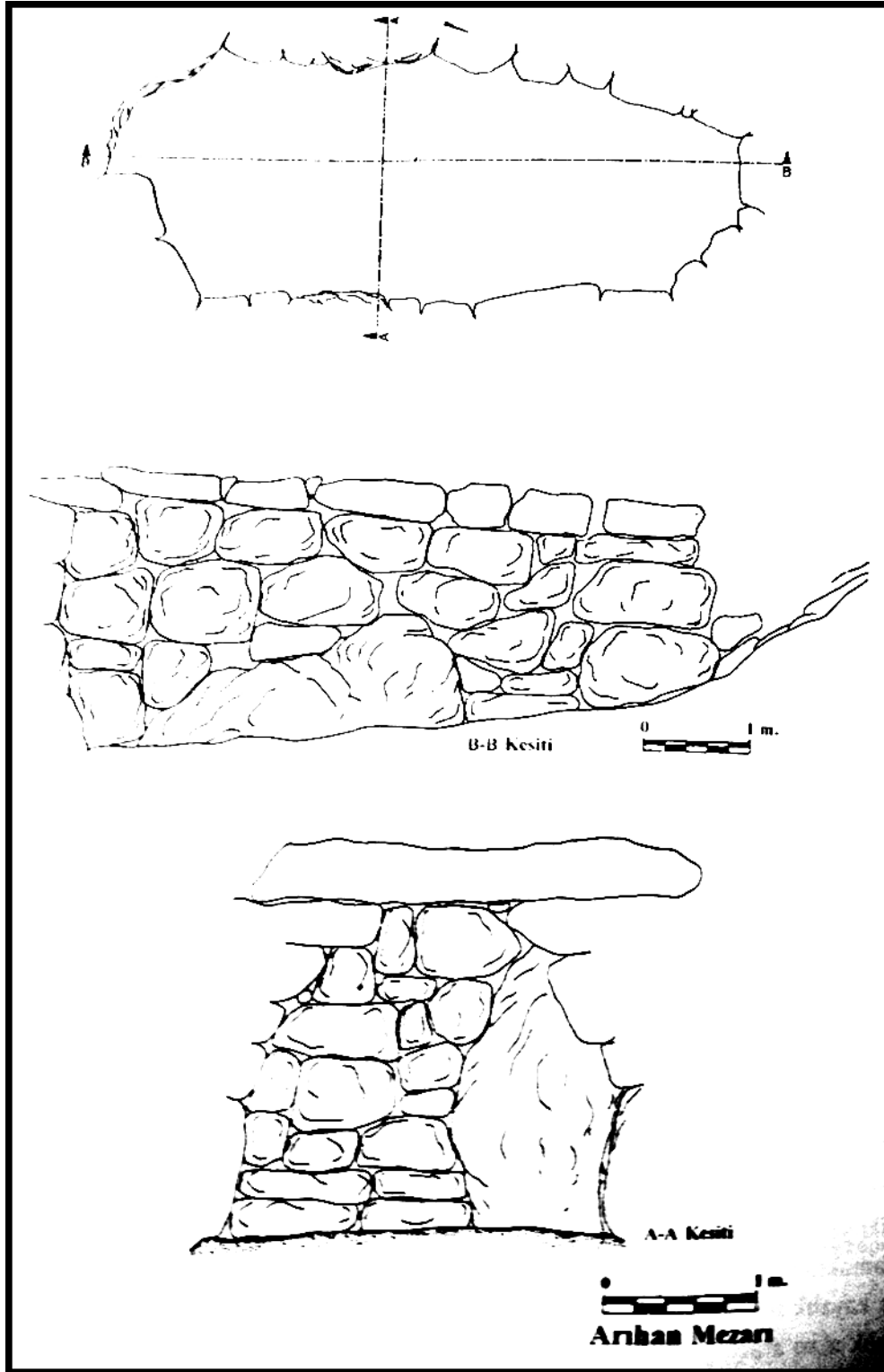
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 86.

Plan 40: Kaletepe, Arıhan ve Yakın Çevresinin Topoğrafyası

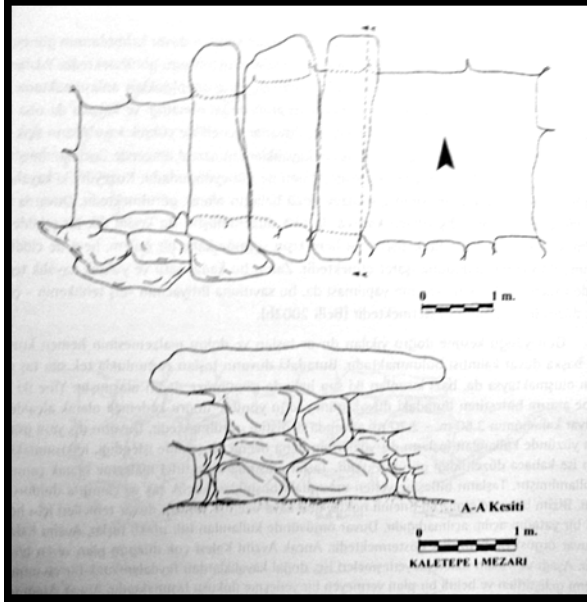
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 78.

Plan 41: Arıhan Mezarı Plan ve Kesitleri

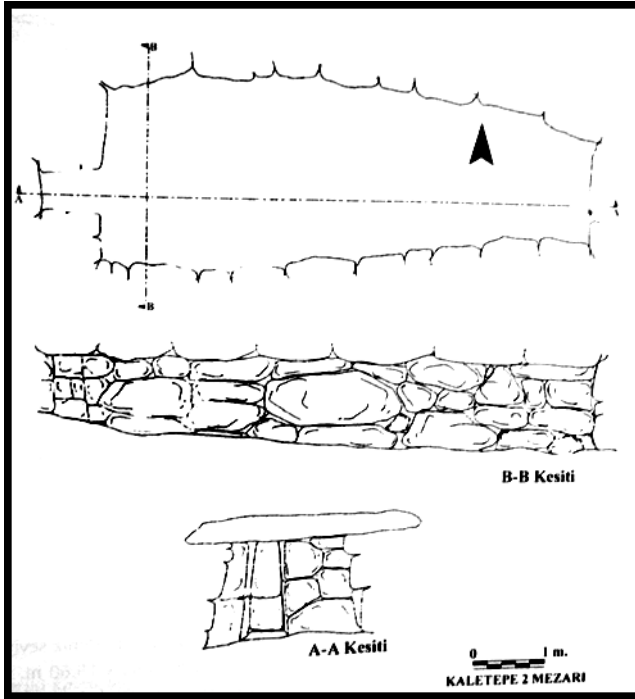
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 80.

Plan 42: Kaletepe 1 Mezarı Plan ve Kesitleri

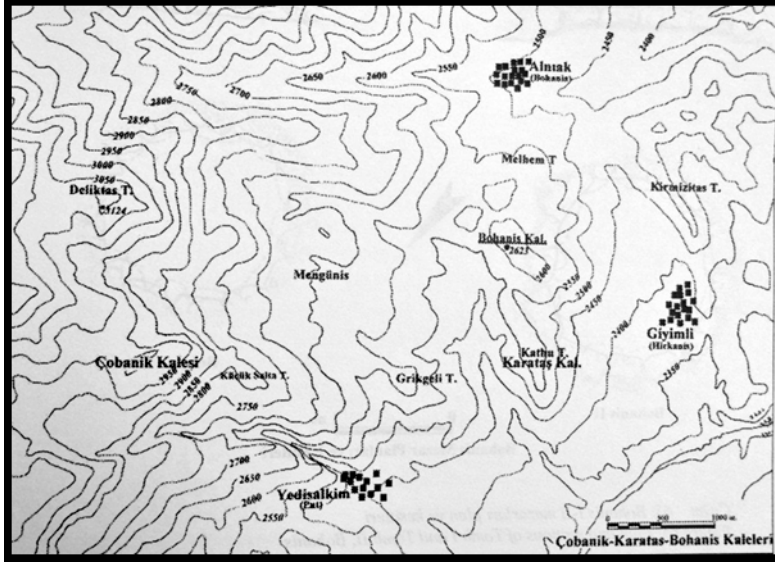
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 82.

Plan 43: Kaletepe 2 Mezarı Plan Ve Kesitleri

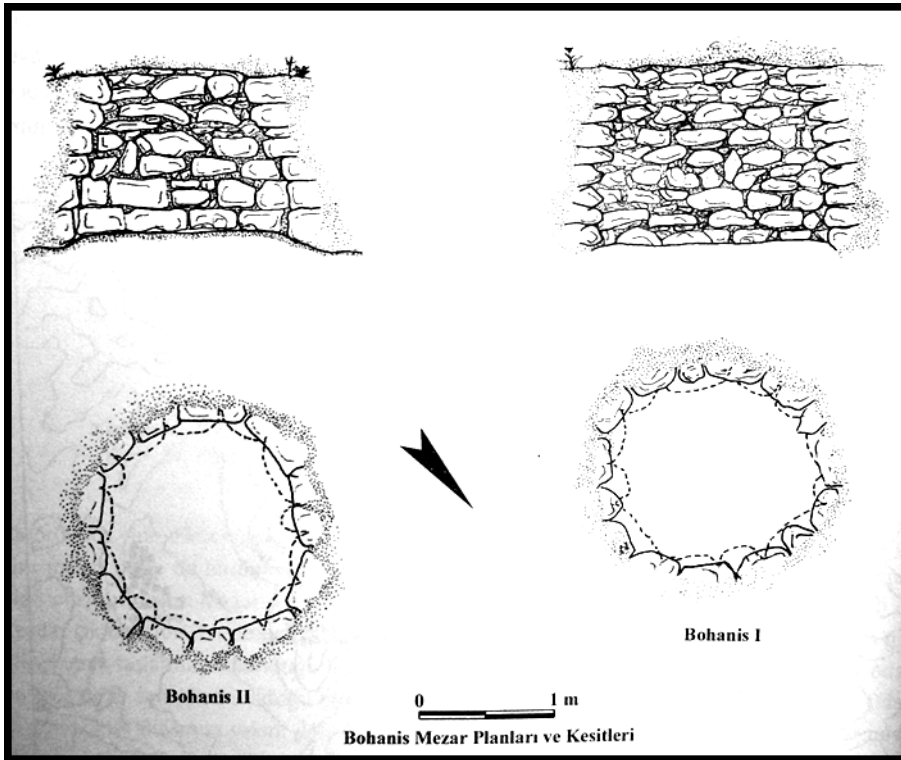
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 83.

Plan 44: Çobanık-Karataş-Bohanis Kaleleri Topoğrafyası

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 87.

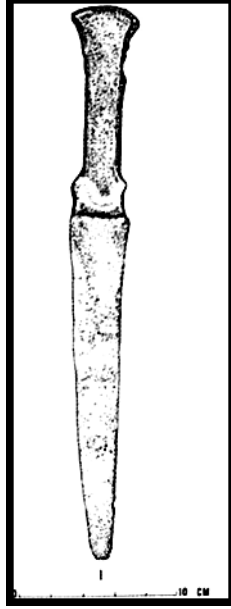
Plan 45: Bohanis I-II Mezarları Plan ve Kesitleri

Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 8.

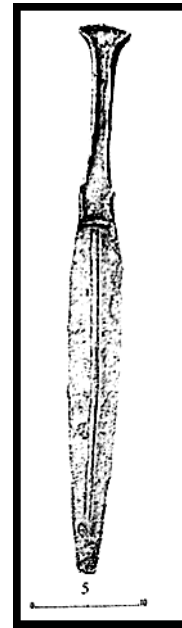
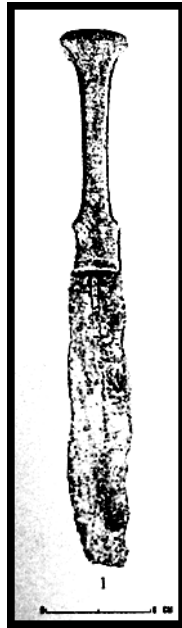
EK4: Çizimler

Çizim 1: Oyuk Kabzalı Bronz Hançer

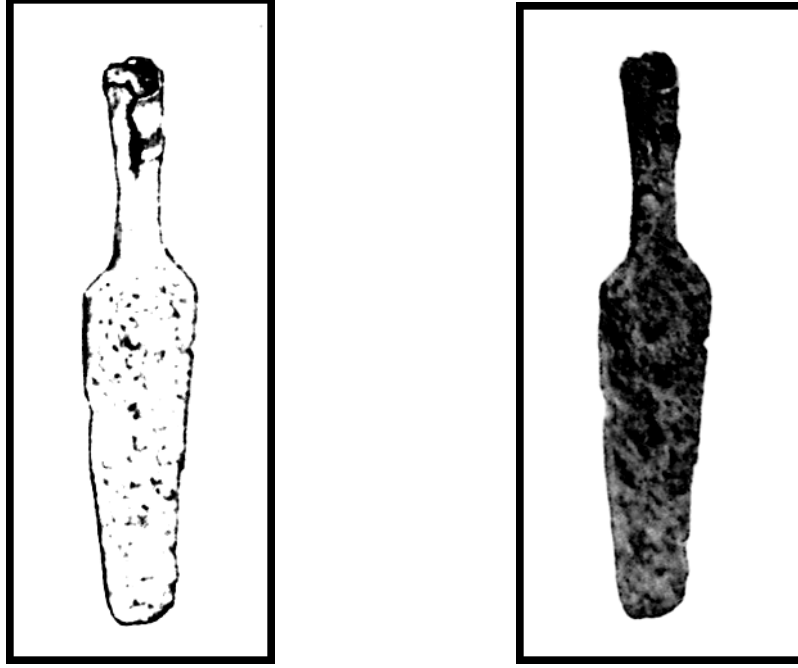
Kaynak: Güneri, 2007, s. 321

Çizim 2: Kabzalı Bronz Hançerler

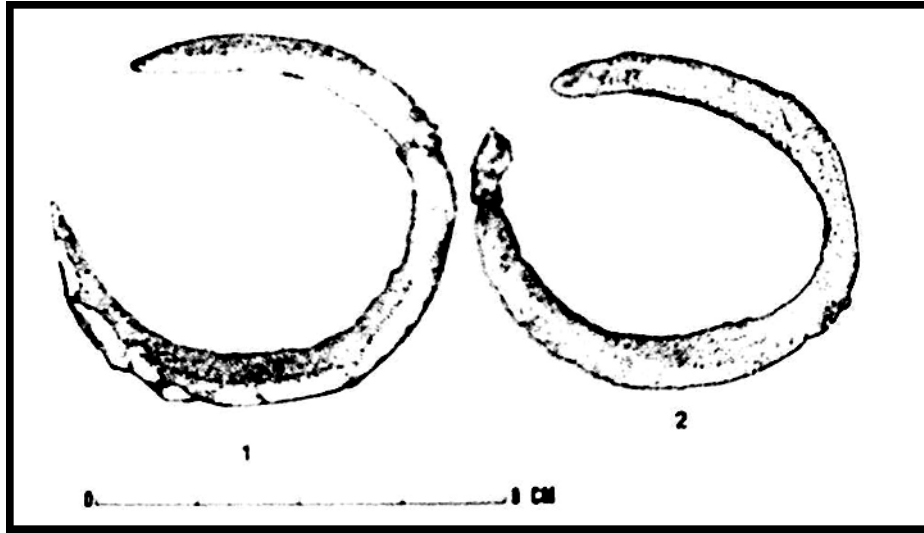
.Kaynak: Güneri, 2007, s. 321.

Çizim 3: Kovanlı Mızrak Ucu

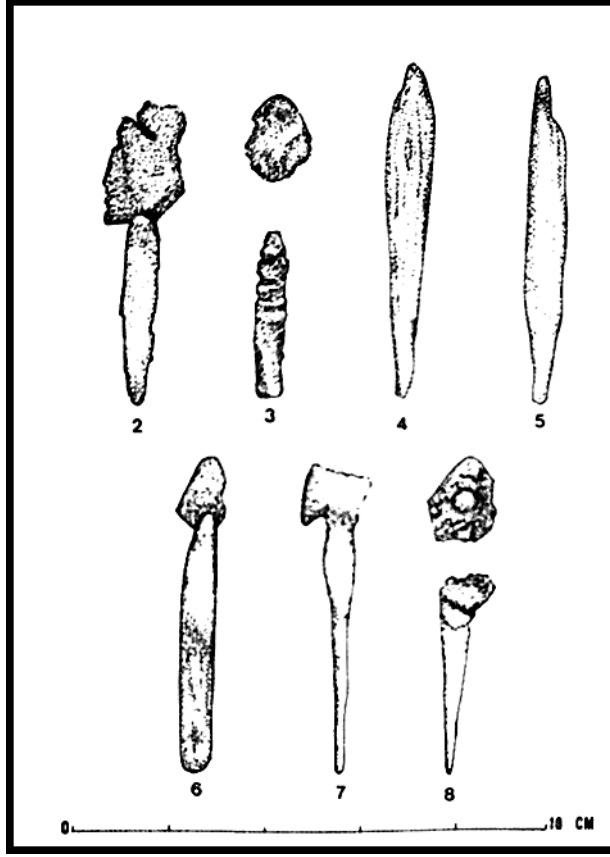
Kaynak: Güneri, 2007, s. 322.

Çizim 4: Bronz Bilezikler

Kaynak: Güneri, 2007, s. 322.

Çizim 5: I No'lu Mezarda Bulunan Ok Uçları

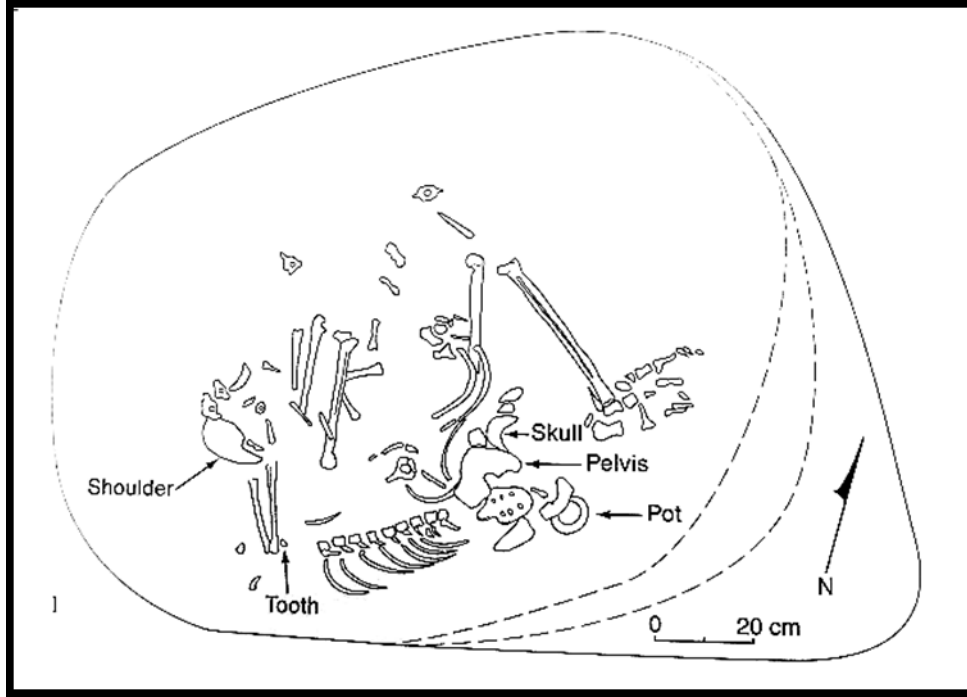
Kaynak: Güneri, 2007, s. 323.

Çizim 6: Beştaşeni Mezarından Gümüş Pandantif

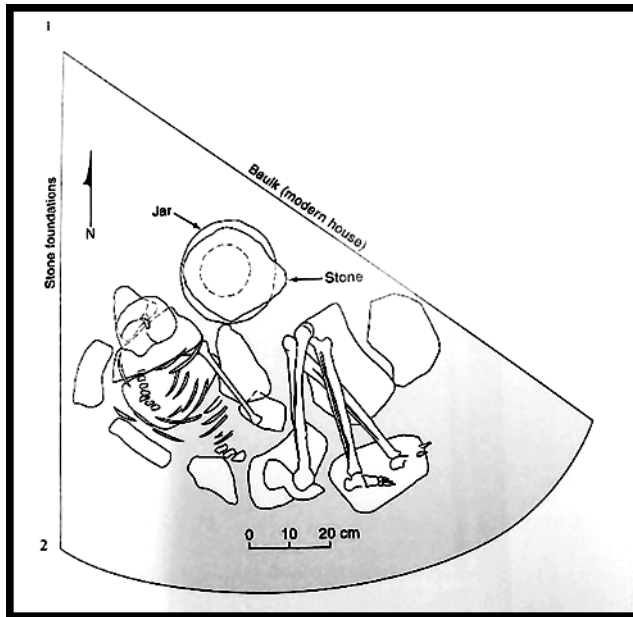
Kaynak: Güneri, 2007, s. 323.

Çizim 7: Sos Höyük Mezar, Sos Höyük VD

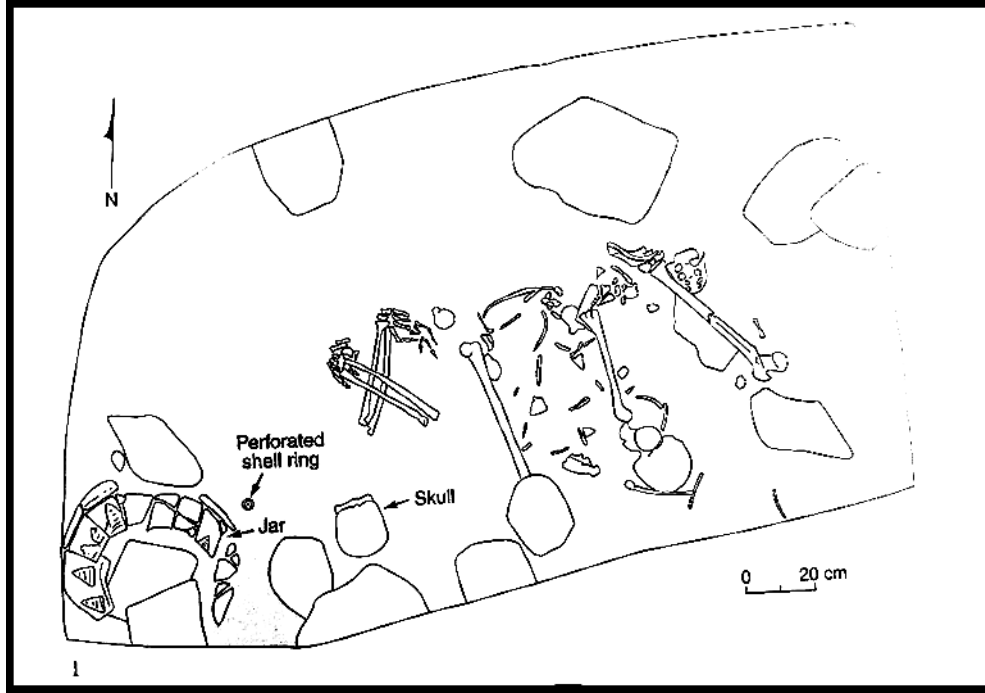
Kaynak: Sagona, 2004, s. 512.

Çizim 8: Sos Höyük Mezar, Sos Höyük IVA

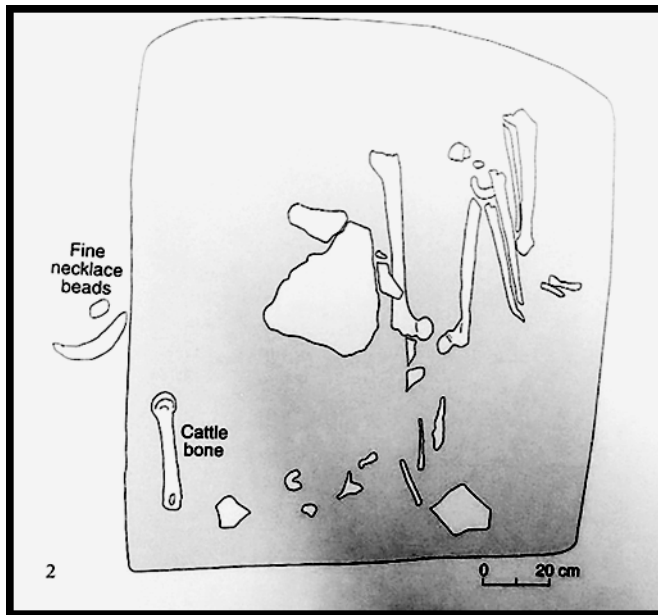
Kaynak: Sagona, 2004, s. 512.

Çizim 9: Sos Höyük Mezar, Sos Höyük VD

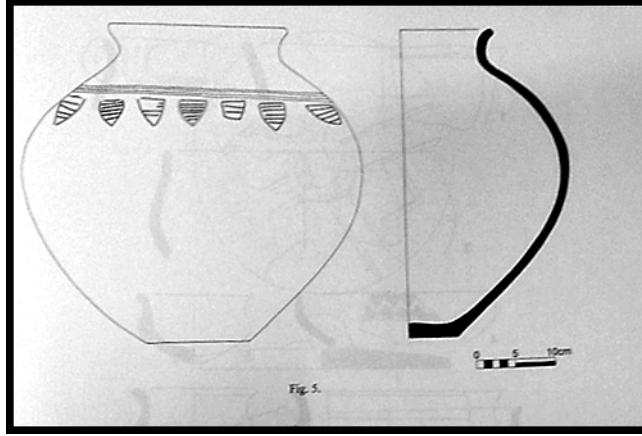
Kaynak: Sagona, 2004, s. 515.

Çizim 10: Sos Höyük Mezarlar, Sos Höyük IVA

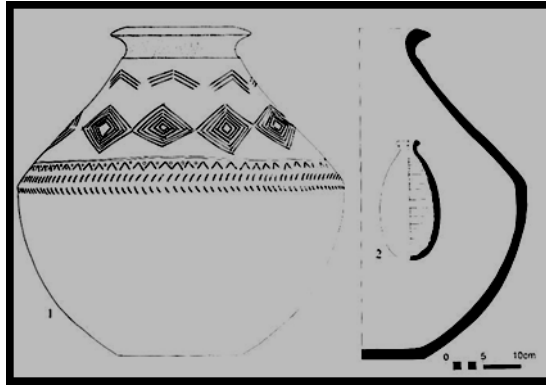
Kaynak: Sagona, 2004, s. 515.

Çizim 11: Üçgen Bezemeli Çömlek

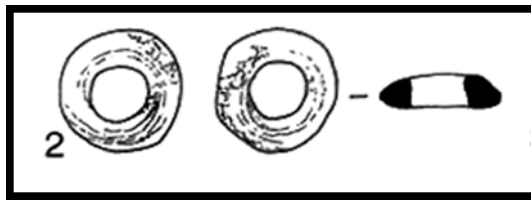
Kaynak: Sagona, 1998, s. 51.

Çizim 12: Suriye Şişesi

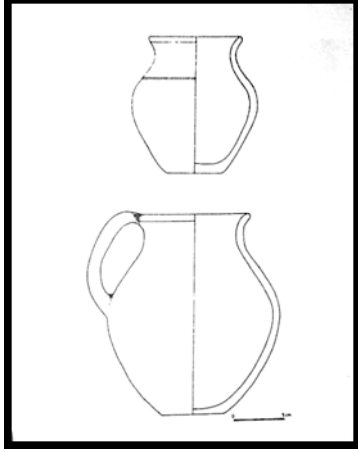
Kaynak: Sagona, 2000, s. 366.

Çizim 13: Yüzük

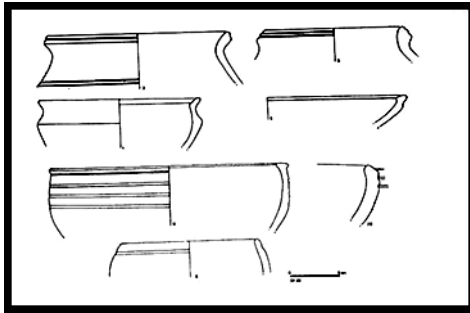
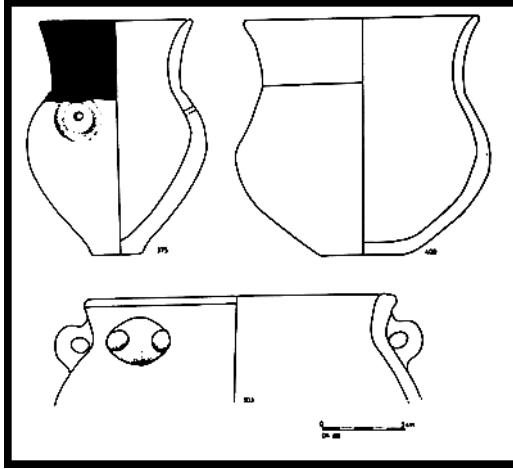
Kaynak: Sagona, 1998, fig. 10:2.

Çizim 14: Kulpsuz ve Kulplu Testi Çömlekler

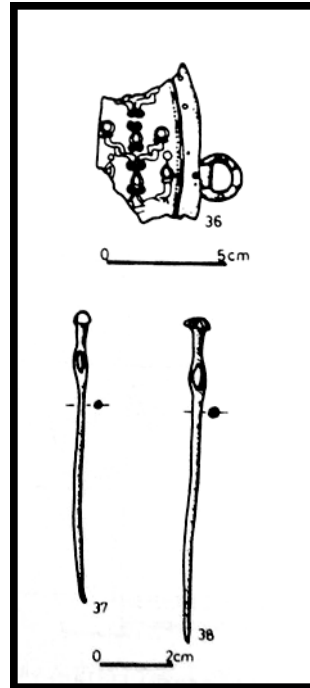
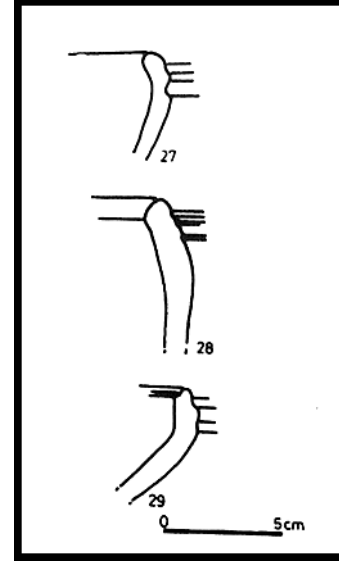
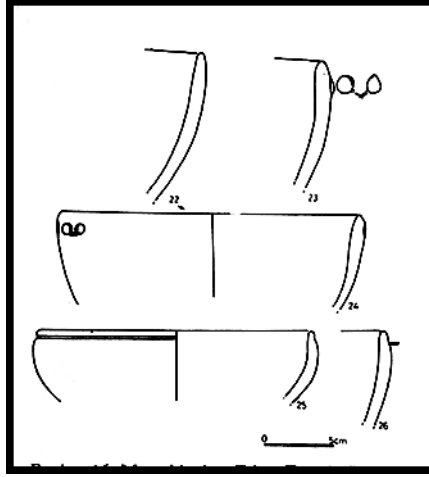
Kaynak: Çilingiroğlu, 1987, s. 94.

Çizim 15: Çanak-Çömlekler

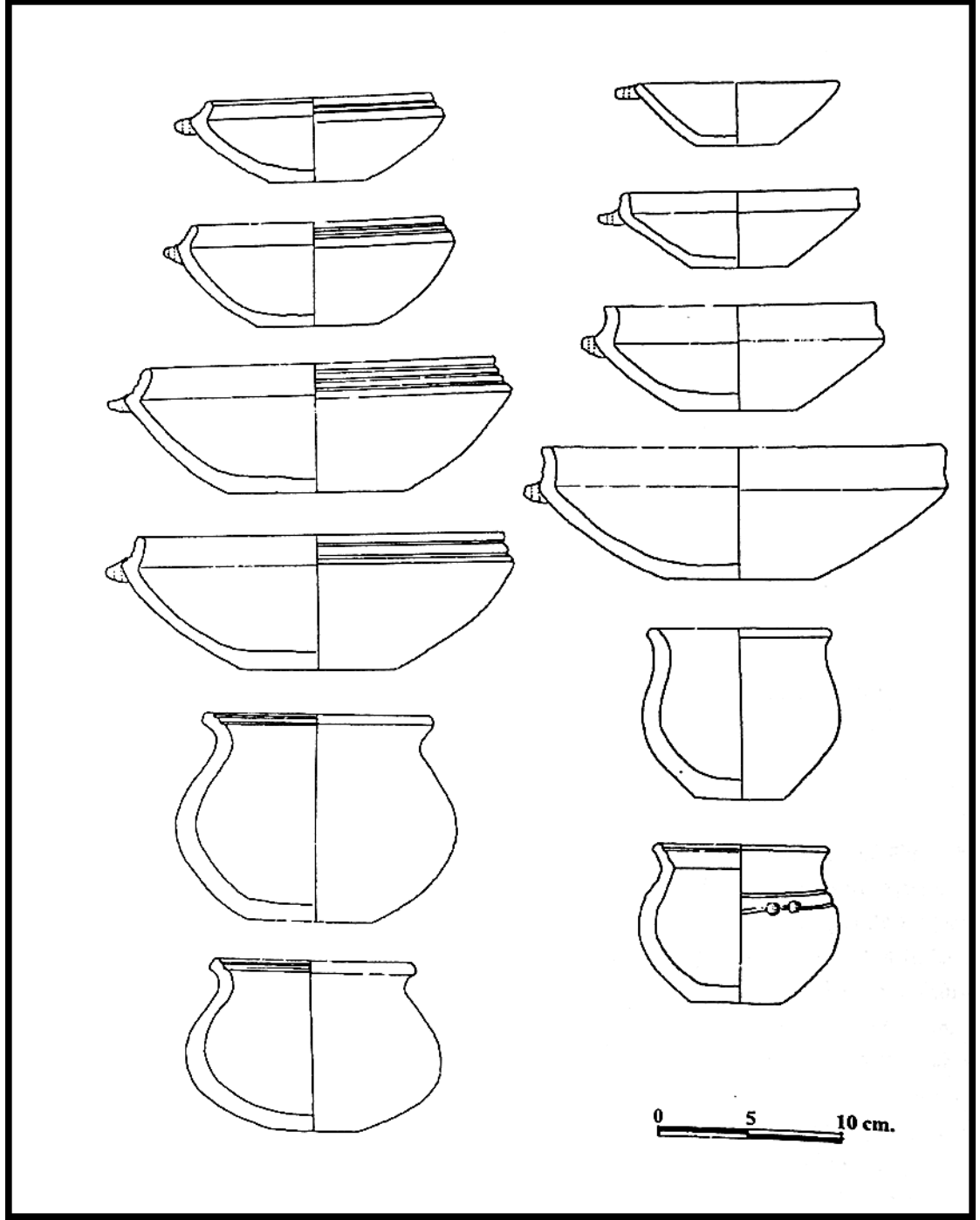
Kaynak: Çilingiroğlu, 1991, s. 275.

Çizim 16: Küçük Buluntular

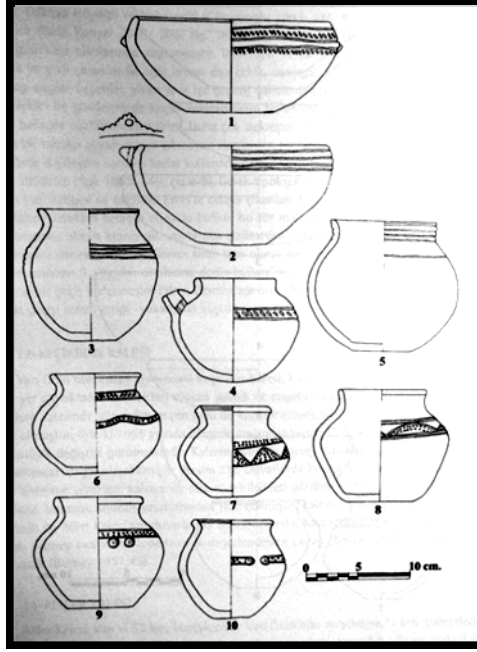
Kaynak: Çilingiroğlu, 1992, s. 422.

Çizim 17: Karagündüz Nekropolü Çanak Çömlekleri

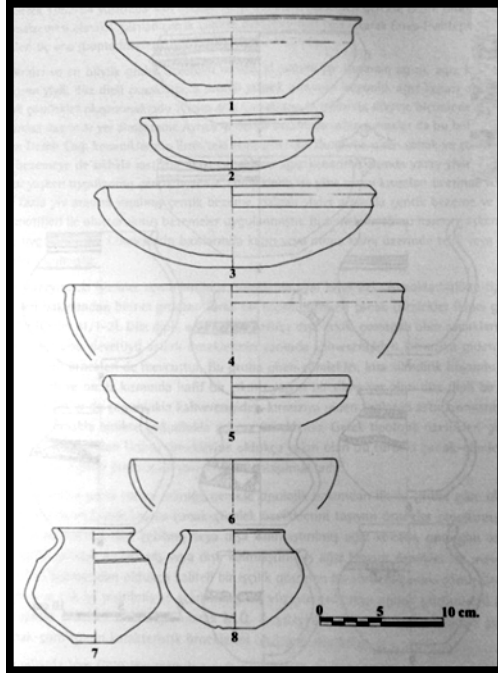
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 64.

Çizim 18: Ernis-Evditepe Nekropolü Çanak-Çömlekleri

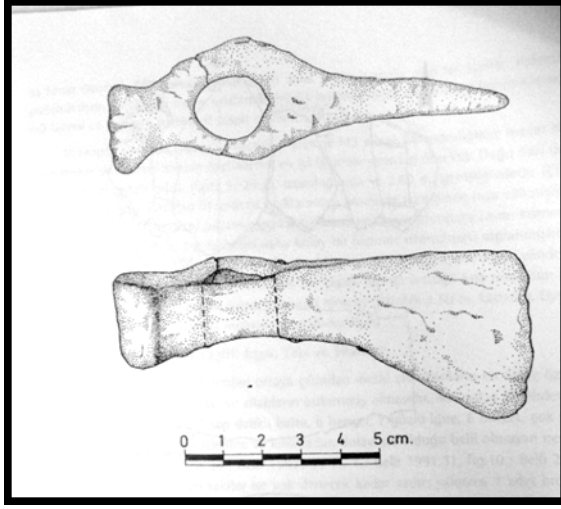
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 55.

Çizim 19: Ernis-Evditepe Nekropolü Çanak-Çömlekleri

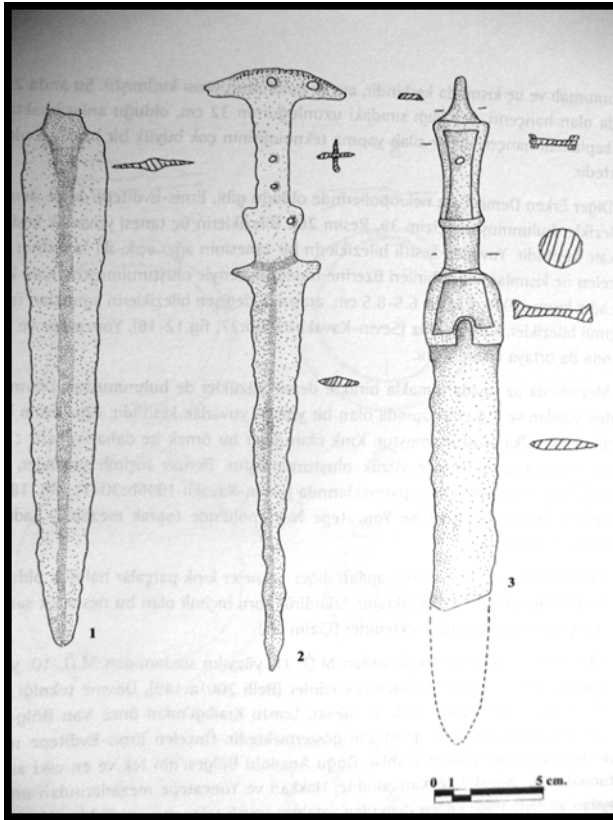
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 56.

Çizim 20: Demir Balta

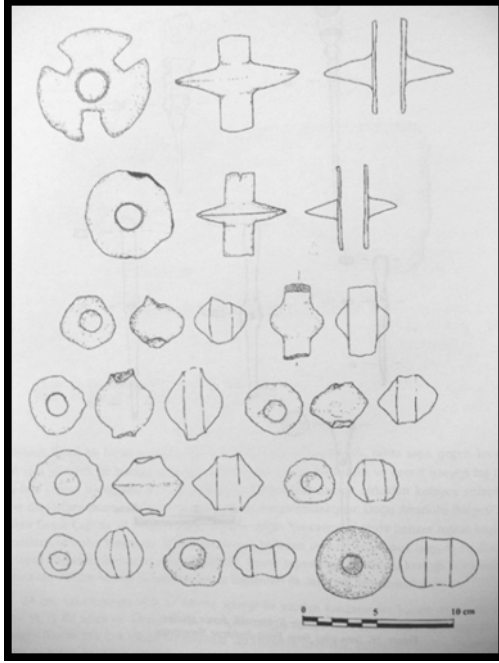
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 48.

Çizim 21: Demir Hançerler

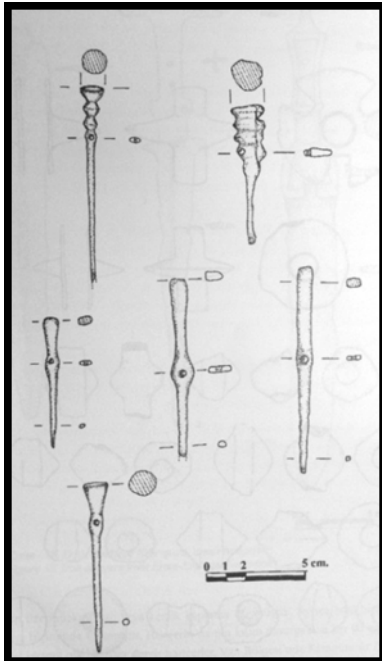
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 51.

Çizim 22: Demir Topuz Başları

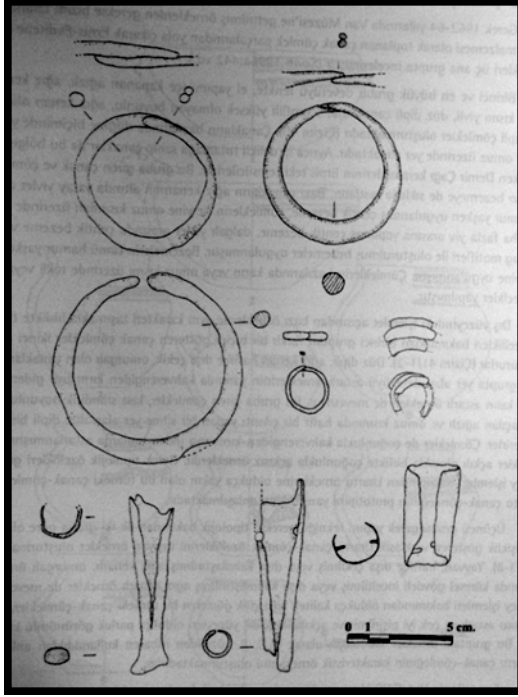
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 50.

Çizim 23: Demir İğneler

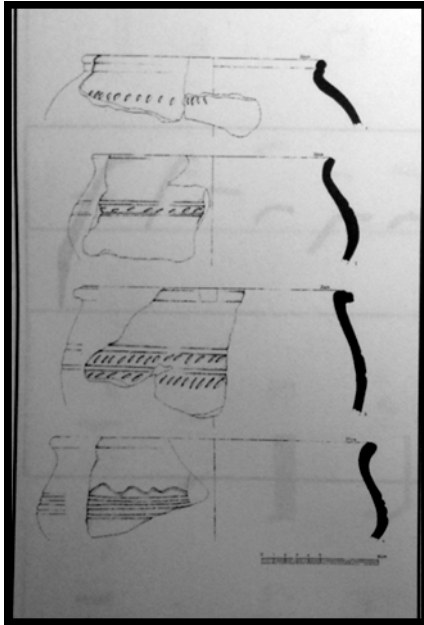
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 49.

Çizim 24: Demir Bilezik, Yüzük ve Diğer Objeler

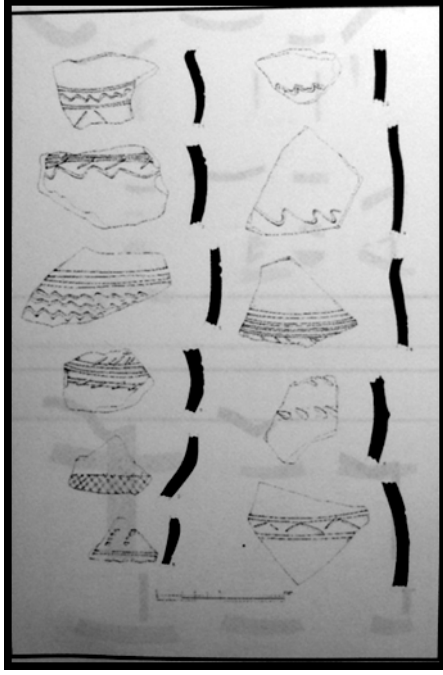
Kaynak: Belli ve Konyar, 2003, s. 53.

Çizim 25: Son Tunç-Erken Demir Çağı Çömlekleri

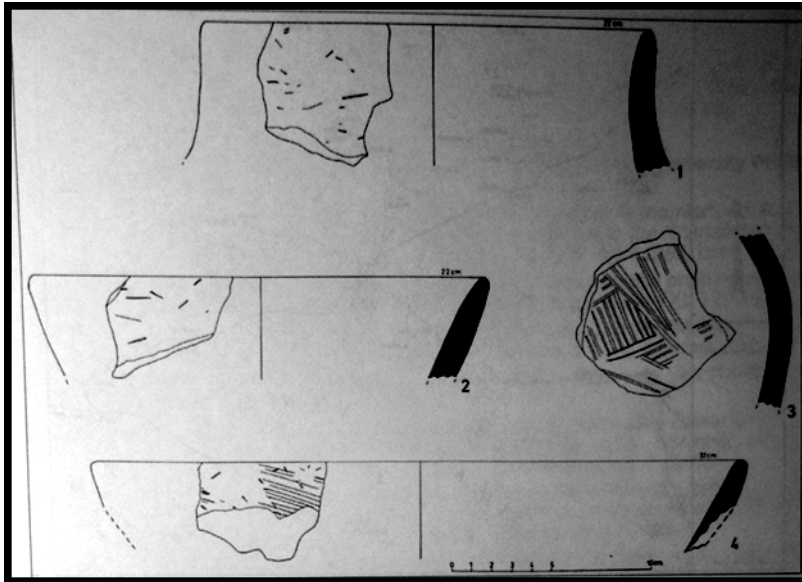
Kaynak: Özfirat ve Marro, 2003, s. 30.

Çizim 26: Son Tunç-Erken Demir Çağı Gövde Parçaları

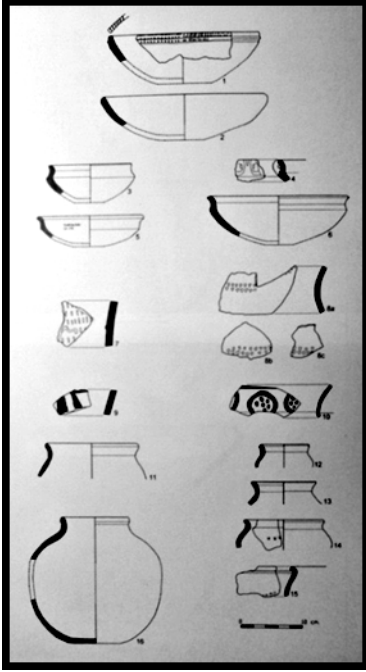
Kaynak: Özfırat ve Marro, 2003, s. 30.

Çizim 27: Mollaçem Geç Kalkolitik Parçalar

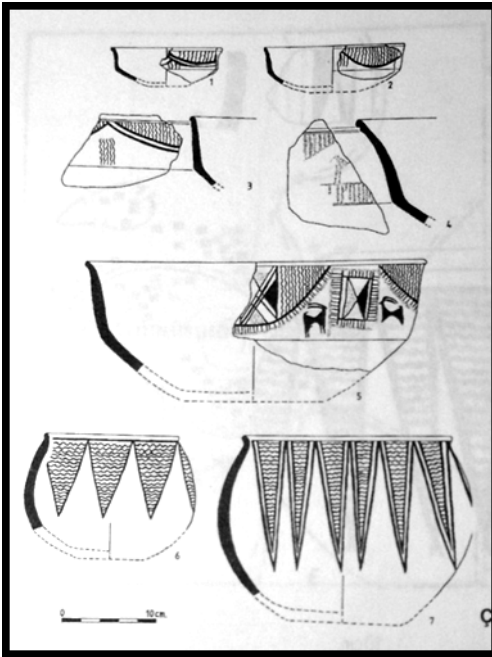
Kaynak: Özfırat ve Marro, 2005, s. 312.

Çizim 28: Erken Demir Çağı Çömlekleri (Siyahtaş)

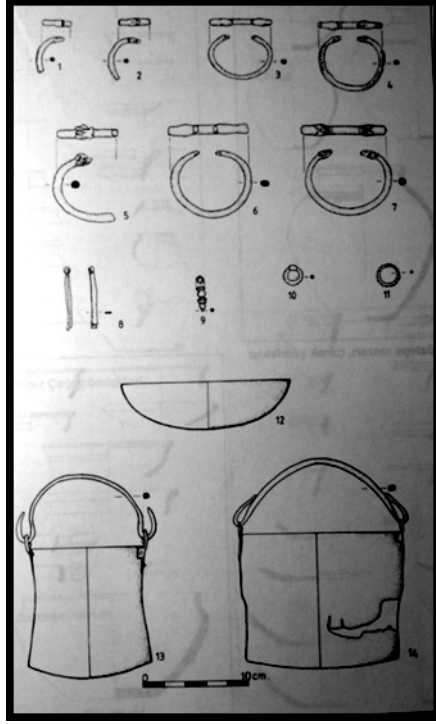
Kaynak: Özfirat ve Marro, 2007, s. 158.

Çizim 29: Çaygeldi OTÇ Çanak Çömleği

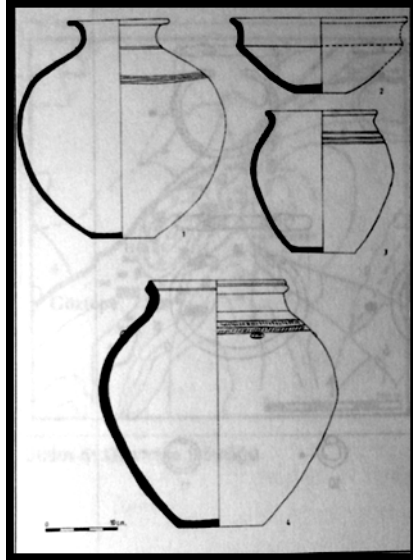
Kaynak: Özfirat, 2000, s. 206.

Çizim 30: Göztepe Mezarı Küçük Buluntular

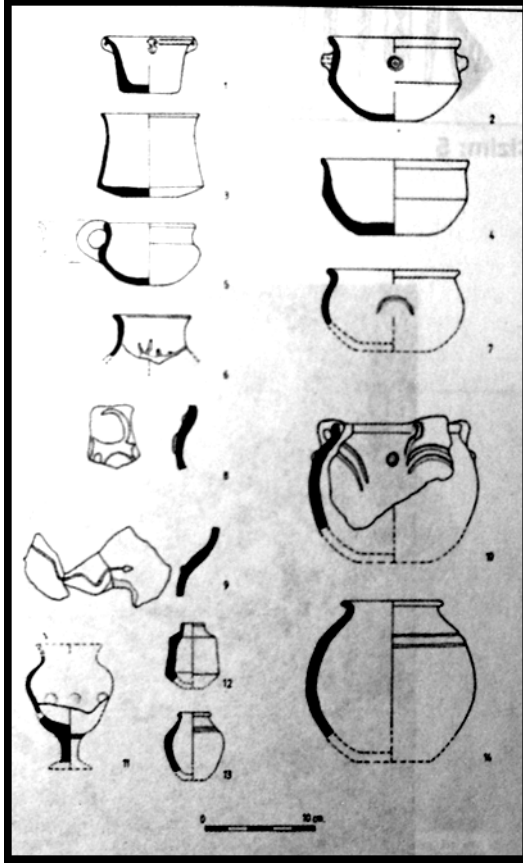
Kaynak: Özfirat, 2001, s. 137.

Çizim 31: Göztepe Mezarı Çömlekler

Kaynak: Özfirat, 2001, s. 138.

Çizim 32: Hakkâri M2 Mezarı Buluntuları

Kaynak: Özfirat, 2002, s. 303.

EK5: Tablolar**Tablo 1: Mezopotamya Kronoloji Tablosu**

Hassuna ve Samara Dönemleri	M.Ö. 6. Binyılın ilk yarısı
Halaf Dönemi	M.Ö. 6. Binyılın ikinci yarısı
Ubaid Dönemi	M.Ö. 5500–4000
Uruk Dönemi	M.Ö. 4000–3100
Jemdet-Nasr Dönemleri	M.Ö. 3100–2900
Erken Sumer Sülaler Devri	M.Ö. 2900–2350

Akkad Sülalesi	M.Ö. 2350–2150
1. Sargon	2334-2279
2. Rimuş	2278-2270
3. Maniştusu	2269-2255
4. Naram-Sin	2254-2218
5. Şar-kali-şarri	2217-2193
6. İgigi	
7. Nanjum	
8. İmi	2192-2190
9. Elulu	
10. Dudu	2189-2169
11. Şu-Turul	2168-2154

III. Ur Sülalesi	M.Ö. 2112-2000
1. Ur-Nammu	2112-2095
2. Şulgi	2094-2047
3. Amar-Suen	2046-2038
4. Şu-Sin	2037-2029
5. Ibbi-Sin	2028-2004

İsin-larsa, Eski Babil, Eski Assur	M.Ö. 2000-1600		
Birinci Babil Sülalesi		Eski Assur	
1. Sumuabum	1894-1881		
2. Sumulale/el	1880-1845		
3. Sabium	1844-1831		
4. Apil-Sin	1830-1813		
5. Sin-muballit	1812-1793	I.Samsi-Adad	1813-1781
6. Hammurabi	1792-1750	I.Isme-Dagan	1780-1741
7. Samsuiluna	1749-1712		
8. Abi-eşuh	1711-1684		
9. Ammiditana	1683-1647		
10. Ammisaduqa	1646-1626		
11. Samsuditana	1625-1595		

Kassit/Mitanni/Orta Babil/Orta Assur	M.Ö. 1600-1000		
Orta Assur		Mitanni	
		Tusratta	1380-1350
		Mattivaza	1350-1320
I.Adad-nirari	1307-1275	II. Sattuara	
I.Şalmaneser (Şulmanu- aşared)	1274-1245		
I.Tukulti-Ninurta	1244-1208		
I.Tiglat-Pileser	1114-1076		

Yeni Assur Dönemi	M.Ö. 1000-612
II. Aşşur-rabi	1013-973
II. Aşşur-reş-işi	972-968
II. Tiglat-Pileser (Tukulti-apil-Eşarra)	967-935
II. Aşşur-dan	934-912
II. Adad-nirari	911-891
II. Tukulti-Ninurta	890-884
II. Aşşurnasirpal (Aşşur-nasir-apli)	883-859
III. Şalmaneser (Şulmanu-aşared)	858-824
V. Şamşi-Adad	823-811
III. Adad-nirari	810-783
IV. Şulmanu-aşared	782-773
III. Aşşur-dan	772-755
V. Aşşur-nirari	754-745
III. Tiglat-Pileser	744-727
V. Şulmanu-aşared	726-722
II. Sargon (Şarru-kin)	721-705
Sennacherib (Sin-ahne-eriba, Sanherib)	704-681
Esarhaddon (Aşşur-aha-iddina)	680-669
Assurbanipal (Aşşur-bani-apli, Osnappar)	668-627
Aşşur-etel-ilani	626- - -
Sin-şumu-lişir	--
Sin-şarra-işkun	---612
II. Aşşur-uballit	611-609

Yeni Babil Dönemi	M.Ö. 625-539
Nabopolassar	625-605
II. Nebukadnezar	604-562
Evil-Merodach	561-560
Neriglissar	559-556
Labashi-Marduk	----556
Nabonidus	555-539

Pers Yönetimi	M.Ö. 538-331

Kaynak:

Brinkman, John A., “Mesopotamien Chronology of the Historical Period”, in A. L. Oppenheim, **Ancient Mesopotamia, Portrait of Dead Civilization**, Chicago, 1964, ss. 335-352.

Nissen, Hans, **The Early History of the Ancient Near East 9000-2000 B.C.**, (Translation by E. Lutzeler ve K. J. Norhcott), Chicago, 1998.

Paroda, Edith, Donald P. Hansen, Sally Dunham, Sidney H. Babcock, “The Chronology of Mesopotamia, ca 7000-166-00 B.C.”, **Chronologies in Old World Archaeology I-II**, (Ed. R.W. Ehrich), Chicago, 1923, ss. 77-121; 90-124.

Tablo 2: Güneri-Sagona Sos Höyük Kronoloji Tablosu

Dönem	Tarih	Tabaka
ORTA ÇAĞ	M.S. 1100–1300	SOS I
DEMİR ÇAĞI POST AKHAMENİD IIC Post Akhamenid (M.Ö. 300–200) IIB Geç Demir Çağı (M.Ö. 750/800–300) IIA Erken Demir Çağı (M.Ö. 1000–750/800)	M.Ö. 1000–200	SOS II
GEÇ TUNÇ ÇAĞI (Sagona) PROTOURARTU EVRESİ(Güneri)	M.Ö. 1500–1000 M.Ö. 1500–1100	SOS III SOS III
ORTA TUNÇ ÇAĞI IV B Orta Tunç Çağı II (M.Ö. 2000 – 1500) IV A Orta Tunç Çağı I (M.Ö. 2200–2000)	M.Ö. 2200 – 1500	SOS IV
ERKEN TUNÇ ÇAĞI VD Erken Tunç Çağı III (M.Ö. 2500–2200) VC Erken Tunç Çağı II (M.Ö. 2800–2500) VB Erken Tunç Çağı I (M.Ö. 3000–2800)	M.Ö. 3000–2000	SOS VB-D
GEÇ KALKOLİTİK	M.Ö. 3500/3300–3000	SOS VA

Kaynak: Güneri, 2002-2005; Sagona, 200-2004.

Tablo 3: Dilkaya Kronoloji Tablosu

TABAKA	DÖNEM	TARİH
I	ORTA ÇAĞ	M.S. 10-Modern Dönem
		ARA
II	ORTA DEMİR ÇAĞI (Urartu Krallık Dönemi)	M.Ö. 800–600
III	ERKEN DEMİR ÇAĞI (Urartu Beylikler Dönemi)	M.Ö. 1100–800
	ARA	
IV	ERKEN TUNÇ ÇAĞI III (Erken Transkafkasya III)	M.Ö. 1900–1400/1300
VA VB	GEÇ ERKEN TUNÇ ÇAĞI II ERKEN TUNÇ ÇAĞI II (Erken Transkafkasya II)	
	ANA TOPRAK (KUM)	

Kaynak: Çilingiroğlu, 1993, s. 487.

Tablo 4: Karagündüz Höyük Tabakalanma Tablosu

Tabaka	Dönem	Tarih/C ¹
Yapı Katı 1	Orta Çağ Mezarlığı	
Yapı Katı 2	Orta Çağ Yerleşimi	
Yapı Katı 3	Geç Demir Çağı	
Yapı Katı 4	4c: Orta Demir Çağı (Post Urartu ve Med Dönemi) 4b: Orta Demir Çağı (Urartu) 4a: Orta Demir Çağı	
Yapı Katı 5	Erken Demir Çağı	
Yapı Katı 6	Orta ve son Tunç Çağı	
Yapı Katı 7	E. Tr. Kültürü Dönemi	M.Ö.2561–2481

Kaynak: Sevin, Kavaklı, Özfırat, 2000, s. 415.